

ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІ

1

ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІ

Қол жамғасы айзакы - кімантар

1-ТОМ

ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІ

Ғарыштық ағзақ-кітаптар

*Құрастырушы –
Талғат Айтбайұлы.*

1-том

Дәуір
Алматы
2016

ӘОЖ 94(574)
КБЖ 63.3 (5 Қаз)
Ж 43

**«Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
«Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату,
қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және
мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» кіші
бағдарламасы бойынша жарық көрді».**

Ж 43 Желтоқсан көтерілісі: Көп томдық айғақ-кітаптар. /
Құраст. – Талғат Айтбайұлы. – Алматы: «Дәуір» баспасы,
2016.

ISBN 978-601-217-557-8
1-том.– 2016.– 480 б.
ISBN 978-601-217-558-5

Ақиқат жолы ауыр, шындықтың соқпағы шырғалаң екеніне елімізде ғана емес, кешегі Кеңестер Одағында, тіпті әлемдік ауқымда айрықша бетбұрыс нышаны болған 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі айқын дәлел. Сол бір ызғарлы уақыттан бері көп жылдар өтті. Әйтседе көтеріліс құпиясы әлі анық айтылмай келеді. Оның басты себебі – Компартия тарап, тоталитарлық жүйе күйреді дегенімізбен, күні кеше қазақ халқына ұлтшыл атағын негізсіз жапсырып, Алматы көшелеріне бейбіт ұранмен шыққан жастарды қанжоса етіп соққыға жыққан, итке талатқан, түрме торына тоғытып, адам айтса нанғысыз қайғы-қасірет шектірген билік иелеріне барып тіреледі. Тәуелсіздігімізді алдық дегенімізбен, жазалануға тиісті күнәһарлар түк болмағандай алаңсыз тірлік кешуде. Сонда не өзгерді? Қазақ жастарын Алаңға алып шыққан мәселелер жүзеге асты ма? Қолыңызға ұсынылып отырған көп томдық айғақ-кітаптар осы сауалдарды алға тартып, жауап іздейді. Оның бірінші томына Алматы қаласында 1986 жылғы желтоқсанның 17-18-інде болған оқиғаларға байланысты жағдайларға түкпілікті баға беру жөніндегі Мемлекеттік Комиссия материалдары мен Бүкілодақтық және Республикалық мерзімдік басылымдарда жарияланған мақалалар мен сұхбаттар топтастырылған.

Кітап желтоқсан зерттеушілерге, көпшілік оқырмандарға арналған.

**ӘОЖ 94(574)
КБЖ 63.3 (5 Қаз)**

ISBN 978-601-217-558-5 – (Т.1)
ISBN 978-601-217-557-8

© Құраст. Т. Айтбайұлы,
© РІПБК «Дәуір», 2016

1-кітап

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНДА 1986 ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАННЫҢ 17-18-ІНДЕ БОЛҒАН ОҚИҒАЛАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ ЖАҒДАЙЛАРҒА ТҮПКІЛІКТІ БАҒА БЕРУ ЖӨНІНДЕГІ КОМИССИЯНЫҢ ТҰЖЫРЫМДАРЫ МЕН ҰСЫНЫСТАРЫ ТУРАЛЫ ҚАЗАҚ ССР ЖОҒАРҒЫ СОВЕТІ ПРЕЗИДИУМЫНЫҢ ҚАУЛЫСЫ

Комиссияның материалдарын қарап, оның қос төрағасының бірі, ССРО халық депутаты М. Ш. Шаханов жолдастың хабарын тыңдап және талқылай келіп, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Президиумы қазақ жастарының 1986 жылғы желтоқсанда Алматыда болған бой көрсетуі ұлтшылдық сипат алмағанын және бастапқы сатысында заңға қайшы сипатта болмағанын атап өтеді. Қайта құруға дейінгі уақыттың ескі дағдысы бойынша республикаға онша белгілі емес партия қызметкерін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы етіп жіберген Орталық тарапынан республика халқы мен партия бұқарасы пікірінің ашықтан-ашық еленбеуі, халықтың өсе түскен сана-сезімінің жете бағаланбауы жастардың наразылығына тікелей себеп болды.

Республика басшылығының шалағай, саяси ақталмаған іс-әрекеті, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің асығыс өткізілген және шын мәнінде республиканың қадір-қасиетін қорлаған пленумының шешімдеріне қарсы жұмысшылар мен оқушы жастардың демонстрациясын үрейлене бағалау, демонстранттар жөнінде жағдайға сай келмейтін шаралар қолдану оқиғалардың келеңсіз формаларға ұласуына себепші болды, Әуел бастан тең праволы диалог тактикасын таңдап алудың орнына, астана

жастарының бой көрсетуін күшпен басып-жаныштауға үміт артылды. Бұл процеске басшылықты орталықтың өкілдері мен республиканың жаңа партия басшысы өз қолына алып, жергілікті басшыларды ғана емес, сонымен қатар оның жоғары заң шығарушы және атқарушы органдарын да шешімдер қабылдаудан іс жүзінде шеттетіп тастады. Басқа аймақтардан Алматыға ішкі әскерлердің арнаулы бөлімдерін әкелу туралы, демонстрацияны басып-жаныштау үшін күш қолдану туралы мәселені орталықтан келген адамдардың азын-аулақ тобы шешті.

Демонстранттармен байланыс жасау кезеңі өткізіліп алғаннан кейін, жағдай шиеленісіп, алаңдағы жастардың бейбіт көңіл-күйін қызбалық пен ұрыншақтық алмастыра бастаған кезде, диалогқа жасалған әрекет мінбедегі үдеткішке шыққан республика басшыларын тікелей қорлау мен бұзақылық қылықтарға ұласып кетті. Заңға қайшы ұрандар айтылып, тәртіп қорғау күштерімен қақтығысу басталды, оларға тас лақтырылып, машиналар өртелді және басқа бұзақылықтар жасалды.

Партия органдарының нұсқауы бойынша жұмысшы жасақшыларын таяқтармен, металл шыбықтармен және кабель кесінділерімен қаруландыру оқиғаларға екі жақтың ұлттық белгісі бойынша тайталасу сипатын берді. Мұның өзі сол күндердегі елеулі саяси қатерліктердің бірі болған еді.

Тәртіпсіздіктерді басып-жаныштауға адамдарды, оның үстіне көбінесе анық-қанығына жетпей, ұсталғандарды ұрып-соғу, басқа да қатыгездік әдістерді қолдану, оның ішінде шағын сапер күректері мен қызмет иттерін пайдалану қосылды, мұның өзі кейіннен желтоқсан оқиғаларын көрсетудің ресми нұсқаларында екіжүзділікпен теріске шығарылып, оларды көзімен көргендердің ашу-ызасын туғызды.

Бүгін таңда бұл оқиғаларға сол күндердегі нақты жағдайды, болған оқиғаның күтілмегенін ескере отырып, баға беретін салиқалы көзқарас керек, бірақ бұл сол кезде одақтық басшылық пен республика басшылығы тарапынан жіберілген өрескел саяси ағаттықтарды ешбір жағдай да ақтай алмайды. Ал Алматы қаласы жастарының бастапқыдағы бейбіт наразылығын қайғылы зардаптарға, демонстранттар мен тәртіп қорғау күштерінің арасында зар-

дап шеккендер санының көп болуына әкеп соққаны соның салдарынан болған еді.

Оқиғаларға қатысушылардың қылмыстық істерін асығыс және көрінеу айыптауға бейім өткізілген сот-тергеу ісін жүргізу процесінде көптеген бұрмалаушылыққа жол берілді. Жекелеген тергеушілер мен судьялардың принципсіздігімен қатар, мұнда партия органдары тарапынан қысым жасалуы аз роль атқарған жоқ.

Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Президиумы қаулы етеді:

1. Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының тапсырмасын орындау жөнінде комиссияның зор жұмыс жүргізгені атап өтілсін. 1986 жылғы 17-18 желтоқсанда Алматы қаласында болған оқиғаларға байланысты мән-жайларға түпкілікті баға беру жөніндегі комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстары негізінен мақұлдансын.

2. Комиссияның материалдары ССРО Жоғарғы Советіне, ССРО Прокуратурасына, ССРО Жоғарғы Сотына, ССРО Ішкі істер министрлігіне, Қазақ ССР Президентіне, Қазақ ССР Министрлер Советіне және өз компетенциясына енетін мәселелерді қарап, олар жөнінде шаралар қолдану үшін ССРО-ның және республиканың тиісті министрліктері мен ведомстволарына жіберілсін.

3. Қазақ ССР Прокуратурасы, Қазақ ССР Жоғарғы соты және Қазақ ССР Ішкі істер министрлігі желтоқсан оқиғаларына қатысушыларға қолданылған қылмыстық және әкімшілік жаза туралы барлық істерді жазалардың заңдылығын тексеру мақсатымен қайта қарасын, сондай-ақ комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстарының 6 және 7-тармақтарында көрсетілген фактілер бойынша қылмысты істерді қозғайтын болсын немесе қысқартылған істерді қайта қарайтын болсын.

4. Комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстары баспа-сөзде жариялансын.

5. 1986 жылғы 17-18 желтоқсанда Алматы қаласында болған оқиғаларға байланысты мән-жайларға түпкілікті баға беру жөніндегі комиссияның жұмысы аяқталды деп танылсын.

**Қазақ ССР Жоғарғы
Советінің Төрағасы Е. АСАНБАЕВ.**
Алматы, 1990 жылғы қыркүйектің 24-і.

**ҚАЗАҚ ССР ЖОҒАРҒЫ СОВЕТІ
ПРЕЗИДИУМЫНЫҢ
АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНДА 1986 ЖЫЛҒЫ
ЖЕЛТОҚСАННЫҢ 17-18-ІНДЕ БОЛҒАН
ОҚИҒАЛАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ ЖАҒДАЙЛАРҒА
ТҮПКІЛІКТІ БАҒА БЕРУ ЖӨНІНДЕГІ
КОМИССИЯНЫҢ ТҰЖЫРЫМДАРЫ МЕН
ҰСЫНЫСТАРЫ**

Қазақ жастарының 1986 жылғы желтоқсанда Алматыда және Қазақстанның бірқатар облыстарында бой көрсетулері ұлтшылдық сипатта болған емес. Мұның өзі Конституция кепілдік берген және қайта құру жариялаған азаматтық және саяси айқындаманы еркін білдіру правосын пайдаланудың алғашқы әрекеті еді.

Жастар наразылығының тереңге бойлаған тамырлары тұрмыстың төмен деңгейінде, әлеуметтік әділетсіздік пен әміршіл-әкімшіл жүйенің кемшіліктерінде жатқан болатын.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы етіп, Г. В. Колбиннің жасырын және халықты қорлайтындай түрде тағайындалуы жастар қозғалысына тікелей түрткі болды, мұның өзі республика халқының өмірлік мүдделеріне қатысты мәселелерді шешу кезіндегі Орталықтың өрескел өктемдігі деп қабыл алынды. Орталықтың дәстүрлі әміршіл іс-әрекеттері мен қайта құрудың жарияланып жатқан демократиялық принциптері арасындағы айқын қайшылық ерекше ашу-ыза туғызды.

Орталық Комитет пленумының шешіміне алғашында Алматы қаласындағы жұмысшылар мен оқушы-жастардың шағын тобы наразылық білдірген еді. Демонстрация бейбіт және саяси сипатта болды. Онда мемлекеттік құрылысты құлатуға шақырған ұрандар айтылып, басқа халықтарға қарсы байбалам салынған жоқ. Республика Компартиясы Орталық Комитетінің үйі алдында жиналған жастар заңдарды және қоғамдық тәртіпті бұзған жоқ, олар тек пленумның шешімі жөнінде түсінік берілуін талап етіп, сол шешіммен өздерінің келіспейтінін білдірді.

Республика басшылығының әуел бастан жастармен тең праволы диалог бастағысы, олардың пікірін тыңдағысы

келмеді. Саяси наразылықты билікке төнген қатер деп санап, басшылық оған Алматы гарнизонын әзірлік жағдайына келтірумен және алаңды демонстранттар сапынан әлденеше есе көп күштермен қоршау арқылы жауап қатты. Бой көрсетулерге бұрмаланып, әрі үрейге толы берілген баға Орталыққа – СОКП Орталық Комитетіне, ССРО Ішкі істер министрлігі мен Мемлекет қауіпсіздігі комитетіне хабарланды. Тіпті бой көрсетулерді тұрақты армия бөлімдерін қолдана отырып, басып-жаншу туралы мәселе қойылды да.

Республика басшылығының үсті-үстіне өтінуі бойынша ССРО Ішкі істер министрі А. В. Власовтың Ішкі істер министрлігі ішкі әскерлерінің арнаулы бөлімдерін еліміздің түрлі аймақтарынан Алматыға жеткізу жөнінде шешім қабылдауының ешқандай қажеті жоқ еді, мұның өзі әрі заңсыз болатын. ССРО Конституциясы негізінде ондай шешімді Қазақ ССР Жоғарғы Советі Алматы қаласында төтенше жағдай жариялаған жағдайда ССРО Жоғарғы Советінің Президиумы немесе сессиясы ғана қабылдауға праволы болатын. Бұл шешімді республиканың ең жоғары өкімет органы мен үкіметінің ту сыртынан қабылдаған адамдардың аз тобы ғана.

Бейбіт және аз адам қатысқан наразылық демонстрациясының жаппай тәртіпсіздіктерге ұласуына республика басшыларының өткір жағдайдан шығудың бейбіт жолын таба білмеуі, олардың ақыл-парасат пен ізгі ниетке емес, қайта күшке сүйенуі себеп болды.

Демонстранттардың бір бөлігінің іс-қимылы заңды тәртіп шеңберінен жиі шығып кетіп отырды. Республика басшыларымен сөйлесуге әрекеттер жасалған кезде демонстранттар оларға өздерінің саяси мәдениетінің жоқтығын білдіріп, сабырсыздық, өрескел дәрекілік көрсетті, тіпті тікелей қорлауға және бұзақылық әрекеттер жасауға дейін барды. Тәртіп қорғау күштеріне бағынбай, оларды қорлады, олармен қақтығысып, төбелесті, тас лақтырып, олардың денесіне жарақат салды. Заңсыз іс-әрекеттерге жауапсыздықпен, арандатушылықпен шақырулар, автомашиналарды өртеу, үйлерді зақымдау оқиғалары кездесті.

Тәртіпсіздікті басып-жаншу кезінде тәртіп қорғау күштері заңдылықты бірнеше дүркін және өрескел түрде бұзды – ұсталғандарды ұрып-соқты, жеңіл-желпі киінген

оларды қала сыртына апарып тастады, прокурордың рұқсатынсыз тергеу изоляторлары мен уақытша ұстау изоляторларында, көбіне тамақ берместен және медициналық көмек көрсетпестен, бірнеше тәулік бойы ұстады.

Демонстрацияны қуып-тарату кезінде сойылдар, саперлік кішкентай күректер, қызмет иттері пайдаланылды.

Қақтығыстар қайғылы зардаптарға әкеліп соқты – демонстранттар тарапынан да, сондай-ақ қоғамдық тәртіптің қорғалуын қамтамасыз ететін адамдар тарапынан да қаза тапқандар болды, көптеген адамдардың денесіне жарақат, соның ішінде ауыр жарақат түсті.

Жұмысшылар мен қызметшілерден азаматтық құрамалар құрып, оларды қаруландыру жөнінде нұсқау берген, сол арқылы адамдарды ұлттық белгісі бойынша бір-біріне қарсы қойған партия және совет қызметкерлерінің іс-әрекеттері айыптауға сөзсіз лайық. Мұның өзі оқиғаларға ұлтаралық қақтығыс сипатын берді. Мұндай саяси соқырлық пен жете ойламаушылық ұлтаралық алауыздықтың өршуіне әкеліп соқты.

Оқиғалардың зардаптары туралы ресми деректер кереғар әрі дәл емес болып шықты. Ішкі істер министрлігінің деректері бойынша ұсталғандардың саны – 2336, Мемлекет хауіпсіздігі комитетінің деректері бойынша – 2212, прокуратураның деректері бойынша – 2401 адам. Уақытша қамау изоляторларына, арнаулы қабылдау орындарына, тергеу изоляторына жеткізілген және қала сыртына апарып тасталған адамдарды ескергенде, ұсталғандар санының 8,5 мыңға жуық болғаны анықталды. Денесіне жарақат түскен адамдардың саны – 763-тен 1137-ге дейін – деп әртүрлі көрсетілді, ал комиссияның бағалауынша – 1,7 мыңнан астам адам дене жарақатын алған.

Право қорғау органдары мен прокуратураның басшылары саперлік кіші күректер мен қызмет иттерінің қолданылғанын соңғы кезге дейін мойындамай келді.

Оқиғаларға қатысушылардың қозғалған қылмысты істерін сот пен тергеуде қарау процесінде де заңдылықтың өрескел түрде бұзылуына жол берілген. Солар бойынша тергеу қысқа мерзімде, үстірт және айыптауға айқын бейімділікпен жүргізілген. Бұл тұрғыдан алғанда, комиссияның пікірінше, жеткілікті дәлелдер болмастан өлім

жазасына кесілген Қ.Рысқұлбековтың ісі осындай сипатта. Түрлі деңгейлердегі судьялар, соның ішінде республиканың Жоғарғы соты көптеген жағдайларда істі асығыс қараған, қажетті түрде сот тергеуін жүргізбей, іс жүзінде тергеудің на-
нымсыз тұжырымдарына сүйенген. Сот-тергеу аппаратының оқиғаларға қатысушылар туралы істер жөніндегі жұмысына барлық деңгейдегі тергеушілер мен судьялардың біле тұра әдейі принципсіздікпен қарауы тән болған және ол сот пен прокуратура басшылығы, саяси билік орындары тарапынан ашықтан-ашық қысым жасау жағдайында жүзеге асырылған. Ал оларды шапшаң әрі заңсыз айыптау үкімдері мен қорытындыларын қабылдауға мәжбүр еткен. Сотталған 99 адамның 46-сы қазіргі кезде ақталды. Сотталып, жаза мерзімі кемітілгендердің көбі ақталуға лайық.

Тәртіп қорғау күштері, право қорғау, тергеу және сот органдары мен прокуратура тарапынан заңдылықты осыншалық өрескел түрде және ашықтан-ашық бұзудың өзі елде қалыптасқан, партия аппараты, сайып келгенде – саяси басшылықтағы адамдардың аз ғана тобы сөзсіз және жеке-дара билік жүргізетін қатаң түрде орталықтандырылған әміршіл-әкімшіл жүйенің толық қуатымен іске асырылғандығынан ғана мүмкін болды.

Желтоқсан оқиғаларына және олардың зардаптарына баға беруде партия органдары ұстанған айқындама да оларға бедел әпермейді. Оқиғалардан кейін өткен бүкіл уақыт ішінде сол айқындамада бір ғана өзгеріс болды: СОКП Орталық Комитетінің қаулысындағы қазақ ұлтшылдығын айыптау қате деп танылды. Алайда, кезінде мұндай айыптаулар бүкіл елімізде және бұқаралық хабарлама құралдарының бәрінде жар сала жарияланған болса, оның күші тып-тыныш, алаңсыз және үн-түнсіз жойылды. СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының тиісті шешімі тек аз тиражды “Известия ЦК КПСС” басылымында ғана жарық көрді. Ол қаулыда өкімет орындарының іс жүзінде өз кінәсін ішінара болса да мойындауының нышаны да жоқ. Экстремистер мен ұлтшыл элементтер арандатқан жастар демонстрациясының болғаны жайында тағы да айтылған. Сөйтіп айыптау, бұрынғыдан гөрі бүркемеленіп, жәдігей түрде болса да қайталанған.

Желтоқсандағы қайғылы оқиғаға әміршіл-әкімшіл системаны басты кінәлі санай отырып, оның нақты өкілдерін,

нұсқаулар беру, оқиғалардың барысында ықпал ету билігі өз қолында болған және сол билікті немесе жалған түсінілген борышты теріс пайдаланған жекелеген адамдарды көрмеуге болмайды.

Жоғарыда баяндалған жағдайларды ескере отырып, комиссия өз нұсқаулары мен жарлықтары жастардың бейбіт саяси наразылығын басу кезінде күш қолданылуына және оқиғаларға қатысушыларға қарсы жазалау науқанының басталуына әкеліп соққан партия және мемлекет басшыларын; сол нұсқауларды орындай отырып, басып-жаншу мен жазалаудың заңсыз әдістерін қолдануға бұйрық берген лауазымды адамдарды; заңсыз бұйрықтар мен үкімдерді ойланбастан орындаған атқарушыларды; заңдылықтың сақталуын қамтамасыз етпеген және өз қызмет борышын бұзған право қорғау және сот аппаратының қызметкерлерін; азаматтық құрамалар құру мен оларды қаруландыру инициаторларын жұртшылықтың алдында жеке-жеке атауды қажет деп санайды. Олар:

– Колбин Г.В. – Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы, қазір ССРО Халықтық бақылау комитетінің төрағасы, Қазақстаннан ССРО халық депутаты, ССРО Жоғарғы Советінің мүшесі;

– Соломенцев М. С. – СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының бұрынғы мүшесі;

– Чебриков В.М. – СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының бұрынғы мүшесі, ССРО Мемлекет қауіпсіздік комитетінің төрағасы;

– Разумов Е.З. – СОКП Орталық Комитеті ұйымдық-партиялық жұмыс мәселелері жөніндегі бөлімі меңгерушісінің бұрынғы бірінші орынбасары;

– Власов А.В. – бұрынғы ССРО Ішкі істер министрі, қазір СОКП Орталық Комитетінің бөлім меңгерушісі;

– Мищенко Н.Ф. – СОКП Орталық Комитетінің ұйымдық-партиялық жұмыс бөлімі Қазақстан секторының бұрынғы меңгерушісі;

– Мирошхин О.С. – Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы екінші хатшысы, қазір ССРО-ның Замбиядағы төтенше және өкілетті елшісі;

– Камалиденов З.К. – Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы хатшысы;

– Ефимов В.И. – Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті әкімшілік органдары бөлімінің бұрынғы меңгерушісі, қазір СОКП Орталық Комитеті жанындағы Қоғамдық ғылымдар академиясының докторанты.

– Устинов А.А. – Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің насихат және үгіт бөлімінің бұрынғы меңгерушісі;

– Елисов Б.К. – ССРО Ішкі істер министрінің бұрынғы бірінші орынбасары;

– Сорока О.В. – ССРО Бас прокурорының бұрынғы бірінші орынбасары, қазір ССРО Ішкі істер министрлігінің тергеу басқармасы бастығының орынбасары;

– Бобков Ф. Д. – ССРО Мемлекет хауіпсіздігі комитеті төрағасының бірінші орынбасары;

– Стрельников В. К. – ССРО Бас прокурорының бұрынғы көмекшісі, қазір ССРО прокуратурасының Ішкі істер министрлігінің органдарында тергеу жүргізілуі мен жауап алынуын қадағалау жөніндегі басқармасы бастығының орынбасары;

– Андреев В.И. – ССРО прокуратурасының Мемлекет хауіпсіздігі органдарында тергеу жүргізілуін қадағалау жөніндегі бөлімінің бұрынғы бастығы, қазір ССРО Бас прокурорының орынбасары;

– Князев Г. Н. – бұрынғы Қазақ ССР Ішкі істер министрі, қазір Свердловск қаласындағы ССРО Ішкі істер министрлігі жоғары курстарының бастығы;

– Мирошник В. М. – Қазақ ССР Мемлекет хауіпсіздігі комитетінің бұрынғы төрағасы, қазір ССРО Мемлекет хауіпсіздігі комитеті басқармасы бастығының орынбасары, Қазақстаннан ССРО халық депутаты;

– Басаров Э. О. – Қазақ ССР Ішкі істер министрінің бірінші орынбасары;

– Паридуха А.М. – ССРО Ішкі істер министрлігінің Орта Азия және Қазақстан бойынша ішкі әскерлер басқармасының бұрынғы бастығы;

– Дубиняк В.С. – ССРО Ішкі істер министрлігі ішкі әскерлер басқармасы бастығының орынбасары;

– Комиссаров В.С. – ССРО Ішкі істер министрлігі қылмысты істер іздестіру басқармасы бастығының бұрынғы орынбасары;

– Серіков С. Д. – Қазақ ССР Ішкі істер министрінің орынбасары;

– Коряковцев Б. А. – Қазақ ССР ішкі істер министрінің бұрынғы орынбасары, қазір ССРО Ішкі істер министрлігі мемлекеттік автомобиль инспекциясы бас басқармасының бастығы;

– Мусин К. Т. – Алматы қалалық атқару комитеті, ішкі істер басқармасы бастығының бұрынғы орынбасары;

– Карпов И. Г. – ССРО Мемлекет хауіпсіздігі комитеті Алматы жоғары командалық шекара училищесінің бұрынғы бастығы, қазір ССРО Мемлекет хауіпсіздігі комитеті Москва жоғары командалық шекара училищесінің бастығы;

– Косолапов Ю. А. – ССРО Ішкі істер министрлігі Орта Азия және Қазақстан бойынша ішкі әскерлер басқармасының штаб бастығы;

– Исабаев С. М. – Алматы облыстық атқару комитеті ішкі істер басқармасының бұрынғы бастығы, қазір Алматы қалалық атқару комитеті ішкі істер басқармасының бастығы;

– Куликов Н. Т. – Транспорттағы ішкі әскерлер Шығыс басқармасы бастығының бұрынғы орынбасары, қазір бастығы;

– Әбділманов М. А. – Алматы қалалық атқару комитеті ішкі істер басқармасының өрттен қорғау басқармасының бастығы;

– Рекун В. А. – Алматы қалалық атқару комитеті ішкі істер басқармасы бастығының орынбасары;

– Елемесов Ғ. Б. – Қазақ ССР прокуроры;

– Айтмұхамбетов Т. К. – Қазақ ССР Жоғарғы сотының төрағасы;

– Досполов Д. – бұрынғы Қазақ ССР юстиция министрі, қазір Қазақ ССР Министрлер Советі жауапты қызметкері;

– Мызников А. Д. – Қазақ ССР прокурорының бұрынғы орынбасары, қазір Алматы транспорт прокуроры;

– Волтунов В. С. – Қазақ ССР прокуратурасы тергеу бөлімінің бұрынғы бастығы, қазір Алматы қаласы прокурорының орынбасары;

– Мурзалин С. Д. – Қазақ ССР Мемлекет хауіпсіздігі комитеті тергеу бөлімі бастығының орынбасары;

– Тетеркин И. А. – Қазақ ССР Юстиция министрінің бұрынғы бірінші орынбасары, қазір Қазақ ССР Бас мемлекеттік арбитра;

– Меңдібаев М.С. – Қазақстан Компартиясы Алматы облыстық комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы бюро мүшесі, қазір Қазақ ССР Министрлер Советі ауыр өнеркәсіп бөлімінің сектор меңгерушісі, СОКП-дан ССРО халық депутаты.

– Шулико Г.В. – Қазақстан Компартиясы Алматы қалалық комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы;

– Хмызов А.В. – Қазақстан Компартиясы Алматы қалалық Комитетінің бұрынғы бөлім меңгерушісі, қазір Алматы облыстық атқару комитетінің еңбек және әлеуметтік мәселелер жөніндегі бөлімінің меңгерушісі;

– Ежков Ю.А. – Алматы қаласы Қазақстан Компартиясы Москва аудандық комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы, қазір Алматы қалалық атқару комитеті төрағасының орынбасары;

– Мещеряков Ю.А. – Алматы қаласы Қазақстан Компартиясы Октябрь аудандық комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы, қазір Қазақстан Компартиясы Павлодар облыстық комитетінің бірінші хатшысы, ССРО халық депутаты;

– Романов В.И. – Қазақстан Компартиясы Алматы қалалық комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы, қазір СОКП Орталық Комитеті партия құрылысы және кадрлармен жұмыс бөлімінің сектор меңгерушісі;

– Долженков В.А. – Алматы қаласы Фрунзе аудандық атқару комитетінің бұрынғы төрағасы, қазір Қазақстан Компартиясы Алматы облыстық комитетінің екінші хатшысы;

Бой көрсетулерді басу және одан кейінгі жазалауға орталықтың өкілдері – М.С.Соломенцев, Б.К.Елисов, Ф.Д.Бобков, О.В.Сорока, А.М.Паридуха, В.С.Дубиняк; Е.З.Разумов, Н.Ф.Мищенко және Г.В.Колбиннің өз басы тікелей басшылық жасады, Республика басшылығының бүкіл құрамынан “штабқа” О.С.Мирошхин, Г.Н.Князев және В.М.Мирошник қана жіберілді. Сонымен бірге енжар, келісімпаздық айқындама ұстағаны, өзекті шешімдер қабылдауға, оқиғалардың барысына және одан кейін өрістеген жазалау науқанына ықпал етуден өзін шет қалдырғаны үшін моральдық жауапкершілікті олармен бірдей дәрежеде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бүкіл бюросы бөлісуге тиіс екенін шындықтың өзі мойындауды талап етеді;

Республиканың барлық азаматтары сияқты әр ұлттың адамдарынан тұратын комиссияға да тыныштық, татулық, халықтардың ізгі көршілік пен өзара құрметі қымбат. Комитет мүшелері ашық айтылған ащы шындық көптеген қиын мәселелерді күн тәртібінен алады, сөйтіп мұның өзі саяси тұрақтылықты нығайтуға септігін тигізеді деп сенеді. Республиканы экономикалық жағынан қайта өзгерту саясатының өзі ең алдымен осыған байланысты. Сонымен бірге біз желтоқсан оқиғалары тағдырын өксіткен адамдардың күйінішті сезіміне де ортақпыз.

Туысқан халықтарды кейде бір-біріне қарсы қоюға апарып соқтырған заңсыздыққа жол беруге кінәлі адамдар жауапкершілікке тартылуға тиіс.

Жоғарыда баяндалған жайды ескере отырып, комиссия мынаны ұсынады:

1. Республика коммунистері мен халқының пікірін ескермстен Қазақстанның жоғары саяси басшылығын тағайындау кезіндегі өктемдегі үшін СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының бұрынғы құрамының іс-әрекеті; ауыр зардаптары болған, соның ішінде адамдардың қазаға ұшырауына апарып соққан Ішкі істер министрлігі ішкі әскерлерінің арнаулы бөлімдерін Алматыға әкелу туралы Конституцияға жат шешімді мақұлдағаны; Қазақстан халықтарының дәстүрлі достық қатынастарына ауыр зардабын тигізген, қазақ халқына саяси жағынан жауапсыз және қорлайтын ұлтшыл деп тағылған кінә айыпталсын.

2. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің, республика Жоғарғы Советінің Президиумы мен Министрлер Советінің атынан 1986 жылғы желтоқсанның 18-індегі Алматы халқына арналған үндеу айыпталсын. Бұл олардың келісімінсіз әрі адамдардың шағын тобы ғана қабылдаған және оқиғаларға бұрмалап-баға берген үндеу.

3. Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Президиумы ССРО Жоғарғы Советі мен ССРО Президентінен:

– Г.В.Колбинді ССРО Халықтық бақылау комитетінің төрағасы қызметіне тағайындау туралы шешімді қайта қарауды;

– О.С.Мирошхинді ССРО-ның Замбиядағы төтенше және өкілетті елшісі қызметінен кері шақырып алуды;

– Ф.Д.Бобковты, И. Г. Карповты, В. М. Мирошникті – Мемлекет хауіпсіздігі комитетінің жүйесінде, О.В.Сорока мен Г.Н.Князевті ССРО Ішкі істер министрлігі жүйесінде басшы қызметтерге пайдалануға жол беруге болмайтындығы туралы мәселе қоюды өтінісін.

4. Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Президиумы тиісті орындардың алдына:

– Қазақ ССР прокуроры Ғ.Б.Елемесовтің, Қазақ ССР Жоғарғы сотының төрағасы Т.К.Айтмұхамбетовтың, Қазақ ССР Бас мемлекеттік арбитрі И.А.Тетеркиннің, Қазақ ССР Министрлер Советі аппаратының жауапты қызметкері Д.Досполовтың, Қазақ ССР ішкі істер министрінің бірінші орынбасары мен орынбасары Э.О.Басаров пен С.Д.Серіковтың, Алматы транспорт прокуроры. А.Д.Мызниковтың, Алматы қаласы прокурорының орынбасары В.С.Волтуновтың, СОКП Орталық Комитеті жанындағы Қоғамдық ғылымдар академиясының докторанты В.И.Ефимовтың жауапты қызметтерде болуы мүмкін емес деп табу туралы мәселе қойсын.

5. Қазақ ССР Жоғарғы Советі судьяларды тағайындау кезінде және әсіресе Қазақ ССР Жоғарғы сотының құрамын бекіту кезінде олардың желтоқсан оқиғаларына байланысты қылмысты істерді қараудағы заңдылықты сақтауын ескерсін.

6. Төмендегі фактілер бойынша қылмысты істер қозғалсын:

– демонстранттарға қарсы сапер күректерін, қызмет иттерін, өрт сөндіргіш машиналарды қолдану, жасақшылардың металл сымдарымен, кабель қиындыларымен, таяқтармен қарулануы;

– заңсыз тұтқындау және прокурордың рұқсатымен соттың қаулысынсыз қамауда ұстау;

– біле тұра жазықсыз адамдарды соттау;

– Алматы энергетика институтының студенті Е. М. Спатаевтың өлімі;

– денеге ауыр және елеулі жарақат түсіру;

– ұсталғандарға, соның ішінде әйелдер мен кәмелетке толмағандарға қатыгездік көрсету;

7. Республика телеорталығының инженері А.Савицкийдің;

– Алматы архитектура-құрылыс институтының студенті Қ.Рысқұлбековтің;

– Өскемен педагогика училищесінің студенті С.Мұхамеджанованың;

– Алматы музыка училищесінің студенті Л.Асанованың өліміне шын кінәлі адамдарды анықтау мақсатымен тоқтатылған қылмысты істер қайта қозғалсын.

8. Қазақ ССР Прокуратурасы мен Қазақ ССР Жоғарғы соты қолданылған жазалардың негізділігі мен заңдылығын анықтау үшін желтоқсан оқиғаларына қатысушыларды қылмысты және әкімшілік тұрғыдан жазалау жөніндегі барлық істерді қайта қарасын.

9. Республика сайлаушылары мен СОКП Орталық Комитетіне ССРО Халық депутаттары Г.В.Колбиннің, В.М.Мирошниктің, М.С.Меңдібаевтың, Ю.А.Мещеряковтың 1986 жылғы желтоқсан оқиғалары кезеңіндегі рөлі мен іс-әрекеттері туралы хабарлансын және оларды бұл адамдарға көрсеткен өз сенімі туралы мәселені қайта қарауға шақырған дұрыс.

10. 1986 жылы желтоқсанда жастардың саяси бой көрсетулерін басуға белсене қатысқаны үшін адамдарды тиісінше Қазақ ССР Жоғарғы Советінің грамоталарымен және Құрмет грамоталарымен, сондай-ақ ССРО ордендерімен және медальдарымен наградтау туралы Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының қаулысы мен ССРО Жоғарғы Советі Президиумы Указының күші жойылсын.

11. Желтоқсан оқиғаларына қатысқаны үшін жазықсыз зардап шеккен адамдарды саяси және әлеуметтік жағынан ақтау мақсатымен халыққа білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру министрліктері, халық депутаттарының Советтері, саяси және қоғамдық ұйымдар олардың еңбек ету, тұрғын үй алу, оқу орындарында оқу, емделу, әлеуметтік қамсыздандыру, қоғамдық ұйымдарға мүше болу жөніндегі бұзылған азаматтық және әлеуметтік праволарын қалпына келтіру жөнінде шаралар қолданылсын.

Қазақ ССР жаңа Конституциясының жобасын, Одақтық шарт пен республиканың егемендігі туралы декларацияның негіздерін әзірлеген кезде биліктің адамдардың тар шеңберінің қолына шоғырлануын, билікті теріс пайдалану мүмкіндігін, Жоғарғы Совет тарапынан бақылаудың болмауын, республика халқы үшін өмірлік маңызы бар, халық пен жеке адамның праволарын, ар-ожданы мен қадір-қасиетін

қорғау мәселелерін шешу кезінде орталық өкімет органдары мен партиялық аппарат өкілдерінің араласуы мен өктемдігін болдырмайтын механизм көзделсін.

13. 1986 жылғы желтоқсанның қайғылы оқиғаларын еске алу ретінде және мұндай оқиғалардың Қазақстан тарихында қайталанбауға тиіс екенін есте ұстау үшін желтоқсанның 17-сі – Еске түсіру күні немесе Демократиялық жаңару күні деп жариялансын.

14. Комиссияның осы қорытындылары мен ұсыныстары бұқаралық хабарлама құралдарында жариялансын.

1986 жылғы желтоқсан оқиғалары республика халықтары үшін ащы сабақ болды. Комиссия өзінің міндетін орындады деп санайды және оның жұмыс нәтижелері бөлшектенуді жоюға қызмет етіп, республиканың көп ұлтты халқының топтасуына септігін тигізеді деп үміттенеді.

Комиссияның қос төрағасы:

Шаханов М. – ССРО халық депутаты, ССРО Жоғарғы Советінің мүшесі, Қазақ ССР Жазушылар одағы басқармасының хатшысы, “Жалын” журналының бас редакторы.

Мырзалиев Қ. Ғ. – Қазақстан халық депутаты, ақын.

Комиссияның хатшысы:

Бурабаев Т. – Алматы қалалық адвокаттар алқасының адвокаты.

Комиссияның мүшелері:

Фокина Н.К. – Алматы архитектура-құрылыс институтының аға оқытушысы, Қазақстан адам праволары жөніндегі қоғамдық комитетінің қосар төрағасы.

Тасмағамбетов И. Н. – Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті саяси бюросының мүшелігіне кандидат, Қазақстан ЛЖКО Орталық Комитетінің бірінші хатшысы.

Кириницианов Ю. И. – “Рабочая трибуна” газетінің меншікті тілшісі.

Әбдірахманов С. Ә. – Қазақ ССР халық депутаты, халық депутаттары Алматы қалалық Советі атқару комитеті төрағасының орынбасары.

Дуберман Ю. Е. – С. М. Киров атындағы ҚазМУ жанындағы Қоғамдық ғылымдар оқытушыларының білімін жетілдіру институты социология кафедрасының доценті, философия ғылымының кандидаты.

Жақсымбетов С. – С. М. Киров атындағы ҚазМУ заң факультеті советтік қылмыстық істер процесі кафедрасының аға оқытушысы.

Задорожный Н. В. – Қазақ ССР халық депутаты, “Агрореммаш” ғылыми-өндірістік бірлестігі тәжірибе эксперименттік заводының фрезерлеушісі.

Игнатов Ф. Ф. – “Казахстанская правда” газетінің редакторы.

Ізмұхаметов Т. А. – Қазақ ССР Министрлер Советі аппаратының жауапты қызметкері.

Қасымов С. А. – Қазақ ССР Президенттік кеңесінің кеңесшісі.

Ким В. А. – С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті заң факультетінің кафедра меңгерушісі, заң ғылымының докторы, профессор.

Сәрсембаев М. А. – С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті заң факультетінің деканы, заң ғылымының кандидаты.

Мергенов Е. Т. – ССРО халық депутаты, Қазақ ССР Суретшілер одағы басқармасының төрағасы.

Стамқұлов Ә. С. – С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті заң факультетінің табиғат қорғау және экология правосы кафедрасының профессоры, заң ғылымының докторы.

**АЛМАТЫ. 1986 ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАН.
АҢЫЗ БЕН ШЫНДЫҚ.**

**Швецияның Стокгольм, Упсала (1990 жылғы қараша),
Англияның Глазго, Данди (1991 жылғы қаңтар)
университеттерінде оқылған лекция.***

Құрметті ханымдар мен мырзалар!

1990 жылғы 24 қыркүйекте Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының қаулысы қабылданып, онда Алматыда 1986 жылғы желтоқсанда болған оқиғаны тексеру жөніндегі комиссияның қорытындылары мен ұсыныстары мақұлданды.

Қазақ республикасының біз білген тарихында, тіпті бүкіл Совет Одағының тарихында тұңғыш рет кезінде бүкіл қазақ халқына “ұлтшыл” деп айдар таққан Орталықтың өктемдігіне қарсылық білдіріп, СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының шешімі айыпталды.

Жастардың бейбіт шеруін заңсыз басып-жаншуға кінәлі болған кейбір лауазымды адамға сөз тигізбеу мақсатында желтоқсан оқиғасы алғашқы күннен бастап қалың көпшілікке қате түсіндірілді.

Желтоқсандағы қазақ жастарының бұл жиыны ұлтшылдық бой көрсету емес еді. Ол басқа халықтарға, соның ішінде орыс халқына қарсы бағытталмаған-ды. Алматыдағы желтоқсан толқуы – шын мәнісінде, елімізде алғаш рет екі күштің: жаңа басталып, буыны қатпаған демократияның және ол кезде әлі өз күшінде тұрған әкімшіл-әмірші жүйенің қақтығысы еді.

Бұл қасіреттің ауқымы мен тереңдігі халықтан жасырылды. Бірақ, шындық қаншалықты ащы болса да, оған сай келер емші жоқ.

Желтоқсан оқиғасының басталуына – Д.А.Қонаевты Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хат-

* Лекция орыс тілінен аударылып беріліп отыр.

шысы қызметінен босатып, орнына Г. В. Колбинді сайлаған 1986 жылғы желтоқсанның 16-сында өткен Пленум себепші болды. Жоғарыда айтылған ұсынысты СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының атынан СОКП Орталық Комитетінің хатшысы Г.П.Разумовский жасады.

Г.В.Колбиннің Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болып сайлануы қазақ халқының өмірлік мүддесіне қатысты мәселерді шешудегі Орталықтың өрескел өктемдігі ретінде қабылданды. Қазақстан Компартиясының қалыптасу барысында оның 20 хатшысының үшеуі ғана қазақ болғанын ескерсек, бұл оқиғаның саяси мәнінің арта түскенін мойындауымыз керек. Орталықтан келген кадрлар республика Компартиясы бірінші хатшысының қызметін негізінен мансаптың келесі бір баспалдағына көтерілу үшін пайдаланды. Сол сияқты, басқа ұйымдар мен ведомстволардың басшы орындары да осындай күй кешті. Мысалы, Қазақстанда Совет өкіметі орнағаннан бері республика Мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің басшылығында екі-ақ қазақ болды. Ал, Орталық тағайындаған, республикада туып-өспеген, оның халқымен, мәдени тұрмысымен мүлде араласып көрмеген басшылар жергілікті жерде өзінің айтқанынан шықпайтын адамдардан ғана жасақ құрды. Сол басшылардың бірде-біреуі жұмыстан босап немесе еңбек демалысына шыққаннан кейін Қазақстанда қалуды жөн көрмеді. Орталықтың шет аймақтарға соншама солақай қарауы кейде күлкілі жағдайға да алып барды. Мысалы, кезінде Н.С.Хрущевтің Қазақстанға келіп тұрып, самолет баспалдағынан “Өзбек халқына жалынды сәлем!” деп жар салғаны көпке мәлім.

Оқиға барысына оралатын болсақ, әуелі тек Алматы қаласының жұмысшы және студент жастарынан тұратын шағын ғана топтың Орталық Комитет Пленумының шешіміне наразылық білдіргенін атап айтуымыз жөн. Бұл наразылық бейбіт шеру түрінде өтіп, саяси сипат алды, мемлекеттік құрылысты құлатуға немесе басқа халықтарға қарсы әрекет жасауға шақырған жоқ. Республика Компартиясы Орталық Комитеті үйінің алдына жиналған жастар Пленум шешімімен келіспейтіндіктерін білдіріп, соған байланысты түсінік беруді талап етті.

Республика басшылығы жастардың өздерімен терезесі тең сөйлесуін қорлық санап, олардың пікірімен санасуды

жөн деп таппады. Сөйтіп, бұл саяси наразылық өкіметке қауіп төндіру ретінде бағаланып, сан жағынан шеруге қатысушылардан бірнеше есе басым түсетін Алматы горнизоны әскери әзірлік жағдайына келтірілді де, алаңды қоршап алуға бұйрық алды. Тіпті жастар жиынын тұрақты әскери бөлімшелердің күшімен басу туралы мәселе де күн тәртібіне қойылды.

Республика басшылығының қоярда-қоймай сұрауымен ССРО Ішкі істер министрі А.В.Власов еліміздің әр түрлі аймақтарынан Алматыға өз ведомствосына қарасты әскерлердің арнайы бөлімшелерін әкелу туралы шешім қабылдады. Бұл қажеттіліктен туындамаған заңсыз шешім еді. ССРО Конституциясына жүгінетін болсақ, мұндай шешім тек Қазақ ССР Жоғарғы Советінің ұйғарымымен Алматы қаласында төтенше жағдай енгізілгенде ғана, онда да ССРО Жоғарғы Советінің Президиумы немесе Сессиясы бекіткенде заңды саналмақ. Бірақ, шағын ғана басшылар тобы республика өкіметінің атынан шешім қабылдап, заңға кереғар әрекет жасады.

Бейбіт шерудің жаппай тәртіпсіздікке ұласуына – республика басшыларының саяси осалдығы, күрделі ахуалдан шығудың тиімді жолдарын таба алмауы, тіпті, табуға тырыспауы, сонымен қатар, саналы да ұстамды саясатқа емес, күшке сүйенуі басты себеп болды.

Бейбіт шеру жөнінде оған қарсы қолданылып отырған шаралар туралы алғашқы мәліметтер Орталыққа – СОКП Орталық Комитетіне, ССРО Мемлекеттік хауіпсіздік комитетіне және Ішкі істер министрлігіне тоқтаусыз жіберіліп тұрды. Одан әрі хабар сағат сайын, ал Мемлекеттік хауіпсіздік комитетінің желісі бойынша әрбір жарты сағат сайын берілді. СОКП Орталық Комитетімен телефон арқылы белгіленген тәртіп бойынша Г.В.Колбин сөйлесіп отырған және оның кіммен сөйлескені бізге белгісіз. Бізге белгілісі – желтоқсанның 17-сінен 18-іне қараған түні партия-шаруашылық кеңесіне қатысушыларға Г.В.Колбиннің “СОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы М.С.Горбачев оқиғаға қатты мазасызданып отыр” деген хабарламасы ғана. (Г.В.Колбин комиссияның шақыруына келуден бас тартты. 1990 жылғы қараша айында Мәскеуде Совет және шетел журналистеріне арнап желтоқсан оқиғасы жөнінде

прессконференция өткіздік. Г.В.Колбинді тағы шақырдық. Келмеді).

Алматыда болып жатқан жағдайға арнайы баға берілген алғашқы хабарлама Москваға желтоқсанның 17-сі күні сағат 18-де жіберілген.

Оны ССРО Мемлекеттік хауіпсіздік комитетінің төрағасы Чебриковке республика Мемлекеттік хауіпсіздік комитетінің төрағасы В.М.Мирошник берген екен. Комиссияның – “Тиісті шешім қабылдау үшін ахуалға баға беру жөніндегі ұсынысты кім жасады?” деген сұрағына Мирошник: “Грузияда жұмыс істеген кезінен бері бай тәжірибе жинаған Г.В.Колбин ешкімнің ұсынысын қажет етпеді”, – деп жауап берді.

Шеруді басу, одан кейінгі жазалау істерін Орталықтың өкілдері СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі М.С.Соломенцев, ССРО Ішкі істер министрінің бірінші орынбасары Б.К.Елисов, ССРО Мемлекеттік хауіпсіздік комитеті председателінің бірінші орынбасары Ф.Д.Бобков, ССРО Бас прокурорының бірінші орынбасары О.В.Сорока, ССРО Ішкі істер министрлігіне қарасты ішкі әскери күштер басқармасының бастығы В.С.Дубиняк, СОКП Орталық Комитетінің ұйымдастыру-партиялық жұмыс бөлімі меңгерушісінің орынбасары Е.З.Разумов, СОКП Орталық Комитеті партиялық-ұйымдастыру бөлімінің Қазақстан секторының меңгерушісі Н.Ф.Мищенко және Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Г.В.Колбиннің өзі тікелей басқарып отырды.

Республика басшылығы құрамынан бұл “штабқа” тек Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы О.С.Мирошхин, Қазақ ССР Ішкі істер министрі Г.Н.Князев және Қазақ ССР Мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің төрағасы В. М. Мирошник енді.

Оқиғаға әдейі бұрмаланып берілген баға түптеп келгенде – ішкі әскери күштер бөлімшелерін еліміздің басқа аймақтарынан Алматыға әкелуге апарып соқты. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының өтініші бойынша жасалды-мыс деген бұл шешімнің шын мәнінде, оның назарынан тыс қалғандығы таң қаларлық жай.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының атынан оқиғаға үстірт баға беріліп, арнайы өтініш жасал-

ғаннан кейін Орталықта Алматыға коменданттық сағат енгізу және тұрақты армия бөлімшелерін іске қосу жөнінде мәселе талқыланды. Орта Азия әскери округінің қолбасшысы В.Н.Лобов әскер енгізуден үзілді-кесілді бас тартса да, Г.В.Колбин ССРО Қорғаныс министріні дегеніне көндірді. Сөйтіп, желтоқсанның 18-і күні сағат 13-те алаңға әскери училищенің жеке құрамын кіргізді. Олар Орталық Комитет үйін қоршауға алды.

Бір ғажабы, осыншама ауыр зардаптарға соқтырған маңызды шешімдердің бәрі ешқандай жазба нұсқау, бұйрықсыз қабылданған. “Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының өтініші бойынша арнаулы әскер енгізілді”, желтоқсанның 17-сі күні шеруге қатысушыларды қуып тарату кезінде сапер күрегін қолданып, ерекше қатыгездікпен көзге түскен ССРО Мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің шекара училищесінің курсанттары Мирошниктің Чебриковке жіберген өтініші бойынша іс-қимыл жасады; Елисовтың нұсқауы бойынша сол кезде 20 өрт сөндіру машинасы қолданылды; Лобовтың ауызша бұйрығымен алаңға Алматының жоғары әскери командалық училищесінің курсанттары мен бронетранспортерлері шығарылған; Ішкі істер басқармасы басшылығының ауызша нұсқауы бойынша алаңдағы ереуілшілер ұсталып, прокурордың санкциясынсыз тергеу изоляторына, арнайы орындарына тіпті, информациялық-есептеу жүйесі үйлеріне орналастырылып, қала сыртына шығарылды; Алматы облыстық, қалалық, аудандық партия басшыларының ауызша нұсқауы бойынша кәсіпорындарда темір таяқтар әзірленіп, халық жасақтары құрылған. Міне, оқиғалар тізбегін осылай жалғастыра беруге болар еді.

Әу баста-ақ, саяси шеруді қалайда басып-жаншуға бағыт ұстанып, әскери күш қолдануға әзір болған республика басшылары уақыт оза шеруге қатысушылармен сөйлесуге әрекет жасады, бірақ бұл әрекеттері ә дегенде-ақ сәтсіздікке ұшырады. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының мүшесі, Қазақстан Компартиясы Алматы облыстық комитетінің сол кездегі бірінші хатшысы М. С. Меңдібаев комиссияға берген түсінігінде былай деп жазды: “Шеруге қатысушыларда бір-ақ талап болды – Орталық

Комитеттің бірінші хатшылығына неге сырттан әкелінген адам сайланды, қазақ болмаса да... республиканың проблемаларын білетін өзіміздің адам болсын. Сол кездің өзінде-ақ жастар жағы саяси сана тұрғысынан аға буыннан озып шықты. Олар республика коммунистерінің бірінші басшысы туралы мәселенің халықпен ойласпай шешілгендігіне ашулы еді... Өздерін тыңдағанды, түсінгенді қалады және бетпепет, терезесі тең сөйлесуді талап етті. Біздің оған батылымыз жетпеді”.

Осыған орай сол кездегі Министрлер Советінің Төрағасы, қазіргі Қазақ ССР Президенті Н.Ә.Назарбаев былай деп жазады:

“Москва өкілдерінің алаңда болып жатқан жағдайға барлау жасаудан бізді толық шеттетуіне түрткі болған негізгі себеп мынада деп ойлаймыз: олар бізден көпшіліктің көңіл күйін пайдаланып, өз мүддесіне бұруға тырысады деп күмәнданды. Шеруге қатысушылардың Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметіне неғұрлым лайық кандидатуралар деп Е.Н.Әуелбековті, В.П.Демиденконы, О.С.Мирошхинді, Н.Е.Морозовты, С.М.Мұқашевті, Н.Ә.Назарбаевты және т.б. ұсынғаны оларды қатты алаңдатты. Айта кететін жәйт, ұсынылған фамилиялардың тізбегі – республика басшылығына ұлты орыс адамның келуіне жастардың мүлдем қарсы болмағандығын дәлелдейді. Солай бола тұрса да, атышулы “қазақ ұлтшылдығы” атты саяси ойын басталып кетті. Менің өзіммен де ол кезде москвалық басшылар кісілік көрсетіп, бұйыра сөйлесіп жүрді”.

Комиссияға берген жауабында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының бұрынғы мүшесі, республика Жоғарғы Советі Президиумының сол кездегі төрағасы С.М.Мұқашев жиналған халықты әскери күшпен тарату туралы шешім жөнінде – ешкім оның келісімін сұрамағандығын айтады. Мұндай дәлелдерді Бюроның басқа да мүшелері, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшылары берді.

Шеруді басу, одан кейінгі жазалау шаралары Орталық өкілдерінің тікелей басшылығымен жүзеге асырылды. Сонымен бірге, ең жар, келісімпаз позиция ұстап, негізгі

шешімдердің қабылдануына, оқиға барысына, одан кейін өріс алған жазалау науқанына қарсы ықпал етуден өз бойларын аулақ салғаны үшін моральдық әрі саяси жауапкершілікті Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшылары мен Бюро мүшелері тең дәрежеде бөлісуі керектігін мойындамасқа болмайды.

Жергілікті басшылардың ешқайсысы да өздерінің маңызды істен заңсыз шеттелуіне наразылық білдірген жоқ. Орталық Комитеттің Бюросын, Пленумын шақыруын талап етпеді, СОКП Орталық Комитетіне, халыққа үндеу тастаған жоқ. Олардың ешқайсысы – право қорғау органдарының өз өкілеттігін асыра пайдаланған заңсыз әрекеттеріне қарсы шыққан жоқ. Бұрынғы басшылар (С.Мұқашев, М.Меңдібаев, З.Камалиденов, Рыбников...) комиссияға берген жауаптарында сол кезде ес жия алмай қалғандарын айтып, тәртіп бұзушылықты көрмегенін, ол туралы ештеңе білмегенін мәлімдеп, кінәні негізінен Колбиннің әрекетіне, Орталық өкілдерінің өктемдігіне аударып, өздерін сүттен ақ, судан таза етіп көрсетуге тырысты.

Ал, шынтуайтқа келетін болсақ желтоқсанның 17-сі күні сағат 18-де шеруге қатысушыларды күшпен тарату туралы алғашқы шешімді Орталықтың мақұлдауымен жергілікті басшылық қабылдады. Қуып тарату жөніндегі тікелей бұйрықты Қазақ ССР Ішкі істер министрі Г.Н.Князев берді. Сол сәттен бастап Алматыда жаппай тәртіпсіздік басталды.

Алматыға арнайы жіберілген СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының бұрынғы мүшесі М.С.Соломенцев те желтоқсан оқиғасының шын мәнін бұрмалауға өз үлесін қосты. ССРО-ның барлық бұқаралық құралдары арқылы маскүнемдер мен нашақорлардың бұзақылық, ұлтшылдық әрекеттері туралы хабарлар оның тікелей қатысуымен берілді.

Қазақ ССР Жоғарғы Советі Комиссиясының жұмысы барысында ресми хабарларға мүлдем кереғар құбылыстар ашылды. Медициналық сараптау актілері негізінде жасалған Денсаулық сақтау министрлігінің мәліметтері бойынша ұсталғандардың арасында бірде-бір нашақор, бірде-бір маскүнем болмай шықты.

Өрине, бүгінгі таңда: “Бұл кімге қажет болды?” деген заңды сұрақ туады.

Егер алаңда бұзақылар мен маскүнемдер, нашақорлар жиналса, оларға қарсы күш қолдану саясаты өз-өзін ақтап шыға келмек. Сондықтан өкімет басындағылар шеруге қатысушыларды өңшең бұзақы, маскүнем етіп көрсетуге тырысты. Осыдан кейін ғана, 1937 жылдағыдай, қылмыстық істерінің небір түрлерін түйдек-түйдегімен қаттай беруге болатын еді. Міне, істің мәні осында.

Шындығында, шеруге қатысушылардың қайсыбір тобының әредік заң аясынан шығып кетіп, бұзақылық жасағанын да мойындауымыз керек. Республика басшыларымен әңгімелесуге әрекеттенген кезде, олардың кейбіреулері саяси мәдениеті жоқтығын көрсетіп, бұзақылық әрекеттерге барды. Тәртіп қорғау күштеріне тас лақтырды. Бұдан өзге де заңсыз әрекеттерге шақырған жауапсыз, арандатушылық қылықтар жасады.

Д.А.Қонаевқа шеруге қатысушылардың алдына шығып сөйлеуден бас тартты, Г.В.Колбиннің сайлануы туралы шешімді ұнатпағанын білдірді, сөйтіп бейбіт шерудің жаппай тәртіпсіздікке ұласып кетуіне белгілі дәрежеде әсер етті деген айып тағылды. Комиссияда бұған қарама-қайшы мәліметтер бар. Шын мәнінде, О.С.Мирошхин мен Г.В.Колбин екі рет телефон соққаннан кейін Д.А.Қонаев желтоқсанның 17-күні күндізгі сағат 11-ге таман Орталық Комитетке келді. Орталық Комитет Бюросының бұрынғы мүшелері З. Камалиденов, М. Меңдібаев және Н. Назарбаев Д. Қонаевтың жастар алдында сөз сөйлеуден бас тартқанын жазды. Ал Д. А. Қонаев бірінші хатшының қабылдау бөлмесінде екі сағат отырғанын, сағат 13-ке таман Москвамен телефон арқылы кезекті сөйлесуден кейін Г.В.Колбин оған “Сіз қайта беріңіз, мәселені өзіміз шешеміз” деп мәлімдегенін айтады. Комиссия жауап алған адамдардың көпшілігі “Д.А.Қонаев халықтың алдына шығып сөз сөйлеуі қажет еді” деген біржақты пікір білдірді.

Бірақ Д.А.Қонаев түсініктемесінде өзіне таңылған айыптың мүлде негізсіз екендігін жазды. Осы мәселеге байланысты және бұдан өзге де күрделі сұрақтардың кейбірі Мәскеудегі ең үлкен лауазымды адамдарға барып тіреледі...

Қазақ ССР Жоғарғы Советінің 1986 жылғы желтоқсан оқиғасын тексеру жөніндегі Комиссиясының жұмысына екі жүзден астам білікті мамандар – әртүрлі мамандықтағы са-

рапшылар, юристер, медиктер, социологтар, саясатшылар, философтар, демографтар, экономистер, прокуратураның, юстицияның, Ішкі істер министрлігінің қызметкерлері, Мемлекет хауіпсіздігі комитетінің бұрынғы қызметкерлері, шығармашылық интеллигенция мен қоғамдық ұйымдардың, комсомолдың, кәсіподақтың өкілдері қатыстырылды.

Комиссияның жұмысшы тобына сарапшы ретінде бірқатар қоғамдық ұйымдардың – Латвияның Адам хұқы лигасының, Қазақстанның Адам хұқы жөніндегі комитетінің өкілдері, сондай-ақ, ССРО Прокуратурасының бригадасы қатыстырылды.

Республика прокуратурасының, сот пен Ішкі істер министрлігінің негізгі жұмысынан босатылған бір топ қызметкерлері біздің өтінішіміз бойынша бірнеше ай желтоқсан оқиғасына қатысты мәселелермен айналысты.

Комиссияға хаттардан, анықтамалардан басқа екі мыңға жуық документ келіп түсті, ол 25 том болды. Комиссия қылмыстық және әкімшілік істердің 500 томын, Мемлекеттік хауіпсіздігі комитеті мен прокуратурасының альбомдарын, аудандық ішкі істер бөлімдері мен ішкі істер министрлігі мекемелерінің журналдарын, медицина мекемелерінің, мүрдеханалар, тағы басқа орындардың тіркеу журналдарын қарады, 800-ден астам адамның, олардың ішінде жауапты партия, совет, басқа да органдар басшыларының, әскери адамдардың, право қорғау органдары қызметкерлерінің, куәлардың, жасақшылардың, оқиғаға қатысқандардың, сотталғандар мен жапа шеккендердің әңгімелері тыңдалды. Республика алаңы төңірегіндегі үйлердің 300-ден астам тұрғынына және сол маңға орналасқан мекемелердің қызметкерлеріне түрлі сұрақтар қойылып, жауаптары тыңдалды.

Ұсталғандар саны Ішкі істер министрлігінің мәліметі бойынша – 2336, Мемлекеттік хауіпсіздік комитетінде – 2212, прокуратурада 2401 болды.

Комиссия мынаны анықтады: уақытша ұстайтын изоляторларға, арнайы қабылдау орындарына, тергеу изоляторларына апарылған, сондай-ақ, “автозак” машиналары мен автобустармен қала сыртына апарып тасталған алты мыңға жуық адам есептен жасырылып қалған. Сонымен, комиссияның бағалауы бойынша, ұсталғандардың жалпы саны 8500 адам.

Дене жарақатын алған адамдардың саны бойынша да толық емес деректер келтірілген. Алматы қалалық атқару комитетінен алынған мәліметтерде олардың саны – 763, қалалық ішкі істер басқармасында – 1001, Қазақ ССР Мемлекет қауіпсіздігі комитеті мен Прокуратурасында – 1137 адам, сол сияқты республика Денсаулық сақтау министрлігі жапа шеккен 1230 адам туралы қорытынды берді. Жедел жәрдемің 20 бригадасы қаланың емдеу мекемелеріне 540 адам әкелген. Комиссия сарапшыларының деректері бойынша, 1722-ден астам адам жараланған. Бірақ бұл деректер де толық емес, оған мына негіздер айғақ:

- жарақат алған шеруге қатысушылар жауапкершілікке тартылудан қорқып, медициналық көмек беретін орынға бармаған, өйткені, барлық емдеу мекемелерінде сол күндері Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің қызметкерлері медициналық жәрдем сұрап келгендерді тіркеп отырды;

- емдеу мекемелерінен Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті мен прокуратура қызметкерлерінің аурудың жеке кітапшасын алып кеткен фактілері де бар, бұл көмек сұрап келіп тіркелгендердің жалпы санын бұрмалайды;

- тіркеуден өткізбей медициналық көмек көрсетілген фактілер болған;

- су шашқаннан, бірнеше сағат бойы жер бауырлап жатқаннан және қала сыртына апарып тастағаннан суық тиіп ауырғандар есепке алынбаған.

Көптеген ұсталған адамдардың Ішкі істер министрлігі мен Прокуратура басшыларының мақұлдауымен прокурордың санкциясынсыз және соттың қаулысынсыз ешқандай ресми тіркелместен тергеу изоляторларына, арнайы қабылдайтын орындарға, уақытша ұстайтын изоляторларға, медициналық айықтырғыштарға отырғызылғаны анықталды.

Ұсталғандардың көпшілігін арнайы машиналармен, автобустармен қаладан 25-50 шақырым жерге апарып, жартылай жалаңаш-жалпы күйлерінде айдалаға, қардың үстіне тастап кеткен.

Комиссия желтоқсанның 17-сі және 18-і күндері-ақ басшылыққа алаңда не болып жатқаны туралы жазбаша және ауызша баяндаулар келіп түскенін анықтады. Мысалы, сол кезде Қазақ ССР Ішкі істер министрлігі саяси бөлімінің бастығы болған, қазір Қазақ ССР халық депутаты, генерал-

майор М.Д.Қалматаев комиссияға былай деп жазды: “... Кезекті “операциядан” кейін ұсталған жігіттер мен қыздарды бірнеше сағат бойы (қақаған аязда) жерге жатқызып қою – социалистік заңдылықты бұзу емес пе? Солдаттар оларды жер бауырлап жатуға мәжбүр етті, ал қайсыбірі сәл болса да басын, немесе кеудесін жерден көтерсе болды, солдаттар оларды дубинкамен төмпештей бастайды. Мен бұл жөнсіздік туралы желтоқсанның 17-сі, 18-і күндері Орталық Комитеттің сол кездегі екінші хатшысы Мирошхинге, сол кездегі Ішкі істер министрі Князевке бірнеше рет баяндадым. Мирошхин: “Мүмкін оларға үйіңнен көрпе әкеліп берерсің?” деп мысқылдады”.

Қажетті құжаттармен танысуға әрекет жасаған кезде Комиссияға алуан түрлі кедергілер келтірілді. Мысалы, ССРО Мемлекет хауіпсіздігі комитеті шекара училищесінің бастығы генерал-майор Карповтың басшылығымен жасаған желтоқсанның 17-сіндегі әрекеті “ерекше” көзге түсті. Олар “Ура!” деп ұрандап, қолдарындағы шағын сапер күрекшесімен шеруге шабуыл жасады. Шекара училищесіндегі құжаттарға жетуге де, сондай-ақ, училищенің өзіне кіруге де ұзақ уақыт бойы мүмкіндік болмады. Оған рұқсат алу үшін ССРО Мемлекеттік хауіпсіздік комитетінің төрағасы Крючковқа екі рет жолығуыма тура келді. Соның өзінде Мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің алғашқы құжаттары, ағымдағы хабарлама журналдары және тағы басқалар Комиссияға берілген жоқ.

Көптеген құжаттар, оның ішінде сақталу мерзімі әлі бітпеген қағаздар әдейі жойылған. “Метель – 86” атты құпия оперативті жоспар да өртелген болып шықты. Қазақ ССР Ішкі істер министрінің бірінші орынбасары Э.О.Басаров Комиссияға келіп, бізбен әңгімелескеннен кейін дереу желтоқсан оқиғасына қатысты адамдар туралы анықтаманы өртеуге бұйрық берген. Э.О.Басаровтың пікірі бойынша, бұл анықтамалардың “тарихи және ғылыми құны жоқ және олар іс жүзіндегі маңызын жоғалтқан”, ал нақ осы анықтама Комиссия үшін өте бағалы еді. Республика право жүйесінің заңдылық пен тәртіпті қорғауға емес, керісінше саяси нұсқаулар мен партия басшылығының тапсырмасын орындауға бағытталғаны бүгінгі таңда белгілі болып отыр. Егер біз шын мәнінде праволық мемлекетке жеткіміз келсе, жол берілген заңсыздықты жоюымыз керек.

Желтоқсан оқиғасына байланысты сотталған 99 адамның қазір 60-ы мүлде кінәсіз деп танылып, ақталды. Тағы да ондаған іс республика Жоғарғы Сотының қарауында жатыр. Желтоқсан оқиғасы жөніндегі кейбір қаралған істер кәдімгі анекдоттық ахуалдарға таптырмас материал болғандай.

Мысалы, “Ленин идеясы жасасын!” деген плакатты алып жүргені үшін қалалық сот А.Бекбосыновты 2 жылға соттаған. “Әрбір ұлттың өз көсемі болсын” деген плакатты көтерген Ж.Әуезов 5 жылға кесілген. “Ешбір ұлтқа артықшылық берілмесін!” деген ұран көтергені үшін Е. Бисенбаев 7 жыл бас бостандығынап айырылған.

Желтоқсандағы бой көрсетуді басуда көрсеткен “ерлігі” мен “жанқиярлық” әрекеті үшін Қазақ ССР Ішкі істер министрі Г.Н.Князев жауынгерлік Қызыл Жұлдыз орденімен наградталды. Оның орынбасары Э.О.Басаров және право қорғау органдарының басқа да қызметкерлері мемлекет наградалары мен құрметті атаққа ие болды.

Қазақ ССР Ішкі істер министрлігінің 1596 қызметкері Құрмет Грамоталарымен, “Үздік қызметі үшін”, “Милиция үздігі” деп аталатын белгілермен, ақшалай сыйлықтармен және алғыс қағаздарымен көтермеленді, 250 адам медальдармен және 250 адам Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының грамоталарымен және Құрмет грамоталарымен наградталды. Жалпы желтоқсан шеруін басуға қатысушыларды наградтау – тарихымыздың ең маскара беттерінің бірі. Және бұл наградтаулар халық көзінен құпия, жасырын жүргізілді.

Халық жасақшылары төтенше тәртіппен топталған. Олардың саны шамамен алғанда 16 мыңдай болған.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің облыстық және қалалық комитетінің нұсқауымен заводтарда жасақшыларға арнап қару – темір таяқтар, арматура кесінділері, шынжырлар, кабельдер әзірленгені белгілі болды, бұл оларға бұзақылардан қорғану үшін керек болыптымыс. Ал оқиғадан кейін ресми орындар беттері бүлк етпестен әлгі қаруларды шеруге қатысушылардың өздері әзірледі деп жариялады. Комиссия аталмыш фактінің жалған екендігін толық дәлелдеп берді. Республика Мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің төрағасы В.М.Мирошник партия басшыларына және Колбиннің жеке өзіне жасақшыларды бұлай

қаруландыруға, оларды бірыңғай орыс ұлтының өкілдерінен жасақтауға болмайтынын айтқан. Бұл жағдайды В. М. Мирошникке Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті Алматы облыстық басқармасының бастығы Л. Терентьев хабарлаған. Өкінішке орай, республика басшылығының осы әрекеті тату-тәтті өмір сүріп келген екі халықтың арасына едәуір салқындық орнауына мұрындық болды.

Жастар қозғалысын басу үшін “Метель – 1986” атты жойқын оперативті жоспар болғаны және бұл жоспардың Совет Одағында бірінші рет Алматы желтоқсанында сынақтан өткені анықталды. Әскери прокуратура оқиғадан кейін, пулемет оқтарын, белгі беру ракеталарын және басқа арнайы құралдарды алаңға алып келу фактісі бойынша 700-ден астам әскери қызметшілерден жауап алған. Бұл 29 томдық іс республика Прокуратурасында үш жылдан астам уақыт қозғаусыз жатқан. Комиссия нақ осы материалдардан шеруді басып-жаншуға қызмет иттері мен сапер күректері қолданылғанын анықтады. Кезінде Қазақ ССР Прокуратурасы бұл фактінің болғанын мойындамай келген-ді.

“Метель” жаспары бойынша – оқиғаны өздерінің қалауымен қажетті арнаға – қылмыстық немесе ұлттық бағытқа, тіпті арандатуға дейін бұрып жіберуге, содан кейін қару қолдануға болады.

Комиссия мынадай қорытынды жасады:

Қазақстанның жоғары саяси басшысын тағайындау кезінде республика коммунистері мен халқының пікірін ескермегені үшін; Ішкі істер министрлігінің арнайы әскер бөлімшелерін Алматыға енгізу арқылы ауыр салдарға, оның ішінде адам өліміне алып келген шолақ шешімді мақұлдағаны үшін; бүкіл қазақ халқының намысын қорлайтын ұлтшылдық айдар таққаны үшін СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының 1986 жылғы Алматыдағы желтоқсан оқиғасы жөнінде ұстанған саясаты айыпталсын. Қазақ ССР Жоғарғы Советі біздің ұсынысымыз бойынша ССРО Жоғарғы Советіне және ССРО Президентіне мынадай мәселе қойды:

– Г. В. Колбинді ССРО Халық бақылау комитетінің төрағасы қызметінен босату туралы;

– О. С. Мирошхинді ССРО-ның Замбиядағы Төтенше және Өкілетті Елшісі қызметінен кері шақыру туралы;

– Ф.Д.Бобковты, В.М.Мирошникті – ССРО Мемлекеттік хауіпсіздігі комитеті жүйесінде, О.С.Сороканы, Г.Н.Князевті – ССРО Ішкі істер министрлігі жүйесінде басшы қызметке лайықсыз деп тану туралы;

Желтоқсан оқиғасы кезінде жіберілген қателіктері үшін мына лауазымды адамдардың қызметінен босатылуы талап етілсін:

– Ғ. Б. Елемесов – Қазақ ССР Прокуроры;

– Т.Қ.Айтмұхамбетов – Қазақ ССР Жоғарғы Сотының төрағасы;

– И.А.Тетеркин – Қазақ ССР Бас арбитрі.

(Бұлардан өзге желтоқсан оқиғасына күнәһар қырыққа жуық адамның аты-жөні баспасөзде жарияланды).

Мына фактілер бойынша қылмысты іс қозғалуға тиіс:

– шеруге қатысқандарға қарсы сапер күрегін, қызмет иттерін, өрт сөндіру машиналарын қолданғаны үшін;

– прокурордың санкциясынсыз және соттың арнайы қаулысынсыз шеруге қатысқандарды заңсыз қамауға алып, тұтқында ұстағаны үшін;

– осы оқиға барысында адам өлтірген және ауыр, орташа дене жарақатын салған адамдар жайлы;

– ұсталғандарға, оның ішінде әйелдерге, балаларға қатыгездік көрсеткен кейбір тәртіп сақтау қызметкерлеріне;

– Бұған қоса қазақ ССР Прокуратурасы мен Қазақ ССР Жоғарғы Соты желтоқсан оқиғасына қатысқандарды қылмыстық және әкімшілік жолымен жазалаған барлық істерінің негізділігі және заңдылығын қайта қарауға тиіс.

Комиссия республика сайлаушыларын Қазақстаннан сайланған ССРО халық депутаттары Г.В.Колбиннің, В.М.Мирошниктің, М.С.Меңдібаевтың, Ю.С.Мещеряковтың 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы кезіндегі ролі мен әрекеттерінен хабардар етті.

Біз 1986 жылғы желтоқсанда жастардың саяси шеруін басуға белсене қатысқаны үшін Қазақ ССР Жоғарғы Советінің грамоталары мен Құрмет грамоталарымен наградтау туралы Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы қаулысының және ССРО ордендерімен және медальдарымен наградтау туралы ССРО Жоғарғы Советі Президиумы қаулысының күшін жойғызуды талап еттік.

1986 жылғы желтоқсан оқиғасын есте сақтау үшін, Қазақстан тарихында мұндай жағдайдың қайталанбауы

үшін біз желтоқсанның 17-сін Демократиялық жаңару күні деп жариялауды ұсындық.

Комиссия осы оқиға барысында мерт болған Асанова, Мұхамеджанова және Рысқұлбеков туралы заң орындарының үстірт әрі жалған құрастырған істерімен келіспейтінін мәлімдеді. Қазақ ССР Прокуратурасы бұл істерге қайта оралуы керек.

Бірақ бір өкініштісі сол кезде желтоқсан науқанына араласқан заң қызметкерлерінің көбі бағзы кәсібінде отыр...

Ал Қайрат Рысқұлбековтің өліміне ерекше тоқталған жөн. Жүзінен намыс алауы лапылдаған осы жігіт тірі тұрғанда сөз жоқ, өз халқының айбарлы ақыны, үлкен қоғам қайраткері болар еді. Оның түрмеде отырып жазған өлеңдері, ой толғамдары, күнделіктері, үйіне жолдаған хаттары қазір менің қолымда.

Қ. Рысқұлбековке жасақшы С. А. Савицкийді өлтірді деген айып тағылды. Бірақ кейбір куәлер Савицкий өлтірілген уақытта Рысқұлбековтің қаланың басқа шетінде жүргенін айтады. Заң орындары ол куәлердің түсініктерін назарға алғысы келмеген. Рысқұлбековке “кісі өлтірді” деген ауыр айыптың тағылуына бірден-бір себепкер болған жігіт (әзірге атын айтпаймын) қазір мүлде жаңа түсінік беріп отыр. Ол жігіт өзін бір заң қызметкерінің аяусыз ұрып-соғып, Қайрат жөнінде теріс мәлімет беруге мәжбүр еткенін жазды.

Кезінде жоғарыдан Савицкийді өлтірген адамды тез арада табу керек деген жарлық түскен. Айқын дәлелі болмаса да заң орындары Рысқұлбековты осы қасіретке байлаған. Кейіннен Қазақ ССР Прокурорының арнайы жарлығы бойынша С. А. Савицкийді өлтірген адамды, яғни Қ.Рысқұлбековті тапқаны үшін право қорғау жүйесінің 5 қызметкеріне наградalar мен көтермелеу сыйлықтары берілген.

Рысқұлбековтің өлім жазасына кесілуі сол кезде әлем интеллигенциясының заңды ашу-ызасын тудырды. Чехословакияның, Польшаның, Венгрияның, АҚШтың т.б. елдердің қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылары, ғалымдары СОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы М. С. Горбачев пен ССРО Жоғарғы Советі Президиумының бұрынғы төрағасы А. А. Громыконың атына арнайы хат жолдап, қарсылық білдірді. Бірақ бұл толқулардан Совет

жұртшылығы, әсіресе, желтоқсан қасіретін бастан кешірген Қазақ республикасы мүлде бейхабар жатты.

Ресми деректерде көрсетілгендей желтоқсан оқиғасы әкелген материалдық зиян 302644 сом 68 тиын. Шын мәніндегі зиян едәуір көп, өйткені ресми деректерде:

Әскерді Орта Азиядан, Сібірден, Оралдан т. б. жерлерден самолетпен тасымалдауға кеткен шығын: 10-16 мың шамасындағы жасақшының 3-4 күн бойы жұмысқа шықпауына байланысты зиян; жапа шеккендерді жедел жәрдем машиналарымен тасымалдаудың, емдеудің, ауырып, еңбекке жарамсыздығы туралы қағаз бойынша ақы төлеудің құны; қазір негізінен заңсыз деп танылған қылмыстық істерді тергеу және кеңейтілген Прокуратура, сот аппаратын ұстауға кеткен шығын; сотталғандарды өндіріс саласынан қол үзіп қалуына байланысты зиян; жазықсыз сотталғандарды ақтаған кезде өтем төлеуге кеткен шығын көрсетілмеді.

Бұдан да өзге есепке алынбаған шығындар көп...

Прокуратурада 5224, ал, Мемлекеттік хауіпсіздік комитетінде 850 адамнан жауап алынған.

900-ге жуық адам соттардың, милицияның және кәсіпорындардың, мекемелердің, оқу орындары әкімшілігінің қаулылары негізінде әкімшілік тәртіппен жазаланған (қамауға алу, сөгіс, т. б.) адамға ескерту жасалған.

Ресми орындар оқу орындарынан 264 адамның шығарылғаны туралы мәлімет берді. Халыққа білім беру министрі берген соңғы анықтамада (1990 жылғы тамыз) Денсаулық сақтау министрлігі мен Қатынас жолдары министрлігі жүйесіне кіретін оқу орындарының студенттері мен оқушыларын қоспағанда, оқудан 309 адам шығарылғаны айтылған.

Жаппай тәртіпсіздіктің салдарынан 11 транспорт құралдары өртеліп, 24-і зақымданды, 39 автобус пен 33 жеңіл такси қатардан шықты, 13 жатақханаға, 5 оқу орнына, 6 сауда орнына, 4 әкімшілік үйіне материалдық залал келді. БЛКЖО тарапынан 1922 адам жазаланды. (758 адам мүшеліктен шығарылды, 1164 адамға шара қолданылды). СОКП қатарынан 52 адам шығарылды, партия жолымен 210 адам жазаланды.

Оқиғаға қатысқан 319 адам жұмыстан шығарылды.

Қазақ ССР Мемлекеттік хауіпсіздік комитетінің қызметкерлері 17-18 желтоқсан күні кино, телекамерадан түсірілген материалдар бойынша шеруге қатысқандардың жеке-жеке суретін шығарды. Сол суреттер арқылы астананың барлық оқу орындарында, еңбек коллективтерінде нақ бір 1937 жылдағыдай “қылмыстыларды” іздеу басталды. Бұл науқан бірнеше айға созылды. Қолға түскендерге әр түрлі дәрежедегі шара қолданылды. Кейбірінің ата-анасы қудаланып, қызметтерінен босатылды. Сол мезетте бүкіл республикада желтоқсан оқиғасына қатысушыларға нақ бір отанына сатқындық жасаған адамдарға қарағандай салқын сезім қалыптасты.

Егер біз желтоқсан оқиғасынан туындаған қасіреттің шеңберін жоғарыда аталған сандармен ғана өлшесек қатты қателесеміз. Бұл бүкіл қазақ халқын үлкен рухани күйзеліске түсірген және республикамызда мекендейтін барлық ұлттардың көңіл алаңына мазасыздық бұлтын қондырған келеңсіз оқиға болды.

Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Президиумы мақұлдаған желтоқсан оқиғасы комиссияның шешімін республика жұртшылығы әділеттің салтанат құруы деп қабылдады. Алайда қабылданған шешімдер (екі-үшеуінен басқасы) әлі күнге дейін жүзеге асырылған жоқ. Оның орнына Комиссия қорытындыларының және Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы Қаулысының негізгі ережелерінің беделін түсіру жөнінде қызу науқан басталды.

Қазақ ССР Ішкі Істер министрі М.Т.Берсеневтің қолы қойылып, Қазақ ССР Жоғарғы Советіне келіп түскен хат соның айқын дәлелі. Бұл хатта министр өз ведомствосының ар-намысы және желтоқсан оқиғаларына кінәлі кейбір орынбасарларын жанын салып қорғайды. Бұған қоса республика Ішкі істер министрлігінің коллегиясы – бейбіт шеруге шыққандарды ауыздықтауға “жанқиярлық мінез көрсеткен” өз қызметкерлері алған наградалардың күшін жоюды қажет деп есептейді...

Қазір Мәскеудегі кейбір айбарлы мекемелер өз қылмыстарының ізін жасыруға, әрі тұйықтан шығуға жанталаса жол іздеуде. Осыған орай мен ССРО Президентіне, ССРО Жоғарғы Советінің төрағасына хат жолдадым. Ол хаттың ұзын-ырғасы мынау:

ССРО ПРЕЗИДЕНТІ М. С. ГОРБАЧЕВКЕ, ССРО
ЖОҒАРҒЫ СОВЕТІНІҢ ТӨРАҒАСЫ
А. И. ЛУКЬЯНОВҚА
А Ш Ы Қ Х А Т

Осыдан төрт жыл бұрын Алматының бас алаңында әйгілі желтоқсан оқиғасы болып өтті. Ол еліміздің түрлі аймақтарында өткен ұлтаралық шиеленістер тізбегінің тұңғыш ескертпесіндей еді. Қайта құрудың екінші жылында мұнда халықтың демократиялық еркін басып-жаншудың айла-амалдары сынақтан өткізілді. Алматыдағы желтоқсан Тбилисидегі сәуірге, Бакудегі қаңтарға және Вильнюстегі қанды қырғынға ұласып отыр.

Күш қолдану туралы Конституцияға қайшы шешім заңды өкімет орындарынан аттап өтіліп, Орталықтың қолдауымен және тікелей нұсқауымен ат төбеліндей аз ғана адамдардың арасында құпия жағдайда қабылданып жүр.

Жазалау операциялары ешбір ақтауға болмайтын айрықша қатыгездікпен жүргізілді, ал олардың нағыз дем берушілері мен қылмысты істерді ұйымдастырушылары тасада қалды. Ең бастысы халықты “тыныштандыратын” әрбір мұндай операция шиеленісті одан сайын ушықтырып отыр.

Алматыдағы желтоқсан оқиғасы туралы шындық мұқият бүркемеленіп келді.

Оған ресми түрде экстремистік, бұзақы элементтердің ұлтшылдық әрекеттерінің көрінісі деген саяси баға беріліп тұтас бір халыққа ұлтшылдық айдары тағылды. Бұл оқиғаның көлемі мен салдарын бүркемелеп қана қойған жоқ, ұлтаралық араздықты тудырып, республикада ғасырлар бойы бірге тұрып келе жатқан халықтардың достығы мен сыйластығына қатер төндірді.

Сондықтан ба, көпшілік қауым Қазақ ССР Жоғарғы Советі құрған 1986 жылғы желтоқсан оқиғасын зерттеу комиссиясының жұмысын қадағалап, нәтижелерін тағатсыздана күтті.

Жоғарғы Совет Президиумының қаулысымен мақұлданған оның саяси бағасын, тұжырымдары мен ұсыныстарын республиканың қоғамдық жұртшылығы зор қанағат сезіммен қарсы алды. Совет өкіметі жылдары ішінде тұңғыш рет Орталыққа, оның право бұзушылық әрекеттеріне айып

тағылды. Одақ пен республикадағы желтоқсан трагедиясына кінәлі басшылардың есімдері атап көрсетілді, жіберілген қателіктерді жөндеуге нақты ұсыныстар жасалды.

Алайда, күні бүгінге дейін бұл ұсыныстар орындалған жоқ. Заңдылықты бұзумен есімдеріне кір келтірген адамдар Одақтағы және республикадағы лауазымды орындарын әлі де сақтап қалып отыр. Олардың кейбіреулерінің көпекөрнеу қызметі мен атақтары жоғарылатылуда.

Мен басқарған комиссияның жұмысына орасан қарсылық пен жасырын саботаж жасалды. СОКП Орталық Комитеті, МХК, Ішкі істер министрлігі, Қорғаныс министрлігі және ССРО Прокуратурасы көптеген маңызды құжаттарды комиссия қарауына берген жоқ, ол құжаттардың бір бөлігі түрлі сылтаулармен жойылып жіберілді. Комиссияның право тәртібін қорғау органдары тарапынан заңдылықтың өрескел бұрмалану фактілеріне байланысты құжаттарды толық тексеруіне мүмкіндік берілмеді. Кейбір маңызды деректер тіпті комиссия жұмысы ресми аяқталған соң ғана келді.

Желтоқсан оқиғасына кінәлі күштер қалайда жауапкершіліктен құтылып кетуді көздеп, Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының қаулысын жарамсыз еткісі келеді, оны ревизиялап қайта қарауды армандайды. “Мундир намысын” қорғау үшін Орталық өктемдіктің сыннан өткен тәсілдерін қолдануда. МХК, Ішкі істер министрлігі және ССРО Прокуратурасы сияқты мүдделі мекемелер өздерінің өкілдерінен ведомствоаралық комиссия құруда. Оның мақсаты белгілі – тәуелсіз парламенттік комиссияның тұжырымдарына күмән туғызу. Бұл әрекет республиканың егемендігі туралы мемлекеттік Декларацияға қайшы келеді. Әрі ол шиеленісті одан әрі ушықтыра түсуі ықтимал.

1990 жылы 17 желтоқсанда Алматыда, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті үйі алдында 20 мыңға жуық адам жиналып, 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына орай ескерткіш тақта ашу салтанатына қатысты. Олар Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы қаулысының сөзсіз орындалуын, комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстары қаперге алынып, жастардың бас көтеруін қатыгездікпен басып-жаншып, қуғын-сүргінге ұшыратқандардың бәрін саяси аренадан кетіруді талап етті.

Балтық жағалауы бойындағы оқиғалар тарихтан сабақты дер кезінде алу қажеттігін дәлелдейді. Ең өзекті мәселелерді шешуден қашу екінші бір аймақта жаңа апаттар туғызады.

Сіздермен кездескен шағымда мен заң қорғау орындарының – желтоқсан оқиғасы кезінде бейбіт халықты басып-жаншуда кінәлі болған өз адамдарын ақтап қалуға тырысуы өте қауіпті зардаптарға соқтыруы мүмкін екендігін ескерткемін.

Сондықтан, осы айтқандарымды қайтадан естеріңізге салуды азаматтық борышым деп білемін.

Мұхтар ШАХАНОВ

Күллі әлемді дүр сілкінткен 1986 жылғы Алматыдағы желтоқсан оқиғасы қазақ топырағына ұлттық санасын намысы жетелеген жаңа әрі қайсар буынның келгенін әйгіледі. Қазақ республикасының 70 жыл уақыт аясында Орталықтың әкімші (кейде зорлықшы) саясатынан іште беріш боп қатқан ашу-ызасы тұңғыш рет осы буынның мінезі арқылы сыртқа шықты және бұл қайта құру кезеңінің ұранына сай бүкіл Совет Одағындағы жаңа демократиялық қозғалыстың басы болды.

Егер Орталықта осы оқиға барысында кеткен әділетсіздіктер мен кемшіліктер кезінде терең талданып, адал бағасын алғанда еліміздің басқа жерлеріндегі ұлттық негізінде қым-қуыт шиеленіскен жағдайлардан шығудың кілті табылған болар еді. Бірақ, амал қанша...

“ТАРИХ ҚИЯНАТТЫ КЕШІРМЕЙДІ”

**Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының
Алматы қаласында 1986 жылғы желтоқсанның
17-18-інде болған оқиғаларға
байланысты жағдайларға түпкілікті баға беру
жөніндегі Комиссиясының жұмысына басшылық
еткен ССРО Жоғарғы Советінің мүшесі,
ССРО халық депутаты, белгілі ақын
Мұхтар Шахановпен сұхбат.**

– Мұхтар аға, негізгі әңгімеге кіріспес бұрын Комиссияның жалпы жұмысы, алға қойған мақсат-мүддесімен таныстырып өтсеңіз. Өйткені, оның жұмысының созылыққырап кетуі оқырман қауымды, көпшілікті аз алаңдатқан жоқ.

– 1986 жылғы Алматыда және Қазақстанның басқа да бірқатар облыстарында болып өткен желтоқсан оқиғасы шын мәнінде қайта құрудың алғашқы сынағы болды және оның шын сипаты мен мән-маңызы халықтан осы күнге дейін жасырын ұсталынып келді. Оқиға алғашқы күндерден-ақ әділ бағасын ала алмады. Желтоқсан оқиғасын ұлтшыл элементтердің, маскүнемдер мен нашақорлардың жаппай тәртіпсіздігі деп пайымдау, саяси өрескел қате ғана емес, тұтас бір халыққа таңылған жала болып табылады. Қоғамдық санаға еріксіз ендірілген бұлайша бағалау ұлтаралық қатынастарды қолдан ушықтыруға себепкер болды. Комиссия осы ушығуды басуға ықпал етіп, оқиға жөнінде шындықты ашуды өзінің негізгі мақсаты санады.

Қазақ жастарының 1986 жылы желтоқсанда бой көтеруі формасы жағынан ұлттық болғанымен, ұлтшылдық көрініс емес еді. Демонстранттардың наразылығы басқа халықтарға, оның ішінде орыс халқына қарсы бағытталмады.

Комиссияның жұмысы үш кезең бойынша жүрді. Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының 1989 жылғы 1-шілдедегі Қаулысымен құрылған Комиссияның құрамына халық сенімсіздік білдірді. Өйткені, олардың қатарында шындықты көлегейлеуге тікелей мүдделі адамдар бар еді. Бұдан кейін Комиссия құрамына бір топ ССРО халық де-

путаттары ендіріліп, жұмысшы сараптау топтары құрылды. Комиссияның алғашқы құрамы бар-жоғы 1 айдан аса уақыт жұмыс істеп, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің сессиясында (ескі шақырылған) оның жұмысы біржақты жүргізілген, әділ емес делініп, Комиссияны тарату жөнінде шешім қабылданды. Сөйтіп, оның орнына шағын жұмысшы тобы қалдырылды. Тек 1990 жылдың қаңтарында ғана қоғамдық пікірдің талап етуімен Комиссия бүгінгі құрамында қайта құрылды.

Комиссияға 25 томнан тұратын 2 мыңдай құжат түсіп, тексерілді. 500 том қылмыстық және әкімшілік істер қаралды. Жауапты партия, совет қызметкерлері право қорғау, заң органдары басшыларынан бастап 800-ге жуық ресми адамдар сұралды. Комиссия Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюро мүшелері, хатшылары және Мәскеуден ресми адамдар түсініктеме берді. Қазақ ССР Президенті ресми хат жолдады. Желтоқсан оқиғасы жайлы жазған жергілікті, республикалық, одақтық және халықаралық баспасөз материалдары, шетелдік радиостанциялардың хабарлары зерттеліп, талданды. Көптеген кино, фото, видеоматериалдар қаралды. Комиссия жұмысы барысында қылмыстық істер бойынша – 98, ал әкімшілік істер бойынша 360 сараптау қорытындылары жасалынды.

Қорыта айтқанда, Комиссия желтоқсан оқиғасын жан-жақты, әділ бағалау үшін көп еңбек етті.

– Мұха, ақиқаттың жолы қашанда ауыр келеді. Желтоқсан оқиғасы бұған тағы бір дәлел. Желтоқсанның сол бір 3 күні алыстаған сайын санаға түрлі ойлар сапырылысып, сан-сала сауал мазалайды. Соның бірі мынау: егер Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің V Пленумы болып өтпегенде, республика басшылығына Мәскеудің өктемдігімен шеттен адам әкелінбегенде осы оқиға тұтанар ма еді деген сұрақ.

– Өткен іске сыншы көп. Дегенмен, Пленум шешімінің өртке май құйғандай болғаны анық. Пленумда үш-ақ адам: СОКП Орталық Комитетінің хатшысы Г.П.Разумовский, Г.В.Колбин және Д.А.Қонаев сөз сөйледі. Бір ауыздан республика партия ұйымының басшылығына Колбин сайланды. Елде қайта құрудың жиырмасыншы айы өтіп жатқанына карамастан, бұл бұрынғысынша Орталықтың одақтас респу-

бликалар өміріне араласып, қол сұғуының айқын үлгісі болды. Тарихқа көз жүгіртер болсақ, мұндай “әдіс” совет үкіметі орнаған уақыттан желтоқсан оқиғасына дейінгі аралықта сан мәрте қайталанып отырған. Бұл кезеңде республиканың 21 басшысының 17-сі әкімшілік әдіспен жоғарыдан әкелініп сайлағандар екен. Колбин солардың 18-шісі болды. Ал жергілікті халық ортасынан бар-жоғы үш-ақ басшы шыққан. Олар – Мұхамедғалиев, Шаяхметов, Қонаев. Және бір айта кететін нәрсе – республика Компартиясының бірінші хатшылығы шеттен келгендерге үнемі қызмет бабы бойынша өсудің кезекті сатысы болып отырған.

Пленумның шешімі жөнінде хабар республикалық радиодан 16 желтоқсан күні сағат 15.00-де берілді. Сол күні кешке қалалық ішкі істер басқармасы мен Мемлекеттік хауіпсіздік комитетіне жергілікті халық арасында Пленум шешіміне наразылық туып жатқаны жөнінде хабарлар түсіп жатты. Әсіресе қайта құрудың, жаңаша ойлаудың мүмкіндіктеріне ерекше сенім артқан жастар, студенттер, жұмысшылар ортасында Пленум шешімі қызу талқыға түсті. Кейін ойлап қарасақ, бұл бүгінде сол жастардан өзіміз талап етіп отырған әлеуметтік-саяси белсенділіктің алғашқы ұшқындары екен. Елдегі ескі әкімшілік-бюрократтық басшылық жүйесінің ондаған жылдар бойы шешпей тастап кете берген әлеуметтік-тұрмыстық, экономикалық проблемалары, қателіктері халықтың шыдам шегін онсыз да ширатып біткен еді. Пленум шешімі оның соңғы бұрауы болды.

Негізінен қазақ жастарын қамтыған бұл наразылықтың ерте ме, кеш пе іште қала бермей, әйтеуір сыртқа бір шығары анық еді. Бірақ оның қандай түрі, қай тұрғыда білдірілетіні ғана белгісіз болды.

– Олай болса, желтоқсан оқиғасының тұтану төркіні аталмыш Пленум шешіміне наразылықтан да тереңірек жатқаны ғой?

– Өлбетте, Комиссия өзінің жұмыс қорытындысында оқиғаның объективті әлеуметтік, экономикалық, саяси және тарихи тамырлары болды деген шешімге келді. Ғасырлар бойы шешілмеген, кей тұста қасақана шиеленістірген проблемалар республиканың қоғамдық өмірінде стихиялы түрде бұрқ етіп бір-ақ күнде сыртқа шықты. Қазақ далаларын отарлауға патшалық Россия кезінен-ақ күштеп жасалынған

миграциялық процестің ролі зор болды. Столыпиннің халықтарды қайта қоныстандыру Заң жобасы қазақтың шұрайлы жайылымдарын орыс мұжықтарына берудің бастамасы болды. Қазақ даласына жаппай көшу 1866 жылы басталды. Жергілікті ұлттың мұң-мұқтажымен санаспау патшалық Россияның отарлау саясатының өзегіне айналды. Өкінішке орай, бұл ұлт саясатындағы асыра сілтеулер Октябрь революциясынан кейін де орын алды. 1897 жылғы санақ бойынша қазіргі Қазақ ССР-інің шекарасы көлемінде қазақтар сол кездегі халықтың 80 процентін құрап, жалпы саны 4 миллион 440 мыңдай болды. Алайда, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, Азамат соғысының салдарынан бұл көрсеткіш 1926 жылы 4 миллионға да жетпей қалды. 1930-32 жылдарғы аштық, күштеп коллективтендіру барысында республикадан тыс кеткендері бар, онан кейінгі нәубет кезеңнен соң, 1939 жылы қазақтардың саны 2,5 миллионға жетер-жетпес қалды. Сөйтіп, олар өз республикасында баржоғы 38-ақ процентін құрайды.

Бұған Ұлы Отан соғысының құрбандарын қоссақ, 1959 жылы халықтың саны тағы да 30 процентке азаяды. Ал бұл кезде 1930-1962 жылдар аралығында түрлі себеп-желеулермен Қазақстанға сырттан келіп қоныстанушылар 3 млн. 950 мыңдай адам болды. Бұл жөнінде Н. С. Хрущевтің: “Егер патша бұл аймақты патшалық әдіспен ұзақ уақыт бойы адамдарға толтыра алмаса, біз советтік әдісті қолдану арқылы бұны жүзеге асыра алдық” деуі (“Казахстанская правда”, 21.09.63) шындық. Бұны неге айтып отырмыз? Өйткені, Қазақстанның нанын жеп, суын ішкен Васильева секілді орыс ағайындарымыз республика тарихын дұрыс білмегендіктен атам заманнан иесі бар, іздеушісі бар қасиетті жерімізді даулап, тарихи қателіктерге барып жүр. Мақұл, Васильева секілділердің тарихи талдау жасауға білім, өресі жетіспейді делік, ал жақында А. Солженицынның “Комсомольская правда” газетінде жарияланған мақаласында Қазақстанның кей тұстары қазақтардың жері емес деуі атақты жазушыға абырой әпермесі анық. Шет елде ұзақ жүрген, еліміздің ескі, әкімшілік-әміршілдік жүйесінің қуғындауына түскен адамға құрметпен қарау дұрыс та шығар. Бірақ көпе-көрнеу өрескел қате пікірді одақтық газетке ұялмастан жариялап жіберген редакцияның бұнысына жол болсын. Ақиқат біреу ғана,

жалған ақиқат болмайды. Ақиқатпен айтысып ешкім опа таппаған. Қазіргідей республиканың егемендікке қол созған кезеңінде, ұлтаралық қатынастар әлі бір арнаға түспей отырғанда, тап осылайша бүйректен сирақ шығарудың кімге керегі бар?

СОКП Орталық Комитеті, дәлірек айтқанда оның Саяси Бюросы ескі әкімшілік-әміршілік әдіспен республика басшылығына экономикасы, мәдениеті, ұлттық ерекшеліктерін жақсы білмейтін бөтен адамды тықпалап, желтоқсан оқиғасының тұтануына саяси себеп беріп алды. Орталықтың басты саяси қателігі Қазақстанды егеменді республика ретінде емес, қарапайым әкімшілік-территориялық аймақ деп, республиканың дербес Коммунистік партиясын бастауыш ұйым ретінде қарауы болды. Бұны қажет десек республика партия ұйымы оның халқына сенімсіздік білдіру деп бағалау керек.

Міне, осы айтылғандарға қарап: 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы ұлтшылдық емес, орталықтан басқаруға қарсы қазақ жастарының стихиялы әлеуметтік-саяси наразылығы деген ой түюге болады. Шын мәнінде, ол елдегі ең алғашқы жастардың рұқсатсыз жасалған бейресми қозғалысы еді. Жастар Мәскеудің өктемдігімен, әділетсіз қабылданған саяси шешімінің аяқ астынан болу себебін түсіндіруді талап етіп, оған өздерінің келіспейтінін білдіру үшін алаңға бейбіт демонстрацияға шықты.

– Желтоқсанның 17-күні басталған бұл саяси наразылықты республика басшылығы қалай қабылдады?

– Орталық басылымдар, басқа да бұқаралық ақпарат құралдары оны Алматыдағы экстремистердің, ұлтшылдардың, бұзақылар мен нашақорлар тобырының басбұзарлығы деп хабарлады. Партиялық ресми құжаттарда да дәл осындай баға берілді. Оқиғаның байыбына барып жатпай – теріс, асығыс саяси баға беру республика басшылығының, СОКП Орталық Комитетінің өрескел қатесі болды. Республикада ұлтаралық қатынасты аяқ астынан шиеленістіруге ықпал етті. Елімізде қайта құру жаңа қарқын алып, балаң демократия мен жариялылық өмірімізге етене араласа қоймаған кезеңде ескі әміршілдік-бюрократиялық басқару аппараты оны әдеттегідей күштеп басып-жаншу-

ды ғана көздеді. Демонстранттармен шын мәнінде мәмілеге келіп, Пленум шешімін ашық талқылап, түсіндіру қажет деп табылмады. Оқиғаның саяси мәні бұрмаланып, оны бір топ бұзақылардың, нашақорлардың іс-әрекеті деудегі түпкі мақсаты мынау: демонстранттарды басып тастау үшін кез келген күшті, әскерлерді, техниканы, ұрып-соғатын қару түрлерін еркін пайдалану. Және осылай болды да. Барлық сұралған ресми адамдардың куәлік етуінше, 17 желтоқсанның бірінші жартысында республикадағы жағдаймен таныс болмағандықтан, Колбин өзінің бағалауларында, қорытындылаулары мен түйіндеулерінде Орталық Комитеттің екінші хатшысы О. С. Мирошхиннің, республика Ішкі істер министрі Г. Н. Князев пен В. М. Мирошниктің кеңестеріне сүйеніп отырған. Тек 18 желтоқсанның кешінен бастап, саяси және жалпы басшылықты М. С. Соломенцев өз қолына алады. Осы адамдардың ауызша, жазбаша хабарламалары СОКП ОК Саяси Бюросының 1986 жылғы 18 желтоқсандағы қаулысының негізін құрап, онда республика басшылығының барлық іс-қимылы мақұлданады.

Орталыққа жағдайды осылайша бұрмалап жеткізу еліміздің басқа аймақтарынан ішкі әскерлер арнайы бөлімшелерін әкелуге шешім қабылдатты.

Демонстранттарды қуып таратудың арнайы оперативті жоспары “Метель – 1986” деп аталды. Ол ССРО Ішкі істер министрлігінің № 0385 бұйрығы негізінде жасалынды. Қазақстанда бұл жоспар тап осы желтоқсан оқиғасы күндері іске асырылды. Кейіннен, ол Қазақ ССР Ішкі істер министрлігінің жекелеген басшы қызметкерлерінің бұйрығы бойынша “практикалық мәнін жойған құжат” есебінде құртылып жіберілген. Бұлай етудің шын мақсаты – операцияны жүзеге асырушыларды жауапкершілікке тартудан құтқару еді. Бәрібір Комиссия оперативті жоспардың 1988 жылғы көшірмесі бойынша демонстранттарды қуып тарқату барысын қалпына келтіріп, зерттеді. Осы жоспар бойынша право қорғау органдары, милиция, әскер күштерінің демонстранттарды басып-жаншып, қуып тарқату әдіс-тәсілдері, іс-қимылдары тегіс Комиссияға мәлім болды. 1986 жылы Алматыда қолданылған “Метель” жоспары кейін Бакуде, Ереванда, Тбилисиде іске асырылды. “Метель” бұл тек қана демонстранттарды қуып-тарқату жөніндегі операция ғана

емес, ол – саяси, право қорғау, жазалау, идеологиялық және басқа әкімшілік бюрократиялық жүйе тізбектерімен тікелей байланысты терең ойластырылған кең көлемдегі тұзақ. Алматыда 1986 жылы оның мынадай ерекшеліктері байқалды: Оқиға болған жерге күштер тез әкелініп, шұғыл шешімнің қабылдануы, оның барлық бөлімшелерінің басшылық орталығына қатаң бағынуы және басып-жаншудың қауіпті дәрежеде болуы. Бұдан кейін оқиғаны қалаған бағытта – қылмысты ұлтшылдық немесе қайта құруға қарсы іс-әрекет деп бұрмалау, жұртшылыққа жалған хабарлар беру, оқиғаның себеп-салдарын жасыру, түрлі айла-шарғылар қолдану. Қанша жасырғанмен, шындықтың беті түбі бір ашылады. Міне, тап осы жоспар бойынша болған оқиғаны құпия сақтау мүмкін болмағандықтан, 18 желтоқсанға қараған түні партия-шаруашылық активінің кеңесі шақырылып, оқиға жөнінде бұрмаланған ақпарат берілді. Қоғамдық ұйымдар өкілдеріне, кәсіпорын басшыларына “қоғамға жат, қылмыскер элементтердің, маскүнемдер мен нашақорлардың” саяси сипаты бүркемеленіп, ұлтшылдық көрініс ретінде баға берілді.

Оқиғаның сипатын бұрмалаған жалған хабар Колбин, Бобков және Разумовтардан шықты. Олар 18 желтоқсанда орталыққа жөнелтілген құпия телефонограммада: “17 желтоқсан күні таңертеңнен тобыр ұлтшылдық ұрандар көтеріп... өтіп бара жатқан басқа ұлт өкілдерін ұрып-соқты. СОКП Орталық Комитеті мен Қазақстан Компартиясы басшылығының адресіне қастандық тұрғыда айқайға жол берді”, – деп жазды. Колбин 23 желтоқсанда Орталық Комитеттің облыстық партия комитеттері мен идеологиялық қызмет басшылары қатысқан кеңейтілген Бюро мәжілісінде: “Ұсталғандардың жартысынан астамы маскүнемдер мен нашақорлар еді. Кейін олардың арақты алаңға әкеліп, жылыну үшін ішкендері белгілі болды” деп мәлімдеді. Комиссия бұл мәселені де мұқият зерттеп, оған ешқандай дәлел таба алмады.

– Оқиғаға баға беру, оған байланысты шешім қабылдауда, жалпы желтоқсан оқиғасына қатысты мәселелерде Орталық Комитеттің бұрынғы Бюро мүшелері қандай роль атқарды?

– Комиссия қолда бар құжаттарды, жауап берушілердің сөздерін мұқият сараптай келе: жаңа сайланған республика

партия ұйымының бірінші хатшысы Г. В. Колбин басқарған топ пен Москвада келген СОКП Орталық Комитетінің өкілдері, право қорғау органдары басшылары барлық дерлік маңызды саяси шешімдерді Бюро мүшелерімен кеңеспей-ақ олардың сыртынан, келісімдерінсіз қабылдап отырған деген тоқтамға тірелді. Бұл жөнінде Комиссияға жолдаған ресми хатында Қазақ ССР Президенті Н. Ә. Назарбаев былай деп жазды:

“...Оқиғаның басынан бастап, аяғына дейін республиканың жергілікті басшылық өкілдері жағдайдың даму барысына ықпал ету мүмкіндіктерінен айрылды. Шындығына келгенде, барлық шешімдер, оның ішінде демонстранттарды қуып-тарқатуға Ішкі істер министрлігі әскерлерін қолдану Г.В.Колбиннің жабық кабинетінде қабылданды. Москва өкілдерінің біздерді алаңда болып жатқан жағдайға бақылау жасаудан толық шеттетуге себебі көпшіліктің көңіл-күйін пайдаланып, оқиғаны өз мүдделеріне пайдалануға әрекет жасайды деген күдіктен болды. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына Е. Н. Әуелбековті, Н. Е. Морозовты, О. С. Мирошхинді, Л. П. Демиденконы, С. М. Мұқашев, Н. Ә. Назарбаевты ұсынған демонстранттардың запискалары оларды қатты абыржытты. Бұл келтірілген фамилиялар жастардың республика басшылығына орыс ұлты өкілінің келуіне тіпті де қарсы болмағандығын көрсетеді”.

Жергілікті басшылықтан тек Мирошник пен Князевтер ғана жағдайды қадағалауға, бағалауға, шешім қабылдауға қатыстырылған. Жергілікті басшылық өкілдеріне деген бұл сенімсіздік бұдан соң да сейілмеген. Бізге кейін мәлім болғанындай Г. В. Колбин Н. Ә. Назарбаевты республика Министрлер Советінің төрағасы қызметінен босату жөнінде Мәскеуге үкімет басшыларына бірнеше рет ұсыныс жасаған.

– Осы тұста мынадай заңды сұрақ туындайды. Сол жолы оқиғаны тым шиеленістірмей, қан төккізбей-ақ шешу мүмкіндіктері болды ма? Республика басшылығы демонстранттармен неге ортақ тіл табысып мәмілеге келе алмады?

– Жауапты сұрақтың екінші бөлігінен бастаған жөн секілді. Тарихта тіпті үлкен соғыс өрті тұтанғалы тұрған сәтте екі жақтың ақылды, өрелі азаматтары жүйелі сөзге тоқтасып, тарқасқан мысалдар аз емес. Алысқа бармай-ақ өзіміздің дана билер, көсем хандардың, көнекөз қарттардың

басуымен талай дау-дамай бейбіт жолмен шешіліп келгенін еске алсақ та жеткілікті. Сондықтан желтоқсан оқиғасын да ушықтырмай шешуге әбден болар еді.

Рас, жастардың алаңға жиналу мақсатын білмей жатып милиция, әскер күштерін асығыс шақырғанымен, республика басшылығы демонстранттармен диалог жасауға тырысып көрді. Бірақ, ол ешқандай нәтиже бермеді. Неге? Себебі, мінберге шыққандар қазақша сөйлегенімен, екі жақ екі тілде әңгімелескендей болды, бір-бірін түсіне алмады. Шығып сөйлеген басшылар бұлайша жиналудың ақылға сыймайтындығын және заңсыз екендігін қайта-қайта еске салып, тарқауды талап етті. Демонстранттардың өкілдеріне жағдайды Орталық Комитетте, болмаса басқа “тыныш” ортада түсіндіруді ешкім де қажет деп таппады. Орталық Комитеттің Пленумының шешімін талдау ішкі партиялық іс, мүмкін емес деп саналып, демонстранттардың саяси шешімді түсіндіруді талап ету және халықтың атынан сөйлеу правосы мойындалмады. Ондаған жылдар бойы әміршіл-әкімшіл басқару жүйесіне еті үйреніп кеткен ескі аппарат қайта құрудың ұшқындары алдымен жеткен жастардың саяси талап-тілегін түсінгісі келмеді. Мұндай жағдайда халықпен жұмыс істеудің нақты әдіс-тәсілдерін білмегендіктен, “еске түскені” ескі әдіс – күштеп басып тастау ғана болды. Сол кездің өзінде жастардың жаңаша ойлауы, азаматтық санасы, үлкендерден көш ілгері озып, республика басшылығына оның экономикасы, мәдениеті, тарихынан хабарсыз адамды отырғызуға болмайтындығын дәлелдеуге тырысты. Бірақ, ол кезде күш тең емес еді. Милицияның сойылы мен солдаттардың сапер күрегі, партаппараттың шылауында тырп ете алмаған заң органдарының күшімен демонстранттар тек саяси жеңіліс тауып қана қоймай, соңынан әртүрлі жазаға тартылып, заңсыз қуғындауға түсті.

Қысқасы, 1986 жылы желтоқсанда саяси аренадан кетіп бара жатқан ескі әкімшілік, бюрократиялық аппарат өзінің әлі де болса тұғырында нық отырғандығын көрсетті. Ал осы саяси жүйенің жекелеген өкілдері жоғарыдан бастаған қайта құру алғашқы өмірлік сынағында-ақ мұрттай ұшты. Оған сол “жоғарыдағылардың” өздері негіз беріп алды.

– Желтоқсан оқиғасы барысында байқалған тап бір жанға батарлық жай – ұлттар арасында сенімсіздік

сызатының білінуі болды. Халық жасақшыларының қолдарына сойыл ұстатып, бір халықты екіншісіне қарсы қойып алған жоқпыз ба?

– Бұл да сол кездегі басшылықтың өрескел, тіпті республика өмірі үшін кейін үлкен келеңсіздіктер тудырар қатесінің бірі болды десек артық айтқандық емес. Қала көшелеріне жұмысшыларды шығару идеясын Колбин ойлап тапты. Бұндай шешім оның тікелей ұсынысы бойынша 18 желтоқсандағы партия-шаруашылық басшыларымен болған мәжілісте қабылданды. Халық жасақшыларына М.Меңдібаев пен Г.Шулико жауапты болды. Оларға қалалық партия комитетінің сол кездегі бөлім меңгерушісі А.Хмызов, Москва аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Ю. Ежков, Октябрь аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Ю. Мещеряковтар белсене көмектесті. Түні бойы қала кәсіпорындарында, заводтарда, мекемелерде партия жиналыстары өтіп, 18 желтоқсанда таңертең көшелерде темір кесінділері, шынжыр, таяқ пен қаруланған алғашқы “халық жасақшылары” шықты. Бұл қарулар қала заводтарында жасалынып, қалалық аудандық партия комитеттерінде үлестірілді. Бұны Комиссияға шақырылған көптеген куәлер толық растады.

Халық жасақшыларының алдында почта, телеграф, банктер мен дүкендерді қорғау міндеті қойылмады. Олар негізінен партия комитеттері орналасқан үйлерді қорғауға, Брежнев алаңын, көшелерді қорғауға әкелінді. Орталық Комитеттің кеңейтілген Бюро мәжілісінде Колбин: “...Алматы қалалық партия комитетіне шабуыл жасалып, оны басып алу әрекеті болғанын айтуға тиіспін” деп мәлімдеді. Бұл айтылған сөз ешқандай да шындыққа үйлеспейді. Ешкім де қаланың партия комитеттері орналасқан үйлерге басып кірген емес. Осы орайда сұралған барлық жұмысшылар, басқа да куәлар бұл сөзді теріске шығарды.

Колбин жасақшыларды жергілікті ұлт өкілдерінен де құру керектігі жөнінде айтқанымен, бұны қаладағы жұмысшылар мен қызметкерлердің ұлттық құрамына байланысты жүзеге асыру мүмкін болмады. Қазақ ССР Мемлекеттік хауіпсіздік комитеті төрағасының бірінші орынбасары С.К.Әбдірахманов Комиссияға берген жауабында 18 желтоқсанда күндіз мыңдаған жұмысшылардың

(дені орыс ұлтынан) темір, сойыл, таяқтармен қаруланып, көшеге шыққанын В.Мирошник арқылы Г.Колбинге, тағы басқаларына жеткізгенін айтты. Алайда, бұл алаңдаушылыққа құлақ асылмады. Соның нәтижесінде, демонстранттар мен жасақшылар арасындағы қақтығыс ұлттық реңк алды. Мирошниктің айтқанындай, 18 желтоқсанда күні бойы “адамдарды аулау” басталды. Ал ол шын мәнінде ұлттық белгі бойынша жүрді. Демонстранттарды, көшедегі кездейсоқ адамдарды, жатақхана, үй маңында кездескендерді жаппай ұрып-соғуды жасыру мақсатымен республика басшылығы іле-шала ашықтан-ашық жағдайды бұрмалауға кірісті. Жасақшыларға әзірленген әлгі қарулар суретке түсіріліп, кейін көпшілікке, жоғары басшылыққа, тергеу жұмыстарында демонстранттардың “қаруы” ретінде көрсетілді. 23 желтоқсандағы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюросында М. Соломенцев: “...Ұшы өткірленген бұндай темір кесінділерінің бір ұшына қолдан түспеу үшін ілгек жасалынған. Онымен адамды бір ұрып-ақ өлтіруге болады. Бұндай қарулардың (қолға түскен) төбе болып үйілгенін теледидардан көрсетті. Барып тұрған жауыздық қой. Оларды жасау үшін уақыт керек. Алаңға шыққандардың осы күрес қаруын көрсеткенде жұртшылық арасында үлкен таңданыс туды. Адамдар не болғанын көп кешікпей, өздері-ақ түсінді” деп мәлімдеді.

Өкінішке орай, республика халқы желтоқсанның сол бір үш тәулігіне созылған оқиғаның шындығын енді-енді түсіне бастады. Әлі түсінбей жатқаны да аз емес дер едім. Міне, осы саяси қателік, бәлкім әлдебіреулердің қасақана ойластырған арам пиғылы болар, бәрібір республикадағы үлкен екі ұлттың арасында алақөздік, сенімсіздік отын тұтандырып жіберуге жетіп жатты.

– Әуелде ату жазасына кесіліп, кейін жазасы 20 жылға бас бостандығынан айырумен ауыстырылған Қ. Рысқұлбековтың түрмеде өзін-өзі өлтіргені жайында жазылды. Комиссия Қ.Рысқұлбековтың ісі бойынша жұмыс істеді ме?

– Ресми хабарлар бойынша Қ.Рысқұлбековтың Савицкийдің өліміне қатысты айыпталғаны белгілі. Ұзақ, мұқият жүргізілген тексеру жұмыстарынан кейін, Комиссия кісі өліміне қатысты деп оны айыптау әуелден-ақ тергеу орғанда-

рының жалған ісі деген ойға келді. Рысқұлбеков өзінің кінәсін мойындаудан үзілді-кесілді бас тартып, қылмыс жасалған жерде мүлде болмағанын айтты. Комиссияға келіп түскен куәлардың көрсетулері де Савицкийдің мерт болуы сәтінде Рысқұлбековтың мүлде басқа жерде болғанын мәлімдеді. Тергеу экспериментін ендірудегі елеулі кемшіліктерге, сондай-ақ, сот-процессуальдық этиканың қарапайым ережелерінің бұзылуына қарамастан, жеткілікті дәлелдерсіз-ақ Қазақ ССР Жоғарғы Сотының Қылмыстық істер жөніндегі сот коллегиясы 1987 жылғы 16 маусымдағы үкімімен Қ.Рысқұлбековты қылмысты деп тауып, өлім жазасына кесті.

Қ.Рысқұлбеков Қазақ ССР Жоғарғы Сотына, ССРО Жоғарғы Сотына шағынады. Бірақ оның бұл шағымдарынан еш нәтиже шықпайды. Сот органдары оның кінәсі толық дәлелденген, лайықты жазасын алған деуден бір тайынбайды.

ССРО Жоғарғы Советі Президиумының 1988 жылғы 28 сәуірдегі Указымен Қ. Рысқұлбековке кешірім жасалып, өлім жазасы 20 жыл бас бостандығынан айырумен ауыстырылды. Алайда бұл хабар Қайратты қуанта алған жоқ. Өйткені, жазықсыз 20 жыл қапаста отыру, оған атылумен бірдей болды. Міне, мынау оның анасына, туған-туыстарына түрмеден жазған соңғы хаты бұған толық дәлел:

“Амансыңдар ма, ардақты асыл анашым, бауыр-ет бауырларым, қадірлі қарындастарым, ақ пейіл жеңешем мен келінім және балдай тәтті қос бөбектерім!

Сендердің денсаулық, көңіл-күй, тұрмыс-тіршіліктеріңді сұрап не қылайын, бәрібір маған оны естіп білуді сор маңдайыма қу тағдыр жазбайын деп отыр. Әйтеуір, бұ дүниеде де, о дүниеде де ақ, таза жүрегіммен бар тілейтінім өздеріңнің әрқашанда аман-сау, ардақты адам болуларың. Ендігі өздерің де бәрін естіп-біліп, үлкен қуаныш үстінде боларсыңдар. Сонда да басынан аяғына дейін өз қолыммен өзім жазайын. Бар қайғы-қасірет, мұң-зар бақытсыздық, қырық қырсық, мен сорлы бейшара бейкүнәнің басына қашан, қалай, қай уақытта, не себепті, қандай арамза жолдармен келгені өзімнен басқа сіздерге де белгілі болар деп ойлаймын. Сіздер толық анығын білмесеңіздер де Талғат (бауыры – Б. И.) бәрін түгел біледі, мен оған бар сырымды

түгел жасырмай жазғанмын. Оның маған жазған жауабы – бауырлық ретінде берген уәде, серті:

“Аман-есен Отан алдындағы өз міндетімді лайықты абыроймен өтеп, туған үй, ошақ басына оралған соң, мейлі үш жыл өтсін, мейлі 30 жыл өтсін, бәрібір, мен түбі ақиқат-шындыққа бір жетемін. Тек қана адал жолмен жетемін” деп жазған еді. Әрине, мен Талғатқа толық сенемін.

...Өздеріңізге әбден белгілі, яғни мен... жазықсыздан-жазықсыз, адам тұрмақ тышқан мұрнын да қанатпай сорлағанымды, темір торға торланғанымды, одан қала берді түйменің көзіндей тесікке түйедей жала жабумен қамалып, ақыры ату жазасын алғанымды білесіздер.

Иә, мен сіздерден еш жасырмаймын, мен 18.12.86 жылы алаңға бардым... Тек қана, ол жерге барған себебім, бар мақсатым, біріншіден, ол жерде не болып, не істеп, не қойып, жатқанын өз басым, өз көзіммен көру болды. Екіншіден, алаңда қазақтың уыздай жас қыздарын ұрып-соғып өлтіріп жатыр дегенді елден естіген соң, өз басым қолымды жайып “күл болмасаң, тұл бол” деп отыруға еркектік ар-намысым жетпеді. Ер қатарында ер қара боп, саны бар, сапасы жоқ боп, ербеңдеп жүрген намыссыз – еркек мен емеспін, құдайға шүкір, кеудемде нағыз ерге лайық “намыс” баршылық. Оның үстіне “қыздың жолы жіңішке” деген. Менің түсінігімше, әйел адамға ер адамдар тұрмақ, аң екеш аңдардың – хайуандардың еркегі де ұрғашысына мүйіз болмаса тұяқ көтермейді. Ал біз бәріміз аң емес, адамзаттың ұлы – адамбыз... Міне, қысқаша айтқанда, осындай түсінікпен әйел затына ер болып, өз қол ұшымды беруге, көмектесуге, оларды арашалап, қорғау үшін барғаным рас. Сол жерде қолымнан келгенше бар көмегімді бергенім де рас. Ол үшін әлі күнге дейін еш өкінбеймін, керісінше, үлкен мақтаныш тұтамын. Бірақ та бір құдай өзі куә, адам баласын өлгіргенім жоқ. Мұндай айуандық жасаудың өзі, сормаңдай менің қолымнан келмейді. Еш уақытта, ешқашанда. Ал әйел затына айуандықпен қол көтеріп, шашынан тартып, көкпарша сүйрегені үшін, бір милицияны ұрып-соққаным рас. Ол адам күні бүгінге дейін аман-есен, зыр жүгіріп жүр. Өз қолыммен жасаған бір теріс қылық, бар қылмысым осы ғана. Ал маған “жығылғанға жұдырық” деп зұлымдықпен мойныма ілген “адам өлімі” менің ісім

емес. Мұның бәрін ию-қиюын келістіріп, көпе-көрнеу жала, жалғандықпен мен сорлының мойнына жүз қайтара орап ілген “ұялмайтын бес гектардай беттері мен талмайтын жақ берген”, албасты атқан тергеушілер мен әбжылан жалақорлардың ісі. Мен өте-мөте жақсы білемін және сеземін.

...Иә, мен сорлылығымнан жазықсыздан-жазықсыз ату жазасын алдым. Өйткені, өзімнің кінәлі емес екендігімді, адалдығымды, қолымның қан емес екенін қанша зар еңіреп айтқаныммен, өзімді еш ақтай алмадым. Дүниеде адам баласының өзін-өзі ақтауы өте-мөте қиын екені кеудесінде жаны барлардың бәріне жақсы белгілі. Сондықтан маған да бұл жағы өте қиын...

Міне, өздеріңіз естігендей, “ату жазасын” 20 жылға ауыстырды. Бұл, әрине, біреуге қуаныш, біреуге жұбаныш, ал біреуге азап, өз басым, бұл үшін қуанғаным жоқ. Өйткені, асыл анашым! Түсініңізші, мен сорлының бұл тас зынданда жазықсыздан-жазықсыз еш отырғым келмейді. 11 ай ішінде әбден қайғы-қасіреттен жүйке тамырым жұқарды, әбден шаршадым. Сол себепті жазықсыздан-жазықсыз өз-өзімді 20 жыл бойы қинағым келмейді. Және сіздерді де қинап азаптағым келмейді. Менсіз де, асыл анашым-ай! Тағдырдың тауқыметін көп көрдіңіз ғой. Түсінген жанға сол да жеткілікті. Басыңызды 20 жыл бойы торлаған сізге қайғы-уайым болмайын, Ардақты анашым! Бар жеткен жерім осы. Аяғыңызға жығылайын! Ақ сүтіңізді ақтай алмай көз жұмып бара жатқаным үшін сорлы балаңызды кешірерсіз. Өтінемін, кешірім өтінемін. Бауырларым, сендер де кешіріңдер!.. Ерте ме, кеш пе нағыз адам өлтіруші қылмыскер әлі-ақ табылады. Бұл ақиқат, жүрегім сезеді.

Менің өліміме тек жалақорлар мен тергеуші, соттарды кінәландар!

Соңғы рет қимастықпен беттеріңізден сарғайған сағыныспен сүйдім! Қош болыңдар! Қош бол, жарық дүние! Бар бақытымды “о дүниеден” табармын.

Сағынышты сәлеммен балаңыз Қайрат!»

Тағы да сол ресми жорамал бойынша Қ. Рысқұлбеков 1988 жылы 21 мамырда өзін-өзі өлтірген делінді. Бұған негізгі дәлел ретінде оның жоғарыдағы өлім алдындағы хаты келтірілген. Алайда, марқұммен бірге бір камерада

болған қауіпті қылмыскер Власенко Қ. Рысқұлбеков өлер алдында хатын ССРО Мемлекеттік қауіпсіздік комитетіне және анасына жазып, бірақ өлетін күні қорыққандықтан өзі жұтып қойды деген куәлік береді. Осы жерде еріксіз “кімнен қорыққаннан” деген сұрақ туындайды.

Біздің ұғымымызша, хат ату жазасын 20 жылға ауыстырған үкімді естіген кезде ыза үстінде жазылған. Бірақ осы хат кейін оның өлімі ұйымдастырылды деп айтуға толық негіз бар.

Мынадай фактілер көптеген сұрақтар туғызады. Рысқұлбеков бекітілген бағытын өзгертіп, Семей қаласы арқылы жөнелтіледі. (Ол Қарағанды арқылы Свердловскіге жөнелтілуі тиіс еді). № 21 камераға Рысқұлбековтен бір күн бұрын ерекше режимдегі колониядан әкелінген қауіпті қылмыскер К.Власенко отырғызылады. Бұған дейін 6 рет сотталған, кісі өлтірген нашақордың Рысқұлбековпен бір камераға түсуі қалай? Оқиға болған жерді тергеуші емес, аудандық прокурордың көмекшісі тексерген. Тексеру протоколында сот сарапшысы Б.Шалагановтың қатысқаны көрсетілген. Бірақ оның қолы протоколға қойылмаған. Занды бұза отырып, куәлікке Семей қалалық тергеу изоляторындағы сотталушылар тартылған. Олардың әкімшілікке тәуелді екені бесенеден белгілі. Протоколда өліктің жанында Рысқұлбековтың қазақ тілінде жазылған өлер алдындағы хаты табылды деп жазылған. Алайда, онда хаттың не басталу, не аяқталу тексті көрсетілмеген. Нәтижесінде, комиссия іске жоғарыдағы тігілген хаттың нақ өзінің оқиға болған жерден алынғанын ғана болжай алады. Власенконың айтуынша, Рысқұлбеков асылған жіп қапшықтың аузын буатын Власенконың жібі. Сол күні тіпті Власенко көрші камералармен байланыс жасау әдісіне қажет деп алған. Власенко моншадан кейін Қайраттың майкасы кір болғандықтан, өз майкасын берген. Оны Рысқұлбеков тұзақ ретінде пайдаланған. Оның айтуынша, Рысқұлбековтың майкасы кір болған. Бірақ, Рысқұлбековтың сөмкесінде екі таза майка болғаны анықталды.

Қ.Рысқұлбековтың түрмеде өзін-өзі өлтіргені жөнінде алғашқы хабарды Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің қызметкерлері оның ауылына жеткізіп, туған-туысқандарына марқұмның денесін алып кетуге рұқсат етпейді.

Неліктен? Сөйтіп, туыстарының денені алып қайтуға бара алмайтындығы жөнінде жалған телеграмма ұйымдастырылып жіберіледі. Қ.Рысқұлбековтың денесі әлі күнге Семейде қалып отыр. Алдағы уақытта Комиссия бұл фактіні мұқият қайта тексеруді қажет деп тапты. Міне, осы келтірілген деректен Қ.Рысқұлбеков өзін-өзі өлтірген жоқ, жорамал сот органдарының ым-жымын білдірмей жалған құрастыруы дегенді байқатады.

ССРО Прокуратурасы прокурорлық тобының мүшесі В.Г.Гаев өзінің қорытындысында былай деп жазады: "... Істі тоқтату жөніндегі қаулы (Рысқұлбековтың өліміне қатысты) асығыс болған және қайтып алынуға жатады. Онда изолятордың, лауазымды қызметкерлердің іс-әрекетінде қылмыстық құрамның болмағандығы ғана көрсетілген және Рысқұлбековтың өліміне басқа адамдардың, ең алдымен сотталушы Л. Власенконың қатыстылығы жеткіліксіз зерттелген. Алынған жауаптар үстірт, Власенконың берген жауаптары сенімсіз және оның шындығына күмән келтіреді..."

Желтоқсан оқиғаларынан кейін "Жетісу", "Огни Алатау" газеттерінде сот залынан Рысқұлбековтың және 4 студенттің суреті басылып шығып, бұл Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне төбесіне мұздай су құйып жібергендей әсер етті. Табан астында ҚазТАГ-тың директоры, "Жетісу" газетінің редакторы, "Огни Алатау" газеті редакторының орынбасары қызметтерінен алынды. Бұның бәрі қайта құрудың екінші жылында болды.

Ал бұл кезде жас қазақ жігітінің тағдырына әлем жұртшылығы назар аударып жатты. Біз бұл жөнінде, өкінішке орай, ештеңе білмеген едік. 1987 жылдың шілдесінде Венгрияда 41 адамның қол қойып, ССРО Жоғарғы Советінің Төрағасы А. Громыконың атына жазған хаты жарияланды. Онда Қ.Рысқұлбековке кешірім жасау өтінілген еді.

"АФП" агенттігінің хабарлауы бойынша, Чехословакияда "Адам правосын қорғау жөніндегі "Хартер – 77" тобының 77 лауазымды мүшелері, оның ішінде елдің сол кездегі Сыртқы істер министрі Х.Хачек қол қойған Үндеу Польшада екі рет жарияланды. "Рейтер", «АП» агенттіктерінің Варшавадан хабарлағанындай, 1987 жылдың маусымында, "Бостандық және Бейбітшілік Одағы" Польшадағы Совет елшілігі арқылы М.Горбачевке хат жолдап, онда

Қ.Рысқұлбековке қолданылған ауыр жаза түрімен келіспейтіндіктерін білдірген.

Міне, осылайша қазақ жігітінің тағдырына шет мемлекеттер араласып, сауға сұрап жатқанда, бізде, Совет елінде, Қазақстанда Рысқұлбековтың ісі тым-тырыс жатты. Ерекше құпия ретінде сақталынды. Бұны ешқандай да адамгершілік, гуманизм шеңберіне сыймайтын қатыгездік, заңсыздық демеске шара жоқ.

– Жалпы желтоқсан оқиғасына қатысты баспасөзде, ресми документтерде жарияланған фактілер мен цифрлар жөнінде Комиссияның пікірі қандай?

– Ресми деректер бойынша оқиға күндері ұсталғандардың саны 2401 адам. Бірден айтайын, бұл көрсеткіш шындыққа мүлде жуыспайды. Комиссияның қолындағы айғақтар мен нақты деректерге сүйенер болсақ, ұсталған азаматтардың саны 8515 адам. Бұлардың басым көпшілігі заңсыз, себепсіз жаппай ұсталғандар. Қаланың сыртына жоғары Каменка, Фабричный поселкелері маңына 5000-дай адам автобустарға тиелініп ақ қар, көк мұзға апарылып тасталған. Жәй тасталынып кетпей, кей тұстарда жігіттердің шалбарларын сыпырып алып, солдаттар қыздарды 15 градус аязда қарға отыруға мәжбүр еткен. Қазақ ССР Прокуроры Комиссияға желтоқсан оқиғалары барысында 342 милиция қызметкері, 196 әскери қызметкер және 365 жәй азамат, барлығы 885 адам әртүрлі дәрежеде жарақат алды деп хабарлады. Кейін Комиссияның талап етуімен Қазақ ССР Ішкі істер министрінің бірінші орынбасары Э.Басаров берген анықтамада жарақат алғандардың саны 1214 адам, оның ішінде 773-і милиция қызметкерлері мен әскери адамдар, 441-і жәй азаматтар делінген.

Алайда, Комиссия бұл деректерде де жарақат алған жәй азаматтардың саны кемітіліп көрсетілгенін анықтады. Мәселен, 1987 жылы 8 қаңтарда Қазақ ССР Прокуратурасының тергеушісі Цирюльник: “Жедел жәрдем станциясынан дене жарақатын анықтауды өтінген 159 шақыруды алып кеткен. № 2 қалалық ауруханада басынан жарақат алған 20 адамның іс-қағаздарын заң органдары алдыртып алған. Жалпы желтоқсан оқиғасында жараланғандардың саны 1722. Комиссияның бұл деректері түпкілікті емес. Себебі, жарақат алған азаматтардың,

демонстранттардың елеулі бөлігі емханаларға бармады, болғандарының өзі жасырын қаралды. Комиссияға берген жауаптарында олар бұның себебін емханаларда Мемлекеттік хауіпсіздік комитеті қызметкерлері отырып, жарақат алушы жастарды тіркеп отырғанынан деп түсіндірді.

– **Мұха, оқиғаға байланысты прокуратура, сот, әкімшілік органдарының іс-әрекеті қандай болды?**

– Желтоқсан оқиғасына басынан бастап теріс баға беріліп, қазақ ұлтшылдығының көрінісі деп қабылдау демонстранттарды, жергілікті ұлт жастарын қатаң жазалауға негіз болды. 1986 жылдың 17 желтоқсанында-ақ Қазақ ССР-інің прокуроры Ғ. Елемесов жаппай тәртіпсіздікке байланысты қылмыстарды тергеу үшін арнайы тергеу тобын құру жөнінде бұйрық берді. Топты тергеу басқармасының бастығы, республика прокурорының орынбасары А. Мызников басқарды. Оның орынбасары болып Қазақ ССР Прокуратурасы тергеу бөлімінің бастығы В. Волтунов сайланды. Топтың құрамына прокуратура, Ішкі істер министрлігі, Мемлекеттік хауіпсіздік комитетінің 98 білікті тергеушілері енді. Тергеу тобының бастығы ССРО Бас прокурорының орынбасары О. Сорока мен Бас прокурордың көмекшісі Стрельников басқарып, бағыттап отырды. Баспасөздегі ресми деректерде желтоқсан оқиғаларының фактілері бойынша 99 адамның үстінен қылмыстық іс қозғалғаны белгілі. Оның 80-інің іс-әрекеті ұлттық және нәсілдік теңдікті бұзу немесе жаппай тәртіпсіздік жасау деп бағаланып, Қазақ ССР Қылмыстық істер кодексінің 60 және 6 статьялары бойынша жауапқа тартылды. Қазақ ССР прокурорының орынбасары А. Мызниковтың қылмыстық іс қозғау жөніндегі қаулысында митингінің барлық қатысушыларының іс-әрекеті тәртіпсіздіктермен байланысты, ұлтаралық араздықты тудыруға бағытталған, ал право қорғау, өкімет органдарының іс-қимылы праволық тәртіпті сақтауды жүзеге асыру ретінде анықталған.

Мәселен, Алматы қалалық сотының мүшелері Р.Ыдырысова – 8 адамға, Н. Акинова – 7 адамға, М. Мамыров – 4 адамға заңсыз үкім шығарды. Желтоқсан оқиғалары жөніндегі істерде республика Жоғарғы Сотының мүшелері Е.Грабарник, Р.Юриенко, В.Пономарев, Н.Нұрабаев, Р.Оспанова, А.Филипповтар жүйесіздік, солқылдақтық таныт-

ты. Ал Қазақ ССР Жоғарғы Соты төрағасының орынбасары Ямалутдиновтың наразылығымен Жоғарғы Сотта қайта қаралған Ж. Сәбитованың ісі үстінде “Орыстар қазақтарға қандай жаманшылық істеді? Орыс халқының арқасында қазақтар білім, мәдениет алды... Азаматтардан түскен хаттарда, Сәбитова секілділерді ату керек, ал сіздер оған аз мерзім бердіңіздер деген хаттар түсті” деуі лауазымды сот жүйесі басшыларының (құдай оларға күнімізді түсірмесін) қандай көзқараста болғанын анық көрсетсе керек.

– Мұхтар аға, қарап отырсақ, заң органдары демонстранттарды жазықты-жазықсыз деп қарап жатпай, шетінен қаралап, заңды аяққа таптап жатқанда: “ау, ағайын, бұнымыз азаматтыққа жатпайды, әділдік қайда?” деп бас көтерер бірде-бір азаматтың болмағаны ма?

– Көпке топырақ шашудың қажеті болмас. Кілең жастарды шырқыратып, кінәлі деп тапқан сот мүшелері, төрағаларының, тергеу органдары қызметкерлерінің тап қазір ар-ұяты болса, сол жастардың, халықтың алдында кешірім сұрауы керек. Бірақ олардың ішінде адалдықтың ала жібін аттамағандары да болды. Мәселен, Алматы қалалық сотының мүшесі К.Жүнісовтың төрағалық етуімен А. Шабаров пен Қ.Есімбаевтың қылмыстық ісі қаралып, қосымша тергеуге жіберілді. Өйткені, оларға тағылған айыптаулардың толық дәлелденбеуіне сот төрағасы көз жұмып қарай алмаған еді. Сол-ақ екен, Қазақ ССР Юстиция министрінің бірінші орынбасары И.Тетеркиннің қаһарына ілікті. Жоғарыда аталған екі адам келесі сот процесінде бас еркінен айрылды. Азамат К. Жүнісовке жеке Ұйғарым шығарылды. Алматы қалалық сотының коммунистері К. Жүнісовты бұл “теріс қылығы үшін” партия жиналысына салды. Биылғы жылдың қаңтарында жоғарыда аталған екі айыпталушы толық ақталып шықты. Бәлкім, Тетеркин қысым жасамағанда сот төрағасы бұл екі азамат жөнінде басқа үкім шығаруға негіз жасар еді ғой. Соттардың жиналысында Тетеркин желтоқсан оқиғасына қатысушылардың қылмыстық және әкімшілік істерін қысқа мерзімде аяқтап, қатаң түрде кінәларын мойындарына қойғызып, жаза түрлерін шұғыл анықтауды талап етті.

Астанадағы Калинин аудандық ішкі істер бөлімінің қызметкерлері, тергеушілер Б.Телібеков, К.Кисарев, С.Ұйқасбаевтар аудандық бөлімге әкелінген демонстранттарға жасалған заңсыздықтарға қарсы тұрып, тексеру мен тергеу жұмыстарының заң шеңберінде жүруін талап етті. Бұл жөнінде аудандық прокурордың орынбасары М.Қабденоваға айтылды. Алайда, прокурор И.Кирикин М.Қабденованы бұл істен шеттетіп, іспен өзі айналысатынын білдіреді. Нәтижесінде, прокурор, аудандық ішкі істер бөлімінің басшылығы осы фактіні жасырып қалады. Керісінше, заңсыздыққа қарсы шыққан С.Ұйқасбаев ішкі істер органынан қызметтен шығарылып, К.Кисаревтің қызметі төмендетіледі.

Қазақ ССР Ішкі істер министрлігі Саяси бөлімінің басшысы М. Д. Қалматаев солдаттар мен милиция қызметкерлерінің демонстранттарды заңсыз ұрып-соғуын көріп, үндемей қала алмайды. Жастарды ақ қар, көк мұзға жатуды талап етіп, тіл алмағандарын соққыға жығуды, ұсталғандарды машинаға аяғынан, шашынан сүйреп тасуды М. Қалматаев социалистік заңдылықты өрескел бұзу деп санап, бұл жөнінде министр Князев арқылы Орталық Комитеттің сол кездегі екінші хатшысы О. Мирошхинге жеткізеді. Алайда, Мирошхин бұл айтылған шындыққа түсінікпен қарамақ түгіл, М.Қалматаевқа: «...Бәлкім, оларға үйіңнен жылы көрпе әкеліп берерсің» деп ащы әзілмен қорлап жауап қайтарады. Кейін М.Қалматаевтың өзіне ұлтшыл деген айып тағылады.

Демонстранттарды қуып, күш көрсетіп тарқатудың айқын ұлттық реңк алғанын көріп, бұлай етуге жол бермеу керектігін білдірген Қазақстан ЛКЖО Орталық Комитетінің сол кездегі бірінші хатшысы С. Әбдірахманов және басқа басшылар Колбинге жақпай, “өз еріктерімен” қызметтерінен ауысуға мәжбүр болады.

Сын сәтте республиканың творчестволық интеллигенция өкілдері де азаматтық таныта білді. Республика Жазушылар одағында болған Г. Колбинмен кездесуде жазушылар Жұбан Молдағалиев, Сафуан Шаймерденов, Әзілхан Нұршайықовтар желтоқсан оқиғасына байланысты теріс баға беру мен кейбір жағдайлардың бұрмалануын ашық айтты. Фрунзе аудандық партия комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы Н. Абықаев қалалық партия комитетінің бірінші

хатшысы Г. Шуликоның, сол кездегі Орталық Комитеттің екінші хатшысы Мирошхиннен алған бұйрығы бойынша, жасақшыларды қаруландыру жөніндегі тапсырмасын орындаудан үзілді-кесілді бас тартып, өз шешімінің дұрыстығын дәлелдеуге тырысты. Атақ-даңқ, қызмет үшін қалтырамай, шындыққа араша болғысы келген азаматтар қашан да табылады.

– Комиссия жұмысында қандай кедергі, тосқауылдар болды?

– Желтоқсан трагедиясы секілді өткір, саяси маңызды оқиға елімізде қайта құру әкелген бірінші қозғалыс болғандықтан оны мейлінше мұқият, әділ зерттеген жөн. Мұндай жағдаймен тұңғыш рет бетпе-бет түйіскен республиканың ескі басшылығы, право қорғау, заң органдарының басшылары сөз жоқ, көптеген заңсыздықтарға жол берді. Ескі басқару аппаратының сол “қылмыстарының” ізін бүркемелеуге тырысатыны, оңайлықпен мойындай қоймайтыны ақиқат. Мәселен, көпке дейін заң органдары демонстранттарға қарсы түрлі ұрып-соғатын қару, сапер күректерін, ит қолданғандарын жасырып келді. Бірақ бұдан түк шықпады. Комиссия бұл орайда бұлтартпас деректер жинады.

Милиция қызметкерлері мен солдаттар заңсыз ұрып-соғып, тіпті аяғы ауыр, жүкті әйелдер мен зейнеткерлерге дейін қол көтеріп, жасөспірімдерді уақытша қамауға алған фактілерін дәлелдеу, жүздеген куәларды іздеп тауып, жауап алу үлкен қиындықпен жүрді. Қазір осы заңсыздықтардың барлығына дерлік айғақ болар құжаттар Комиссияның қолында. Комиссияның жұмысшы топтары құрамына лайықсыз адамдардың кіріп кетуі де жұмысқа кесірін аз тигізген жоқ. Олардың арасында әлдебіреулердің тапсырмасымен білу үшін келгендер де болды. Жасыратыны жоқ, кейбір әжептеуір беделді, атақ-даңқы бар ағайындарға көңіліміз қалды. Керісінше, Комиссия мүлде көмек күтпеген қарапайым адамдардың жәрдеміне сүйенді. Комиссия жұмысының барысында үлкен интернационалистік мінез танытқан Н.К. Фокинаның еңбегіне ерекше тоқталып кетер едім.

Тағы бір кедергі Қазақ ССР Жоғарғы Соты үстіміздегі жылдың наурызына дейін қажетті қылмыстық істермен

Комиссия сарапшыларының танысуына қатты қарсылық көрсетіп бақты. Комиссияға қажеті құжаттар бұрынғысынша есептен шығарылып, жойылып жатты. Мәселен, Қазақ ССР Ішкі істер министрінің бірінші орынбасары Э.Басаров үстіміздегі жылдың 4 маусымында Комиссиямен болған әңгімеден кейін желтоқсан оқиғасына қатысты адамдар жөніндегі оперативті анықтаманы “практикалық маңызын жойған және тарихи, ғылыми бағасы болмауы” себеп құртуға бұйрық берген. Комиссияға бұл орайда жазған түсініктемесінде ол былай дейді: “...Мен Жоғарғы Советтің Комиссиясына жауап берген кезімде бұл анықтаманың оларға керегі жоқтығын ұқтым, ал оны бұдан әрі сақтаудың еш қажеті жоқ”. Ал ол құжаттар Комиссияға ерекше қажет еді. Қазақ ССР Мемлекеттік хауіпсіздік комитетінің біраз қажетті құжаттары мемлекеттік құпия делініп, Комиссияға табыс етілмеді.

– Жастардың саяси-әлеуметтік белсенділігінің ұлттық санада көрініс табуы табиғи диалектикалық заңдылық. Бірақ 1986 жылы Брежнев алаңына шыққандардың іс-әрекетіне баға беру ұлттық реңк алып, кезінде тұтас қазақ халқына «ұлтшыл» деген күйе жағылды. Неліктен бұлай болды?

– Қазақстан халықтар достығының үлгісі ретінде бүкіл елге мақтан тұтылды. Желтоқсан оқиғасы осы жалған ұғымды быт-шыт етті. Сол-ақ екен, ескі басшылықтың тікелей араласуымен, “қазақ ұлтшылдығын” мойынға қойып, дәлелдеудің түрлі әдіс-тәсілдері қолға алынып, қызу қаралау науқаны басталып кетті. Процент куу, жоғары оқу орындары мен басшы қызметтердегі қазақтардың санын есептеу дейсіз бе, әйтеуір тырнақ астынан кір іздеуге дейін барды, кей ағайындар Желтоқсан оқиғасынан кейінгі қолайлы сәтті пайдаланып қалған одақтық басылымдары, әсіресе “Правда”, “Известия”, “Комсомольская правда”, республикалық “Казахстанская правда”, “Ленинская смена” газеттері “қазақ ұлтшылдығын” көрсету үшін құлшына кірісті. Республикалық партиялық газеттер Г. Колбиннің тікелей нұсқауымен арнайы материалдар жазылды. ҚазТАГ ақпарат агенттігі барлық материалдарды газеттерге алдын-ала дайындап беріп отырды. Олардың мазмұны Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Үгіт және на-

сихат бөлімімен (А. Устинов), ал кей жағдайларда Г. Колбинмен және идеология мәселелеріне жауапты З. Камалиденовпен келісіліп отырылды. Сөз бостандығы жөніндегі конституциялық хұқ сақталмады. Желтоқсан оқиғасы жөнінде шындықты жазуға тиым салынды.

Біздің ұлтымыз өзінің даму барысында қаншама жаугершілік жылдарды, зорлық-зомбылықты, адам айтқысыз ашаршылықты бастан кешірді. Бірақ мынадай дәрежеде елінің бүлдіршін аруларын шашынан сүйретіп, сабатып, қорлатып, зорлатып және ол аз дегендей ұлтшылдық ноктасына үнсіз мойынсынып, әрі оны өте бір игілікті шара ретінде қабылдап, масқаралыққа ұрынған кезі қашан болып еді?

– **Мұха, желтоқсан оқиғасы жөнінде алғаш рет ССРО халық депутаттарының I съезінде мәселе көтерген өзіңіз едіңіз:**

*Арман-ойда күмбір-күмбір күй қызып,
Арғымақтың жал-құйрығын түйгізіп.
Ақыратып көсілттің бір жүректің,
Үлкен сөзін үш минутқа сыйғызып.
Үш-ақ минут... шабыт-нөсер мырза шақ,
Көк тіреді көңіл біткен бір жасап!
Үш-ақ минут жетеді екен мәртікке,
Шығу үшін мәңгі өлмейтін жыр қашап! –*

деп ақын жырлағандай, съезд мінберінде сөз болған 3 минут болашақ үшін ақиқаттың бастауы болған секілді. **Ыңғайсыздау болса да сізге бір сұрақ:**

Желтоқсан күндері өзіңіз қайда болдыңыз?

– Бірден айтайын, 17-18 желтоқсанда мен Алматыда болған жоқпын. Өйткені, алдын-ала жоспарланғанындай 19 желтоқсанда Мәскеуде әдебиетшілердің Орталық үйінде Е.Евтушенконың басқаруымен менің поэзия кешім өтуі керек еді. Кешке дайындалу мақсатымен ертерек жүріп кеттім. 17-сіндегі жағдайды ертесіне Орталық телевизия қызметкерлерінен естідік. Сол түні ұйықтай алмай шықтым. Поэзия кешімнің өту-өтпеуі жөнінде СОКП Орталық Комитетінде 19 Желтоқсан күні әңгіме болды. Тіпті менің аяғым сынып қалды деген сылтаумен кешті кейінге қалдыру жөнінде шешім қабылданды. Бұл кезде Мәскеудегі қазақ жа-

стары Әдебиетшілер үйінің алдында топ-топ болып менімен кездесуді тосып жүр еді. Ақын Е. Евтушенко бұндай өтірік шешімге үзілді-кесілді қарсы шығып, СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі А. Н. Яковлевқа телефон шалды. Сөйтіп, кештің бар жауапкершілігін өз мойнына алды. Москвадағы кешке жиналған жастардың үлкен толқу үстінде болғандығын айтып жатудың қажеті жоқ. Билеттерді үш жерден тексеруден өткізіп, залды Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің қызметкерлері қатаң бақылауға алды. Жастар бірнеше рет мінбеге шығып, СОКП Орталық Комитетіне ашық наразылық хатын оқымақшы болды. Бірақ оларды Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің адамдары ұстап әкетіп жатты. Орталық телевизияның қызметкерлері Алматыдағы “ұлтшыл элементтердің, маскүнемдер мен нашақорлар тобының іс-әрекетін” айыптап интервью беруімді талап етті. Мен үзілді-кесілді қарсылық білдіріп, бас тарттым. Жазылып алынған хабарды сол күні Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің адамдары алып кетті. Ертесіне Е. Евтушенконың өтініші бойынша мен СОКП Орталық Комитетінің сол кездегі бөлім меңгерушісі Вороновтың қабылдауында болып, оқиға жөнінде Алматыдан түсіп жатқан хабарлардың біржақты екендігін және оған өзімнің келіспейтінімді білдірдім.

– Мұха, комиссия өз жұмысын аяқтады. Оның қорытындылары баспасөзде жарияланды. Өзіңіздің көңіл-күйіңіз қалай?

– Комиссия жұмысы негізінен мақұлданды. Қорытындыларын халық ой електерінен өткізе жатар.

– Комиссия мүшелерінің ішінде түсінбестік болды ма?

– Неге болмасын. Мәселен, Н. Задорожный деген Қазақ ССР халық депутаты өткен жылы 15 қарашада Қазақ ССР Жоғарғы Советінің сессиясында Комиссияның жабылуын жақтап және маған қарсы белсене сөйлегеннің бірі. Алғашында екеуіміз жиі ілінісіп қалып жүрдік. Кейін желтоқсан оқиғасында әділетсіздікке көзі әбден жеткен соң бізге идеялас, пікірлес болып көп игілікті іс атқарды.

Ептеп пендешілік те, жалтақтық та болмай қалған жоқ. Түптеп келгенде бәріміз бір шешімге тоқталдық, бір-екі мәселенің төңірегінде пікір қайшылығы кездесті.

Мәселен Комиссияның жауапты хатшысы Т. Бурабаев, мүшелері А. Стамқұлов, С. Жақсымбетов Қазақ ССР прокуроры Ғ.Елемесовтың желтоқсан оқиғасында кінәсі аз, сондықтан оны өз қызметінде қалдыру керек деп айрықша жазбаша пікір берді. Комиссияның басқа мүшелері бұл пікірді қолдамады.

Сонымен бір жарым жылға жуық уақытқа созылған азапты күрес жеңіспен аяқталды. Әділет жеңді. Жазықсыз жапа шеккен ұлтымыздың жас өскіндерінің көз жасы жеңді. Енді бұдан арғысын елдің өзі де алып кетер деп ойлаймын.

Осы үлкен істің маңында жүрген, жүрегі ел деп соққан қаншама адамдардың ерлігін, азаматтығын, қолдауын көрдім. Бүгін солардың бір тобының басын қосып, шәй бермекпін. Ертең Мәскеуге сессияға жүріп кетемін.

Менің ең жақын деген адамдарымның өзі де: “Мұхтар, сен съезд сахнасынан бар шындықты бүкіл елге жеткіздің. Арғысы сенің міндетің емес” деді. Жаны ашып айтқандары ғой. Рас, мен заң қызметкері емеспін. Ақынмын. Бірақ ел мүддесіне қызмет етпеген ақындықтың не қажеті бар?

Рас, қанша уақыт творчестводан қол үзіп қалғаным жаныма аяздай батады.

Жуырда ССРО Жоғарғы Советінің мүшелігінен босатуды сұрап А. Лукьянов жолдасқа арыз бердім. Бұл өтінішімді қанағаттандырса, шығармашылық жұмыспен шұғылдануыма мүмкіндік туар еді.

Қорыта айтқанда, 1986 жылғы Алматыдағы желтоқсан оқиғасы республика халықтары үшін ащы сабақ болды. Бұл жөнінде түпкілікті бағаны Комиссия немесе жекелеген адамдар емес, түбінде Тарих береді. Өйткені, тарих қиянатты кешірмейді.

*Сұхбаттасқан Бейбіт ИСАБАЕВ.
 (“Лениншіл жас”, 29 қыркүйек, 1990 жыл).*

ЖЕЛТОҚСАНДА, БРЕЖНЕВ АЛАҢЫНДА

1986 жылғы 16 желтоқсанда, Алматыда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің небәрі 18 минутқа созылған рекордтық қысқа уақытта өткен пленумы болды. Қазақстанның да, елдің де тыныштығын бұзу үшін бұл уақыт жеткілікті еді.

Жиналғандар екі ондыққа толмас минутта бірауыздан, республика Компартиясы Орталық Комитетінің І-ші хатшысы, Л. Брежневтің серігі, Қазақстанға отыз жылдай мерзімде басшылық еткен Д. Қонаевты қызметінен алды. Және оның орнына Саяси Бюроның ұсынысы бойынша жіберілген Ульянов партия ұйымының жетекшісі Г. Колбинді де сондай бірауыздылықпен сайлады.

Елімізде жарияланған қайта құрудың жиырмасыншы айы өтіп жатты. Ұйымдастыру пленумдарының айтыс-тартыстарымен бүкіл номенклатуралық пирамида жаңғыртыла басталды. Бұрынғы Брежневтің кадрлары кетіп жатты, жаңалары келе бастады. 70 жыл ішінде біз өкіметтің алмасуы пирамиданың ұшынан оның негізіне қарай жылжу арқылы жүретініне үйреніп алдық. Сондықтан да болар, бұл процесс дегенмен де сырттай қалыпты жүріп жатты.

Алайда, Алматыда мүлт кетті. 17 желтоқсан күні ертеңгілік Орталық Комитет ғимаратының алдындағы Л.И.Брежнев алаңына жастар шықты. Екі күн бойы митингілер өтіп жатты, екі ретінде де ол тәртіпсіздіктермен аяқталды. Үшінші күні тексеру мен жазалау басталды. Желтоқсанның бұл үш күні Қазақстанды ғана емес, бүкіл Одақты да қалпынан тайдырып жіберді. Еліміз тұңғыш рет ұлтаралық араздық ұғымына тап болды. “Жаңа тарихи қоғамдастық – совет халқының” “біртұтас және бөлінбес” Одағының үйреншікті бүтін әлемінің ұлттық белгілері бойынша іргесі сөгілді.

Қалай және кіммен? Алғашқы ақпарат хабарда былай делінді: “...ұлтшыл элементтердің арандатуы мен жастардың санасыз бөлігі”. Газеттер үсті-үстіне жаңалықтарды әдіскерлікпен бере бастады: “Мафия, коррупцияланған тамыр-

таныстық. Астыртын ұлтшыл ұйым”. Алғаш рет “қайта құруға қарсы күштер” ұғымы айтылды. Ақыр соңында, “қазақ ұлтшылдығы” туралы жолдар жазылған СОКП Орталық Комитетінің қаулысы қабылданды. Уақыт өтіп жатты. Тергеу жұмысын аяқтады. Істер архивтерге өткізілді. Сотталған “декабристер” өздерінің тиесілі мерзімдерін өтей бастады. Үш жылдан кейін Қазақстан Жоғарғы Советінің XV сессиясы СОКП Орталық Комитетінің қаулысын, желтоқсан оқиғаларына берген “Қазақ ұлтшылдығының көрінісі” ретіндегі шынайы емес, принципсіз бағасы үшін, бірауыздан айыптады. Республика Компартиясы Орталық Комитетінің кезекті пленумында былай деп мәлімдеді: “...жастардың алаңға шығуы басқа халықтарға қарсы бағытталған жоқ деп толық, нақты айту керек...”

Бұдан кейін бұрынғы Саяси Бюро да тарихқа көшпес бұрын, биылғы жылдың 18 мамырында тыныш қана, еш шусыз қазақ халқынан ұлтшылдық айыбын алып тастай салды. Осыдан сәл бұрын сотталған “декабристердің” істері қайта қаралды: 32-сін “қылмыс құрамы жоқтығына” сәйкес түрмеден босатты. Еліміз халық депутаттарының съездерінде желтоқсан оқиғаларына байланысты жағдаяттарға барынша шынайы қарау талап етілді. 1989 жылдың 6 маусымында Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Комиссиясы құрылды да. Бірақ, жарты жылдан кейін, қараша айында, республика парламенті (бұрын шақырылған) комиссияның қосалқы төрағасы, ССРО халық депутаты, еліміздің халық ақыны Мұхтар Шахановтың баяндамасын тыңдай келіп, өкіметті және комплексті комиссияны “декабристердің” шағымдарын қарау жөніндегі... жұмысшы тобына өзгерту туралы шешім қабылдады.

Бұған жауап ретінде студенттер шерулер мен ереуілдер жасайтындықтарымен сес көрсетті. Толқулардың қауіп-қаракетімен республика парламенті Президиумының 1990 жылғы 31 қаңтардағы жарлығы бойынша жұмысшы тобы Алматыда 1986 жылғы 17-18 желтоқсанда болған оқиғаларға байланысты жағдайларды түпкілікті бағалау жөніндегі Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Комиссиясы ретінде қайта құрылды.

Алайда, комиссияға жаңа қиындықтар кездесті. Түрлі кедергілер астыртын ірткі салулар пайда бола бастады.

Желтоқсан оқиғаларына тікелей қатысты көптеген құжаттар, соның ішінде Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитеті мен Ішкі істер министрлігінің архивіндегі фото және кинопланкалар да жойылып жіберілген боп шықты. Комиссия мүшелерін телефон арқылы қорқыта бастады. М.Шаханов мынандай мағнадағы домалақ хат алды: «Шаханов! Сен тым әріге дендеп барасың...» Содан соң телефонмен хабарласып, екі рет оған қарсы қастандық даярланғанын айтты.

Демек, мафия, астыртын ұйым, қайта құруға қарсы күштер туралы жазған газеттердікі дұрыс болғаны ма? Қорытынды жасауға асықпайық. Одан да құжаттарға назар аударайық:

...“Іс жүзіндегі маңызын жоғалтуы себепті, жарамдылық мерзімі өтіп кетуіне байланысты “Метель” операциясын өткізу кезіндегі іс-қимыл жоспары (вх. № 1095, 27-бет) өртелу жолымен жойылды. Ішкі қызмет подполковнигі А.И.Калинин”.

* * *

“Қазақ ССР Ішкі істер министрі М. Т. Берсенев жолдасқа: ...Үстіміздегі жылдың 4 шілдесіндегі әңгімеден кейін Сіздің орынбасарыңыз Э.О.Басаров комиссияны қызықтыратын мына құжатты жою жөнінде жарлық берді: желтоқсан оқиғаларына қатысты адамдар туралы жедел анықтама. Құжаттар 14 шілдеде, “іс жүзіндегі маңызын жоғалтқандығы және тарихи әрі ғылыми құны болмауы себепті” жойылған. М. Шаханов”.

Комиссияға кімнің кедергі келтіретінін түсіну үшін екі сауалға жауап іздеу керек: 1986 жылдың 17-18 желтоқсанында іс жүзінде не болды және ол неліктен болды?

Сонымен, 17 желтоқсанда, таңғы жетіде, Брежнев атындағы алаңда жастардың алғашқы тобы пайда болды. Түске қарай олар 5 мыңға жуықтады.

Комиссия мүшелері және осы жолдардың авторы сұрастырған көзкөргендердің берген түсініктемелері төмендегідей:

“Колоннада күлкі естілді, жігіттер мен қыздар ән айтты. Колонна алаң жаққа қарай бара жатты. Мұның бәрі бейбітшілік шеруін еске салды. Шерушілердің қолдарында

“Әр халыққа – өз көсемі”, “Лениндік ұлт саясаты жасасын!” ұрандары, Лениннің портреттері болды”.

9.30-10.15. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетімен келісе отырып, Ішкі істер министрлігі алаңға бөгеу қойды.

10.00-15.00. Милиция қызметкерлері әлсін-әлсін топ арасынан шерушілерді бас сала тартып алып, оларды қамауға алды.

Е. АЙТЖАНОВА: Сағат 11-ге қарай колоннадан тыс, жолаушылар жолымен келе жатқан қызды мұртты ірі денелі милиционер ұстап алды. Қыз абыржып қалды да, оның қолынан босануға тырысты. Ол оны әрі-бері лақтыра бастады, қыздың аяғынан етігі түсіп қалды, ол құлап түсті...”

15.00. Бөгеу милиция мектебі мен өрттехникасы училищесінің курсанттарымен күшейтілді. Жиналғандар алдында партияның Орталық Комитетінің хатшысы З. Камалиденов, президент С. Мұқашев, премьер Н. Назарбаев, Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы М. Меңдібаев және басқалар сөз сөйледі.

КУӘГЕРЛЕР: “Шешен-шерушілердің сөздерін стационарлық дауыс зорайтқыштар арқылы берілген қазақ композиторларының әндері “жұтып” жатты. Алайда, алаңды босатуға шақырған республика басшылары сөз сөйлеген кезде, музыка өшіріліп тұрды”.

18.05. Осы тақылеттес шақырулармен республика прокуроры Г. Елемесов және Қазақстан ішкі істер министрінің бірінші орынбасары Э. Басаров сөз сөйледі.

Э. ҚАДЫРЖАНОВ, Алматы Электр техникасы заводының бұрынғы директоры: “17-желтоқсанда мен заводтың жасақшыларын жинап, оларды алаңға бағыттау туралы бұйрық алдым. Олар қарсылықты басу үшін шыбық, таяқ, арматура іспетті құрал алуы қажет болды. Бұйрық Октябрь аудандық партия комитетінің бірінші хатшысынан түсті”.

Е. ДУНАЕВ, электр-вагон жөндеу заводының слесарі: “Кешкісін мен және заводтан бірнеше адам ерікті халық жасақшылығында кезекшілік еттік. Алаңға беттеген адамдар өздерімен бірге таяқтар, шыбықтар, кабель қиындыларын алды”.

18.15. Шеруді таратуға әрекет жасалды, өрт сөндіру машиналары пайдаланылды.

М.ЗВОНЦОВ: “Топқа қарай су атқылайтын құралы бар өрт сөндіру машиналары бет алды. Осы минуттан бастап тәртіпсіздікке жол берілді. Топ машиналарды аударып, өртей бастады, солдаттарға тас лақтырды. Кур-сантаң саперлер күрегімен қаруланған еді”.

Әділ іс пен зұлымдықтың аражігінің жіңішкелігі сондай, оны тез, айқын, таза көзқараспен ғана ажыратуға болады. Бірақ қолыңа арматура сынығын немесе тас алу үшін еңкейсең, қан басыңа құйылып, көзің қарауытады...

19.30. Москвадан СОКП Орталық Комитетінің, Ішкі істер министрлігінің, Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетінің және ССРО Прокуратурасының, жауапты қызметкерлер тобы келді. Еліміздің Ішкі істер министрінің орынбасары, генерал-полковник Б. Елисов алаңда тәртіп орнату жөніндегі бүкіл жұмысқа жетекшілік етті. Елисов пен Колбиннен басқа штаб құрамына сонымен бірге, ССРО Бас прокурорының орынбасары О. Сорока, еліміздің Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитеті төрағасының орынбасары Ф. Бобков енді. Штабқа баяндаулармен Қазақстан Ішкі істер министрі Г. Князев пен республика Мемлекеттік Қауіпсіздігі Комитетінің төрағасы В. Мирошник кіріп жүрді.

23.00. Топты алаңнан шығару туралы шешім қабылданды.

23.30-0.45. Жастарды алаңнан шығаруға байланысты операция. Күректер, тоқпақтар, иісшіл иттер қолданыла бастады. Қуу, таратудан соң қар үстінде азаматтық киімдегі 150-ден астам адам қалды.

С. ӘБДІРАХМАНОВ, Қазақстан ЛКЖО Орталық Комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы: “...Менің көз алдымда солдаттар ұсталған және қарсылық көрсетпей тұрған адамдарды соққыға жықты”.

2.00. 18 желтоқсан. Қала мен облыстың партия-шаруашылық активі. Сөз сөйлеген З.Камалиденов, Г.Колбин, М.Меңдібаев және басқалар шерушілерді ұлт-шылдар, экстремистер, нашақорлар және маскүнемдер деп атады. Тиісті қарар қабылданды. Ол өкіметтің жасалған және алда жасалатын іс-қимылын ақтауды көздеді. Бет-әлпеттерге назар аударыңыздаршы: актив-

те – толық интернационал. Ешқандай ұлттық қарсылық жоқ. Номенклатура ұлттан тыс...

Комиссия материалдарынан:

“17-19 желтоқсан аралығында алкогольдік немесе нашақорлық, маскүнемдік оқиғалары тіркелмеген”.

5.20. Алаңға еліміздің басқа қалаларынан арнайы бөлімдер келді.

10.30. Бөгеушілер мен шерушілер арасындағы қақтығыс, алаңға өткен кезде адамдарды ұстап, соққыға жықты.

С. САТЫҒҰЛОВ: “Жасақшылар – бойшаң жігіттер көп келді, олар милиционерлер қатарынан кейін тұрды. Шерушілер тарапынан да, жасақшылар тарапынан да тіл тигізуге, қорлауға ұмтылыстар көп болды. Милиционерлер ұсталған қызды әкеле жатты, жасақшылардың бірі жүгіріп келді де, оны соғып жіберді”.

11.50. Ауруханаға бөгеуде тұрған телеорталық қызметкері С.Савицкий ауыр жарақатпен түсті. 19 желтоқсанда қайтыс болды.

М. РАХМЕТОВ: “Түстен кейін шерушілер балабақшаға шабуыл жасап, балаларды, тәрбиешілерді өлтірді” деген өсек шықты.

В. КУЛИКОВ, Қазақ ауыл шаруашылығы институтының доценті: “Біз кафедра меңгерушісі К. Жамбаевпен бірге жатақханада едік. Күндізгі сағат 12-ге қарай ғой деймін, есікті қолдарында қалқандары мен тоқпақтары бар солдаттар қақты. Жамбаев есікті ақырын ғана ашып, жатақхана тыныш екенін түсіндіре бастады. Алайда офицер жоғарғы қабат терезелерінен біреулер өздеріне бөтелке лақтырғанын айтып, кіргізуді талап етті. Жамбаев оған қарсылық білдіріп еді, оны тоқпақпен басынан ұрып, кіріп кетті. Мен офицермен сөйлеспекке ұмтылып едім, ол маған араласпа деді”.

15.05. Шеруді қуып-тарату.

20.00. Штаб қуатты күшпен топты шегіндіріп тастап, тарату жөнінде шешім қабылдады. Шерушілерді алаңнан шығару жөніндегі операцияның басталуы.

Т. ИМАНБАЕВ: “Қуыңдар” деген бұйрық берілді. Топқа шабуыл мен жаппай ұрып-соғу басталды. Топ қаша бастады. Қолға түскендерді милиция машиналарына тықты. Соққыға

жығылғандарды, жаралыларды шаштарынан, аяқтарынан ұстап, сүйреледі. Сокқыдан кейін қар бетінде қан қалды”.

20.20. Ауруханаға бас сүйегі мен миы ашық жарақаттанған энергетика институтының студенті Е. Сыпатаев әкелінді. 23 желтоқсанда қайтыс болды.

21.30. Операцияның аяқталуы.

“21.30-да жақын маңдағы көшелер бұзықтардан тазартылды. Операцияға милиция мен ішкі әскерлердің жеке құрамының 3200 адамы, 11 өрт сөндіру машиналары, әскери округтен 15 БТР қатыстырылды. Жеке құрам батыл, қайыспастан, нық шешіммен қимылдады”. (Э. Басаровтың комиссияға берген анықтамасынан. 1989 жылғы 12 мамыр).

И. РУМЯНЦЕВ, АПТУ курсанты, қақтығыста басынан жарақат алған: “Бізді көпке дейін тамақтандырмады, сондықтан біз ашынып тұрдық”.

21.30-дан кейін. Шерушілердің ізіне түсу.

Н. ЖҮСПБЕКОВА: “Біздің жатақхананың терезелері алдынан қыздар мен жігіттер қашып өтті. Олардың соңдарынан иттері бар солдаттар қуып келе жатты. Қараңғы еді. Кімді қалай ұстағанын анықтай алмадық. Бірақ қыздардың қорқынышты айқайлары естілді”.

Комиссия материалдарынан:

“Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының бұрынғы мүшелерінің айғақтарын тыңдай, Москвадан түскен жеделпарақшаларды талдай отырып, комиссия біржақты қорытындыға келді. Барлық шешімдер еліміздің орталық басшылығымен келісіліп отырылған”.

Қуып-таратудан соң милицияға 2401 адам жеткізілді, олардың 516-сы ғана алаңда ұсталған. Ұсталғандардың бір бөлігі милицияда-ақ соққыға жығылды. Өздерінің іс-қимылдарында заңдылық негізін көрсету үшін заң сақтау органдарының қызметкерлеріне ұстау протоколдарынан кейін, келесі жылдың 20-қаңтарынан 17 ақпаны аралығында оқиға болған күндерді көрсете отырып жасауына тура келді. Ал, жазаларын 5-12 күннен кейін ғана берді.

Екі жақтан да 768 адам жарақат алды, олардың ішінде 204-і ауруханаға жатқызылды. Үш күн ішінде ауруханаларға барлығы 510 жәбірленуші жеткізілді. **Ұсталғандардың көбін түнде қала сыртына алып шығып, алдын-ала**

шалбарларының белдемелерін үзіп, тастап кетті. Олардың көп бөлігі ертесінде жатып қалды.

С. ӘБДІРАХМАНОВ: “Келесі күні орыс жігіттері топтарға бірігіп, қазақтарды қоршап алды. Ал, қазақ жігіттері орыстарды ұстап алып, соққыға жықты. Бірақ, біз бұған тосқауыл жасай алдық”.

Оқиғалар тек Алматымен ғана шектелген жоқ. Жезқазғанда да, Қарағандыда да 60 адам ұсталып, соққыға жығылды, митингілер мен шерулер Талдықорғанда, Арқалықта, Көкшетауда, Сарыөзекте, Талғарда, Павлодарда, Шымкентте және басқа да қалаларда өтті. Олардың қорытындылары бойынша 21 шеруші сотталды.

Бұл туралы елде неге белгілі болмады? Себебі, мұндай жағдайда “республика басшылығы ұсынған бүкіл Қазақстан пленумының нәтижесіне риза, тек аздаған сілімтіктер шоғыры ғана астанада бұзақылық жасауға шыққан” деген әдемі айқындамаға кірбің түсер еді.

Оқиғалар хроникасы мына бір бөлшексіз толық болмас еді. Артынша, “1986 жылғы 17-18 желтоқсанда, алаңда көрсеткен ерлігі үшін көптеген адамдар ордендермен және медальдармен наградталды. Көптегендеріне ақшалай сыйлықтар берілді, бір бөлігі – әскери атағы мен қызметтерінде өсті. Алайда бұрыннан белгілі тәртіп бұған жүрмеді, наградталғандардың фамилиялары “ССРО Жоғарғы Советінің Ведомстволарында” да, “Қазақ ССР Ведомстволарында” да жарияланған жоқ. Мемлекеттік наградаларды тапсыру бұл жолы құпия сипатта өтті. Мұның себебі, бәлкім, орындалған бұйрықтың сипатында, оның істі күрделендіретін қаупінде болса керек.

Такси жүргізуші И.Ермекбаев алаңда болған жоқ, оқиғаға ешқандай қатысы да болмаған. 18 желтоқсан күні, кезектен шыққан соң үйіне қайтып келе жатқан. Алайда, тек аялдамаға дейін ғана жеткен. Оған автобуска емес, милицияның “воронкасында” отыруға тура келді. Және үйіне емес, Алматыдағы №1 СИЗО-ға, онда ешқандай шешімсіз, әрі протоколсыз 8 тәулік отырған. Әйелі мен 7 баласының осы уақыт ішінде: «әкеміз, ерім қайда кетті, тірі ме өзі?» – деп әбден бастары қатқан. А. М. Ахметхановты әуреке салған әуестігі болды. 17 желтоқсанда ол не болып жатқанын біліп қайту үшін алаңға барған. Үш күн ішінде

оны алаңда да, милиция да соққыға жығып, екі күн бойы арнайы орында ұстап, 30 сомға айып салып, 19-ы күні партиядан шығарып үлгерген.

Мұның бәрі тек бір ғана емес, үйреншікті жағдайлар болды. Олар жүздеп саналады. Қызбалықпен не істемеді деушілер де табылар. Алайда, жазалаулар тың қалыпта жүргізілді емес пе. Бірақ...

“Декабрист” Ж. Әуезовтың есімін Гиннестің кітабына енгізуге де болар. Өздеріңіз ойлап көріңіздерші: Әуезов “ұлтаралық араздықты қоздырғаны” (“Ленин идеяларын жүзеге асырайық!” плакатын ұстап жүрді) былай тұрсын, 16 машинаны өртепті, 152 автомашинаға зиян келтірген, 302 мың сомға кінәлі екен, сонымен қатар көптеген адамдардың денесін жарақаттап үлгеріпті. Осының бәрін бір күн ішінде “істеген”. Одан Ж. Тілегенов те қалыспапты. “89 автобусты, 13 жатақхананы және қолы боста, бой сергіту үшін үш таксиді өртеп, бүлдірген. Сол үшін де 5 жыл алды. Рас, кейіннен “іс-қимылында қылмыс құрамы болмағандықтан” ақталды.

Қазақстанға ел назар аударып отырған еді. Тергеушілер де осынау үлкен сенімді мүмкіндігінше рекордтық аз уақытта ақтауға тырысты.

Алайда, судьялар тергеушілерді жаңылдырды. М. Асанбаев үшін айыптаушы 8 жыл бас бостандығынан айыру қажеттігін талап етті. Судья, Қазақ ССР Жоғарғы сотының мүшесі М. Төлегенов бұған наразы болды да, М. Асанбаевты... 10 жылға бас бостандығынан айырды.

Ескерту: Қазіргі кезде Асанбаев толық ақталды.

Комиссия материалдарынан:

“Қазақстанға көмек ретінде жіберілген ССРО Прокуратурасының бригадасы, 235 іс бойынша адамдарды әкімшілік жауапкершілікке тарту негізсіз деп тапты. 34 адамға байланысты сот үкімдері олардың іс-қимылында қылмыс құрамы болмауы себепті бұзылды”.

Тіпті жасақшы С. Савицкийді өлтіргені үшін өлім жазасына кесілген Қ. Рысқұлбековтікі сияқты “темір-бетонды” істер де жабыла бастады. Ең алдымен, оған кешірім жасалды және өлім жазасын 20 жыл қамаумен өзгертті. Бұдан кейін істегі дәлелдер ат үсті, күдікті екені анықтала бастай-

ды. Іске бағынышсыз комиссиялар араласады. Рысқұлбеков қылмыскер-баукеспе ұрының камерасына ауыстырылады. Ал, бірнеше күннен кейін Рысқұлбеков камераласының ішкіміне асылып қалады.

Бір сөзбен айтқанда, масқаралық соттан бастау алды. Бұған Қазақстан Юстициясы министрінің бірінші орынбасары (қазір республиканың бас арбитрі) И. Тетеркиннің істерді қысқа мерзімде қарауды талап ете отырып, соттарға жасаған сөгістері де, оған ССРО Бас прокурорының бұрынғы орынбасары С.Сорока мен оның көмекшісі В. Стрельниковтың қатысуы және тергеу мен процестерге сергек басшылық жүзгізуі де көмектесе алмады. Жергілікті партияның Орталық Комитеті тарапынан қатаң бақылау да көмектескен жоқ. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің әкімшілік органдар бөлімінің меңгерушісі В. Ефимов та, демек, күнделікті өзіне ақпарат беріп тұруды бекер талап еткен болып шығады.

Комиссия материалдарынан:

“Жалпы алғанда, қылмыстық жауапкершілікке 99 адам тартылған, соның ішінде 80-і Қазақ ССР-інің қылмыстық кодексінің 60 және 65 статьялары (ұлттық және нәсілдік тепе-теңдікті бұзу, жаппай тәртіпсіздік) бойынша айыпты деп танылды. Сотталған 99-дың 83-і бас бостандықтарынан айрылған. Әкімшілік қамауға 707 адам алынды, 1400 адамға ескерту жасалды, партиядан 53 адам шығарылды. Партиялық тәртіппен 210 адам жауапқа тартылды, комсомолдан 758 адам, жоғары оқу орындары мен техникумдардан – 266 студент шығарылды, 1164 адам комсомолдық сөгіс алды”.

Алайда, мұнымен де іс бітпеді. Қазақстанның жаңа тарихына “процентшілдік” деген атпен енген науқан басталды. Алғы шепке кадрлар қойылды: студенттердің, басшы қызметкерлердің саны және т.б.т.с.с. немесе басқа халық тұрғындарының құрамындағы тепе-теңдік пен үлес салмағы жедел түрде сәйкестендіріле жүргізілді. Милиция “процентсіздендіріле” бастады. Мәселен, егер 1985 жылы Қарағандыдағы ССРО Ішкі істер министрлігінің Жоғары милиция мектебі абитуриенттерінің 61 проценті қазақтар болса, 1988 жылы бұл көрсеткіш 27,5-ке дейін төмендеп кетті. Алайда, адамдар түсіне бермейді, әрқайсысына түсіндіре

де алмайсың. Шымкентте, сол жылдың жазында облыстық ішкі істер басқармасының кіре берісінде мынандай хабарландыру іліп қоюға тура келген: “Қазақтарды ішкі істер органына қабылдамаймыз”. Қарағанды облыстық партия комитетінің пленумында бірінші хатшы В. Локотунин өзара сын тұрғысында былай мойындады:

“...Жоғары оқу орындары студенттерінің әлеуметтік және ұлттық құрамын басқару бетімен жіберілген. Нәтижесінде облыстың 20 мың студенттері арасында жартысынан астамын қазақ ұлтының өкілдері құрайды, ал, мұнда олардың небәрі 14,6 проценті тұрады”.

Ескерту: Оқуға түсушілер қатарындағы абитуриент-қазақтардың үлесі әдетте 60-70 процент болады.

Бірақ бұл науқанда іркілістер де кездесті. Армияға шақырылғандардың “ұлттық құрамын басқару” қолға алынбады, мұнда қазақтардың үлесі жергілікті тұрғындар санына тепе-тең емес болды және болып қала береді де.

Комиссия материалдарынан:

“1990 жылғы халық санағында “процентшілдік” нәтижелері тіркелді. 90 мың жас қазақтар басқа республикалардан жұмыс іздеп және оқу іздеп, Қазақстанның солтүстік және батыс облыстарынан кетіп қалған”.

Дегенмен де, мұның бәрі желтоқсан оқиғаларының салдары. Алайда, біз, желтоқсанда жастар неліктен алаңға шыққандығын білмейміз әлі... Алматылық бір орыс жігіті батыс тілшісіне берген сұхбатында мынандай көзқарас білдіреді: “Оларға Қонаевтың қызметінен алынғаны ұнамай қалды. Оларда, жұмыс істемесе де, өздерінің ағайындары мен жақындарының арқасында бәрі болды”. Ресми айғақтама жоғарыдағы жігіттің пікірінен онша алшақ емес. Меніңше, бұл немқұрайды көзқарас. Оның себептері, бәлкім, өте тереңде болуы да ықтимал.

Желтоқсан оқиғаларына сәйкес процент туралы көп айтылғандықтан, оларға қайта оралған да артық болмас еді.

1915 жылы қазақтардың саны 6 миллион адамға жетті. 1945 жылы олардан 2,5 миллион ғана қалды. 1920 жылы Қызғыз (Қазақ) АССР-і құрылған кезде, қазақтардың өз территорияларындағы құрамы 65 процент еді. 1962 жылы қазақтар проценті 29-ға дейін кеміді...

“Көшпенділерді қуу керек және қасқырлар сияқты қырып-жою керек” – орта ғасырдағы қытай нұсқауы қазақтардың ата-бабаларымен осылай күресуді ұсынды. Орталық империя полководецтері оны орындай алмаған еді. Олардан гөрі біздің ғасырымыздың отызыншы жылдарындағы Қазақстанның партиялық лидері Голощекиннің жолы болды. Оның сенімі бойынша, қазақтың көшпелі ортасына социалистік идеялар орныға алмаған еді. Социализм қазақтарды отырықшылдыққа, коллективтендіруге көшірген жағдайда ғана жеңіске жететін болды. Бұл оның қолынан келді де. Екі жылдай уақыт ішінде қазақтардың 52 проценті, 2 миллион 200 мың адам аштық пен эпидемиядан өлді, ал 15 проценті республикадан тыс жерлерге жер ауып кетті. Бұл кезең Қазақстан тарихына “Голощекин гоноциді” ретінде енген.

Содан соң бұған индустрияландыру жылдарында еңбек армияларына күштеп жұмылдыру, конфискеленгендерді көшіріп жіберу, тұтас халықтарды жер аудару, ал, соғыстан соң – тың жалғасты. 1930 – 1962 жылдар аралығында Қазақстанға 4 миллионға жуық адам көшіп келді. Қазақтар өз республикасында азшылықта қалып қойды.

Қазақ тілі барлық саладан жедел түрде ығыстырыла бастады. Соңғы 30 жылда ол 700-ден астам мектептерде оқу құралы болудан қалды. “Еліміздің барлық халқы коллективтендірудің қателіктерін бастан өткерді, – дейді менің сөзсерігім, қазақ әдебиетшісі. – Алайда, олар кім болса сол болып қалды: украин шаруасы – шаруа, өзбек диқаны, тек колхозға жұмылдырылған. Ол тек біздердің, қазақтардың ғана тамырымыздың түбіне балта шапты, мәдениетіміздің, тұрмысымыз – көшпенділіктің негізін жойды. Біздің жеріміз өзіміздің аяғымыздың астында тапталып қалды. Сондықтан біз басқа біреудің жағалауына ұмтылдық...”

Ол көпке дейін үнсіз қалды, сосын әңгімесін қайта жалғастырды: “Желтоқсаннан кейін менің досым БТР-дың топқа дендеп кіргенін көзімен көргендіктен психикалық ауруханаға түсті. Ол жерден шыққанда маған былай деді: “Палатада менімен бірге қазақтар болды. Біреуі өзін Наполеонмын десе, енді бірі – Ұлы Петрмін деді, үшіншісі... Бірақ ешқайсысы да “Мен Шыңғысханмын немесе Абылайханмын” демеді, түсінесің бе? Тіпті адам сияқты ақылыңнан ауысуға мүмкіндік бермейді” деп аяқтады ол әңгімесін.

Бұған орыстар, украиндықтар, немістер, чечендер, корейлер және Қазақстанға жер аударылған, күшпен әкелінген басқа халықтар кінәлі ме? Әрине, жоқ. Олардың бәрі де тағдырларының құрбаны. Және қазақтар мұны өте жақсы түсінген. Дегенмен, әсіресе, қазақтарға қиындау болды.

Осының бәріне тиесілі әлеуметтік және экономикалық ортаны қосыңыз. Экологиялық босқындары бар Арал, ядролық Семей, бүкіл еліміздегі сияқты, инфрақұрылыммен іс жүзінде бөлектелген, әсіресе селолық тұрғындардың күрт кедейленуі жағдайында белең алып келе жатқан парақорлық, тамыр-таныстық. Селоның қаладан бір ерекшелігі, оның 80 проценті қазақтар. “Декабристер” де солардан шықты...

Ғылымда бұл процестер “Сығымдалған серпіннің әсері” деп аталады. Ал, серіппе шексіз сығымдалмайды. Одан әрі сығымдауға келмейтін сәт туады. Қазақстанға бірінші рет мүлдем бөгде адамды жіберген орталықтың бұл оजार қылығы соңғы түрткі, ақырғы қамшы болды. Серіппе өз калпына келді.

Олжас СҮЛЕЙМЕНОВ, белгілі ақын, ССРО халық депутаты: “Бұлоқиғаның тууына елдегі саяси жағдайдың өзгеруі, басталған демократияландыру процесі ықпал етті, ол жастар көпшіліктің еркі үкімет үшін заңды болып табылады деген мәлімдеге сенген кезде болды... Жаңа сөздер мен іс-әрекеттердің қарама-қайшылығы әсіресе қайта құруға сенген жастарды, студенттерді, жас жұмысшыларды ашындырып жіберді. Ал, оларға қарсы 76-шы немесе 66-шы жылы пайдаланылатындай әдістерді қолданды...”

Жастар желтоқсанда “Қонаев үшін”, тіпті “Колбинге қарсы” да шыққан жоқ, голощекиндік гоноцидке, брежневтік жалғандыққа, жүйенің өзіне қарсы шықты...

Тәртіпсіздіктерге арандатуға көбіне-көп өкіметтегілердің сауатсыз іс-қимылы себеп болды. Олар оқиғаларға ұлтаралық жанжал деген сипат беріп, милиционерлерді, солдаттар мен жасақшыларды жергілікті емес ұлттардан іріктеді. Шерушілерді алаңнан шығару жөніндегі шараның өзі, шындығына келгенде, “нағыз сабақ” беру мақсатын көздеген жазалау операциясы болды. “Декабристер” бостандыққа шығуда. Комиссия жұмысын аяқтап келеді. Әділдік үстемдік құрды. Мен олай ойламаймын. Егер мұның

бәрі ізінше жүргізілгенде Тбилиси де, Баку де болмас еді ғой... Алайда, мұның бәрін де бастан өткердік. Әділдікті енді оны сезіне алмайтындар үшін қалай қалпына келтірген жөн? Және тағы бір мәселе. Желтоқсаннан кейін Қазақстанның екі негізгі халқы арасындағы өзара қарым-қатынасқа сызат түсті. Және 1990 жылдың жазында менің жаңа танысым орыс интеллигенті, жергілікті қазақстандық, ақылдылығы сондай, қазақтардың тарихымен, Аралдың трагедиясымен байланысты барлық оқиғаларды керемет талдай келе, кенет, былайша қатты тұжырымдайды: “Бірақ естеріңізде болсын: Алматы – бұл орыс форты Верный”, сөйтіп әңгіме ауанын геосаяси емес, геомилитаристік көзқарасқа бұрады. Ал жақында ғана құрылған, кезіндегі “декабристерді” біріктірген “Алаш” ұлттық-тәуелсіздік партиясы мен “Желтоқсан” ұлттық-демократиялық партиясы Ұлы дала үстінде қасқырдың басы бейнеленген ту көтереді...

Негізінен желтоқсан туғызған екі қиыр. Әлдеқандай біреу екеуін жағасынан ұстап алып, екі жаққа айырып жібергендей.

*(“Комсомольская правда”,
2 қыркүйек, 1990 жыл).*

1986 ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАНДА НЕ БОЛҒАН ЕДІ?

Алматы, 1986 жыл, желтоқсан. 1985 жылғы сәуір “сілкінісінен” кейін соңы Тбилиси мен Баку оқиғаларына ұласқан қайта құрудың алғашқы сабағы бола тұра, бұл жағдай бізді ештеңеге үйрете алмады.

Бұл оқиғаны қайта жаңғыртатын себебіміз – өткеніне көп болмағанымен, жүректерге өшпес жара салған “ақтаңдақтар” тектес біздің тарихымыз. Кім өткенін ұмытса, оның дәл сондай тағдырды тағы да бір басынан кешіретінін ұмытпаған ләзім.

Кім кінәлі?

Сол кездегі жүйе және оның нақты қайраткерлері.

Басқадай амалдарын қарастыруға болар ма еді?

Қазір – мүмкін. Дәл сол кезде – екіталай.

Қасіретті қақтығысуларға итермелеген не сонда?

Біздің өмірімізді қыспаққа салу заңсыздық. Конституциядан партиялық уставты биік ұстау – мыңдаған адамдардың өмірі мен тағдырын аз ғана басқарушы топ өз қолдарында ұстауы.

62-жылдары Новочеркасінде, 20-жылдар соңында және 30-жылдары еліміздің түпкір-түпкірінде болған жағдайлар 1986 жылғы желтоқсанда Алматыда қайталанды.

Солай болды. Енді ол оқиға қайталанбауға тиіс.

“ЛЕНИНСКАЯ СМЕНА” ГАЗЕТІНІҢ ТІЛШІСІ ҚОЙҒАН СҰРАҚТАРҒА ССРО ХАЛЫҚ ДЕПУТАТЫ МҰХТАР ШАХАНОВ ЖАУАП БЕРЕДІ.

– Мұхтар аға, таяуда республика Жоғарғы Советінің Президиумы сіздің комиссияның жасаған тұжырымдары мен ұсыныстарының негізіне келісіп, ол өз жұмысын түпкілікті тиянақтады деп тапты. Десе де сізге қойылар сұрақтар әлі де бар секілді. Көпшілік оқырмандар жарияланған осы материалда жалпылама талдаулар тым басым, нақты деректер өте аз дегенді айтады. Мәселен, басшылардың аты аталады да олардың қайсысының кінәсі қандай екені ашық көрсетілмейді.

– Комиссия қорытындысының, оның тұжырымдары мен ұсыныстарының ең ақырғы барынша ықшамдалған нұсқасының өзі машинкалық жүз бет екенін көздерімен көріп, қолдарымен ұстамаған соң оқырман жұртшылық солай деп айтуға қақылы. Негізінен қорытынды: “Оқиғаның тарихы, әлеуметтік-экономикалық және саяси түпкі тамыры”, “Оқиғаның өршуі”, “Билеуші” топтың қимылы мен іс-әрекеті”, “Оқиғаға қатысушыларды жазалау шаралары” және “Желтоқсан оқиғасы туралы қоғамдық пікірлер” деген алты бөлімнен тұрады. Материалдың осындай тақырыптарға бөлініп, болған жағдайға байланысты барлық мәселелерді кеңінен қамтып, оларға терең әрі жан-жақты, нақты талдау жасалғанын біздер түсіндіргенде ғана көпшілік мәселенің байыбын аңғаратын болады. Бұл істі жеке комиссияның ғана тындырмағанын жұртшылықтан жасырмауға тиіспіз. Қолға алған жұмыстың нәтижелі де тыңғылықты зерттелуіне жүздеген мамандар – атап айтқанда, заң қызметкерлері, социологтар, дәрігерлер, демографтар, экономистер, саясатшылар, прокуратура, заң қызметкерлері, ішкі істер министрлігі өкілдері, мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің бұрынғы қызметкерлері, творчестволық интеллигенция мен қоғамдық ұйымдар өкілдері, соның ішінде – адам правосының Латвия лигасы, адам правосы жөніндегі Қазақстанның қоғамдық комитеті, “Невада – Семей” қозғалысы, Қазақстан экологиясы және Арал, Балқаш проблемалары жөніндегі қоғамдық комитет, “Желтоқсан”, тағы басқа да қоғамдық комитеттер мен ұйымдар, жекелеген адамдар жанашырлықпен көмек көрсетті.

ССРО Прокуратурасының арнайы бригадасы жұмыс істеді. Біздің өтінішіміз бойынша республикалық Ішкі істер министрлігі, сот, прокуратура қызметкерлерін бірнеше айға негізгі міндеттерінен босатып берді, олар желтоқсан оқиғасына байланысты жағдайлармен егжей-тегжейлі танысты.

Комиссия екі мыңға тарта құжаттарды зерттеп, бес жүз томнан астам қылмыстық және әкімшілік істерді, мемлекеттік хауіпсіздігі комитеті мен прокуратураның альбомдарын, аудандық ішкі істер бөлімдерінің журналдарын, мекемелер аралық және өліктер сақтайтын орындардың тіркеу журналдарын, т.б. мұқият тексерді. Сегіз жүзден

астам адам жауапқа алынды, олардың арасында – партия, совет, басқа да мекеме басшылары, әскери адамдар, право-корғау органдарының қызметкерлері, куәлар, жасақшылар, оқиғаға қатысушылар, сотталғандар және жәбірленушілер бар. Сондай-ақ, Брежнев атындағы алаң маңындағы үш жүзден астам үйлердің тұрғындарынан сұрақ алынды.

– Арнайы үкімет органдары тарапынан комиссияның жұмысын жүргізуге қасақана кедергі жасаушылар болды ма?

– Иә, болды. Республика Жоғарғы соты мен прокуратурасы үстіміздегі жылдың көктеміне дейін біздің эксперттердің қылмысты істерді тексеруіне мүмкіндік бермеді. Желтоқсан оқиғасының қайсы бір жайларын қазіргіден де жарқырата дәлелдейтін құжаттарды құртып-жою, жарамсыздыққа шығару тоқтатылмады. Мысалы, республика ішкі істер министрінің орынбасары Э.О.Басаров комиссия мүшелерімен болған әңгімеден кейін демонстранттарды күшпен қуып таратушылар жөніндегі анықтама-тізімнің дереу көзін жоғалтуға бұйрық берген. Ол өзінің бұл әрекетін: ол анықтама “практикалық маңызын жойған әрі оның тарихи және ғылыми құны болған жоқ” деген негізсіз сылтаулармен жуып-шайғысы келеді. Алғашқы құжаттарды көрсетулерін талап етіп жасаған көптеген өтініштерімізге мемлекеттік қауіпсіздігі комитетіндегілер донайбат көрсетіп, қорқытумен жауап берді.

– Комиссия мүшелеріне тікелей жасалған психологиялық қысым жайлы нақты дәлелдер бар ма?

– Өткен жылы Мемлекеттік Қауіпсіздігі комитетінің бір қызметкері менің үстімнен шұқшия “жалалы дәлел” жинады. Менің В. А. Кручковқа шағынуыма тура келді, содан соң барып “мазасыз” чекист жазасын тартты. Одан кейін жасырын қысым көрсетуге көшті. Жүргізушім: “машина соңында аңдушы жүр” деп талай рет маған шағынды. Осындай жағдайларды комиссияның жұмысшылар тобы да бірнеше рет ескертті. Соңымда нөмірсіз машинамен аңдушылардың жүргенін тілектестерім үнемі жеткізіп отырды. Қорқытып телефон шалып, менің әдіресіме аты-жөнсіз хат жазатындар әлі де бар.

“Шаханов! Сен тым алысты аңсайсың. Өзіңді жоғарыдағылар қолдайды деп, бекер алданып жүрсің. Әлі де

кеш емес, шұқылауынды тоқтат, әйтпесе сенің де, сенің көмекшілеріңнің де көздері жойылады. Тыныш қана өлеңінді жаз”.

“М.Шаханов! Өлікті көтерер болсаң – басқа бір себептермен өзің өлесің”.

(М.Шахановтың почта жәшігінен шыққан, газеттердің тақырыптық әріптерінен қиып құрастырған хаттардан).

– Сізде күзетшілер бар ма?

– Бар, алматылық жас жігіттер мені күзетумен айналысатын қоғамдық топ құрды. Содан соң, сақтықта қорлық жоқ дегендей, комиссияның отыз томдық құжаттарының көшірмесін ең сенімді орынға тығып қойғанбыз.

– Менің қолымда “Невада–Семей”, “Азат”, “Желтоқсан”, “Әділет” социал-демократиялық партиялардың, студенттердің тәуелсіз одағының, республиканың тағы бақа да ірі-ірі қоғамдық бірлестіктерінің – жиыны 17 лидердің қолы қойылған Қазақстанның және еліміздің барлық тұрғындарына арналған Үндеуі тұр. Мұнда комиссия таратылып жіберілгеннен кейін сіздерге табыс етілген жаңа фактілер туралы сөз болады.

“Мәселен, қазанның 16-сында ССРО халық депутаты М.Шаханов Қазақстан адам праволары жөніндегі қоғамдық комитетінің мүшелері, қоғамдық ұйымдардың басқа да өкілдері, орталық газеттердің тілшілерінің қатысуымен, демонстранттарды қуып-тарату кезінде көп адамның құрбан болғанын ресми түрде мәлімдеген бұрынғы екі әскери қызметкермен әңгімелесті. Олар қаза тапқандардың дені демонстранттар дей отырып, әскерлер мен милиция адамдарының арасында да шығын болғандығын айтып, тағы да 168 адамның өлімі туралы хабарлады.

Әскери қызметкерлердің жазбаша түрдегі мәлімдемесімен қоса, арнайы протокол жасалынып, әңгімеге қатысушылардың қолдары қойылды. Бұл мәлімет бұрын түсініксіз болып келген басқа да бірқатар фактілердің айқындалуына да септігін тигізеді деп айта аламыз. Мәселен, комиссия Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Президиумына жүз беттен тұратын қорытындылармен бірге оқиғадан кейін пайда болған “Батыс” бейіті туралы, фамилиясы да, нөмірі де жоқ 58 белгісіз мола туралы деректер

жазылған арнайы анықтама да берген болатын. Бейіттің бірнеше жұмысшылары, басшыларымен қоса, оны Ішкі істер министрлігінің құпия моласы деген еді”.

(Қазақ ССР, ССРО халық депутаттарына, Қазақстанның және еліміздің барлық еңбекшілеріне Үндеуден).

– Жасырын жерленгендер туралы хабар комиссияға қалай жетті?

– Бізге оны Орталық зираттың бұрынғы бір қызметкері айтып берді, соның көмегімен бұл өліктер сақталатын мекеменің, қарттар үйінің, басыауыратындарауруханасының және ішкі істер министрлігі мекемелерінің бірігіп істеген ісі екеніне көз жеткіздік. Құжаттарды мұқият тексеру кезінде жерленгендердің есебімен жерлену тәртібі тек “Батыс” зиратта ғана сақталынғаны ішкі істер министрлігі бойынша ұйымдастырылған жұмыстарда кемшіліктер жіберілгенін аңғартты. Бұл жерге 1986 жылғы 1 желтоқсаннан 1987 жылғы 31 желтоқсанға дейінгі аралықта іздеушісіз жерленген 131 өліктің тек 73-і ғана нөмірленіп, маркіленіп, бастарына белгі соғылған. Әрі бұл 58 адам ішкі істер министрлігінің араласуымен жерленген. Қалыптасқан дәстүр бойынша бұл ведомстволар өліктерді зират ішіне өздеріне ыңғайлы уақытта әкеліп өз күштерімен жерлей береді. Және жерлегендері туралы зират басшылары мен қызметкерлеріне хабарламайды да, өлгендердің құжаттарын оларға табыстамайды да, тек жерлегендеріне төлеген ақшаның квитанциясын көрсетумен ғана тынады.

– Мүмкін ол жерленген адамдар соттың үкімімен атылғандар шығар?

– Республика Жоғарғы сотына сұрау салып, мәселенің бұл жағын да зерттеп көрдік. 1986 жылғы желтоқсаннан 1987 жылғы желтоқсанның аяғына дейін бірде-бір адамға ату жазасы кесілмеген.

– Бұл жерленгендердің желтоқсан оқиғасына қатысты адамдар мүрдесі екенін мойындататын ешқандай дәлелдер жоқ қой.

– Нақты дәлелдер әзірше жоқ. Дәлелдер табу үшін оларды әлі түбегейлі тексеруден өткізуіміз қажет. Бізді алаңдататын мына жағдай. Еліміз бойынша қалыптасқан ортақ тәртіп бар ғой. Онда, тіпті, қоғамдық малдың әр басы қатаң

есепке алынады, шығынға ұшырай қалса, оның өлу себебі міндетті түрде құжатталуы тиіс. Солай дей отырып, қаншама адамдардың атау-кебінсіз еш жерде тіркелмей арғы дүниеге аттандырылып жатуына қалай ғана таңданбассыз! Біз бұл адамдардың өлу себептерін айғақтайтын шұғыл түрде қылмысты іс қозғалуы қажет деп түсінеміз.

– Кейбір оқырмандардың ойларына назар аударайық: өткен жағдайларды қайта жаңғыртып, ескі жараның аузын қаси беру өз нәтижесін берер ме екен? Жақында комиссия жұмысы ұлт араздығын өршіте түсуге себепкер болуда деген сияқты сіздің атыңызға бағытталған ренішті де аңғарып қалдық. Сондай жағдайлармен комиссияны таратып жіберуге дейін барды емес пе?

“ССРО халық депутаты М.Шахановтың хабарламасы қызу айтыс тудырды... Одан кейінгі сөйлеуші депутаттар И. Еділбаев, Б. Исаев, Ғ. Елемесов, В. Ануфриев және басқалар осыдан үш жыл бұрынғы өткен оқиға туралы қорытындылар хабарламасын біржақтылы, тенденциясыз, негізсіз күйе жағу тұрғысында жасалған деп атап өтті. Сессия комиссияның өз жұмысын одан әрі жалғастыруды еш мақсатсыз деп тапты”.

(“Известия”, 16 қараша, 1989 жыл).

– Иә, республика Жоғарғы Советінің сессиясы өткен жылы қарашада біздің комиссияның шағын ғана жұмысшы тобын қалдырды. Сол күнді әлі есімнен шығармаймын. Мен мінбеге шығып хабарлама жасап жатқанда залға шыбынның ызыңы естілетіндей тыныштық орнады. Сонан соң қарсыластар бас көтеріп: “Алаңға шыққандарды ақтайтындай ештеңе де жоқ. Онда нашақорлар мен маскүнемдер жиналған болатын” деген сарындағы әңгімелерді қоздыра бастады. Тіпті Шахановқа сенім артуды тоқтату керек дегенді де айтты. Бірақ көптеген депутаттар ондай пікірді қолдамады. Ақыр соңында... шешім қабылдады: біздің барлық материалдарымызды ішкі істер министрлігіне, сот пен прокуратураға, сондай-ақ желтоқсан оқиғасы кезінде шешуші қызмет атқарған ведомстволарға таратып беру қажет деп тапты.

– Бұрынғы бір мысалдағы секілді: шортанды өз өзеніне жіберген екенсіздер ғой...

– Сол сәтте мен бүкіл зал ішін көзіммен шолып шықтым, бірде-бір адам мені жақтай алмады, көпшілігінің бастары салбырап кетіпті. Жиналыстан соң үйге келе жатып жас балаша еңіреп тұрып жыладым. Үйдің есігіне кіреберіске келгенде өзімді-өзім жұбаттым, көз жасымды әйеліме, балаларыма көрсеткім келмеді. Келесі күні көшеде екі депутатты жолықтырдым, олар кеше өздерінің үнсіз қалғандары үшін кешірім өтінді. “Өзің де түсінесің, қызметіміз бар, балашағамыз бар, өзімізге өзіміз көр қазғымыз келмеді...” деп жалтарған болды. Газеттерде “Шаханов сөз сөйледі” деген хабарлар басылды, оның не туралы сөйлегені, комиссияны не үшін таратып жібергені туралы жұмған ауыздарын да ашпады. “Известия” газетінің меншікті тілшісі В. Ардаев қана ақиқатты хабарлады, мен оған сонысы үшін ризамын.

– Жұмысшылар тобының құрамына жаңа адамдар тартылды ғой. Тексеру жұмыстары кезінде араларыңызда пікір қайшылықтары болған жоқ па?

– Пікір қайшылықтары болмағанмен, олармен бірден тіл табысып кете алмағанымыз рас. Әсіресе, республика халық депутаты, металл жонушы Николай Задорожныймен жұлдызымыз онша жараса қоймады. Менің сессиядағы сөзімді талқылау барысында да ол ескі жылдың қарын қайта ұшқындатудың қажеті не, бәрін де тоқтату керек, деген сияқты қарсылықты пікірлерін бірнеше рет аңғартты. Оны осындай әңгімелерінен кейін іле-шала комиссияның жұмысшылар тобының құрамына енгізді де жіберді. Әрине, ол алғашқыда өзінің бізге деген сенімсіз бағыттағы көзқарасын қатаң ұстанды. Мен де оған өз позициямды ұсынып, өтініш жасай қоймадым. Өйтудің қажеті не еді? Құжаттармен таныс, адамдармен пікірлес дедім де қойдым... Содан қайтты дейсіздер ғой? Келе-келе ол екеуіміз бір-бірімізді жақсы түсінісіп, ойымыз қашан да бір жерден шығып отыратын болды. Жалпы жұмыс барысында Николай шынайы белсенділік танытты.

– Сессиядан кейін сіз Адам правосы жөніндегі қоғамдық комитет құрдыңыз. Бұл өзіңіз бастаған істі жалғастырудың басқаша бір үлгісі болды ғой?

– Иә, ендігі жерде біз қоғамдық пікірлермен санаса отырып іс жүргізуді дұрыс деп шештік. Көптеген материалдарды жұртшылықтың ашық талқысына салу қажет еді,

ондай жұмыстардың бәрі, халықтың желтоқсан оқиғасы мен біздің комиссияның жұмысы туралы саралаулары тек қана ресми органдар арқылы жүргізіледі. Мысалы, 1987 жылғы қаңтардағы жағдайдың көрінісі бәрімізге де аян...

“Алматыдағы тәртіпсіздіктің негізі, былайша айтқанда, экстремистік пиғылдағы ұлтшыл элементтер қоздырған, “жанғыш материал” болды, олар арандатушылық қауесеттерге, сыбыстарға қарсы тұра алмайтын, әлеуметтік жағынан пісіп жетілмеген студент жастардың бір бөлігін соңдарынан ертіп әкетті. Ойбай, біздің адамдарды “жәбірлеп жатыр”, топтасу керек, әйтпесе ешнәрсені шеше алмаймыз деп белгі беріп, көз қысулары мұң,— жаңағы өрекіңген жастар лап етіп, заңсыз әрекеттер жасауға және бірін-бірі қоздырып, бұзақылық пен жүгенсіздікке дейін баруға әзір болып шықты”.

(Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің VIII Пленумындағы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті бюросының баяндамасынан.

Баяндамашы – Г.Колбин.

14 наурыз. 1987 ж.)

– Алайда сіздің комитет үн-түнсіз жұмыс атқарды ғой...

– Бізді мінбеге ешкімнің шығарғысы келмеді. Сонда да мен республикалық теледидар қызметкерлері Қ.Қорғанов пен Қ.Тұрсыновтың азаматтық көмектерінің арқасында бұзып-жарып барып, тікелей шығып, көгілдір экранда екі рет сөйлеп үлгердім. Бұл әрекетіміз – біздің істеп жатқан жұмысымызды халықтың дұрыс түсінуіне пәрменді роль атқарды. Көпшіліктің дамылсыз және әділетті түрде өтінуімен биылғы жылғы қаңтарда комиссия қайтадан құрылды.

– Бұл жерде мына бір жағдайды атап көрсету керек сияқты. Сіздің тікелей эфир арқылы берген хабарларыңызды қазақ тілін түсінетіндер ғана тыңдады ғой. Халықтың орыс тілінде сөйлейтін бөлігі сіз сөз еткен мәселенің маңызымен таныса алмады. Сол жұртшылық сіздің, сіздің комиссияның жасап жатқан игілікті жұмысын күні бүгінге дейін дұрыс бағамдай алмай отыр. Олардың арасында сіз желтоқсан оқиғасы

кезінде алаңға шыққандардың барлығын ақтап алып, тәртіп орнатқандарды “балшыққа батырғысы келеді” деген пікір қалыптасуда.

– Біріншіден, мен барлық демонстранттарды ақтап алудан аулақпын. Адам – перішге емес қой, олардың арасында бұзақылар да, тәртіпсіздер де, көпшіліктің атын ластап, осындай жұртшылық молдау жиналған ортаны өз арам пиғылын жүзеге асыруға пайдаланып, қылмысты іске ден қоюшылар да болуы мүмкін. Олардың бәрін құтқарып алам деп ешкім айта алмаса керек. Бұл туралы комиссияның қорытындысында соқырға таяқ ұстатқандай анық-ақ айтылған...

“Демонстранттардың бір бөлігінің іс-қимылы заңды тәртіп шеңберінен жиі шығып кетіп отырды. Республика басшыларымен сөйлесуге әрекеттер жасалған кезде демонстранттар оларға өздерінің саяси мәдениетінің жоқтығын білдіріп, сабырсыздық, өрескел дәрежелік көрсетті, тіпті тікелей қорлауға және бұзақылық әрекеттер жасауға дейін барды. Тәртіп қорғау күштеріне бағынбай, оларды қорлады, олармен қақтығысып, төбелесті, тас лақтырып, олардың денесіне жарақат салды. Заңсыз іс-әрекеттерге жауапсыздықпен, арандатушылықпен шақырулар, автомашиналарды өртеу, үйлерді зақымдау оқиғалары кездесті”.

(Комиссия қорытындыларынан).

“М.Шаханов интернационалист ретінде орыстар мен қазақтар арасында өшіпенділіктің және қарама-қарсылықтың болмағанын әрі болуы да мүмкін емес екенін, бұл жағдай оқиғаның алғашқы күні-ақ өздерінің ішкі ойларын жүзеге асырғысы келген жекелеген басшылардың алдын-ала ұйымдастырған арандатушылық әрекеттерінен болғанын қалтқысыз дәлелдеп берді. Жергілікті ұлтқа қара күйедей жағылған “қазақ ұлтшылдығы” деген жалған айыптау екі халықтың да тағдыры үшін жандары ауырмайтын қайсыбір сатқын партия қайраткерлерінің істеген лаңды әрекеттері екеніне іс жүзінде көз жеткізді. Сондықтан да оның жанкештілікпен халқына сіңірген қайырымды еңбегі А.Сахаров, Б.Ельцин, Ш.Айтматов, Е.Евтушенко, А.Вознесенский, Р.Ғамзатов, Д.Кугультинов сынды тағы басқа да әдебиет, мәдениет, өнердің сондай-

ақ қоғамымыздың көрнекті де таңдаулы қайраткерлерінен қолдау тапты”.

(Қазақстанның және еліміздің барлық халықтарына арналған Үндеуден).

– Екіншіден, “тәртіп орнатудың” неге апарып соққанына назар аударуға тиіспіз. Осы жерде жұртшылыққа соншама дүлей күш көрсетпесе де болар еді ғой деген қорытынды ой көкейде бас көтереді.

“Жастардың алғашқы топтары 17 желтоқсан күні таңертеңгі сағат 7-8-дерде ұзын саны 200-300 шамалы адам Орталық Комитет пленумының шешіміне қарсылықтарын білдіретін лозунгаларымен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті үйі алдындағы алаңға жиналды.

Қазақстан Орталық партия комитетінің келісімі бойынша алаңды тәртіп сақшыларының және ішкі әскерлердің күшімен қоршап ұстауға шешім қабылданды.

10 сағат 30 минутта Алматы гарнизоны бойынша № 1 жауынгерлік әзірлік жарияланды. Теміржол вокзалдары мен аэропорт жабылды. Шеруге шығушылардың араларына барып, түсінік жұмысын жүргізу қажет деп табылды.

Демонстрация бейбіт саяси қарсылық тұрғысында болатын. Жұртшылық Г.В.Колбинның сайлануына риза еместіктерін білдірді, өз алдарына Д.А.Қонаевты шығаруды талап етті, өмірдің ауыр әлеуметтік жағдайларын, тұрғын үй алудың, жұмысқа тұрудың қиындықтарын, ана тілінің қолданылу ауқымының тарылып бара жатқанын айтып, реніштерін білдірді. Адамдар қолдарына Лениннің портретін ұстап, халық әндерін айтып, қарусыз жүрді. Басқа халықтарға қарсылық байқалмады, мемлекеттік құрылысқа нұқсан келтіретін сөздер айтылмады, тәртіпсіздік әрекеттер болған жоқ.

11 сағат 30 минутта шерушілер алаңнан шығып, қала көшелеріне бағыт алды. Колонналарды, ішкі істер министрлігінің және олардың бөлімдерінің қызметкерлері алып жүрді.

13 сағат 30 минутта демонстранттар шеруі жол бойындағы автомобильдерден қойылған бөгеттерден өтіп, алаңға қайта оралды. Олардың саны 1400-ден 5000 адамға

дейін жеткен еді. Ол кезде алаңға қала көшелеріндегі шеруге қатыспаған, демонстранттарды қызықтаушы жүргінші жастар жиналып қалған. Бейбітшілік көшесін бойлай ҚазМУ қалашығы жақтан үлкен жастар колоннасы шықты...

Алаңды қоршап алып, ешкімді шығармай, ешкімді кіргізбей ұстауға бұйрық берілді. Алаңға бет алған демонстранттардың жаңа топтары қоршауды бұзып кіріп, қақтығысулар басталды. Қоршаудың ішіндегілер сырттан жаңадан келгендердің бұзып кіруіне көмектесіп, арада қайшылық туды.

Ішкі істер министрі Власов СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының келісімімен Алматыға еліміздің сегіз қаласынан ішкі әскерлердің арнаулы бөлімдерін әкелуге бұйрық берді.

Алаңға әскери бөлімдер әкелінді. Киім үлгілері темірсауыт, темір қалпақ, қалқан, рэзінке қолшақпар. Екі арнаулы машинаға түтіндеткіш қорапшалар, белгі беру ракета-лары, көзіңнен жас парлататын “Черемуха” газы, соғыс патрондары сияқты арнаулы керек-жарақтар тиелген. Әскери бөлімнен ізшіл-қызмет иттер бөлімшесі де жеткізілді.

15 сағат пен 17 сағатқа дейінгі аралықта мінбеге Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюро мүшелері С.М.Мұқашев, З. К. Камалиденов, Н. Ә. Назарбаев, М.С.Меңдібаев шығып сөйледі. Олардың жастарды таратуға шақырулары айқай мен ысқырықтың астында қалды, мінбеге қарай қар қиыршықтары, мұз кесектері ұшты.

Демонстранттар мінбені қорғаушы солдаттар мен курсанттарға тіл тигізді, бас киімдерін ала қашты. Милиционерлер тобырдың белсенділерін қолға түсіре бастады, тобыр оларды құтқарып қалуға ұмтылып, ұрыс-керіс басталды.

Солдаттар берілген бұйрық бойынша оларды алаңға қарай ығыстырды, тобырдағылар солдаттарды таспен, кесек топырақпен, үй қаптауыш мәрмәр сынықтарымен атқылап, адамдар жараланды.

17.00 сағатта алаңға СССР Мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің сапер күректерімен қаруландырылған Алматыдағы жоғары курсант-шекарашылар училищесінің саны 600 шамалы құрамы келіп жетті. Шекарашы-курсанттардың Алматыға әкелінуіне бұйрықты Қазақ ССР Мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің төрағасы Мирошниктің

өтініші бойынша ССРО Мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің төрағасы Чебриков берді.

18 сағатта Қазақ ССР Ішкі Істер министрі Князевтың бұйрығы бойынша темір қалпақ киіп, қолдарына қалқан ұстаған солдаттар демонстранттарды рэзентке қолшоқпармен ұрып, алаңнан қуалай бастады. Адамдар тұс-тұсқа қашты, бірімен-бірі сығылысып, басып-жанышталды, тобыр жан ұшыра қорғанып, ағаштарды сындырды, ғимараттардың қабырғаларындағы қаптауыш мәрмәрларды талқандады. Әскерлерге қарай ағаш кесінділерін, тас кесектерін лақтырды, “жедел жәрдем” машинасы екі жақтың да жараланғандарын тасымалдаумен болды. Мінбеге бірінен соң бірі көтеріліп, Камалиденов, Елемесов, Басаров сөз сөйлеп, жиналғандардың тезірек тарап кетулерін өтінді, болмаса күш қолданылатынын ескертті. Митингіге шығушылар мен право-қорғау органдары қызметкерлері арасындағы жұлыскеріс қиян-кескі төбелеске ұласты.

21.00-22.00 сағаттарда алаңға арнаулы құрал-жабдықтар мен әкелінген машиналар лақтырылған тастың астында қалып, қорғаушылары қашып құтылды. Арнаулы құрал-жабдықтар алаңдағы жұртшылықтың қолына түсті.

22.00 сағатта Ішкі істер министрлігі өрт сөндіру басқармасының бастығы полковник Әбділманов алаңнан халықты қуып шығу үшін өрт сөндіргіш машинаны пайдаланылсын деген бұйрық алды. 20 машина лафетті ұңғыдан су шашып, жұртшылыққа қарай лап қойды. Қалың тобыр машиналарды таспен атқылады, соның нәтижесінде 30 өрт сөндіруші жарақат алды.

23.30-24.00 сағаттар аралығында демонстранттардың кіші сапер күректерімен, рэзентке қолшоқпарлармен ұрып-соғып, қызмет итіне талатып қуалау операциясы жүзеге асырылды. Операция аяқталған соң алаңда асфальт үстінде қанға бөгіп құлап жатқан адамдар машиналарға тиетіліп әкетілді. Алаң тазарды. Жақын маңдағы көшелерде, үйлердің кіре беріс алаңқайында, жатақхана айналасында бас сауғалап жүргендерді итпен қуып ұстап, жазалау жалғаса берді”.

(Комиссияның қорытындысынан).

– Қасіретті жағдай тізбегін оқып отырсаңыз – сол кездері Брежнев атындағы алаңда болған адамдар бой-

ындағы ашу-ызаны түсінбеушілікті, баса көктеушілікті аңғарғандай боласың. Орталық Комитет пленумының шешімін қайта қарамай-ақ, қақтығыссыз татуластыруға болмас па еді?

– Меніңше, болмас еді. Қайткенде де бұл шешімді қайта қарау керек еді. Бірақ сол күндері ондай ой басшылардың ешқайсысының басына кіре қоймады, әрі қайдағы бір бірнеше мыңдаған “экстремистердің” талабы үшін сүттен ақ, судан таза партиялық қаулыны бұзуға ешкімнің иегі қыши қоймады.

“Соломенцев Москвадан ұшып келген бетте Мирош- хинге “Қандай жарлық бересіз – жаңа пленум жинайық па?” деген сауал тастады. Бюро мүшелері иықтарын қиқаңдатысып, үнсіз отыра берді”.

(Мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің төрағасы В.М.Мирошниктің комиссия мүшелерінің сұрағына берген жауабынан).

– Колбиннің мұнда аяқ астынан келуін “тоқыраған” қазақстандық басшылар бір-бірімен қарға тамырлас, сондықтан қайткенде де “сырттың адамын” әкелуге мәжбүр болдық деп түсіндірді. Ал жастар қарсылығын жергілікті “мафия” келген жаңа адам бұрынғы қоғамдық құрылыс түбірімен өзгертінінен секемденіп ұйымдастырып отыр дегенге жорыды. Мыңдаған адамдардың алаңға шығуы сол мафияның итермелеуінің нәтижесі деп ұқты. Жұртшылықтың қарсылық білдіруінің себебі бүтіндей басқа еді. Олар пленумның қазақ халқының ұлттық намы- сын аяққа басқан шешімін өзгертуін талап етіп еді. Алаңға жиналушылар: “Бірінші хатшысы жергілікті ұлттан өзге ұлт өкілдерінен болған бірде-бір республика жоқ. Қазақстанда халықтың өз ортасынан шыққан, жергілікті жұрттың тұрмысын, мәдениетін, мүддесін, адамгершілігін білетін, түсінетін басшы болуға лайықты, әділ әрі ақылды адамның болмағаны ма? Орталықтағылар республиканы басқаратын адамды өз іштерінен таба алмайды деп шешкен. Бұл – бүкіл қазақ халқының намысын аяққа басу ғой” деген көзқараста болды.

– Расында да Қонаевтың орнына неге тек Колбин сайлануы керек еді?

– Анығына көз жеткізсек – бұл шешімді Орталық қабылдаған.

“Г.В.Колбин Ульяновск облыстық партия комитетінде аз уақыт болса да, белсенді жұмыс істеді. Г. В. Колбиннің өмірлік партиялық тәжірибесін, саяси қасиеттері мен адамгершілік қасиеттерін ескере отырып, біз оны Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары қызметіне ұсындық”.

*(М.С.Горбачевтың ССРО Жоғарғы Советінің
бірінші сессиясында сөйлеген сөзінен.
7 маусым, 1989 ж).*

– Комиссияның СОКП Орталық Комитетінің бұрынғы Саяси Бюросының құрамына Қазақстанға жоғары саяси басшыны, республика халқы мен коммунистердің талап-тілегін ескерместен, әміршілдік-әкімшілдік жолмен әкеліп тағайындағанын талқыға салу туралы ұсыныс жасағанын жұртшылық жақсы біледі...

– Бұл жерде мен демонстранттардың республиканың бірінші басшысы міндетті түрде қазақ болсын деп үзілді-кесілді талап қоймағанын ерекше атағым келеді. Олар республиканың жағдайын, ішкі проблемасын жақсы білетін адам болса екен деген тілек білдірді. Орталықтағылар бұл әрекетті жоғары жаққа бағынудан бас тартудан туған бүлік деп түсінді. Сөйтіп барып барлық шешімдерге, соның ішінде ішкі істер министрлігінің әскерлерін әкелу туралы, демонстранттарды күшпен қуу жөніндегі ұйғарымдар мәскеулік басшылардың ғана қатысуымен Колбиннің кабинетінде, жабық есіктің ішінде қабылданып жатты.

“Басты себеп Мәскеуден келген өкілдердің біздің алаңда болып жатқан жағдайларды бақылауымызға үзілді-кесілді тиым салуы деп есептеймін, олар біз көпшіліктің сол кездегі көңіл-күйін өзіміздің ішкі ойымызды жүзеге асыруға пайдаланып кетеді деп күдіктенді. Оларды, әсіресе, қатты шошындырған демонстранттардан бірінің үстіне бірі келіп түсіп жатқан республика Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметіне Е.Н.Әуелбеков, В.П.Демиденко, О.С.Мирошхин, Н.Е.Морозов, С.М.Мұқашев, Н.Ә.Назарбаев тағы басқалардың бірін сайлауды ұсынған қолхаттар

болды. Анығын айтқанда осы қолхаттарда көрсетілген фамилиялардың өзі-ақ жастардың республиканың бірінші хатшылығына орыс ұлтты адам сайланғанына қарсылық білдіргенінің куәсі бола алады. Әрі бүкіл елді шулатқан “қазақ ұлтшылдығы” карта ойыны ойналып кеткен болатын. Сол күндері москвалық басшылар менің жеке өзіммен де мүлде бөлексінген қалыпта, адамгершілік ар-намысымды қорлай бұйрық беру сарынында ғана тіл қатысты.

Бірінші хатшыны тағайындар алдында жергілікті кадрлардың ой-пікірлерімен жоғарғылардың санасқысы келмегенін олардың бұл орынға ұсынылушы өкілдерді Орталық Комитетте де, Орталық Комитеттің Бюро мүшелері арасында да талқыға салмаулары толық дәлелдейді. Біз Г.В.Колбин туралы СОКП Орталық Комитетінің бөлім меңгерушісі Г. П. Разумовский оны Алматыға алып келгенде бір-ақ білдік”.

(Н. Ә. Назарбаевтың Желтоқсан оқиғасын зерттеуші комиссияға жазған хатынан. 7 қазан, 1990 жыл).

– Сапер күректері мен қызмет иттерінің демонстраттарды күшпен қууға пайдаланылғаны туралы право қорғау органдары басшыларының соңғы сәтке дейін жоққа шығарып келгені қалай?

– Жастардың бейбіт мақсаттағы демонстрациясын жоғарыдағылардың жыртқыштықпен басып-жаныштағанын бәрібір дәлелдедік қой. Мысалы, сол күндерді бұрынғы жауынгер Тоқхожин: “17 желтоқсан күні сағат 23-тер шамасында демонстранттарға “Ура!” деген айқаймен сапер күректерімен қаруланған шекара училищесінің курсанттары лап қойды, олардың соңынан біздің бөлімшедегілер тұра ұмтылды. Қалқандармен және рәзіңке қолшоқпарлармен жасақталған біз олардың барлығын сыпыра соққыға жықтық. Алаңды демонстранттардан тазартқаннан кейін жерде жүз шақты жәбірленуші қансырап жатты, оларды сүйрелеп апарып машиналарға тиедік”, – деп жаны түршіге еске алады. Көптеген курсанттар өздеріне 17 желтоқсан күні кешке қарай сапер күректерін таратып бергенін хабарлайды. “Әскери бөлімшелерге сабақ өткізу жөніндегі нұсқауда” сапер күрегінің қырымен қарсыласыңның басын, мыйын, қолын тіліп түсетіндей соққы жасалады” деп көрсетілген.

Сол күндері әскерлерге алаңда қарапайым халық қарсылас боп көрінді.

Ондағы адамдар, соның ішінде милиционер-кинологтар адамдарды қызмет иттерінің қалай талағандығы туралы іштерін тарта әңгімелейді.

“Осылайша “ығыстыру операциясы” қисынсыз, ақылға симайтын тағылық және заңсыз, адамгершілікке жат әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылды. Солдаттар мен милиция қызметкерлерінің іс-әрекеттері көтеріліске шығушыларды тыныштандыру мақсатына емес, алаңға шығарушыларды, тіпті бас сауғалап қашушыларды да қуып жетіп, ұрып-соғуға бағытталды. Бұған көптеген демонстранттардың шүйдесінен қатты жарақаттанулары-ақ толық дәлел бола алады. Ал, көпшілігінің жақ сүйектерінің үзіліп кетуі, қабырғаларының сынуы, іш құрылыстарының езілуі шектен тыс аюандық жәбірлеудің болғанын айғақтайды. Осындай басына тиген бір заттың ауыр соққысынан Алматы энергетика институтының студенті Е.Сыпатаев қыршынынан қиылды. Осындай аяусыз қаталдықтың үшінші қатардағы тобырға ілескен әйелдер мен жасөспірімдерге де жасалуы ешқашан кешірілмес тағылық әрекеттер”.

(Комиссия қорытындысынан).

– Алаңдағы әскери адамдар іс-әрекетіне кім жетекшілік жасады?

– 17 желтоқсан күні кешке дейін республика ішкі істер министрі Князев жетекшілік етті. Сонан соң “жағдайды тұрақтандыру” жөніндегі штаб басшылығын сол күні қас қарая жетіп үлгерген ССРО Ішкі істер министрінің бірінші орынбасары Елисов өз қолына алды.

– Қабылданған шешімдердің бәрі үкімет тарапынан басқарушылардың ұйымдасқан түрде ақылдасуымен жүзеге асырылды дей аламыз ба?

– Жоқ, әрине. 17 және 18 желтоқсан күндері Орталық Комитеттің бюро мүшелері талқыланған жағдайларға үздік-создық қатысты, бірақ бұл жиналыстардың ресми бет-бейнесі байқалмады. Комиссия олардан сол бір жауапты шешімді орындауға негіз болады-ау деген бірде-бір құжат ала-алмады. Соңғы сәтте нұсқау беру билігі Колбиннің еншісіне тиген. Әрі республиканың саяси және мемлекеттік басшылары

құрамынан оның қабылдаған шешіміне де, шешімнің жүзеге асырылуына да қалыс сөз айтып, қарсылық білдірмеген.

– Ол жерде бұйрықшыл-әкімшіл билік бірден-бірге көшіп, толқып шайқалып тұрғанда қандай қарсылықтың болуы мүмкін?

– Бұл пайымдаудың да жаны бар, өйткені сол күндердегі барлық шешімдер із-түссіз, жазбаша нұсқауларсыз қабылдана берген. “Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің өтініші бойынша” мамандандырылған әскери бөлімше әкелінген, Мирошниктің өтініші бойынша шекарашылар училищесінің курсанттары шабуылға кіріскен, Елисовтың ауызша берген нұсқауымен өрт машинасы аязды күні жұртшылыққа су шашуға пайдаланылған, ішкі істер министрлігі басшыларының ауызша жарлығымен алаңда, алаң маңында ұсталғандар прокурордың санкциясынсыз-ақ түрмелерге, арнаулы бөлімше орындарына жабылып, қатаң жазалаудан соң қала сыртына апарылып тасталған, қаланың партия әкімдерінің ауызша нұсқауымен кәсіпорындарда түрлі “қарулану” құралдары дайындалып, халық жасақшылары жасақталған.

“Халық жасақшыларына әшекейлік бұйымдар дүкендерін, банктерді, почта-телеграфтарды қорғау міндеті жүктелмеді, оларды партиялық ғимараттарды күзетуге, алаңдар мен көшелерде қоршауға тұруға аттандырды.

Темір труба кесінділерінен, кабель бөліктерінен, шынжыр үзінділерінен, ағаш кесінділерінен, тағы басқа заттардан “қару-жарақтар” қала заводтарында дайындалып, қалалық, аудандық партия комитеттері арқылы таратылып берілген. Оны мекеме басшылары өздері, “қаруланған” көптеген халық жасақшылары арасынан куәгерлер растайды.

Қаланың әрбір аудандық комитетіне 2000 адамнан халық жасақшыларын жасақтауға нұсқау берілген.

Демонстранттарды, өтіп бара жатқан қызықтаушыларды жапа-тармағай ұрып-соғу үшін партия басшылары ақырында осылайша, арнайы қолдан жасалған “қаруларды” қолдануға дейін барды. Жұмысшылардан жасақталған отрядтар қаруланған, кейіннен лақтырылып тастап кеткен темір, труба кесінділерін, кабель үзіндітерін, темір найзашаларды, тағы басқа да қаруларды

ұйымдастырушылар фотосуреттерге түсіріп алып, сот тергеушілеріне, қоғамдық ұйымдарға, жоғары партия жетекшілеріне демонстранттар пайдаланған қару ретінде көрсетуге әрекеттенді.

18 желтоқсан күні таңертең демонстранттардың шағын бөлігі де алғашқыда ағаш сынықтарымен, таспен, келе-келе көшеден қолдарына іліккен заттармен жсарақтанды. Г.В.Колбин халық жсасақшыларын жсргілікті ұлт өкілдерінен жсасақтауға ұсыныс жсасағанымен, іс жүзінде жұмыскерлер мен қызметкерлер құрамынан олай істеу мүмкіндігі болмады.

Ақыр аяғында демонстранттар мен халық жсасақшыларының бір-бірлерімен қақтығысулары осылайша ұлтаралық соқтығысуға итермеледі. 18 желтоқсанда және одан кейінгі күндері В.М.Мирошниктің сөзімен айтқанда: “адамдарды аулау” олардың ұлттық белгілері бойынша жүзеге асырылды.

Алматы ауыр машина жсасау заводынан С.Злотников өзінің комиссияға берген арызында: “Мен 18 желтоқсан күні таңертең Алматы ауыр машина жсасау заводының жұмысшылары қатарында қалалық партия комитетін қорғауға апарылдым... Сағат 20.00-дан кейін бізді шынжыр, кабель үзіктерін әкеп қаруландырды... Халықтың бір бөлігін екінші жартысына қаруландырып қарсы қоюға кімнің құқы бар? Таяқшаларды бере салуға да, ала салуға да болар, ал ұлттық қатынастар арасына түскен сызат ұзақ уақытқа дейін сақталып қалады ғой”, – деп жазады.

(Комиссияның қорытындысынан).

– Соған қарағанда билікті қолында ұстаушылар экстремистердің сазайын халықтың өздері тартқызады деп көрсетпекші болғаны-ау?

– Әрине, сол күндері-ақ, Колбин және оның айналасындағылар көптеген қазақстандықтардың жетесіне кешірек жеткен аңыз таратуды бастады.

“Біз, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің VIII пленумында баяндалған жұрттың ортақ пікірі бойынша, республикада ұлтшылдық тұрғыдан алғанда экстремистік пизылда болған жсекелеген адамдардың гана бой көрсеткенін, олар интернационалдық тұрғыдан

жеткілікті тәрбиеленбеген жастардың бір бөлігін ғана еліктіре алғанын есімізге ұстауға тиіспіз. Барлық ұлт адамдарының негізгі бөлігі орын алған құбылыстардың мәніне әділ баға беріп қана қоймай, сонымен қатар оларды бірауыздан айыптап, тәртіп орнатуға белсене қатысты, бұзақылық көріністеріне ұстамдылықты, табандылықты, жұмысшы ынтымағын, социалистік игілікті, Ұлы Октябрь әперген халықтардың мұқалмас достығын қорғап қалу бекемдігін қарсы қойды”.

(Г. В. Колбиннің Қазақ ССР Жоғарғы Советі депутаттарының партиялық тобының жиналысында сөйлеген сөзінен, 27 наурыз, 1987 ж).

– Колбиннің келуінен кейін бұрын азық-түлікті тұс-тұсқа бөліп әкететін арнайы дүкендер жабылып, халықтық дүкен сөрелерінде ет пайда бола бастады деген аңыз таралды. Ал шындығына жүгінер болсақ, Алматыдағы болып жатқан жағдайды тыныштандыру мақсатымен Орталықтан ет тағамдарына қосымша қаржы бөлінген еді. Бірақ ол жағы айтылмай, Геннадий Васильевичтің арқасында қол жеткен “әлеуметтік әділеттілік жеңісі” төңірегінде көптеген әңгімелер өрбіген болатын.

– Иә, Колбин өзін көрсете білді. Ол айналамен қарым-қатынас жасаудың нәзік сырларын игерген, әсіресе, интернационализм тақырыбы сөз бола қалса, халықтық жалпы мақсаттар үшін жаны ауыратын парасатты адам ретінде көрінді. Ол сөйлегенде мінбеден де, баспасөз беттерінде де өнегелілік, адамгершілік, мораль жайын тұрақты түрде тіліне тиек етіп, жұртшылықты мемлекеттік заңдылықты сақтап, ысырапшылдық фактілеріне қарсы күресуге үндейтін. Өзінің нан мен сүтті де көпшілік қатарлы кезекте тұрып алатынын халық құлағына сіңіріп, әйелінің де “дайын асқа тік қасық” қағидасын ұстауға қарсы екенін айтып, қарапайым адамдар екенін дәлелдеп бағатын. Іс жүзінде онысы көзалдау еді. Мысалы, ол өзінің “ескікөз байланыстарын” пайдаланып, Ульяновскідегі оқу орталығы арқылы өзінің семьясы мен үй жүктерін Ульяновскіден Алматыға көшіріп әкеп тастауға арнайы екі самолет бөлдірді. 1987 жылғы 7 қаңтарда жаттығу сапары ретінде қалықтап ИЛ-76Т

самолеті Колбиннің үй жүктерін Алматыға жеткізді. Ол үшін Геннадий Васильевич небары 150 сом ғана ақша төледі. Ал мемлекет қалтасынан 29.700 сом шығындалды. Екі аралыққа жұмсалған жанармайдың өзі 90 тонна болды. Дәл сол күні астанамызға арнаулы жеке ТУ-134 самолетімен Колбиннің әйелі мен қызы, немерелері мен екі иті жеткізілді. Келушілер бес билетке бола 192 сом ақша төледі. Бұл “қызмет” мемлекет үшін 7.700 сомға түсті.

“Социалистіктұрпаттағы жеке адамдықалыптастыру процесінде талап-тілекті мүмкіндіктермен салыстырып өлшей білуге, молайтылған қоғамдық байлықты орынды пайдалана білуге тәрбиелеуге аса маңызды орын беріледі... Сөйтіп адамдардың бойында және ең алдымен жастардың бойында орынды қажеттілікті қалыптастыру бірінші кезекті маңызы бар практикалық міндет болып табылады...”

(Г. В. Колбиннің Қазақстан ЛКЖО XVI съезінде сөйлеген сөзінен. 7 наурыз. 1987 ж.)

– Алаңдағы жағдайларға қайта оралайық. Десе де жастар мен басшылар арасындағы диалог неғып келісім таппады? Екі жақтың да өз күштеріне сене қимыл көрсетулері, яғни демонстранттардың ультиматум қою арқылы дегенімізге жетеміз деп, ал билігі барлардың қорқытып, бұйрықты орындату арқылы айтқанымызды істетеміз деп егесулерінің кесірі емес пе екен?

– Иә, әр жақтағылар өздерін-өздері ғана еститін. Алайда, меніңше, олардың ұстанған позицияларының арасында принципті айырмашылықтар болды. Қайта құрудың жиырмасыншы айы өтіп жатқан. Жастар газеттерде жазылып, теледидар, радио хабарлары арқылы беріліп жатқандарға сенді. Сенім жетегінде жүріп, республиканың жаңа “қожасын” тағайындауға халық атынан қарсылық білдірсек, дегенімізді орындайды деп үміттенді. Әрі оларда саяси тәжірибе жоқ болды, өз талаптарын басқаша тұрғыда жеткізуге саяси мәдениеттері де жетіспеді. Ең соңында демократиялық күш-қуат механизмі жоқтың қасы еді. Сондықтан да халық тікелей басқарушы аппаратқа шағымдануға мәжбүр болды. Ал, басқарушы аппарат кімдер еді? Өкімет әу бастан-ақ саяси бой көтерушілердің кез-келген жағдайдағы

төменнен жасаған қысымы әскери күш қолдануға дейін апаратынын назарда ұстаған болатын. Бірнеше қайтара ыңғай танытып көргенімен де демонстранттардың оларды тыңдағысы келмейтінін түсінген басшылардың басқа амалдары қалмаған, ал пленум шешімі – ішкі партиялық іс, ол шағымдануға жатпайтын еді. Көз алдыңызға әкеліңізші: мәселен сіз біреуге қарсы пікір білдіресіз, ол жауап берудің орнына, мұныңыз заңсыз, дұрыс ойластырылмаған мәселе, онан да үйіңізге қайтыңыз деп өзіңізге дүрсе қоя береді. Осындай жерде қандай пікір түсіністігі болуы мүмкін?

“Жастарымыздың ақыл-ойы аға ұрпақтықтікінен әлдеқайда биіктей түскені соншалық, олардың республика коммунистерінің жетекшісін қарапайым еңбек адамдарымен, тұтас халықпен кеңеспей шешкендеріне наразылықтарын білдірді. Олар айтқанға құлақ асып, түсінісіп, өздерімен пікір алысуды талап етті. Біз олардан қорықтық”.

(Алматы облыстық партия комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы М. С. Меңдібаевтың комиссияға жазып берген түсініктемесінен).

“Сонда жариялылық туралы декларация алғаш рет қақтығысқа ұшырады, бұл сол декларацияны іс жүзінде пайдалануға дайын адамдар мен оған жол бергісі келмеген аппараттың ескі дүние танымы арасындағы ымыраласпаушылық еді.

Бұл жерде қайта құрудың тұңғыш емтиханы көрініс тапты”.

(В. М. Мирошниктың комиссиямен болған әңгімедегі жауабынан).

– Оқиғаның қалай жалғасқанына қарай ойысайық. Өзімнің алған жеке әсерлерімді бөліскім келеді. Мен Алматыға жолсапардан 21 желтоқсанда оралдым. Қала ішін небір ғажайып лақап сөздер кезіп жүрді. Ресми хабарлама шынайы сенім туғыза алмады. Жарты жыл өткен шамада ҚазМУ-дың бір студентін БЛКЖО қатарына қайта қабылдау мәжілісіне қатысуымның сәті түсті. Ол 17 желтоқсан күні үйіне қарай өтіп бара жатып, алаңда

болып жатқан жағдайды көріп, шығып сөйлеушілерді тыңдамақ боп бір жарым сағат аялдағаны үшін оқудан шығарылып, комсомол қатарынан аластатылған екен. Оны ішкі істер министрлігінің фотографтары қолында сөмкесі бар, мойнын қызықтай созып тұрған қалпы түсіріп алыпты. Бұл оның қызықтаушылығы үшін тым қатал “құн өтету” емес пе? Дегенмен оны оқудан шығаруға шешім қабылдаған бастауыш комсомол ұйымы мені түсінбеушілікпен салқын қабақ таныта қабылдады; оның алаңға барғаны рас бола тұрып, кінәсін жеңілдету қалай болар екен? Кімде-кім алаңға шыққан болса, оған комсомолда орын жоқ! Жұрттың бәрі психоз ауруына шалдыққандай боп көрінді маған...

– Бұл психоз ауруы төменгілерге жоғарыдағылардан жұқты. Орталық Партия Комитеті Орталық комсомол комитетінен: “шығарып жіберу керек! Отырғызып қою керек! Ең қатал шара қолдану керек!” деген қысыммен қыспаққа алды. Нәтижесінде мыңдаған жастардың тағдыры өксіді. Қазақ жастарына ұлттар теңдігіне нұқсан келтірдіңдер деп тағылған айыптың олардың саяси демонстрацияға шығуына мүмкіндік туғызуы заңсыз деп бағаланса, ал өкімет өкілдерінің әрекеттері – солай болуға тиіс құбылыс тәрізді. Көпшілік қауымның ізіне түсушілік кінәсіз адамдарды да қылмысты істерге әкеп ұрындырды. Қылмыстық правоқорғау кодексі әр басқан қадам сайын бұзылып отырды. Бұлардан басқа ұрып-соғудан зардап шегу фактілерін де іздестіру үстіндеміз.

“Қазіргі кезде тиісті органдар тәртіпсіздік ұйымдастырушыларды анықтауда, жоғары оқу орындарының партия және комсомол ұйымдары оларға қатысқан адамдардың жасауына керішілігін қарауда... Әрбір адамның тиісті кінәсін бағалауда барынша мұқияттылық пен әділеттілік танытылуы керек. Адамдардың тағдырына қатысты нәрседің әрқайсысы ағартық болмауға тиіс”.

(Т. В. Колбиннің Алматы қаласындағы жоғары оқу орындарының басшыларымен болған кездесуі туралы хабарлама-есептен. 9 қаңтар. 1987 ж).

– Таза принципке жүгіне отырып, желтоқсанда “шындық” деп жүріп шырылдап кеткендердің қағаздарымен

және “халықтық” соттың үкімімен таныстық. Небір сорақы істердің куәсі боласыз. Мәселен, көшеге “Ленин идеясы жасасын!” деген плакат көтеріп шыққан бір баланы екі жылға соттаған. “Әр халыққа – өзінің көсемі керек” деген транспорант ұстаған Ж. Әуезовты көргенде соттағылар сойқанды қарсылық дәл осыдан шығады десе керек, бес жылға бас бостандығынан айыру туралы үкімді бұрқ еткізген. Біздің төрт бірдей экспертiмiз телеорталықтың инженері Савицкийдің өліміне себепкер болды деп айыпталған азамат Қ.Рысқұлбековтың іс-қағаздарын егжей-тегжейлі тексере келе, тағылған кінә негізсіз деген ортақ шешім шығарды. Ал Савицкийді өлтірген адам күні бүгін бостандықта сайрандап жүр.

– **Рысқұлбеков өз өмірін өзі өлімге неге қиды?**

– Әзірше белгісіз. Әрі оны өзін-өзі өлтірді дегенді кесіп айтуға нақты дәлел де жоқ. Сәулет-құрылыс институтының студенті, бұрын ауғанда азаматтық борышын өтеген жауынгер Қайрат Рысқұлбеков республика Жоғарғы Сотының үкімімен алғашқыда ату жазасына кесіліп, кейіннен ол үкім “жеңілдетіліп”, 20 жылға түрмеге отырғызылған болатын. Ақыры алғашқы үкім “дегеніне жетіп”, оның өз камерасынан өлігі шығарылды. Оның өлімі туралы істі эксперттер мүрдесімен бірге жерлеп, ың-шыңсыз жағып тастамақ болған. Ол ол ма, Қайрат қайтыс болғанда мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің қызметкерлері танытқан оқыс қылыққа қайран қаласыз. Дүниеден қыршын кеткен азаматтың ата-анасына барып, “балаларыңның өлімі туралы іс қозғап әуре болмандар, ешқайда аттап басып шықпаңдар және оның мүрдесін талап етуші болмаңдар” деген қатал бұйрық береді. Қайраттың әке-шешесінің атын жамылған бөгде біреулер мемлекеттік хауіпсіздік комитеті қызметкерлерінің айтып, жаздыруымен түрмеге: “Қайғырамыз, бірақ бара алмаймыз. Рысқұлбековтер”, – деген телеграмма жібереді. Әрі орган қызметкерлерінің Қайраттың туысқандарымен тиянақты жұмыс атқарғандары соншалық, бір жыл бойына балаларының өлімі туралы тірі жанға тіс жарғызбайды. Алматы музыка училищесінің студенті Ләззат Асанованың өлімінің себептері де анықтаусыз қалды. Жаппай тәртіп бұзуға қатысқан деген желеумен қылмыстық іс қозғалып тынған.

16 жасар бүлдіршін қыз төбеден құлап мерт болған. Оны да үйіне дейін мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің қызметкері “қамқорлық танытып”, апарысып тастаған. Ал іс қозғаған кезде сол “қамқоршылар” үшті-күйлі жоғалып кеткен. Осы тектес жағдайлар сол кезде Өскеменде де болып жатты. Мемлекеттік хауіпсіздігі комитеті адамдарының сұраққа алуынан кейін педучилищенің студенті Сәбира Мұхамеджанова терезеден құлап өлген. Оның өлу себебін айқындайтын іс-қағаздар өзімен бірге “құрбандыққа” шалынған.

“Экстремистердің болғанын білеміз, оларға шара қолданылды. Арандатушылар да болды, оларға да шара қолданылды. Енді, біздер, өңшең интернационалистер қалдық”.

(Г. Колбиннің “СОКП ұлт саясатындағы лениндік принциптер және интернационалдық тәрбиенің өзекті мәселелері” атты республикалық ғылыми-практикалық конференцияда сөйлеген сөзінен).

– Комиссияның көзқарасы бойынша мемлекеттік хауіпсіздігі комитеті органдары желтоқсан оқиғасы кезінде қандай роль атқарды?

– Бізге жүгінуші көптеген азаматтар олар арандатушылық роль атқарды дегенді тілдеріне тиек етеді. Сол күндергі бала бақшадағы бүлдіршіндердің кескіленгені туралы, құпия арандатушылық жайлы, машинамен алаңға арақ, көкнәр тасымалданғаны жөніндегі іс-әрекеттерді сол органдар қызметкерлерінің жұмысымен тікелей байланыстырады. Ал қара “Волгалармен” жүріп, жатақханада тыныш жатқан жастарды түртпектеп алаңға итермелеу де солардың ісі болды дейді. Комиссия бұндай мәселемен айналысып, оның анық-қанығына жетуге талпынбады да, өйткені оның міндетіне жатпайды ғой, әрі олай істеуге мүмкіндік те жоқ еді. В. Мирошник демонстранттарға шектен тыс күш көрсету әдісін қолдану жауапкершілігін қолында ұстағандар республикалық жоғары партия жетекшілері дегенді айтады. Онысымен келісуге де болады, бірақ та республика жетекшілері Орталықтың келісімінсіз шөптің басын сындыра алмайтыны да аян, әрі бұл жағдаймен жақсы таныс органдармен, соның

ішінде мемлекеттік хауіпсіздігі комитетімен ақылдаспай іс атқарды деу ақылға сиыңқырамайды ғой. Тұтас алғанда бұл комитет өкіметтің саяси қағидасын қалт жібермей ұстанып, соны мүлтіксіз орындаумен ғана шектелген. Желтоқсан оқиғасынан соң біз мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің республикалық архивінен А.Статенин, Д.Бекежанов тағы басқалардың үстінен жинақталған “компромат” тауып алдық. Бұл ақиқаттың мақсаты біз іздеген әділдіктен әлдеқайда алыс жатыр еді. “Компромат” Колбиннің нұсқауы бойынша конъюктурлық мақсатқа пайдаланылған.

Мемлекеттік хауіпсіздігі комитеті осылайша партия билеушілерінің саяси ойындарының қолшоқпары қызметін атқарды.

– Комиссия мүшелерімен болған бір әңгімесінде Ми-рошник демонстранттар бір-ақ адамның – Д.Қонаевтың сөзіне ғана құлақ асқылары келді. Алайда Қонаев сөйлемей қойыпты. Неге тартынды екен?

– Зейнеткер Қонаевқа демонстрация жасаушылар алдына шығып сөйле деп қолқалаудың ресми өкімет үшін ұтымды да, ұтымсыз да жақтары бар еді; егер ол келісіп, шығып сөйлеп, дүрліккен тобырды тыныштандырар болса – зейнеткер беделі биіктей түседі, ал ол сөйлеуден бас тартар болса – жағдайдың өрши түсуін қолдаушы ретінде айыптауға жақсы. Жалпы осы мәселе төңірегінде қарама-қайшылықты пікірлер айтылып жүр. Қонаевтың өзі 17 желтоқсан күні жаңадан болған бірінші хатшы “жастар алдына шығып сөйлеңіз” деп шақырған соң барып, қабылдау белмесінде екі сағат күтіп отырғанын, содан соң Колбин сіз сөйлемесеңіз де жағдай реттелетін болды деп шығарып салғанын айтады. Ал сондағы болған куәгерлер Қонаев сөйлеуден бас тартып, Колбиннің кабинетінен шығып, үйіне кетіп қалды дегенді растайды.

– Сол жерде болған жағдайға байланысты негізгі кінәнің бәрін Қонаевқа аудару, тіпті күлкілі емес пе? Балалар бақшасына жаңадан келген тәрбиешіні тыңдамаған бүлдіршіндерді келіп уатпағаны үшін бұрынғы тәрбиешіні айыптаумен бірдей ғой. Ол шығып сөйлегенде жастардың тыныштануы да, тыныштанбауы да екіталай еді. Өйткені, жиналғандарға дәл сол

сәтте республиканың зейнеткерлікке шыққан бұрынғы “көсемі” не айтуы мүмкін? Жаңа өкімет болса бұл жағдайды реттеудің басқаша “саяси” әдіс-тәсілдерін іздестіріп жатты. Сол ойлап тапқан әдістерін әскерлердің, өрт сөндіргіш машиналардың және қызмет иттерінің көмегімен жүзеге асырды да. Сондағы болған оқиғаны бүгін ой елегінен өткізе отырып, алаңға шығушылардың бейбіт мақсаттағы талап-тілектеріне ашумен жауап қайтарып, жағдайды ушықтырған басты қателіктер республиканың жаңа басшылығынан кеткен деп айта аламыз ба?

– Республика өкіметінің іс-қимылын сарапқа сала келе, қанша қателіктер, заңсыздықтар жіберілгенімен, демократияға нұқсан келтіретін әрекеттер жасалғанымен де “басты” қателікті оларға аударып саларлық негіз жоқ деген қорытындыға келдік. Өйткені, бұл істі қалай тиянақтау қажеттігі алдын-ала, жан-жақтылы белгіленіп, партия функционерлерінің шағын штабының қолына беріліп қойылған болатын. Барлық партиялардың атынан әрекет танытушы бұл қайраткерлер жағдайға саяси баға беру, мемлекеттік үкімет органдарына кепілдеме беру сияқты өз функциясына кіретін істер атқарумен ғана шектеліп қалмады. Ол өз беттерімен конституциялық органдардың міндеттерін де қолдарына еншілеп алып, сол органдардың аттарынан халық мүддесімен ешқандай ымыраласпайтын шешімдер қабылдады. Партия жетекшілерінің бұл шағын тобының әміршіл нұсқауларын мемлекеттік және қоғамдық құрылымның барлығының да міндетті түрде атқармасқа шаралары қалмады. Әрі қабылданған сол ұрда-жық шешімдерге сай берілген нұсқаулар не заң жүзінде бекітілмеген, не құжат жүзінде негізделмеген.

– Сондықтан да айыптыларды “сен кінәлісің” деп желкесінен қысып, нақты адамдарды ұстау өте қиын. Таза заңға жүгінер болсақ Сталиннің өзіне де мін тағу мүмкін емес. Өйткені ол да өз қолымен ешкімді өлтірмеген ғой, аса бір “салиқалылықпен” тек ауызша нұсқаулар ғана беріп, соны басқа біреулердің қолымен жүзеге асырып отырған. Солайша жүздеген мың адам

қырылып жатады, бірақ оған кінәлілер жоқ болып шығады.

– Партия жетекшілерінің күнделікті өмірде атқарып отырған істері уақыт талабына сай заңдылықтармен еш ымыраласқан емес. Конституциялық бірде-бір заңда қандай да болмасын алқалы партиялық орган және оның жетекшісі, тіпті партияның бас хатшысы болсын, кез-келген бас көтерулер мен жұртшылық қарсылығын күшпен басып-жаныштау мәселесі туралы шешімді үкіметтің заң органдарының, әсіресе, Жоғарғы Совет пен оның Президиумының келісімінсіз және жарияланған сол төтенше жағдайларға орай шығарылған жарлық немесе қаулының негізінсіз қабылдауға рұқсат етілмеген. Әрі ешбір заңда кез-келген жоғары басқышты партия органдары Қорғаныс министрлігіне, Мемлекеттік хауіпсіздігі комитетіне, Ішкі істер министрлігіне, прокуратураға нұсқау беруге және сол берген нұсқауын міндетті түрде орындатуға құқылы екені көрсетілмеген. Сот орындары өз шешімдерінде Орталық Комитеттің бөлімдерінің нұсқауларына болған істің байыбына бармай, заңсыз жетекшілік етуге құқылы екені де еш жерде жазылмаған.

– Осындай қайғылы қақтығысудың қайталанбауына кім кепілдік бере алуы мүмкін?

– Правовық мемлекет. Бірақ біз оған алдымен жетуіміз керек. Ал ол мақсатқа жету үшін әр басқан қадамымызда право қорғау органдары мен әскери ведомстволарын бисаясаттандыруға күш жұмсауымыз керек. Жұртшылық барлық күшті қолында ұстаушы аппарат тек заңды ғана мойындауы тиіс. 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы кезінде де, одан кейінгі уақыттарда барлық право қорғау органдары, сот саясатшыл партия билеушілерінің соқыр орындаушылары ғана болды. Сонда партия Жарғысы нұсқауларының заңнан да күшті болғаны ғой.

“Жағдайдың ушығуы мен етек алуы 1986 жылы 17 желтоқсан күні таңертеңгі сағат 10-да Брежнев атындағы алаңға топ-топ болып бейбіт мақсатта саяси демонстрацияға шығушыларға үкімет тарапынан күшейтілген милиция нарядтары мен ішкі әскерлер қоршауы

арқылы қарсылық білдіріліп, өрт сөндіргіш машиналарды пайдалану арқылы доқ көрсетілген соң барып өрши түсті.

Әрі сондай шаралар қолданылуы қажеттігі республиканың жоғары саяси жетекшілері қарсылық білдірушілер шеруін З.Камалиденовтың кабинетінің терезесінен көрген кезде, оның сөзімен айтқанда, “ең тамаша барлау есік ашқанда”, алдын-ала белгіленген болатын. Оқиғадан соң үш жарым жыл өткен соң барып қағазға түсірілген осы сөздерге – ең тамаша барлау кім үшін, қайдан және қай бұрыштың қаға берісінен есік ашқанына терең символикалық ой берілді. Алаңның атының өзі – енді келмекке кеткен әкімшіл-командалық жүйе 1986 жылдың желтоқсанында демонстрацияға шығып, соңғы тұяқ серпер қабілетін танытты деген ойды аңғартқандай. Сол жүйенің өз өкілдерінің бастамасы бойынша жоғарыдан басталған қайта құру өзінің алғашқы емтиханында-ақ құлады”.

(Комиссияның қорытындысынан).

– Сіздің комиссия жұмысының республикадағы ұлттар теңдігіне ықпалы туралы айтсаңыз. Бүгінгі Қазақстандағы халықтар достығы қатал сын үстінде тұр. Ұлттарды ұлттық белгілеріне қарай шеттету көрініс беріп, көп жағдайда Молдовадағы саяси зорланудың қайнар көзіне не қызмет етсе, соған ұқсастық байқалғанға ұқсайды. Бір жағынан біреулер өздерін эногратикалық жағынан басымырақ көрсеткісі келсе, келесісі өзінің сепаратистік күшін танытқысы келеді. Бірақ екеуі де демократия ұғымының бет пердесін бүркеніп жүріп жатыр. Осындай қысылтаяң әрі толқымалы жағдайда желтоқсан оқиғасын одан тереңірек қазбалай зерттеуді тоқтата тұру керек болар. Табылған жаңа фактілерді халыққа жария ету отқа май құйғандай жағдайды асқындырып жібермей ме?

– Қазақстандағы барлық халықтар желтоқсан қасіретіне байланысты шындықтың бетін ашуды қажет етіп отыр. Біздің комиссияның жасаған қорытындысы бәріне де ортақ; өйткені 1986 жылғы желтоқсанда бірімен-бірі халық қақтығысқан жоқ қой, жергілікті ұлтқа “қазақ ұлтшылығы”

деген қара күйе жағып, “дұшпанға” соққы берейік деп халық жасақшылары отрядын қаруландырып, айқайға бастап жүрген жекелеген партия жетекшілерінің арандатушылық әрекеттері болатын. “Бөліп ал да билей бер” дейтін ескі принциптің күні кеткен. Біз тас-талқан еткісі келгендер, осынау ерте заманнан бері өздерінің ұлтын, ата-тегін жоғалтқан, өзінің кім екенін білмейтін имансыздар, олар жоғары билік, жұмсақ кресло үшін өз туған әкелерін де сатып жіберуден тайынбайтын алаяқтар.

Бұлар ұлттар арасына от жағудың көзін қысылтаяң шақта тапты, әрине. Қасіретті желтоқсан оқиғасы енді біздерден осылайша алыстай бермек. Бар шындыққа көз жеткізе келе оның қиындықтары да ұмытылар.

– Мұхтар аға, біз әңгіmemізді аурухананың бір палатасында өткізіп отырмыз. Сіздің сырқат екеніңізді ескерместен ондаған адамдар келіп-кетіп жатады.

Оқырмандарға екеу ара болған бұл әңгіме бір ғана кездесудің нәтижесі болып көрінуі мүмкін ғой. Ара-арасында телефон қоңырауы, әртүрлі тағдырлы адамдардың өздерінің келіп жасап жатқан өтініш-тілектері, қайсыбір жедел шақыртулар килігіп, сұхбатымыздың бірнеше күнге созылғанын олар қайдан білсін... Алайда жұртшылықтан келіп түсіп жатқан хат-хабарларға қарағанда, біз сөз еткен оқиғаға байланысты әлі де болса анық-қанығына көз жеткізуді қажет ететін қосымша фактілер баршылық көрінеді. Комиссия болса әлдеқашан тарап кеткен. Бұл жұмысты ары қарай қалай жалғастырмақшысыз?

– Расында да жинақталған материалдар мұзтаудың көзге көрініп тұрған ғана бөлігі. Көп нәрселер әлі де болса “су астында” жасырын жатыр. Комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстар қорытындысы жарияланған соң, оның атқарған жұмысының нәтижелі болғанына көздері жеткеннен кейін әділ шешімін талап ететін фактілі материалдарын қолтықтағандар көптеп келе бастады. Ресми комиссия жоқ. Мысалы, біреулер 40 тонналық “Ураган” өрт сөндіргіш машинасының 18 желтоқсан күні жап-жас қызды таптап кеткенін көзімен көргенін айтып, зар еңірейді. Бұл жағдай кезінде милиция рациясы арқылы да хабарланған,

мемлекеттік хауіпсіздігі комитетінің қызметкері де көргенін жалтармады. Осы тектес материалдар көп, не шара қолдану керек? Мен бұл жұмысты әлі де болса жалғастыра беруге белімді бекем будым. ССРО халық депутатының хұқы бойынша менің қоғамдық топ құруға қақым бар. Солардың көмегімен зерттеу жұмысын қолға түскен материалдар бойынша толық аяқтап, нәтижесін бұрынғы негізгі Қорытындыға қосымша ұсыныс ретінде Қазақ ССР Жоғарғы Советіне табыс етемін. Осылайша желтоқсан оқиғасына қатысты бірде-бір сұрақ жауапсыз қалмауға тиіс.

– Әңгімеңізге кеп көп рахмет!

*Әңгімені жүргізген Михаил УСТЮГОВ,
("Ленинская смена", 2 қараша, 1990 жыл).*

Владислав ЯНЕЛИС,
“Литературная газетаның” шолушысы

ОҚШАНТАЙДАН ШЫҚҚАН АДАМ

**ССРО Халықтық бақылау комитетінің қазіргі төрағасы
Г. В. Колбиннің саяси карьерасын зерттеуге
“Литературная газетаның” меншікті тілшілері
Жан Миндубаев (Ульяновск), Александр Самойленко
(Алматы) және басқалар қатысады.**

Біз қайта бағалаудың зымыран уақытында өмір сүріп отырмыз. Күні кеше ғана жұрт қошеметтеп қол соққандар бүгінде солардың меңіреу үнсіздігі жағдайында саяси сахнадан кетіп жатыр. Бірі тарихи міндетін адал атқарғанын сезінген, енді бірі – қадір-қасиетімді қорлады деп қайырымсыз халыққа ренішін ішке бүккен сезім жағдайында кетіп жатыр.

Үшінші бірі буырқанып жатқан саяси дауылдарға карамастан, командир мінберінде тұра тұру үшін өздерінің күш-қуаты қаншаға жететінін іштей санап, әлі де штурвалда қалып отыр.

...Әйтсе де, неліктен Колбинге тоқталдық? Неліктен өзін әшкерелеп үлгерген, сондықтан да қауіпсіз өзге біреуге емес? Себебі, біріншіден, Геннадий Колбин өзге кімге де болса қарағанда әлдеқайда типтік тұлға. Ол кәсіпқой саяси қызметкер, жоғары партиялық номенклатураның оқшантайындағы әрдайым тәжірибелі, екпінді, демократияшыл топбасшы, өзгеше ойлаушылармен сұхбаттасу қабілетін жоғалтпаған, кей ретте тіпті жаңашыл қызметкер әсерін туғызған адам. Оның сомдалған бейнесі осындай, көпшілік алдындағы сөздері, газеттердегі мақалалары, интервьюлері бойынша біз Колбинді осындай деп білетінбіз. Геннадий Васильевич туралы “Литературная газета” да жазып, оның сомдалған бейнесіне кезінде өз бояуын қосқан болатын.

Одақтық Халықтық бақылау комитетінің төрағасы қызметіне Колбиннің кандидатурасы өткір тартыс жағдайында талқыланған кезде, оған түрлі саяси ағым өкілдерінің қолдау білдіруі кездейсоқ емес.

Енді бірде мен өз әріптесімнен басқа Колбин – өктемшіл, ызбарлы, қарсылық білдірушілікке төзбейтін, партиялық номенклатура мүддесіне құлақкесті бағынышты Колбин ту-

ралы білдім. Сенбедім. Өзімше тексеру жүргізбек болдым. Мейлі, толық бағалануға таласпаса да, қандай да бір теріс ұғымнан ада тексеру жүргізбек болдым.

ЕСКЕ ТҮСІРЕЙІКШІ. 1989 жылдың 7 маусымы. ССРО Жоғарғы Советі палаталарының мәжіліс залы. Мемлекеттің шешуші буындағы қызметтеріне ұсынылған кандидатура-ларды талқылау жүріп жатты.

Талқылау барысында Геннадий Колбинге сұрақтар едәуір көп болды. Олардың бірі мынадай еді: “1986 жылы Қазақстанда қандай оқиғалар болғанын біз білеміз. Қазір онда бәрі де сондайлық дәрежеде жақсы, бәрі де қалпына келе қалды ма? Және де оның өзі жаңа қызметте жұмыс істеуге әзір ме екен?”

Г.В.Колбин. Жұмыс істеуге мен әзірмін бе? Коммунист оған жұмыс жүргізу – мейлі, ол үлкен немесе кіші болсын – ұсынылған жердің бәрінде жұмыс істеуге тиіс. 1986 жылдың желтоқсанындағы оқиғалар... Ахуалды тұрақтандырып, адамдарды жақындастыру үшін маған көп іске қатысуға тура келгеніне сеніңіздер...

Колбин сұрақтарға ұзақтан орағытып, кең қамти жауап берді. Халықтық бақылау комитетінің жаңа төрағасы әлеуметтік әділеттік мәселесін қалай шешпек болғаны туралы Геннадий Васильевич былай деді: “Яғни менің әлеуметтік әділеттік мәселелеріне беріктігімді тексермек болса, мен бір ғана нәрсені, бұл іспен тоғыз жыл дерлік Грузияда, үш жыл Ульяновскіде, енді міне Қазақстанда айналасуға тура келгенін айта аламын”.

Осы жерден үзейік. Өзгелердің де ойларын айтуына мүмкіндік беру керек. Алматыдан бастайық, Колбин Қонаевтың орнына Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына осында ұсынылған болатын. Бірақ Колбиннің Қазақстан жерінде өткізген алғашқы тәуліктерінде-ақ етек алған оқиғалар барлық есепшіл ой-ниеттің күл-талқанын шығарды.

Алматы жастары көшеге шықты. Олар республикадағы билік институттарын сырттан келген емес, мейлі қазақ болмаса да, өз адамы басқаруын талап етті. Бұдан кейін болған жағдаймен осы жуырда ғана Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының комиссиясы айналысты, оның жетекшілерінің бірі ССРО халық депутаты Мұхтар Шаханов болған еді. Жергілікті баспасөзде комиссия жүргізген тексерудің нәтижелері жарияланған.

ССРО ХАЛЫҚ ДЕПУТАТЫ МҰХТАР ШАХАНОВПЕН СҰХБАТ

– Мұхтар, сөз кезегі сізде, сіз ақын болғаныңызбен, бізге қарапайым тірліктегі ғана емес, сонымен бірге жанға өте-мөте бататын нәрселер туралы айтуға тура келеді. Әуелі мынаны айтыңызшы: 1986 жылдың желтоқсан оқиғалары кезінде қайда едіңіз?

– Москвада едім. Әдебиетшілердің орталық үйіндегі өзімнің шығармашылық кешіме әзірленіп жатқанмын. Оны Евгений Евтушенко жүзгізуге тиіс болатын. Кеш 19 желтоқсанға жоспарланды. Соған бір күн қалғанда Жазушылар одағының жетекшілерін СОКП Орталық Комитетіне шақырып, Алматыда ұлтшылдық негіздегі толқу болып жатыр, сондықтан Шахановтың көпшілік алдына шығуы қазір қажетсіз деп хабарлапты. Ол, яғни мен, аяғын сындырып алды деп жарияласын.

Мәселеге Евтушенко араласты. Орталық Комитетке телефон шалып, кешке дипломаттар шақырылғанын және бүкіл жауапкершілікті өз мойнына алатынын айтты. Әзер дегенде рұқсат етті.

– **Бәрі де ойдағыдай болды ма?**

– Дәл солай емес. Кештің барысында сахнаға бір жас жігіт шығып, Алматыдағы қанды зобалаңға қарсы наразылығын оқи бастады. Мен сол кезде-ақ қалада бейне бір ойран салды дейтін ешқандай да нашақорлар мен маскүнемдер болмағанын түсінгенмін. Бірақ менің дәлелім жоқ еді.

– **Кейін дәлелдерің болды ма?**

– Иә, маған ондаған, жүздеген адамдар шағымдана бастады. Олар бүкіл оқиғаның шын мәнінде болғанын айтты, олар желтоқсан қасіретінің нағыз кінәлілері аталуын, ал халықтан ұлтшылдық айыбы алынып тасталуын талап етті. Мен өзіммен пікірлестерді жинадым, сөйтіп біз сол күндердің барысын зерттеп, ұланғайыр іс атқардық.

– **Сіздің пікіріңізше, 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына басты кінәлі кім?**

– Тоталитарлық жүйе. Бұл жүйенің өктемшіл қызметі сол тұста Колбиннің және негізінен СОКП Орталық Комитетінің, Ішкі істер министрлігінің, Мемлекет қауіпсіздігі комитетінің өкілдерінен құралған оның айналасындағылардың тобында

болды. Біздің комиссияға запискасында Қазақстан Президенті, сол кездегі Министрлер Советінің төрағасы Нұрсұлтан Назарбаев куәландырғанындай, “Әу басынан оқиға аяқталғанға дейін республиканың жергілікті басшылығының өкілдері оқиғаның даму барысына ықпал ету мүмкіндігінен айрылды. Іс жүзінде барлық шешімдерді, сонын, ішінде Ішкі істер министрлігінің әскерін қатыстыру, шерушілерді қуып-тарату туралы шешімдерді Г.В.Колбиннің кабинетінде москвалық жетекшілер жабық есік жағдайында қабылдады. Республика үкіметінің ол шешімдерге ешқандай қатысы жоқ”.

Тағы да: “Жергілікті кадрлардың пікірін мүлдем елемей-шілікті мына жәйт те айғақтайды: Компартия Орталық Комитеті бірінші хатшысының кандидатурасы Орталық Комитет Бюросының мүшелерімен талқыланды. Г.В.Колбин туралы біз СОКП Орталық Комитетінің бөлім меңгерушісі Г.П.Разумовский оны Алматыға әкелгенде ғана білдік”.

Қазақ жастарына сол кезде қозғау салған наша да емес, алкаголь де емес, сілкіне бой жазған адамдық қадір-қасиет және өз үндерін естірту тілегі екенін түсінуге Колбиннің қабілеті жетпеді. Жастар бұдан былайғы жерде өздеріне сырттан таңылған кезекті, рет саны бойынша 21-ші, партиялық функционердің әмір етуін қаламады. Және мынаны ескеріңіз, қазақ халқының 18 көсемі қазақ емес болатын.

– Бірақ шерушілерді қуып-тарату туралы шешімді Колбин жағдай қыспағына қарай қабылдағанын және қан төгілуін қаламағанын жоққа шығаруға болмас.

– Аңқаулықтың қажеті жоқ. Алматыға он мың адамдай әскерді жинап, оларға алаңды тазарту жөнінде бұйрық бергенде қан төгілмейді деп ойлай ма... және де бұл әскердің – Ішкі істер министрлігі, арнайы мақсаттағы бөлімдердің, қызмет иттері бар бөлімшелердің не әскер екенін білді. Олар іс-әрекетке келгенде бәлсініп жатпайды. Тіпті Алматыдағы әскери училищелердің курсанттарына сапер күректерін жалаңаштауға бұйрық берілген. Мұның бәрі қоғамдық тәртіпсіздік оқиғасына қарсы Ішкі істер министрлігінде талдап жасалған жоспарға сәйкес істелді. Жоспар “Метель” деп аталды. Бірақ бұл да аз болып көрінді. Орталық Комитет басшылығы жұмысшы жасақтарын қаруландыруға нұсқау берді. Желтоқсанның 17-сінен 18-іне қараған түні бірнеше

заводта шұғыл түрде қарадүрсін қару – темір білемше кесінділері әзірленді, электр кабельдерінен бөлшектер кесілді. Заводтарда негізінен орыс тілді тұрғындар жұмыс істейді. Егер де жұмысшы жасақтары іске кіріскенде не болатынын көз алдыңызға келтіре аласыз ба! Мұны кешіруге болмайды.

– Мұхтар, сол желтоқсан күндерінің қасіретті салдары қазір сізге белгілі. Сол туралы айтып беріңізші.

– Үш адам алаңдағы, қаладағы қақтығыстарда өлді. Тағы да үшеуі сол күндері қаза тапты. Бұған Ішкі істер министрлігі мен Мемлекет хауіпсіздігі комитетінің органдары қатысты деп ойлауға бізде негіз бар. Желтоқсан оқиғаларынан кейін жыл бойы ішкі істер органдары фамилиясын, тіпті нөмірлерін көрсетпестен тағы да 58 адамды көмді деген күдігіміз бар. Тіпті мәйтті ешкім танымаған жағдайда да ол нөмірленетіні белгілі.

Мыңдаған адам жараланды. Көбісі ауыр жарақат алды. Жүздеген студент институттардан қуылды. Желтоқсаншыларды» қуғындау бүкіл қыс бойы жалғасты. 99 адам сотталды. Олардың екеуі өлім жазасына, 83 адам 1,5 жылдан 15 жылға дейін кесілді. Алайда қазірге дейін 53-і ақталды. Сондықтан да ол кезде сол өкіметтің қыспағымен алдын ала айқындалған үкім бойынша өтті деген тұжырым жасауға болады. Сотта қараудың барысы туралы Колбинге жүйелі баяндап тұрған.

– Сіз бұл туралы бұрын айтуға тырыстыңыз ба?

– Иә. Бірақ менің аузыма қақпақ қойды. Мені ұлтаралық алауыздықты қоздырады деп айыптады. Әр жәйтке деректі айғақты талап етті. Қазір бізде ол айғақтар бар. Бірақ Алматыда болған оқиға туралы ССРО Халық депутаттарының І съезіне айтып бермек болғанымда республика депутациясының басшысы болған Колбин маған рұқсат бермеді.

– Алайда сіз сөз алып, мәселені айттыңыз ғой?

– Иә, депутаттардың бір тобы осыны талап етті. Және де мен Горбачевті алдауға мәжбүр болдым.

– Яғни?..

– Ол менен съезд мінберінен не туралы айтқым келетінін сұрады. Мен экология туралы дедім. Горбачев “Жақсы” деп басын изеді. Менің Аралды құтқару жөніндегі комиссияда жұмыс істейтінімді ол білетін.

– Ал сіз кенеттен желтоқсан оқиғалары туралы, демократиялық күштерді алғашқы жазалау туралы айта бастадыңыз.

– Иә. Менен халқым осыны күтті. Үзіліс кезінде менің бөлмеме Колбин былай деп телефон соқты: “Мұхтар, бұл не істегенің, сен мені өлтірдің ғой”.

Алайда кейін анықталғанындай, ол болмашы үркумен ғана құтылып кетіпті.

– Айтыңызшы, сіз басқа мәселе бойынша Колбинмен сөйлесіп көріп пе едіңіз?

– Иә. Бірде мен оның қабылдауына келіп, көне ұлттық мейрам – Наурызды Қазақстанда мерекелеуге рұқсат сұрағанмын. Ол рұқсат етті. Мен сонда бұған қазақтар керемет қуанатын болды ғой деп ойлағанмын.

– Мұнда табиғи қайшылықты бірдеңе бар екеніне келісерсіз: республикалық партия ұйымы жетекшісінің халыққа оның ұлттық мейрамын атап өтуге рұқсат беруі қалай?

– Әрине, ерсілік қой. Бірақ бұл ақиқат. Біз барлық мәселеге рұқсат сұрауға тиіс болатынбыз.

...Колбин өмірінің алматылық кезеңін уақытша қоя тұрайық. Кезінде Грузиядан Ульяновскіге ауыстырылған оның осында қандайлық саяси қор жинақтағанын анықтап көрейік.

УЛЬЯНОВСК. “ЛГ” НЫҢ МЕНШІКТІ ТІЛШІСІМЕН СҰХБАТ

– Жан, Колбин сендер жаққа қалай пайда болды және ол өз қызметін неден бастады?

– Геннадий Васильевич біздің облысқа 1983 жылдың аяғында келді. Оны әкеліп, таныстырған Егор Кузьмич Лигачев. Олардың бір-бірін жақсы білетіні көрініп тұрды. Оның басшы қызметіне кірісердегі сөзінен мынадай жәйт бәріміздің есімізде қалып қойды: “Мен жүзімнің өлкесі Грузияда 8 жыл жұмыс істедім және ішіп кеткен жоқпын. Мұнда да төзімді болармын деп ойлаймын”. Мәселе мынада еді. Оған дейінгі біздің бірінші хатшымыз, ұзынқұлақтың түрлі пікірлеріне қарағанда, Бахус мәселесі бойынша әлсіздеу болса керек, сондықтан да салауатты Колбинмен ауыстырылған

болар. Бірақ жаңағы пікір бейне бір біз жатсақ-тұрсақ та жаңа хатшыны іштіртпек болуды көксейтіндей естілді.

Ішімдікке қарсы науқан Колбиннің басты ісіне айналды. Оның айтуымен шарап жасайтын өндірістің бәрі жабылып, іс жүзінде сыра шығару да тоқтатылды. Мәселен, Базарсызған тамақ комбинатында импорттық негізде әзірленген шарап жемдік ашытқыға қайта өңделуге жіберілді. Облыстық комитет құрған “партиялық жасақтар” жер астынан шыққандай пайда бола кететін, мереке, той, мерейтой күндерінде пәтерлерді аралап, “тәртіп бұзғандарды” ұстап жататын. Туған күннің бәрін партия ұйымының, кәсіподақ, комсомолдың бақылауымен өткізу ұсынылды. Коллективтік аңду, “достық иландыру” практикаға енді. Барлық аупарткомдарда “сенім әңгімелері” дейтіндер енгізіліп, онда өз айналасы өздерін-өздері мінсіз ету үшін “емдеуден” өткізумен болды. Осыған орай ол номенклатуралық барлық қызметкерлерді саяжай және автомобиль алудан бас тартқызды. Аналар қиналса да көнді, өйткені жүйенің заңы сондай болатын.

– Жан, оның ірі ұйымдастырушы болғанына келісетін шығарсың, өйткені ол тұрғын үй құрылысын ретке қоя білді ғой.

– Дұрыс айтасың. Бұл адам өзгелерді еліктіріп қана қоймайтын, сонымен бірге айтқанына көндіретін. Ол совхоздар мен колхоздарда 20 тұрғын үйден салуға қаланың барлық кәсіпорындарын міндеттеді. Селоның жайын осылайша көтермек болды. Бәз бір жерде тұрғын үй, енді бір жерде көпір, енді бірінде мәдениет үйі керек екендігі айқын болса да, үйлер салуға бұйрық берілді. Ол орындалды да.

Облыстық партия комитеті оның тұсында мектептердің барлық түлектеріне заводтарға баруды ұсынды, сөйтіп институттарға түсу құқы оларға екі жылдан соң ғана берілді. Маскүнемдікке қарсы күрестің нәтижелері көзге ұрып тұруы үшін Колбин келгеннен екі жылдан кейін облыстағы барлық айықтырғыштар жабылды – “олардың қажеті жоқ”. Сөйтті де біздің бірінші хатшы көтеріңкі көңілмен Москваға рапорт берді. Ол айықтырғыштар қазір қайтадан ашылған.

– Жан, аппарат қатал тәртіпке үйренгенін түсінсеңші. Егер жоғарыдан қандай да бір науқан жарияланса, төменгі жақ оның өту барысы туралы үнемі баяндап

отыруы тиіс қой. Ондай жағдайға Колбин өзге партия лидерлері не істесе, соны істеді.

– Тіпті де олай емес. Уақыттың ыңғайына қарай жұмыс істеуге болар, әйтпесе сені қуып шығады, бірақ мұндай жағдайда да ақыл-ойдан адасуға болмайды ғой. Ал Колбин кез-келген науқанды шектен шығушылыққа дейін жеткізетін.

– Ол кластағы озық оқушы секілді болды дегің келіп тұр ма?

– Нақ солай.

– Колбин қаланы ретке келтіру үшін көп іс атқарды деп естідім.

– Жараның көзін тырнама. Оның тұсында үш жыл бойы қалалық бюджеттің елеулі бөлігі онсыз да ескерусіз қалмаған, қаланың облыстық комитет маңындағы орталығын жалтыратуға жұмсалды. Ондағы ескі ағаштар түп-тамырымен қопарылып, олардың орнына шырша мен роза отырғызу қандайлық жігерлі жүргенін сен көрсең ғой. Оның ұсынуы бойынша саябақтар (оған дейін де әсем болған) қайта жасалып, ескерткіштер бір орнынан екінші орынға көшірілді. Солардың бірі И. Гончаровтың ескеркіші сәтін салып бұрынғы орнына қайта әкелінді. Алайда Колбиннің басқа бір мәселедегі әрекетін лайықты бағалау керек. Оның батасымен ульяновтықтарға саяжай учаскелерін бере бастады. Адамдар разы болды. Әрине, әңгіме таза ауатқомдық шара туралы болып жатқанда бұған партияның қандай қатысы болсын?

– Жан, сен мынаны ұмытпа, ол кезде партия “бәрін де шешетін” кадрларды іріктеумен барынша күшті айналысатын. Геннадий Васильевич бұл тұрғыдан алғанда өзін қалай көрсетті?

– Үш жылдың ішінде тоғыз жүзге жуық адам орнынан алынды немесе ауыстырылды. Бұған да түсініктеме берудің қажеті жоқ. Жуырда ол “Симбирский курьер” газетінің: “Сіздің бұрынғы бастамаларыңыздың бәрі де өзіңіз кеткеннен кейін аяқсыз қалуының себебі не?” деген сұрағына жауап бере алмай, күмілжи берді.

Ретіне қарай осы газеттен дәйексөз келтірейін: “Қорқытпасан, саған ешкім де еш нәрсе істемейді...” Міне, көрдіңіз бе, қызық ой емес пе? Яғни біреудің бір нәрсе істеуі

үшін ол адамды қоқытып-үркіту қажет екен, ол сонда ғана қимылдайды екен.

– Біз мұны басымыздан кешірдік қой. Біздің тарихымызда төбемізден қамшы үйірген кемеңгер де болған. Қалай деп ойлайсың, Колбиннің өмірбаянында Ульяновск кезеңі соншалықты маңызды ма?

– Бір сөзбен жауап беру қиын. Алайда, оның тұсында облыста көптеген нәрсе терең әлеуметтік өзгерістер жасау мақсатымен емес, қайта, керісінше, қайдағы бір саяси саудагерлікке салыну үшін жасалған деген әсер қалыптасты. Еліміздің газеттерінің бәрі Ленин қаласында болып жатқан өзгерістер туралы жарыса жазумен болды. Ал біз елімізді орасан зор көлемде алдауға қатысушылар сияқты сезіндік. Ол кезде “Тұрғын үй-90” (мұны халық көзбояушы кэззартық деп атады), “Мелиорацияландыру”, “Салауаттылық” сияқты бағдарламалардың бәрі де жайына қалды.

Мына бір нәрсеге назар аударыңыз: Колбин қарапайымдалық туралы аузы тынбай айтудан жалыққан емес, бірақ қызына өзі тұрған көшенің қарсы бетінен үш бөлмелі үй алып беруден тартынған жоқ. Оның тұсында СОКП облыстық комитетінің ғимараты үздіксіз сәндендірілумен, безендірілумен болды: сырты ақ мәрмәрмен қапталды, үш бірдей зал (қызыл зал, бюро залы және “үлкен” зал) жасалып, жабдықталды. Бюро мәжілісі өткізілетін залдан төмендегі қарапайым бірақ қабырғасы еменмен қапталған дәмханаға (буфетке) түсетін жасырын саты жасалды.

– Ал, Жан, мынаны айтшы. Ол адам өзінен кейін қандай әсер қалдырды?

– Ол бейпіл сөзге бай еді. Үйіп-төгіп уәде беруден, үсті-үстіне инициатива білдіруден, бағдарламалар жасаудан жалықпайтын. Бірақ, оның бәрі де бос сөз болып шығатын.

– Мен Геннадий Васильевичтің орнында болсам, біздің зерттеуіміздің кейбір қағидаларына қарсы дау айттып, наразылық білдіруге тырысар едім. Өйткені, оның халыққа белгісіз, өзі ғана берген жарлықтарын дәлелдеу іс жүзінде мүмкін емес қой. Ол мұның бәрін де бюро немесе облыстық атқару комитеті шешкен болатын деп айта алады ғой.

Бюро мәжілістерінің стенограммалары бар. Бұл бір. Екіншіден, облыстағы барлық елеулі шаралар бірінші хатшының бастауымен ғана қолға алынып, ілгері жылжитыны дәлелді қажет етпейтін нәрсе, аксиома. Мұны жоққа шығаруға тырысу кісінің күлкісін келтіреді.

АЛМАТЫ. МЕНШІКТІ ТІЛШІМЕН СҰХБАТ

– **Саша, кезек сенікі. Колбиннің Қазақстанға келуі кезіндегі жағдайды есіңе түсірші.**

– Шынын айтқанда, ешқандай да ерекше жағдай болған жоқ. Ол бізге аспаннан түсе қалғандай әсер етті. Жуық арада республикада әйтеуір бір басқа басшы болатынын жұрттың бәрі де сезінген еді. Мұндайда, әрине, бірінші хатшының орнынан үміткерлерді өздерінше болжап, өлшеп-пішумен болады. Бірақ “біріншінің” мәселесі біздің кезімізде импорттық тәсілмен шешіледі деген ой ешкімге де келмеген еді. Республиканың бірде-бір адамы бұған дейін білмейтін біреу небәрі 18 минөтте Орталық Комитеттің басшысы болып шыға келді...

– **Геннадий Васильевичтің республика өмірін жақсарту бағытында жасаған жаңалықтары тек үйіп-төгіп уәделер бергенін сіздер қашан түсіндіңіздер?**

– Қиын сұрақ екен... Желтоқсан сойқанынан кейін біздің бәріміздің – қазақтардың да, орыстардың да, немістердің де, ұйғырлардың да – қуатты насихат күшімен әрі жедел, әрі мықтап санаға сіңірілген, құлаққа құйылған нәрсе біреу-ақ еді: бәріне де нашақорлар, маскүнемдер, ұлтшылдар кінәлі...

Осы бір насихаттық бағдарламаның соңғы қағылған сойдақ шегесі СОКП Орталық Комитетінің 1987 жылғы шілдеде қабылдаған атышулы қаулысы болды. Онда ұлтшылдық жөніндегі болжам қайтalandы. Мұның тіпті қисынсыз нәрсе екенін түсіну үшін жарты жыл уақыттың өзі де жеткіліксіз болды. Жалпы Колбиннің прессингі орасан зор еді. Ол құдайдың құтты күні кеңестер, пленумдар, баспасөз конференцияларын өткізумен болды. Геннадий Васильевичтің құрған алуан түрлі көп комиссиялары, үйлестіру кеңестері гүілдеп жұмыс істей бастады. Ондай комиссиялар азық-түлік, қылмысқа қарсы күрес, тұрғын үй мәселелері бойынша құрылған еді. Жалпы жұрттың басын айналдырып, эйфория жасаудың нағыз өзі.

– **Жақсы дейік, ал кейін ше?**

– Кейін жағдай өзгерді. Айығу басталды. Барлық бағдарлама атаулы қызыл сөзге, әсерлі мәлімдемелерге, сырттай қарағанда тартымды инициативаларға айналды. Біздің бәріміз де нақты өмірде өзгеріп жатқан нәрсенің мардымсыз екенін айқын сезіп, көзбен көре бастадық. Азық-түлік көбейген жоқ, қылмыс атаулы жалпы алғанда өсумен болды, пәтер кезегі кемімеді, жүйенің әміршілдігі бұрынғысынша қала берді. Алайда мұны жағдайға талдау жасай білетіндер ғана түсінді. Ал халық арасында қайырымды патшаға деген байырғы сенім әлі де ұзақ уақыт сақтала берді. Оның үстіне берілген уәденің ұшы-қиыры жоқ еді.

– **Атап айтқанда қандай уәделер?**

– Бәрі де бос уәделер еді деп санай беріңіз. Ол қазақтарға: “Бір жылдан кейін мен сендердің тілінде сөйлейтін боламын” деді! Орыстарды да маңдайынан сипап қойды: ұлтшылдықтың бет-пердесін жұламыз, қазақтардың жоғары оқу орындарындағы озбырлығын жоямыз деп соқты. Жұрттың бәріне бірден – 1991 жыл келгенше 1987 жылғы қаңтарға дейін кезекте тұрғандардың бәрі де пәтер алады, бір жарым – екі жылдың ішінде сөрелерде ет сіресіп тұрады, қылмысты түп-тамырымен жоямыз деп бөсті. Қабылданған жаңалықтар интернационализм мәселесіне де қатысты болды: “Жұртты ыдыратпайтын, қайта біріктіретін нәрсенің бәрін де жасаңдар!” деді. Алайда мұның өзін қалай жүзеге асыру керектігін ешкім де түсіндіре алған жоқ. Немесе: “Ендігі жерде әрбір қазақ басшы орыстарға, ал орыс басшы – қазақтарға қамқорлық жасауға тиіс!” деген нұсқау берілді. Құлаққа жағымды-ақ ұран. Бірақ немістер туралы, ұйғырлар туралы, корейлер туралы, басқа да “жасы кіші бауырлар” туралы кім қамқорлық жасайды, басшылар арасындағы біздің қамқорымыз кім деген сұрақ жаңбырдай жауды.

Демократияшыл көсемнің бейнесін жасауға алуан түрлі ойдан шығарылған аңыздар да қосылды: ол магазинге өзі барады екен, кезекте тұрып, сүтті өзі сатып алады екен, қатардағы қарапайым үйге кіріпті, жеке басының күзетін қысқартыпты деген әңгімелер таратылды. Бұл арада Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы іс басқарушысы Статининмен әңгімелесіп көрсеңіз, ол ненің аңыз, ненің шындық екенін ашық айтып береді. Мен осы кеңеске құлақ асып

Андрей Григорьевичтің бірінші хатшының демократтығы жөніндегі таратылған әңгімелердің шындыққа қаншалықты сай келетінін ежіктеп сұрай бастадым. Өйткені іс басқарушы өзінің қызмет бабына байланысты хатшының тұрмыстың проблемаларын шешуіне көмектесуге міндетті ғой.

– Оның магазин аралайтындай мұқтаждығы тіпті де болған жоқ. Колбиннің отбасы арнаулы базалардың қамтамасыз етуінде болды. Жалпы алғанда оның тұрмыстық проблемаларын шешуге деген әдеттен тыс тәбеті ерекше күшті еді.

Мен Қонаевпен бірге істестім. Ол Саяси Бюроның мүшесі ретінде Москвадан фельдьегерлік байланыс арқылы мырышпен жабылған контейнерлермен азық-түлік алып тұратынын білетінмін. Ондай нәрселер болды ғой. Бірақ оның шонжарлық әдеті қаншалықты болса да үйінде жиырма тауық ұстап, сол тауықтардың жұмыртқаларын ғана жеуді ойына да алған емес.

– **Сонда қалай, тауықтарды үй ішінде ұстағаны ма?**

– Жоқ олай емес, әрине. Резиденциясының жанына арнаулы тауық қора соқтырды.

– **Колбиннің өзі қайда тұрды?**

– Мен оған Қонаевтың бұрынғы саяжайын көрсеттім. Ол қаланың іргесінде болатын. Онда он бір бөлме, кинозал, бассейн, арнаулы байланыс, бильярд, күзет бөлмесі бар еді. Ол көріп шықты да, бәрі де дұрыс екен деді. Тек иттерді серуендететін жылы қора салуды ойластыру керек екен. Сондай-ақ басқа да біраз ұсақ-түйек нәрселерді айтты.

Біраз уақыт өткеннен кейін ол мені өзіне шақырып: Министрлер Советінің шаруашылық басқармасы бір үйді пайдалануға береді екен, содан бірінші хатшы үшін қалада тұратын пәтер дайындаңыз, деді. Таңдау бес бөлмелі пәтерге жасалды. Ондағы пайдалы алаңның өзі 170 шаршы метрге жуық еді. Ол бір бөлмені ванна етіп қайта жабдықтауды, оған басқа түсті жарық орнатуды сұрады. Өзінің қалауы бойынша пәтердің кәдімгі паркеті өрнекті паркетпен ауыстырылды. Бөлмелер мәнерлі эшекейлермен безендірілді. Бұл жұмыстар 30 мың сомға дерлік түсті. Пәтердің астыңғы қабатынан күзетке, медсестраға, аспазға үй берілді. Ал көрші подъезден қызы балаларымен бірге пәтер алды. Оның пәтері де жаман емес еді – 130 шаршы метр болатын. Осы пәтерге байланысты Геннадий Васильевичпен екеуміздің арамызда ырың-жырың пайда болды.

– Сонда сіз Марина Геннадьевнаға пәтер беруге қарсы болдыңыз ба?

– Тап сондай пәтер беруге қарсы болдым. Мұның үстіне, ол қызына ешқандай құжаттарсыз-ақ ордер жазып беруді талап етті.

Статенин маған Қонаевтың тұсында мұндай істердің қалай жүргізілгенін егжей-тегжейлі айтып берді. Ол біреуге кезектен тыс пәтер бергісі келсе, бұл үшін жауапкершікті өзіне алудан қорықпайтын. Оның өтінішіне бұрыштама соғып, қол қойып беретін, ал қалалық Совет атқару комитеті ордер жазып беретін. Колбин болса, өзінің қызынан қандай да болсын өтініш жаздырып алғысы келмеді. Ол ол ма, күмәнді құжаттарға бұрыштама соғып, қол қоюдан бас тартты. Статенин де қасарысып отырып алды: бұрыштама соғылса, ордер де беріледі, бұрыштама болмаса – онда кешірерсіз... деп, отырып алды. Колбин іс басқарушыға өзінің күзет басшысын екі рет жіберді, ордер талап еткізді. Статенин де қасарысып бақты. Бірақ, сайып келгенде, бәрі де Колбиннің пайдасына шешілді, әрине.

Бұлардың өзара қарым-қатынасы самолет оқиғасынан кейін біржола бұзылды. Мен әлдебір әуесқойлықпен “Колбиннің жеке самолёті болды ма?” деп сұрадым.

– Жоқ, – деп жауап берді Статенин. – Дербес самолет Саяси Бюро мүшелеріне ғана тиісті болатын. Ал Колбин бізге Орталық Комитеттің қатардағы мүшесі ретінде ғана келді. Алайда, оның талаптары деген тіпті зор еді. Бірде ол мені шақырып алып, өзінің жеке дүние-мүлкін әуе жолы арқылы алып келудің керектігін айтты. Дәлірек айтқанда, ол дүниемүліктерді қарсы алып, түсіру және тиісті жеріне жеткізу жөнінде тапсырма берді. Мен шекаралық әскер округінің командашысымен келісіп, самолеттен жүк түсіру үшін бір взвод курсант жіберуді сұрадым (зат соншалықты көп деген болатын), 12 жүк машинасын алып, самолетті қарсы алуға кеттім. Бір кезде ИЛ-76Т самолёті келіп қонды. Ең үлкен жүк самолёті. Екі сағаттың ішінде жүкті түсіріп, алып та кеттік. Сол күні кеште әйелі – Софья Ивановна Колбина қызымен, үш немересімен және екі итімен бірге ұшып келді. Бірақ олар ТУ-134 самолётінің арнаулы рейсімен келді.

Біз саяжайға келе жаттық. Онда бәрі де әзір болатын. Кешкі ас та, гүл де даяр еді. Күзет қошемет көрсете сәлемдесті. Күзет үшін жедел түрде жаңа үй салуға тура келді. Колбиннің кезінде күзет орны төртеуге дейін жеткізілді. Қызметшілердің демалатын орны да керек болды...

Кейіннен Орталық Комитетке түрлі талап-есептер келе бастады: бірінші хатшының дүние-мүлкін тасып жеткізгені үшін 29 мың сом, отбасы мүшелерін алып барғаны үшін 7 мың сом талап етілді. Және мұны үш күн мерзімнің ішінде орындау қажет болды. Мен Колбинге бардым: “Геннадий Васильевич, мұнша ақшаны қай қаржының есебінен төлейміз?” дедім. Ол маған: “Сен оған саспа, мен Лигачевтің өзімен сөйлестім. Бәрі де дұрыс болады” деді. Москва СОКП Орталық Комитетінің іс басқарушысы Кручинаға телефон соқтым: біз Колбиннің пәтерін жөндеп, безендіруге 33 мың сом жұмсап жібердік. Енді, міне, самолет үшін 36 мың сом төлеу керек. Мұны қалай етеміз? Кручина: “Білмеймін, өздерің шешіндер” деді.

Мені Колбин тағы да шақырды: “Мен саған айттым ғой – Лигачевтің өзінен нұсқау болады...” деді. Сонымен ол дүние-мүлкін тасығаны үшін небәрі 150 сом төледі. Бар болғаны 5-ақ тонна жүк деп көрсетті.

– Осы оқиғалардың бәрінен кейін Колбиннің сізге деген сезімі қандай болғанын мен де аңғара бастадым.

– Арада бірнеше күн өткен соң мен қамауға алындым. Баяғы 1981 жылғы бір ескі оқиғаны есіме салды. Ол кезде республиканың басшылығы Югославияның көрмеге қойылған мебелін өздерінің жеке меншігіне алған болатын. Кейбір нәрселерді мен де алған едім. Мебельдің ақшасын толық төлегеніме қарамай, менің бұл күнәм кешірілмеді. Оның үстіне тіркеуден өтпеген аңшы пышақтарын сақтағанымды, машинаның жүргізушісіне мылтық сыйлаған фактімді қосты. Шофер де қамауға алынды.

Алайда таң қаларлық бір нәрсе жауап алған тергеуші маған тағылған айыптың төңірегінде өз кінәмді мойындауды емес, қайта Қонаевтың Брежневпен байланыстары туралы, Қонаевтың Брежневке берген сыйлықтары туралы, қайдағы бір паралар жөнінде айтып беруімді талап етті. Камерада менің қасыма салпаңқұлақ біреуді отырғызды. Ол да

мені “жаңғақша шағуға” әрекеттеніп бақты. Ал менің мойындайтын дәнеңем де жоқ еді. Мебель алғаным ба – оны мойындаймын, кінәм бар. Алайда, ол кездің әдет-ғұрпы солай еді ғой. Түсінесіз ғой, заман сондай болатын. Сол күнәм үшін мен сегіз жыл бас бостандығымнан айрылдым, дүниемүлкім конфискиленді. Соттан кейін ұзамай әйелім өзін-өзі өлтірді. Мені, қанша сұрансам да, онымен қоштасып қалуға жібермеді.

Арада бір жарым жыл өткенде ССРО Бас прокурорының наразылығы бойынша республиканың Жоғарғы соты ұрлық жөніндегі бапты жоққа шығарды. Алайда, қолына ақтау үкімін ұстаудың орнына кешірім жасау тәсілін қолданды. Мен мұны әділетсіздік деп білемін.

АЛМАТЫ. МЕНШІКТІ ТІЛШІМЕН СҰХБАТТЫҢ ЖАЛҒАСЫ

– Саша, қылмысқа қарсы күрес майданында Колбин өзін жалпы қалай көрсетті?

– Қылмысқа қарсы күресу, әрине, қажет болды. Алайда, сотқа дейін, көбінесе айыптау қорытындысына дейін біреулерді өзінің баяндамасында, газеттегі мақалаларында қылмыскер деп атаудың өзі де қылмыс! Статенин жөнінде де, басқалар жөнінде де тап осылай болды. Колбин оларды сот болардан көп бұрын азаматтық айыптау қарғысына ұрындырды.

Маскүнемдікке қарсы күресте де солай болды. “Қаланы маскүнемдерден тазартайық!” деген ұран тастады. Органдар адамдарды ақ-қарасына қарамай, ұстай бастады. Аузыңнан сәл иіс сезілсе-ақ еңбекпен емдеу орындарына жіберу, жер аудару күшейді. Осы бір науқан қаншама адамдардың өмірін өксітті десеңші! Мен республиканың прокуроры Елемесовпен әңгімелестім. Онда осы бір алкоголизмге қарсы науқан жөнінде жатқан наразылықтың шегі жоқ.

Ал, Колбиннің мемлекеттен жымқырылған нәрселерді қайтару жөніндегі әрекеттерін алайық. Ол мақталы аудандарға өзі барып, адамдарды ұрланған қаржыны мемлекетке қайтаруға үгіт жүргізген еді ғой. Жұрт солай етті де. Алайда, біраз жағдайда мемлекетті ұрлағандар емес, қайта олармен, мемлекет мүлкін талан-таражға түсірушілермен

туыстық байланыста болған адамдар төледі. Немесе ауылдастарынан жинады. Содан кейін әлдебіреулер қылмысты жауапқа тартылудан босатылып жатты.

– Иә, Геннадий Васильевичтің Жоғарғы Советте өзін Халықтық бақылау комитетінің төрағасы қызметіне бекітерде осы бір қайырымдылық әрекетін жұрттың есіне салғанын мен де ұмытқан жоқпын. Заң жүзіндегі сияқты көрінетін барып тұрған мән-мағынасыз былықтың дәл өзі. Ол осындай тәсілмен жиналған 12 миллион сом ақшаны өзінің сіңірген еңбегі ретінде көрсетті.

– Бұл – барып тұрған волонтаризм. Және бір факті айтайын ба? Ойлап қарашы, бірде оған мынадай бір идея сап ете қалыпты – Қазақстанның үстімен ұшып бара жатқан үйректерді жаппай қырып-жойып ату керек, сонда халықты үйрек етіне қарық қыламыз депті. “Жасылдарға” рахмет, олар шу шығарып, бұл әрекетке жол бермепті. Әйтпесе үйректерді қырып салудан ешкім де тайынбас еді.

Геннадий Васильевичтің нені қалай сезінетінін білу мен үшін әрқашан қызықты болды. Алып республика – 16 миллион халық, теңіздер, тың өлкесі, алып заводтар, көмір бассейндері, 19 облыс бар! Оны осы бір өте ауыр және өзі үшін мейлінше жұмбақ жүкті арқасына салуға “үгіттеген” не нәрсе болды екен? Түсінемін: “Партия тапсырмасы”, “Біз партияның солдатымыз!” деген жауап айтылуы мүмкін. Біз мұны естідік те. Ал адамгершілік тұрғысынан алып қарасаң ше?.. Ұрейленетін ештеңе болмағаны ма?

– Ал, Колбиннің Москваға ауысатынын білген кезде қандай сезімде болдыңыздар?

– Әрине, көзімізге жас келе қойған жоқ. Және бізден оны жібересіңдер ме, жібермейсіңдер ме деп сұраған да ешкім болмады.

Бірінші хатшы болып Нұрсұлтан Назарбаев сайланды. Бұған қазақтардың қуанышы қойнына симай, мәз болып кеткен жоқ, ал орыстар қабағын түйіп қамықпады, алаңға баруды ойларына да алған жоқ. Кәдімгі қалыпты, жұрттың бәріне түсінікті шешім болды. Жұрт енді былай деуді шығарды: о баста-ақ осыны сайлау керек еді, сонда сойқанды ешнәрсе де болмас еді.

1989 жылғы 7 маусымда ССРО Жоғарғы Советінің мәжілісінде Халықтық бақылау комитетінің төрағасы қызметіне балама кандидатура ретінде Борис Ельцин ұсынылды. Горбачев оған сөз берген кезде парламенттің ықылас магниті соған қарай ауа бастаған да еді.

Ельциннің Колбинді жақтап сөйлеген сөзі іс тағдырын шешіп кетті. Колбин басым көпшілік дауыспен ССРО Халықтық бақылау комитетінің төрағасы болып сайланды.

Осы бір салтанаттан кейін мен Геннадий Васильевичпен бірге текпішек сатымен төмен түсіп келе жаттым. Менің қасымда әбден қажыған, көз жанары сөне бастаған, бүкшиген ақ шашты адам келе жатты. Бір таңқаларлығы – ол қуанышты емес еді. Бәлкім, ол партия солдаттарының ауыр жүгін өмір бойы арқалап өтудің қиындығын тап осы кезде түсінген болар.

...Осы бір көріністі еске ала отырып, мен өзіме-өзім сұрақ қоямын: біз осы неге алты жыл бойы ұшы-қиыры жоқ ізгі ниеттердің әлдебір сиқырлы шеңберін айналып жүріп алудан арыла алмай келеміз? Мұның сыры сол шеңбердің периметрінде бір-бірімен тастай қатып, қол ұстасып қалған, тыныш өмірге әлі де кетпеген адамдардың сіресіп тұрып алуынан емес пе екен? Алайда, ендігі жерде менің ешқандай да алдамшы елеске сенгім келмейді. Өкімет басында әлгіндей адамдар отырған уақытта ешқандай да өзгеріс болмайды, ешқандай да басқа өмір орнатылмайды. Сол баяғыда болған, болып та отырған өмірден тіпті де қол үзіп кете алмаймыз.

Мен өзімді жұрттың дұрыс түсінгенін қалаймын. Өз кейіпкерімнің өмірі жөніндегі әңгімеге газеттің тұтас бір бетін арнай отырып, мен оны саяси тоталитаризмге салынғаны үшін де, өзге күнәларға батқаны үшін де айыптамаймын. Ол да барлық өзге адамдар сияқты, оны да кадрларды іріктеудің және орналастырудың қатыгез жүйесі осылай қалыптастырған. Басқа біреулер бұл жүйемен тіл табысып, үйренісе алмады немесе қандай жағдайда болса да оның жоғарғы қабатына өрмелеп шыға алған жоқ.

Біздің заманымыздың оғаш оқиғасының өзі де осында. Революциялық өзгерістер жасауға тап әлгі Колбин және сол сияқтылар кірісті. Ал олар, идея бойынша, өздерінің өкімет

билігінің құрылымын қиратуға тиіс болатын. Мұндай принцип те мүмкін болады-ау деген үмітпен біз тағы да балаша алданып қалмас па екенбіз?!

Енді негізгі мәселеге келейік. Жаңа саясат, егер ол шынында осындай болса және әңгіме әлдебір алдауға иландыру жөнінде болып отырмаса, жаңа идеялар мен жаңа имандылық ала келетін жаңа адамдардың күшімен жасалуы тиіс. Өйткені, “Запорожецтен” “мерседестік” жылдамдықты талап етудің қисынсыз екендігіне иланарсыздар деп ойлаймын.

(Қарашаның 28-і, 1990 жыл. “Литературная газета”).

КОЛБИН, САЯСИ ПОРТРЕТ ШТРИХТАРЫ

1986 жылдың 17-желтоқсанында барлық республикалық газеттерде осы айдың 16-сы күні ұйымдық мәселе қараған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің V пленумы туралы ақпарат хабар жарияланды. Онда пленум Д.А.Қонаевты демалысқа шығуына байланысты республика Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметінен босатып, орнына СОКП Орталық Комитетінің мүшесі, Ульяновск облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Г. В. Колбинді тағайындады.

Осы хабармен бірге басылған өмірбаянынан біз Колбин жолдастың 1927 жылдың 7-маусымында Свердловск облысындағы Нижний Тагил қаласында туғанын, ұлты орыс, білімі жоғары, 1955 жылы Орал политехникалық институтын бітіргенін білдік. 1954 жылдан бері СОКП мүшесі, 1959 жылдан партия жұмысында: Нижний Тагил заводының партком хатшысы, аудандық комитеттің бірінші хатшысы. 1962 жылдан қалалық партия комитетінің екінші, 1964 жылдан бірінші хатшысы. 1970-1975 жылдарда Свердловск облыстық комитетінің хатшысы, одан кейін 1975-1983 жылдар аралығында Грузия Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы. 1983 жылдан Ульяновск облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы.

Ленин, Қазан революциясы, екі Еңбек Қызыл Ту, Еңбек Даңқы ордендерімен және медальдарымен наградталған.

Бүгін сонау 1986 жылғы беттері сарғая бастаған газеттермен таныса отырып, ойыма осыдан бір жыл бұрын болған оқиға еріксіз орала кетті. Ол – 1989 жылғы ССРО Жоғарғы Советінің Г. В. Колбинді ССРО Халықтық бақылау комитетінің төрағасы етіп тағайындау туралы шешімі. Неге екенін білмеймін, әйтеуір осы екі оқиға арасында заңды бір байланыс бар болады да тұрады. Олай деуімнің екі себебі бар. Біріншіден, 1986 жылғы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің V пленумында Д. А. Қонаевқа көп жылдық еңбегі мен Қазақстанның сол жылдары қол жеткен табыстары үшін алғыс жариялаумен қатар, көптеген проблемалардың

жинақталып, әлі де болса өз шешімін күтіп жатқандығы атап көрсетілген болатын. Міне, осы мәселелерді шешетін бірден-бір кісі, бәлкім, Г. В. Колбин болуы керек еді. Екіншіден, Қазақстандағы биік лауазымды әдеттегіше орталықтағы келесі бір жылы орынға жету мақсатында пайдалану. Олай деп сезіктенуге негіз бар. Оған бұған дейінгі тарихымыз куә. Совет дәуірінде республиканың партиялық басшылығында үш-ақ қазақ болыпты. Бұл көп нәрсені аңғартатын сияқты. Әрине, біз осы жерде бірінші хатшы болып келген басқа ұлт өкілдерінің еңбегін жоққа шығарудан аулақпыз. Ол тарихи шындыққа қайшы келгендік болар еді. Бірақ деректің аты дерек. Одан бұтара алмайсың.

Міне, осы соңғы жағдай менің Г.В.Колбин жолдас Қазақстандағы қызметін жұмыс бабымен көтерілудегі келесі бір саты ретінде пайдаланды деген сенімімді күшейтіп отыр. Бұл – Г.В.Колбин еңбегін жоққа шығару, кемсіту немесе артынан тас лақтыру емес. Н.Ә.Назарбаев айтқандай, Г.В.Колбин бізде көп және адал қызмет етті. Дегенмен, біз Колбин жолдастың екі жарым жылдық қызметін сөз бен істің бірлігі, жүргізілген саясатының бірізділігі тұрғысынан саралап көрмекшіміз. Бұл, біздіңше тек саяси проблема емес, ол біле-білсеңіз, моральдық та, принциптік те дүние.

Г. В. Колбиннің Қазақстандағы қызметін әңгіме еткенде оны, негізінен республикадағы ұлттық проблемалармен, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасымен, тіл және кадр, тұрғын үй мен халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету сияқты күрделі мәселермен ұштастырып, тілге тиек ете сөйлегеніміз жөн болар. Сөз жоқ, Советтер Одағында ұлт мәселесінің бұрмаланғаны рас. Колбин жолдас бір сөзінде Қазақстанда ұлтаралық қатынастар саласына да үлкен нұқсан келтірілгенін атап көрсетіп, республикада көрініс тауып отырған келеңсіз жағдайлар, атап айтқанда, тамыртаныстық, кадрлардың бір бөлігінің моральдық құлдырауы, ру, жүзге бөлінушіліктен, жерлестік, т. б. негізінде дүниеге келді. Ал осылардың бәрі 1986 жылғы Алматыдағы Желтоқсан оқиғасына әкеліп соқты дейді. Түпкі себеп дұрыс ұлттық сана-сезімнің қалыптаспауында деп біледі. (“Партийная жизнь Казахстана”, 1989, № 5, 14-бет). Бұдан кейін мынадай орынды сұрақ тұмай ма: ұлттық республикаларда ұлттық (советтік емес) сана-сезімді тәрбиелеуге,

жастарды сондай сезім негізінде баулуға мүмкіндік болды ма? Сонау 30-жылдардың орта шенінен бастап, ұлт мәселесінде ақты ақ, қараны қара деп айтудан қалдық емес пе? Ұлыдержавалық шовинизмде шаруаларың болмасын, жергілікті жерлердегі ұлтшылдықпен айналысыңдар демеді ме. Әуелі В.И.Лениннің кіші ұлттар тарапынан болатын ұлтшылдық үлкен ұлттың тарапынан болатын шовинизмге жауап ретінде болады деген сөздеріне құлақ аспадық қой. Ұлт арасындағы, тіптен ағайын арасындағы дұрдараздық сол кездерден басталып, арам пиғылды, мансапқор, адал ниеттен жұрдай алаяқ арызқойлар мен атқамінерлердің күні туып, ұлтымыздың нағыз ұлттық санасы мен ойы болған ұл-қыздарымыздан айрылды қой, шіркін-ай. Тіптен алысқа бармай-ақ, орысша оқып, тәрбие алған, әлемге аты белгілі ақынымыз, қоғам қайраткері Олжас Сүлейменовты алайықшы. “АЗиЯ” атты еңбегі барып тұрған орыстарға қарсы бағытталған еңбек деп бағаланып, белгілі айдар тағылып, авторы кезінде қуғын-сүргінге түсті ғой. Олай болса, бұл мәселеге біржақты қарауға болмайды екен. Тек қайта құрудың арқасында ғана кейбір мәселелерді бүкпесіз айтуға қолымыз жетіп отыр. Қазақ ССР Ғылым академиясында болған бір кездесуде Г.В.Колбин өзінің Д.А.Қонаевпен кездескенін, онда 1937 жылы шыққан орыс және қазақ тілдерін оқып-үйренуді жетілдіру туралы қаулысы төңірегінде әңгіме болғанын айтты. Әңгіме барысында Дінмұхамед Ахметұлы егер кезінде осы мәселелерді көтергенімде ұлтшыл аталған болар едім деген екен. Көріп отырсыздар, біз осы күндері түп-тамырымен жою үшін салып жүрген әкімшілдік-әміршілдік басқару жүйесі қатардағы азаматтарды былай қойғанда, тіптен қолында билігі бар, беделі бар деген адамдардың өздеріне аяқтарын қалт басуға мүмкіндік бермегені баршаға мәлім. Басқаша болуы мүмкін де емес еді. Өйткені, қоғамдық-саяси өмір, таза саясатты былай қойғанның өзінде, қоғамдық өмірдің барлық саласы дерлік шектен тыс саясаттандырылды. Жоғарыда айтылған дұрыс ұлттың сана-сезімді қалыптастыратын мәдениет, ғылым дегендеріңіздің өзі де саясаттың құрбанына айналды. Бұл жерде де таптық көзқарас үстем болып, жалпы адамзат тарихы шеңберінде, жүйесінде дамуымызға жол бермей, ондаған жылдарға даму қарқынымызды шегеріп тастады.

Сол шектен тыс саясаттандырылған қоғамда адамгершілік сипаты бар, иманжүзді саясаттың, айталық бүгінгі таңда ғана қолға алып жатқан ұлттық даму, республиканың егемендігі, тілдің дамуы, т. б. болмағандығы қатты қынжылтады.

Осы тұрғыда тағы бір мәселеге тоқтай кеткен жөн секілді. Сол Г.В.Колбин бірінші хатшы болып тұрған кезден бастап, баспасөз беттерінде (әсіресе одақтық) республикада болып жатқан жағдайларға төрелік ететін, одақтық оқырманға “шындықты” жеткізуді өз монополиясы етіп алған әртүрлі тілшілердің күні туды. Солардың айтуымен Қазақстан, қазақтар туралы “пікір” қалыптаса бастады. Есілбаев, Ардаевтар алдына жан салмайтын болып алды. Әрине, орталықтан, өзімізден қолдау таппады емес. Бірақ, осы саясаттың артында тұрып, отқа май құйғандар, меніңше үлкен қателік жіберді. Олар Желтоқсаннан кейін қазақтың бұрынғы қазақ емес екенін ескермеді, олардың әрбір мақаласы халықтың ұлттық сана-сезімінің оянуына себеп болғанын білмеді.

Негізгі газет-журналдарымыздың партия қолында, бақылауында болып отырғанын және әрбір осы сияқты мақалалардың басылу тәртібін, яғни партиялық цензураны ескерер болсақ, олардың мақаласы Орталық Комитеттің тапсырмасымен, тіптен құрып кеткеннің өзінде Колбиннің қолдауымен жарияланған. Бұл неге керек еді дейсіздер ғой, оны түсіну қиын емес. “Қызым, саған айтамын, келінім, сен тыңда” дегеннің керін келтіріп, қыр көрсетіп, қазақ редакцияларына қысым жасаудың ежелден келе жатқан амалының бір түрі. Беріліп қойылған ресми бағаға қарсы шығып көр қане, ұлтшыл болып шыға келгеніңді өзің байқамай қаласың. Онымен қоймай, Қазақстан тарихының өткен-кеткенін қазбалап, тарихшыларымыз феодалдық дәстүрге, ру, тайпа тарихына көп көңіл бөледі, театрларда осындай спектакльдер қойылады деген ғалымдар мен солақай атеистер тағы да бой көтерді. Мәселен, бұлардың қатарында философия ғылымдарының докторы Ж.Жандосов пен Ө.Шәріповтерді жатқызуға болады. Ж.Жандосов өзінің “Правда” газетіне (27.06.88 ж.) жолдаған хатында, тарих ғылымдарының докторы, республикадағы бірден-бір антрополог, есімі шет елдерге де танымал О.Ысмағұловтың “Этническая антропология Казахстана” атты еңбегінде тұқым қуалаушылық (ген) деңгейде

тайпа мен рулардың айырмашылықтары дәлелденген деп кінә тағады да, бұның неге әкеліп соққанын біз қазір білеміз дейді... Кейіннен осы мәселе биік мінбелерден айтылды. Мысалы, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1988 жылы маусым айында болған XII пленумында жасаған баяндамасында Г. В. Колбин былай деген еді: “...Так, например, увидела свет книга О. Исмагулова “Этническая антропология Казахстана”, в которой автор с “блеском”, буквально на генном уровне доказал различие между канглами и албанами, конратами и найманами, аргынами и адаями. Словом, всем нашел свое место, свой шесток... И какое ему дело до того, что казахи, защищавшие Советскую власть в годы гражданской войны, стоявшие насмерть у стен Москвы 41-м, бравшие Берлин в 45-м, проливали одиноковую такую же, кстати кровь, как и у русских, узбеков, украинцев, таджиков, всех других народов нашего многонационального Союза. О. Исмагулов и здесь постарался “доказать конечно же на основе “скрупулезных научных анализов”, что кровь у нас у всех разная”. (“Казахстанская правда”, 5 маусым, 1988 ж.).

Осы еңбекке кейіннен Москвадан В. П. Алексеев сияқты белгілі ғалымнан дұрыс ғылыми пікір келіп түскеннен кейін ғана авторға айдар тағылмай, кітабына саяси баға берілмей аман қалды. Енді сол О. Ысмағұловтың аталмыш еңбегіне келіп түскен пікірлердің бірін оқырмандардың назарына ұсынайық. Біз әңгіме етіп отырған мәселеге тікелей қатысты жерін толығырақ келтіріп көрейік. 1988 ж. Қазақ ССР Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының директоры М.К.Қозыбаевтың атына ССРО Ғылым академиясының Археология институтының директоры, ССРО Ғылым академиясының академигі В. П. Алексеевтен хат түсті (4.08.88 ж. № 14102 (2115-743)). Онда осы О.Ысмағұловтың еңбегі туралы сөз болған. (О.Ысмағұлов Қазақ ССР ҒА-ның Тарих, археология және этнография институтында лаборатория меңгерушісі болып істейді). Хатта былай делінген: “Появления критического абзаца по поводу книги О.Исмагулова содержащегося в речи Г.В.Колбина, не могу объяснить иначе, как только неотчетливый работой лиц, готовивших материал для этой речи... В книге “Этническая антропология Казахстана”, изданной в 1982 г. под редакцией покойного

академика А. П. Окладникова и моей, нет ни генов, ни родовой структуры – в ней представлены результаты антропометрических исследований разных групп казахского народа, собранные и сгруппированные в соответствии с современным административным делением Казахстана. Поэтому все критические замечания первого секретаря ЦК Компартии Казахстана бьют мимо цели. То же можно повторить и про письмо Ж. Жандосова, опубликованное в “Правде”.

Что касается реплики Г. В. Колбина по поводу того, что, русские, казахи и представители других народов проливали свою кровь на фронтах, а Исмагулов старается показать, что она разная и доказывает это на уровне генов, то такая реплика вполне уместна в устах носителя идей лысенковской биологии в 40-50 годы, и непонятна в устах современного культурного политического руководителя. Существует очень разработанная наука, опирающаяся на громадный запас фактических данных экспериментального порядка и имеющая свой методологический и методический аппарат – антропогенетика, которой занимаются очень активно и в Советском Союзе, есть институт в Академии медицинских наук и большие отделы в других учреждениях, изосерология, то есть изучения крови на генном уровне занимает и антропогенетике большое место...”

Міне, осындай – алып та, қосып та отырған жеріміз жоқ. Былай ойлап қарасақ, егер осындай баға 30-50 жылдары берілсе, Қазақстан ғылымы О. Ысмағұлов сияқты белді ғалымнан айрылған болар еді. Бұған күмән келтіруге болмайды. Екінші сөзбен айтқанда, баяғысынша басшылар тарапынан ғылымға, өнерге өрескел араласу байқалады. “Ауру қалса да әдет қалмайдының” кері ғой.

Бұл жерде біз ескілікке, алға жүруімізге кедергі болатын сарқыншақтарға қарсы жұмыс істеу керек екендігін теріске шығармаймыз. Әрине, ру-руға бөлінуді саясатқа айналдырып, жеке бастың пайдасына асыруға жан-тәнімізбен қарсымыз. Бір қазақты үшке бөлуден елдің берекесі кетіп, ауызбірлігіміз болмай, өрісіміз тарылып, тіпті тұқымымыздың да өспей жүргендігін көрмеу барып тұрған саяси соқырлық болған болар еді. Ал енді екінші жағынан соңғы кездегі тарихи зерттеудегі жаңаша ойлау ықпалын, “ақтандақтарды” жою бағытындағы жұмыстарды, әдет-

ғұрпымызға, дінге деген көзқарастарымыздағы өзгерістерді көрмеу де соқырлық емей немене. Осындай Жандосов, Шәріпов, Есілбаев секілді адамдар идеологияның да, қоғамдық пікірдің де біржақты қалыптасуына ықпал етсе, “идеологтар” соларға арқа сүйеді емес пе.

Міне, осындай жағдай үстем болып тұрғанда, дұрысын былай қойғанның өзінде, қандай да болмасын ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы мүмкін болмай қалды ғой. Олай дейтін себебіміз, сол сана-сезімді қалыптастыруды қамтамасыз ететін институттардың өздері күйзеліске ұшырап, оның тетіктері, сана-сезімдері екі аралық немесе шектен тыс саясаттандырылып кеткен адамдардың қолына тиді. Нәтижеде тағы да сол баяғы солақайлықтарға жол берілді. Ал солақайлық ешқашан оңды нәтиже бермегенін, керісінше, қоғамның табиғи дамуын бұзып, оған үнемі кері әсер етіп отырғанын біз жақсы білеміз. Жалпы алғанда, бір өкінішті жері, біздің қоғамның дамуына сыңаржақтылық тән болып, өмірге, ондағы болып жатқан құбылыстарға тек ақ не қара деп қарап келді. Ал енді өмір болған соң ақ пен қара түстен басқа да түстер болатынын көп жағдайда естен шығарып, қоғам дамуында, қоғамдық-саяси өмірімізде көп варианттылық дегеннің болатындығын елемедік. Сонау Қазан төңкерісінен кейін В.И.Лениннің көзі тірісіндегі біраз ізденістер болмаса (жаңа экономикалық саясат), үнемі біржақты, үзілді-кесілді шешімдер мен қадамдар жасаумен болдық қой. Геннадий Васильевич бірінші хатшы болып тұрған кезде, республикадағы көптеген проблемалардың арасындағы айқындаушысы – тіл мәселесі болғаны баршамызға мәлім. Колбин жолдас бұған көп көңіл бөліп, қостілдік идеясын табандылықпен жүргізді. Әрине, әңгіме қазақ-орыс қостілділігі туралы болып отыр. Бас кезінде Г.В.Колбин ұлттық республикада істейтін барлық басшы қызметкерлер тұрғылықты халықтың тілін білуі қажеттігін атап көрсетіп, республикадағы қостілділік тек қазақтар мен басқа аз халықтарды қамтып отыр, ал орыстардың көпшілігі болса қазақ тілін біле бермейді деп дұрыс айтқан еді. Расында да біздегі қостілділік біржақты. Қазақша білетін орыстар саны бір проценттен де кеміп кетті. Орыс және қазақ тілі арасында тепе-теңдік (паритет) жоқ. Бұндай жағдайда қостілділік орнықтыру тек орыс тілін ғана дамыту, күшейту

деген сөз. Қазірдің өзінде, қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін беріп отырғанда, орыс тілінің артықшылығы, толыққандылығы ешбір күмән келмейтіні шындық. Сөзіміз дәлелді болу үшін мамандардың қостілділік туралы пікіріне жүгінелік. Мәселен, филология ғылымдарының докторы Т.Буачидзе “Двуязычие, у нас широко пропагандируемое и внедряемое в системе просвещения, кажется, не обосновано ни психологический, не лингвистический, ни культурологически...”, – десе филология ғылымдарының докторы М. Дьячков “В планете двуязычия имеется много вопросов, нуждающихся в дальнейшей проработке. Но, по-моему, с научной точки зрения необоснованно рекомендовать использование так называемое “односторонне двуязычие”, – деп, өз әріптеcін толықтырады. (“Литературная газета”, 21 қыркүйек, 1988 ж.). Бірақ мәселені түсіну бар да, оны орындау бар ғой. Ақылға салып көрсек, тіл мәселесінде жіберілген әділетсіздікті мүмкіндігінше жоюға немесе бәсеңдетуге әрекет жасау керек еді. Яғни орыс-қазақ тілі арасындағы теңдікті қалпына келтірудің қамын ойлау қажеттігі кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып тұрды. Алайда, Колбин жолдас керісінше, 1987 жылы Қазақстан журналистерінің VII съезінде сөйлеген сөзінен бас тартып (“Лениншіл жас”, 1987 ж, 18 ақпан), 1988 жылы мемлекеттік тілдің тіптен керегі жоқ десе (“Литературная газета”, 1988, 7.XII) 1989 жылы “қоғамдық пікірге” сүйеніп, қазақ тілінің де, орыс тілінің де Қазақстанда тұратын өзге барлық ұлттар мен ұлыстардың тілдерінің еркін дамуына кепілдік беретіндей жағдайда мемлекеттік статуска ие болуы тиіс дегенге ойысты дегенді айтты. (“Социалистік Қазақстан”, 1989, 2 сәуір). Бұл – қызмет бабын пайдаланып, сол қоғамдық пікірге қысым жасаумен бірдей нәрсе ғой. Колбин қыркүйекке дейін бірінші хатшы болғанда, бәлкім, қазір екі тіл мемлекеттік тіл болып, қазақ халқы ел болудан, жұрт болудан қалып, күдерін үзген болар ма еді, қайдам. Қостілділікке (мемлекеттік статусы бар) сенгендігі соншалық, қазақ тілін міндетті түрде үйренем деген уәдесін де орындауға асықпады, тіптен білмей кетті-ау... Оның өз себебі бар. Колбинше орыс тілін білмеу лингвистік мәселе емес, ол мемлекеттік мәселе де (“Казахстанская правда”, 26 сәуір, 1988 ж.), ал қазақ тілін білмей-ақ қоюға болады, ол, Геннадий Васильевичтің ойынша

мемлекеттік мәселеге жатпайды. Дәл осы көзқарасты, осы бағытты “Единство” және “Казачество” қозғалыстары ары қарай жандандырып отыр. Қысқасы, қазіргі жүргізіп отырған біржақты көстілділік шын мәнінде орыс тілділігіне көшу деген сөз. Біздегі көстілділік орыс тілін үйрету қажеттілігін ғана мақсат тұтқан біржақтылық. Қазақ тілі кез келген тілдің толыққанды өмір сүруі үшін қажетті 50 әлеуметтік функциясының 10-ын ғана орындайды. Қазақтардың 60 проценті орыс тілін біледі. Ал, орыстардың ішінде қазақ тілін білетіндер бір процентке де жетпейді. Бұл шымкенттік В. Кузнецовтың “бізде қазақ халқының дәстүрі мен тарихын, тілі мен мәдениетін жете түсініп сыйламаушылық орын алып отыр” деген сөзіне дәлел бола алды. (“Социалистік Қазақстан”, 21 ақпан, 1988 ж.) ССРО халық депутаты Г.В. Старовойтова да осы мәселеге көңіл аудара келіп: “Одна из проблем двуязычия в нашей стране – его недостаточная “обоюдность” имеется резкий перекоc в сторону, так называемого национально-русского двуязычия в ущерб русско-национальному двуязычию...” – деп өз ойын ортаға салады. (“В человеческом измерений”. М., 1989; с. 101). Осы жағдай сақталар болса (тілдік шовинизм) ұлт тілдері аймақтық қана емес, тіптен жойылып, 50-60 жыл ішінде жоқ болып кеткен 98 тілдің қатарын толтырары сөзсіз. Тілдің жойылуы халықтың жойылуы емес пе? Халық бар жерде оның тілі болуы керек. Бұл күннің атуы мен батуы сияқты табиғи нәрсе ғой. Тіптен бүгінгі күнде көтеріліп жүрген тіл мәселесінің мән-мағынасы тереңіректе жатқан сияқты. Өйткені, тілдің ар жағында бүтін халық, оның әдет-ғұрпы, салт-санасы, яғни оның ұлттық болмысы, ерекшелік сипаты, мәдениеті жатыр. Олай болса қазақ тілінің болашағына қол сұғу қазақ халқының ұлттық мемлекеттігіне күмән келтірумен пара-пар. Байқап қарасаңыз, республикадағы бүкіл бала тәрбиесі, білім беру жүйесі, жер, су, елді мекен атаулары, т. б. (идеологиялық тәрбие, үгіт-насихатты былай қойғанда) түгелдей дерлік біз әңгіме қылып отырған орыс біртілділігі саясатын орындауға жұмыс істеуде. Неге десеңіз, Қазақстандағы ұлттық тәрбие, ұлттық оқу дегеніңіз арнайы оқу орындарынан (музыка, өнер, театр) басқа жерде жоқ. Оқуымыз да, тәрбиеміз де шын мәнінде аудармалы болып отырғаны өкінішті-ақ. Яғни, бұлар бүгінгі таңда қазақ

халқының ұлттық салт-санасына бейімделмеген қазақты емес, ойдан шығарылған, екіаралық мінез құлқы бар, өзінің кім екеніне, қайдан шыққанына көп көңіл бөле бермейтін, шет елдерде НОМО sovieticus деп жүрген совет халқын қалыптастыруға бағытталған біртекті, біртүсті, бірыңғай ойлайтын, айтқанды бұлжытпай, ойланбастан орындайтын адамдарды тәрбиелеуге негізделген оқу-тәрбие жұмысы жақсылыққа әкелмесі күмән келтірмейтін нәрсе. Оны өмірдің өзі көрсетіп отыр. Әрбір халық өзінің ұлттық тілі, мәдениеті, тарихымен қызық қой. Біздің артықшылығымыз, болашағымыз, күшіміз осы халықтардың ұлттық ерекшеліктерін барынша сақтауда, дамытуда болмақ. Өкінішке орай осы жағдай үнемі ескерілмей келеді. Тіптен, керісінше, барлық мүмкіндік пайдаланылып, жасанды түрде осы табиғаттың берген байлығын үйлеспесе де үйлестіруге күш салудамыз. Жалған интернационализмді ту етіп, Одақта тұратын халықтардың ұлттық ерекшелігі ескерілмей, тіптен олардың “мен осы халықтың өкілімін” деп мақтаныш сезімімен айтудан қала жаздаған сыңайы бар. Ұлт болмаған жерде, ұлттық ерекшелік, сана-сезім болмаған жерде, қандай интернационализм болмақ? Онымен қаймай соңғы кезде азаматтық қоғам орнату, классикалық демократиялық принциптерін механикалық түрде қазақ топырағына ауыстыру арқылы қазақ халқының ұлттық мемлекеттілігіне қол сұғу байқалып отыр. Бұған “Демократиялық Қазақстан” атты депутаттар тобының әрекеті куә. Тілден басталған жорық мемлекеттілікпен тынды. Міне, осы орайда аралас балалар бақшасы мен аралас мектептер туралы айта кеткен жөн сияқты. Бұрын да, қазіргі күндері де бізге халықтар достығын нығайту үшін мектеп пен балалар бақшасына міндетті түрде аралас болуы керек деген көрер көзге жақсы, ал шын мәнінде алдамшы, қазақ халқының ұлттық болмысының аясын тарылтуға бағытталған саясатты таңып келді. Өздеріңіз ойлап қараңыздаршы, тілді білу, сол тілде ойлау адамның жас кезінде, яғни оқу, ойнау, бір-бірімен қазақ тілінде қарым-қатынас жасау барысында ғана қалыптаспайды ма? Аралас бала бақшасы, мектеп деген сөз ол ойлау процесін тек бір класс шеңберінен шығармау, қысқарту ғой. Қысқарту емей немене, егер бала кластан шыға салып орысша сөйлесе. Ең болмаса осы мүмкіндікті

мектеп көлеміне дейін кеңейтсе балалар класта оқып-білгенін біраз да болса көшеге шыққанша пысықтап үлгерген болар еді. Міне, осы жағдайды білмеу, көрмеу мүмкін емес ғой. Бірақ, өкінішке орай, бұл саясат қайта құру кезінде де жалғастырылды. Оны жүргізуші республиканың бірінші басшысы Г.В.Колбин болды. Ол өзінің осы ойын, сенімін “Правда” газетінің тілшісімен әңгімесінде жасырмай ашық айтты. Әрине, баяғы жалған интернационализм мен халықтар достығын бұл жерде де епті пайдаланды. (“Правда”, 26 сәуір, 1988 ж.). Жаңадан ашылған қазақ бала бақшасы жанына тыныштық бермеді білем, қоймай-қоймай талай мінбелерден ол туралы сөз қылды. Ана тілін үйрену үшін балалар бақшасында арнайы топтар ашу керек. Ең маңыздысы, мұнда бір ұлттың балалары тәрбиеленетін жекелеген бақшалар туралы сөз болмауы керек. (“Казахстанская правда”, 3 маусым, 1988 ж.) Сонда, біз жабылған мектептердің санын қашан қалпына келтірмекпіз? Онсыз да республикадағы қазақ мектептерінің санының 1957 жылғы мөлшеріне тек 2000 жылы ғана жете алады екенбіз. (“Советы Казахстана”, 1990, № 16). Колбиннің “интернационализмінің” әсері бүгінгі күнге дейін өз күшін жойған жоқ. Ұлттық белгісіне қарап мектептерді бөлуге болмайды деген мәселені Алматыдағы № 145 мектептегі жарылыстан кейін В.Ардаев сияқтылар тағы көтерді. Ондағы мақсат – осы жалған интернационализмді желеу етіп, қазақ мектептерін болдырмау, не құрыған күнде аралас ету. “Уақыт” ақпарат программасында сол мектептегі оқиға туралы Нұрманованың берген репортажында мектептің бір түлегі, жас жігіт “бұрын толық интернационал болған, қазір не болғанын мен түсінбеймін” деп тұр. Сол бала “интернационал” деген сөзді түсіне ме екен? Өзі айтқандай толық интернационал болу үшін ол мектепте балалардың ұлты ғана емес, тілі де интернационал болуы керек қой. Яғни, онда оқығандар қазақша да білуі керек. Әйтпесе, ол қайдағы интернационал болмақ? №145 және №45 мектептердегі балаларды ешкім ұлты жағынан бөлген емес, оқыту тілі жағынан бөліп отыр. Әйтпесе, № 45 мектепте орыс та бар, қазақ та бар емес пе? Қазақша үйренемін, оқимын десе басқа ұлт өкілдері № 145 қазақ мектебіне барсын. Кім қарсы болады оған? Өкініштісі,

ондай нағыз интернационалистердің некен-саяқ екендігінде болып тұр ғой.

Колбиннің жалған интернационализмді “тиімді” пайдалануы нәтижесінде республикада қазақтардың проблемасын шешу үшін орыстар мен немістерді, ал орыс, немістердің проблемасын шешу үшін қазақтарды тарту сияқты әдістер қолданудамыз, бұл “халықтар арасында достық қатынастар нығайып келеді” дегенінен де жақсы көрінеді. (“Казахстанская правда”, 3 шілде, 1988 ж.). Бұл әдейі өз пайдасы үшін – орталықтағы бастықтарға жағыну, бүкіл одаққа өзінің көптеген мәселерді шешуге жұмыстың “жаңа формаларын” пайдаланып жатқандығын көрсетуден басқа ештеңе емес. Бәрінен көңілі қалып, сенімнен айрылған халық қайта құрудан өзгерістер күтіп, жақсылыққа талпынып, әйтеуір бір нәрсеге сенгісі келеді. Міне, осыны Колбин жолдас өте тиімді пайдаланады, күліп сөйлеп, дүкендерге уақытша ет, сүт, май тастап, қазіргі күні қаңырап бос тұрған жәрмеңкелер ұйымдастырып, адамдарды баурап алды. Және бір байқағаным, бір аудиторияда бір сөз айтса, екіншісінде – басқаша сөйлеп жүрді. Яғни өз позициясын жиі өзгертумен болды (мысалы, Колбиннің ҚазМУ-дің оқытушысы Қ.Асановқа байланысты позициясын алыңыз).

Сөйтіп, Колбинше, қазақтардың проблемасын Солженицын, Васильева, Петрушенко, Соболин, Водолазов, Жуков сияқтылар шешу керек екен ғой. Осы мәселе бойынша қоғамдық пікірге құлақ асайықшы. 1987 жылғы 17 маусымда “Социалистік Қазақстан” газетінде жарияланған хаттарға шолуда Геннадий Васильевич тұжырымы теріске шығарылып, өз тілімізді сақтау үшін біз өзіміз, бірдеңе істемейтін болсақ, “ұлы халық” (орыс халқы) бұл проблемалар оны толғандыратындай кейіп танытып, мәселенің шешімін семьяға ғана итере салуға әзір делінген. Әрине, бұдан республикада бір тұрып жатқан қазақтар мен басқа ұлт өкілдерінің ортақ ісі, шешер проблемалары жоқ екен деген ұғым қалыптаспауы керек. Жұмылып атқарар ортақ жұмыстар көп-ақ. Бірақ, ұлттық мәселеге келгенде, оның соншалықты бұрмаланғанын ескере отырып, абай болған абзал, барынша басқа ұлттың ішкі істеріне араласып, оның ұлттық сана-сезіміне жара салмаған жөн. Айталық, ана тілін білу әр ұлттың хұқы ма, республикаға атын беріп отырған

халықтың тілі сол елдің мемлекеттік тілі болуға хұқылы ма, ендеше оған кедергі жасамау керек. Ол халықаралық хұққа тіптен қайшы келмейтін сол халықтың табиғи еркі. Г.В.Колбин XIX Бүкілодақтық партия конференциясы кезінде журналистердің “Қазақстанға қызметке ауысқаннан кейінгі алғашқы кездерде қандай қиыншылықтарға тап болдыңыз?” деген сұрағына “Әлеуметтік әділеттілік принциптерінің бұзылуымен” деп жауап беріпті. (“Казахстанская правда”, 3 шілде, 1988 ж.). Сөз жоқ, төркіні Орталықта жатқан әлеуметтік әділетсіздіктің Қазақстан топырағына жетпеуі мүмкін емес еді. Нағыз принципті коммунист болса, Колбин жолдас қазақтардың тілінен айрылып бара жатқанын, өңкей құнарсыз, шөлді, тұзды, таулы-тасты, экологиялық апатты аудандарда тұрып жатқанын, қалаларда жастардың үйсіз-күйсіз жүргенін, балаларын қазақ мектебінде оқыта алмас үшін, ірі өнеркәсіп орындарында қазақ жастарына әдейі жатақхана бермей, әртүрлі тиімсіз, адамды өсірмейтін жалақысы аз жұмыстарға ғана қабылдайтынын, елді-мекен, көше, жер, су аттарының көбі республика атына сай келмейтінін және осы сияқты тағы да басқа көптеген мен мұңдалап тұрған әділетсіздіктерді көрмеді ме екен? Тіптен, өнеркәсіп орындарында товарларды, азық-түлікті апарып сатудың өзі қазақтар жұмысшы табының 20 процентін де құрамай отырғанда кімге пайдалы еді? Біреулерге бұл айтылып отырған сөздер ұсақ-түйектер сияқты болып көрініп, несіне осының бәрін тергіштеп отыр екен деуі мүмкін. Бірақ, көп ұлтты ортада ешқашан ұсақ-түйек заттардың болуы мүмкін емес екенін естен шығармау керек. Экономикалық қиыншылықтар, тұрмыстағы жайсыздықтар, әлеуметтік әділетсіздіктер ұлттық қатынастардың шиеленісуіне негіз болып отырғанда, кез-келген ұсақ-түйектен оттың лап ете қалуы әбден ықтимал нәрсе ғой. Әуелі, Ұзынағаштағы жағдайлар да кезінде Колбинге белгілі болған. Оның атына жазылған хаттарда әлеуметтік әділетсіздіктің ауданда өріс алып отырғандығы ашық айтылған. Мысалы, С.Зикринованың Колбинге жолдаған хатынан: “сіз газет беттерінде жиі айтатын әділеттілік қайда, құрметті Геннадий Васильевич?” деген ашынған, көмек сұраған сөздерді оқимыз. Егер дер кезінде шара қолданылған болса,

Ұзынағаштағы бүгінгі әлеуметтік шиеленістің алдын алуға болған болар еді. (“Бірлесу”, 14 қыркүйек, 1990 ж.).

Осы орайда мына бір екі дерекке назар аударалық. Біріншісі, жуырда “Ленинская смена” газетінде (2 қараша, 1990 жыл) жарияланған ССРО халық депутаты, белгілі ақын Мұхтар Шахановпен сұхбат материал. Онда сұхбат беруші мынандай айғақтама келтіріпті. “...Бізге мәселен, мынау мәлім болды. Өзінің “ескі байланыстарын” пайдалана отырып, Колбин Ульяновскідегі ұшуға даярлау оқу орталығын Ульяновскіден Алматыға семьясы мен үй жарақтарын көшіру үшін екі жеке самолет бөлуге мәжбүр еткен. 1987 жылдың 7-қаңтарында ұшуға жаттығу есебінен Колбиннің үй жарақтары тиелген ИЛ-76 Т самолетінің рейстері жүзеге асырылды. Осы үшін ол небәрі 150 сом ғана төледі. Ал, мемлекетке бұл шығын көлемі 29.700 сомға жетті. Тек жанар-жағар майдың ғана 90 тоннасы жұмсалған. Сол күні-ақ Алматыға ТУ-134 дербес жеке самолеті арқылы Колбиннің жұбайы қызымен, немерелерімен және екі итімен ұшып келген. Олар 192 сом төлеп, бес билет алған. Ал, мемлекет бұл сапарға 7.700 сомға шығындалған. Міне, егер Колбин нағыз принципшіл коммунист болса, осындай қадам жасар ма еді?”.

Екіншісі – жақында ғана “Демократическая Россия” газетінде (1990 жыл, № 2) жарияланған Колбинге қатысты тағы бір мақала хақында. Ондағы дерекке сүйенсек, Колбин Москваға ауысқанда тұрмыс құрған қызын (Каменных М.Г.) Алматыдағы педагогикалық институттан СОКП Орталық Комитетінің жанындағы Қоғамдық ғылымдар академиясына ауыстырған және жақсы үйден қызына пәтер алып берген екен. Сонда, халықтық бақылаушылар кім болғаны? Республика жұртшылығын қатты қынжылтқан тағы бір мәселе, Г.В.Колбиннің “Қазақстан одақтық қордан мемлекеттік жәрдем қаржы (дотация) алудың арқасында ғана дамып отырды” деген тұжырымы еді. (“Ленинская смена”, 15 наурыз, 1987 ж.) Рас, қаржы алдық. Бірақ мәселе сол қаржының қалай келгендігінде ме деймін. Сонда республика өнім өндірмеді ме, елдің ұлттық байлығына үлес қоспады ма? Сол өзімізден барған ақшамыз айналып кеп өзімізге, тек ендігі жерде ол Орталықтың бізге көрсеткен көмегі, тіптен жасаған жақсылығы болып есептелді. Бір қолымен алып,

екіншісімен өз қалауынша рақымшылық жасаған сыңай білдіріп, республикаларға үлестіру Орталыққа тиімді болды. Сонымен бірге, осы жағдай әкімшіл-әміршіл әдісті нығайтуға мүмкіндік беріп отырды. Нәтижеде Қазақстан басқа да біраз республикалар сияқты осы күнге дейін шикізат көзі ғана болып қала беруде, орталық министрліктер мен ведомстволардың ашықтан-ашық тонауына түсіп отыр. Халық шаруашылығының құрылымы халық тұтынатын товарларды шығаруға бейімделмеді, әлеуметтік салада қалдық принципі үстем болды. Соның салдарынан республика тұрғындарының өмір деңгейі төмен болып отырған ыңғайы бар. Осындай кесірлі тәжірибеден құтылудың бірден-бір жолы республиканың мемлекеттік егемендігінде болмақ.

Г.В.Колбин республиканың бірінші басшысы болған кезде адамдардың көңілінен шығып, орындалуын асыға күттірген ісінің бірі “Тұрғын үй – 91” бағдарламасы еді. Бұл бағдарлама басында халықта сенімді тудырып, қолдау да тапты. Оны орындау барысында біраз жетістіктерге де жеттік. Бірақ, бұл программаның дер кезінде орындалатынына бүгінгі күн сенім жоқ. Өйткені ол – кезінде толық ойластырылмаған материалдық-техникалық жабдықтауы жеткіліксіз болған программа еді. (“Советы Казахстана”, 1990 ж. № 19). Кезінде Колбиннің бұл мәселені өз позициясын, беделін нығайтуға пайдаланғанын айтпасқа болмайтын сияқты. Әйтпесе барлық жағдайды біле тұра халыққа осындай уәде беруге болатын ба еді? “Менен кейін топан суы қаптаса да мейлінің” кері келіп тұрғанға ұқсайды. “Тұрғын үй – 91-дің” орындалар мерзімі, міне, келіп те қалды, ал Алматы қаласында 57 мыңдай адам әлі кезекте тұр. (“Советы Казахстана”, 1990 ж. № 19).

Осыдан екі жыл бұрын Торғай, Маңғышлақ облыстары жергілікті тұрғындармен санаспастан жабылған болатын. Әрбір мұндай қадам халық тағдырына тимей қоймайтыны айтпай-ақ белгілі. Колбин жолдас осы жағдайды білмеді емес, білді. Бірақ, соған қарамастан қазақ халқының салт-дәстүрі қалыптасқан, бұзылмаған аймағын жоюға бағытталған шараға жол берді. Екі облыстың ыдырауы ондағы халықтың азып-тозуына әкелді, тұрмыстық жағынан, дәрігерлік көмек, мәдени ошақтармен пайдалану мүмкіндігі, тіптен жаңа облыс, аудан орталығына барып-келу көптеген

қиыншылықтар туғызды. Осыдан-ақ біз Г.В.Колбиннің принципсіз екендігін, республика жағдайын білмейтін, оның ерекшелігін ескермегендігін, қазақ халқына қызмет ету – оның қамын ойлап, жақсылық жасауға емес, тек басқаруға келгендігін аңғаруымызға болады.

Ойымызды дәлелдей түсу үшін Г.В.Колбинмен Қазақстанға серік болып келген, қазақ халқының қайғы-қасіретіне айналған Желтоқсан оқиғалары туралы, бұрынғы бірінші хатшының ондағы ролі туралы айта кеткен жөн. Қыркүйектің 28-і күні республикалық орталық газеттерде “Алматы қаласында 1986 жылғы желтоқсанның 17 – 18-інде болған оқиғаларға түпкілікті баға беру жөніндегі комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстары туралы” Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Қаулысы жарияланды. Иә, халыққа көптен бері күткен ақиқатты ашық айтуға, кінәлілердің атын дербес атауға енді ғана мүмкін болып отыр. Қаулыны оқып отырып, ол неге 1987 немесе тіптен 1988 жылы шықпай, тек 1990 жылы ғана жарық көріп отыр екен деген заңды сұрақ әркімнің де ойына ұялауы заңды нәрсе. Бұл сұраққа жауап беру үшін тағы да Г. В. Колбиннің Қазақстандағы қызметіне талдау жасауымызға тура келеді. Өйткені ол кез тек бірінші хатшының ғана дегені жүріп тұрған заман еді ғой.

Сөйтіп, 1986 жылы желтоқсанның 16-сы күні Г.В.Колбин Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болып сайланды (дұрысырағы тағайындалды). 17-сі күні, оқиғалар басталған кезде, Москвадан келген ССРО-ның Ішкі істер министрінің орынбасары, генерал-полковник Б. Елисовпен бірге Колбин алаңда тәртіп орнату мақсатымен штаб құрды. Оған сонымен бірге ССРО Бас прокурорының орынбасары О.Сорока, КГБ төрағасының орынбасары Ф.Бобков кірді. Колбиннің тікелей өзі басқарған “штабқа” республика басшылығының бүкіл құрамынан О.С.Мирошхин, Г.Н.Князев кірді. (“Лениншіл жас”, 1990 ж. 28 қыркүйек; “Комсомольская правда”, 2 қыркүйек, 1990 ж.).

18-іне қараған түні Колбин қала мен облыстан – партия және шаруашылық активінің жиналысын өткізіп, демонстрацияға қатысушыларды ұлтшылдар, экстремистер, нашақорлар және араққорлар деп атады. (Дәл осындай сөздерді З. Камалиденов пен М. Меңдібаев та айтты). Жиналыста қабылданған қарар штабтың істеп жатқан ша-

раларын және болашақ қимыл-әрекеттерін ақтауға негіз болды. (“Комсомольская правда”, 2 қыркүйек, 1990 ж.) Міне, барлық пәленің басы осыдан басталып, ұлтаралық қайшылықтардың шиеленісуіне тікелей әсерін тигізді.

Осымен қоймай, қоғамдық пікірді өзіне аудару мақсатымен басшы үнемі әртүрлі айла-әрекеттерге барды. “Д.А.Қонаевтан халыққа шығып V пленумның шешімдерін түсіндіруді, оларды тыныштандыруды сұрап едік, ол бас тартты. Осы жағдай Д.А.Қонаевтың саяси бет-пердесін ашып берді, барлық кінә Қонаевта” демек болды. (“Казахстанская правда”, 26 сәуір, 5 шілде, 1988 ж., “Литературная газета”, 7 желтоқсан, 1988 ж.). Әрине, бұған көп адамдар, әсіресе орыс ағайындар, тіптен бүкіл Одақ имандай сенді. Әркім өзінше топшылап, неше түрлі сөздер айтылып жүрді. Шындықтың беті осы биыл ғана ашылды. Тамыздың 17-күні “Қазақ әдебиеті” газетінде Дінмұхамед Ахметұлымен сұхбат жарияланды. Енді сол әңгімеден шағын үзіндіге назар аударайың:

Қ о н а е в: Геннадий Васильевичтің екі жыл ішінде қазақ тілін үйреніп, баяндаманы жергілікті ұлт тілінде жасаймын деген сөзіне сендіңіз бе?

Т і л ш і: Жок.

Қ о н а е в: Онда Колбиннің бұл сөзі де шикі өтірік. 17-сі күні сағат 11-лерде Мирошхин телефон соқты... Геннадий Васильевич сізді келіп кетпес пе екен дейді. Ақылдаспақ деді. Баруын барсам да өзімнен өзім қысылдым. Шақырған кісі Колбинде отыр екен. Көп кешікпей шықты да қабылдау бөлмесінде біраз күтіп қалған мені ертіп, өз кабинетіне келді. Бар айтқаны:

– Сіз қайта беріңіз. Біз өзіміз шешетін болдық, – деді. Мен аң-таң қалып, ұнжырғам түсіп, үйге қайттым.

Бұдан не ұқтың?

Т і л ш і: Сонда алаңға жиналғандар алдында сөз сөйлеу туралы Сізбен әңгіме де болмаған сыңайы бар ғой.

Қ о н а е в: Бар мәселе сонда.

Тіптен Д.А.Қонаевты Орталық Комитетке шақырғанда, керісінше, сөйлетпеу үшін шақырғанға ұқсайды (“Ана тілі”, шілденің 19-ы, 1990 ж.). Көріп отырсыздар, сондағы “өздері” – Колбин, Сорока, Бобков, Мирошхин, Князевтер барлығын шешіп, алаңдағыларға күш көрсетуді алдын-

ала ойластырған ғой. Бірақ соншалықты өтірік айту, сондай лауазымды адамға жараспайтындығын Колбин жолдас түсінбегенге ұқсайды. Бәлкім, бұл ол кісінің болмысы шығар, осылай деуі бекер емес, өз есебі болған шығар.

Бірақ Колбин Д.А.Қонаевты есіне алмаса, халқы ол кісіні сол қысылтаяң күндері есіне алып, іздеді. Не айтар екен деп күтті. Бұл шындық. Осы сөзімді ақын Есенғали Раушановтың мына бір желтоқсанға арналған өлең жолдарымен дәлелдесем болатын шығар деймін.

Мінген де аты қаракер ме екен, сұр ма екен,
Кезікті наурыз, кешікті менің нұр – көкем.
Алатау – атам неге үндемейді, жоқ әлде
Соңы қайырлы боларын біліп тұр ма екен?

“Шолпан жұлдыз туғанша”. Өлеңдер мен поэмалар, – Алматы, 1988 ж. 30-бет).

Абзалы, қолға қамшы ұстағанда, оның ұшы айналып кеп өзіңе тиюі мүмкін екенін ұмытпаған дұрыс қой. Жоғарғы Советтің Алматыдағы желтоқсан оқиғалары туралы қаулысы, арнайы комиссияның тұжырымы, Колбиннің қолындағы қамшысы өз бетін кеп сойып түскенмен тең емей немене. Сезімтал, халқының мұң-мұқтажын жетік білетін ақындар өлең де шығарып, жұрт оны айызы қанғанша ән ғып айтып жүр. Осы тұрғыда басқасын айтпай-ақ, сол Есенғали Раушановтың “Қара бауыр қасқалдақ” атты өлеңінен мына бір жолдарды тағы да келтіре кетейік:

Қара бауыр қасқалдақ, қасқалдағым, кері қайт,
Сиреп кеткен тоғайға қамықпа деп көңіл айт!
Ұяң қалса иесіз, айдын үшін сол қайғы,
Адасып келген шүрегей көлдің сәні болмайды.

(Бұл да сонда, 27-бет).

1987 жылы қабылданған СОКП Орталық Комитетінің “Қазақ республикалық партия ұйымының еңбекшілерге интернационалдық және патриоттық тәрбие беру жөніндегі жұмысы туралы” қаулысында бүкіл қазақ халқына ұлтшылдық айдарын тағу халықтың әділ наразылығын туғызды. Колбиннің кезінде де желтоқсан оқиғасын қайта қарау, тағылған айдарды алып тастау туралы талаптар

қойылып жүрді. Бірақ, Г. В. Колбин оған құлақ аспай, талап қоюшыларға қарсы “бізде күшті қару – СОКП Орталық Комитетінің қаулысы бар. Бұл – принципті, жалпыпартиялық маңызы бар құжат. Ол бізге оқиғадан саяси сабақ алуымызға көмектеседі” деген болатын. (“Казахстанская правда”, 26 сәуір, 1988 ж). Сонда қандай саяси сабақ туралы сөз болып отыр? 1987 жылғы ма, әлде 1990 жылғы ма?

1987 – 1989 жылдары, осы аталмыш қаулы қайта қаралғанға дейін республика кадр саясатында өрескел бұрмалаушылық болып, Колбин жолдас жаңағы “күшті қаруын” барынша пайдаланып бақты. “Правда” газетінің тілшісімен әңгімесінде Г.В.Колбин пропорцияны сақтау кадр саясатының заңды мақсаттарының бірі деп өз ойын ашық айтты. (“Казахстанская правда”, 1988 ж. 26 сәуір). Сейтіп, республикада “процентомания” деп аталып кеткен науқан басталды. Бұл саясат көбіне қазақтарға бағытталып, партия, совет, комсомол, шаруашылық, сот, прокуратура, жоғары оқу орындары, ірі өнеркәсіп, т.б. мекемелеріндегі басшылық олардың көптеп босатылуына әкеліп соқты.

Осы тұрғыда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің VIII пленумын (наурыз, 1987 ж.) ерекше атап өту қажет. Бұл – қоғамдық пікірді алдын-ала қалыптастырып, әдейі ұйымдастырылған пленумға ұқсайды. Пленумды ұйымдастырудағы Колбиннің көздегені – адамдарды бір-бірімен шағыстырып өз кісілерін кіргізу еді. Осыдан кейін-ақ кадрларды қудалау басталды, олардың қателіктерін тіміскілеп іздеп, жұмыстан қуды, партия қатарынан шығарды.

1987 жылы ғана Колбиннің “Правда” газетінің тілшісіне айтқанындай, Ішкі істер министрлігінен 1200 адам, жоғары оқу орындарының 12 ректоры жұмыстан босатылды. Есеп беру-сайлау жиналыстары барысында парткомдар мен бюролардың 1836 мүшесі ауыстырылып, бастауыш және цехтық партия ұйымдарының 450 хатшысы қайтадан сайланды, облыстық, аудандық комитеттердің бюролары тазартылды. (“Казахстанская правда”, 2 сәуір, 1988 ж.). Колбин осы органдарды әртүрлі мансапқорлардан, екіжүзді жағымпаздардан тазартудың бастаушысы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті деп мақтаныш сезіммен мойындаған. СОКП ОК-нің белгілі қаулысына байланысты

барлық жерде талқылау жүргізілді. Оны талқылау барысында көптеген адамдардың тағдыры шешілді. Облыстық партия комитеттерінің жауапты қызметкерлерінің 28 проценті, қалалық, аудандық комитеттердің 33 проценттен астамы ауыстырылды. 1988 жылдың маусымына дейін партия қызметкерлерінің 78,2 проценті, совет қызметкерлерінің 98 проценті, кәсіподақ қызметкерлерінің 94 проценті және комсомол қызметкерлерінің 66 проценті аттестациядан өтті. (“Казахстанская правда”, 5 маусым, 1988 ж.) Әрине, айтпаса да түсінікті, осы науқанның барысында қазақ ұлтшылдығына күмән келтірген немесе қазақ халқы деп шырылдап жүрген талай адал, еңбекқор адамдардың тағдыры бұзылды. Бұған 1987 жылы жаз айында Орталық Комитетте жариялылық пен сынның мәдениетін көтеруге арналған семинардың және В. Шепоткиннің “Паутина” атты материалдарын қарасаңыз көз жеткізуге болады. Онда аталған кілең қазақ есімдері (кінәлі, кінәсіз еместігіне қарамастан). В.Шепоткиннің мақаласы процентоманиядан жарылып кете жаздап тұр. Бұл материалдың жарық көруінің екінші, Колбинге тиімді жері бар. Себебі орталық газеттер арқылы Колбин оқиғаларды өзіне керекті бағытта дамытып отырды. Осы тұста тағы бір қосатын нәрсе, Г.В.Колбиннің екі сөйлеуге бейімділігі. Республикада бір сөз айтса, орталық газеттерге берген сұхбаттарында “партия қызметкерлеріне саяси білімдарлық, интеллигенттік жетіспейді, олардың біраз бөлігі саяси әдебиетті оқымайды” деп жамандайды. (“Литературная газета”, 7 желтоқсан, 1988 ж.). Кадр іріктеу мен орналастыруда ұлтына қараушылық осыдан етек ала бастады. Мәселен, оны сол кездегі Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, осы саясатты демеушілердің бірі М.С.Меңдібаевтың өзі де мойындауға мәжбүр болған. Мысалы, ҚазМУ-де диплом алған юристерді бөлген кезде Ішкі істер министрлігі мен прокуратурасының кадр бөлімдері кадр мәселесіндегі “проценттік әділеттілікті” қалпына келтіру қажеттігін сылтау етіп, қазақ емес ұлт өкілдерін қабылдаған. (“Вечерняя Алма-Ата”, 22 сәуір, 1988 ж.). Қарағандыдағы ССРО Ішкі істер министрлігінің жоғарғы милиция мектебінде оқуға құжат тапсырғандар 1985 жылы 61 процент болса, 1988 жылы ол көрсеткіш күрт төмендеп, 27,5 процентке түскен. Шымкентте сол

1988 жылы облыстық ішкі істер басқармасы да “Ішкі істер органдарына қазақтар қабылданбайды” деген хабарландыру ілуге дейін жеткен. 1987 жылы жоғары оқу орындарына қабылданғандардың ішінде қазақтар 54 процент болды (1986 жылы 59,6 процент болған), орыстар – 31,4 процент (27,4), украиндар – 3,2 процент (3,0), немістер – 2,5 процент (2,3) корейлер – 1,4 процент (1,2), ұйғырлар – 0,7 процент (0,7) болды. (“Социалистік Қазақстан”, 24 ақпан, 1988 жыл). Бұл орыстардың, әсіресе, солтүстік, батыс облыстардағы Россияға барып оқитындарының санынан бөлек көрсеткіш болуы керек. Сонда қазақтар өз республикасында, астанасында оқымағанда қай жерде оқымақ? Процентомания басталғанда үнемі оңтүстіктен оқитын қазақтардың саны көрсетіліп, ал солтүстік облыстардағы оқу орындарында проценттік көрсеткіштері туралы сөз болмады. Осылардың нәтижесінде Қазақстанның солтүстік және батыс облыстарынан 90 мыңға жуық қазақ жастары жұмыс іздеп, басқа республикаларға кетуге мәжбүр болған екен. (“Комсомольская правда”, 2 қыркүйек, 1990 ж.). Иә, бұрыннан келе жатқан бірде-бір орыс адамы жоқ аудандарға басшылардың бірінің орыс болуы керек деу, басқа жақтан орыс ұлтының өкілін әкелушілік бұрыннан бетер күшейіп, республиканың өз кадрлары жетпегендей, шеттен әкелу күшейіп кетті.

Мен қазір Г. В. Колбиннің қойып кеткен кадрларының жұмысына қарап, ісіміз оңалды деп айта алмаймын. Экономика мен әлеуметтік саланы былай қойғанда (қаражат талап ететін) ұлтаралық қатынас саласында шиеленістің күшеюінде солардың да үлесі бар ма деймін. Өйткені Колбин де олардың көбін ұлтына, шалақазақтығына, таныстығына қарап қойды. Көбісін шеттен әкелді. Жағдайды білмей олар не бітірер дейсіз. Олардың біразының аты желтоқсан оқиғаларына баға беру жөніндегі комиссияның тұжырымдарында аталған. Мысалға, қазіргі Павлодар облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Ю. А. Мещеряковты алайықшы. Желтоқсан оқиғасы кезінде темірден жасақшыларға сойыл дайындатқандардың бірі, сол кездегі Октябрь аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Мещеряков болатын. Мещеряков сияқтылардың көмегімен Колбин айтқандай: “Жасақшылар тәртіп орнатуда батыл кимылдап, алға қойған міндеттерін тез шешті”. (“Ленинская

смена”, 15 наурыз, 1987 ж.). Үш айдан кейін ол Орталық Комитеттің хатшысы болып шықты. Не үшін? “Метель” операциясын орындауға құлшына кіріскені үшін бе...

Қазір ол Павлодарда Колбиннің қазақтарға қарсы бағытталған саясатын жақсы жүргізіп жатыр. Павлодар облысын Россияға қоспақ, тілдер туралы Қазақ ССР Заңының орындалуына кедергі жасауда, “Звезда Прииртышья” газетінде ұлттық дұрдараздық қоздыратын мақалалар ғана басып, қазақтардың қамын ойлаған материалдарды өткізбей отыр. Бұны мен біраз адам қол қойып республика Президентіне, Жоғарғы Советке, Саяси Бюроға бағытталған хатты көргендіктен айтып отырмын. Оның үстіне Семей облысы полигон туралы мәселе қойып, “Семей – Невада” қозғалысын қолдаған кезде, Павлодар биылға дейін үнсіз келді.

Тағы бір тоқтала кететін нәрсе, Колбин басқарған екі жарым жылдың сонау 30-50-ші жылдарға ұқсайтын жерлерінің барлығы. Айталық ғалымдарды қаралауы, VIII пленумның жұмысы мен шешімдері, сот процестері, партия, комсомол ұйымдарының, желтоқсан оқиғаларына қатысушылардың жеке істерін қарауы, т. б. Колбин нұсқау бергізіп, бұл жұмысты тездетудің қажет екендігін ескертіп отырды. Мысалы, 1987 жылы қаңтардың 7-інде Алматыда жоғары оқу орындарының ректорларымен, партком хатшыларымен кездесуде осыны айтты. (“Казахстанская правда”, 9 қаңтар, 1987 ж.). Ал, сот мәжілісінен ақпарат берген газеттердің “Сазайларын тартты”, “Расплата за безчинства” дегендерін оқығанда адамның денесі түршігеді.

Міне, осымен Г. В. Колбин туралы әңгімемізді аяқтауға да болар еді, бірақ ой шіркін жүйрік-ақ қой. Адамды жетелеп кете береді. Шіркін, егер Г.В.Колбин Қазақстанға келісімен орыс ағайындар, мен де орыспын, сонда да болса қазақ халқының жағдайына қарағанымыз жөн. Өз жерінде азшылық болуы олардың да, біздің де кінәміз емес. Оған әкімшілік жүйе кінәлі. Дегенмен, орыс тілінде кітаптың 95 проценті болуы, теледидардың 70 процентін орысша хабарлардың қамтуы, көшедегі насихат құралдары, ұрандар, көше, алаң аттарының басым көпшілігі орысша жазылып, аталуы дұрыс нәрсе емес. Дәл осындай евроцентристік, бір үлгіге салушылық саясат бұдан былай да сақталар болса,

казактың ұлттық негіздері шайқалады, ол халық болудан қалады дегенде... Философия ғылымының докторы А.Ципко бұл туралы: “Никто не имеет право отбирать у человека величайшую радость принадлежности к своему народу, отечеству, ощущать связь со своими предками, верованиями, традициями, чувствовать себя необходимым, важным звеном в вечной цепи жизни своего рода. Духовный комфорт одного народа не должен достигаться мучениями другого народа, путем разлома его душ, отчуждения у него национального самосознания. Попытка покусения на национальное сознание, национальный идентитет любых, как больших так и малых народов всегда ведут ко всеобщей беде. Утрата национального самосознания народом всегда и во всех случаях оборачивается бедой не только для него, но и для соседей, даже у искалеченного народа, пережившего болезнь самогеноцида, самоистребления, рано или поздно просыпается потребность прочувствовать себя, понять, откуда родом и зачем пришел в этот мир. Только человек, испытывающий гордость за свой народ, его язык, культуру и святыни, кому дороги могилы предков, способен проникнуться уважением к языку и святыням другого народа. Тот, кто не принадлежит своему отечеству, не в состоянии принадлежать и всему человечеству...

Никому не дано право решать свои национальные проблемы ущемляя национальные интересы других наций, преодолевать драматизм, историческую несправедливость своего существования плоды новые трагедии...” – дейді. (“Новый мир”, 1990 ж. № 4, 203-6.).

Сондықтан тек Колбин ғана емес, М.С.Горбачев те, ССРО халық депутаты Г.В.Старовойтова айтқандай, орыс халқының бұрын да, қазір де ерекше жағдайда тұрғанын, оның орыс ұлтының төңірегінде көп ұлтты мемлекеттің құрылу тарихына байланысты екендігін айтса, соның барысында оның санының көптігі және орыс халқының ерекшелігі үнемі айтылып, оған саналы түрде басқалардан артықшылық сезімі беріліп отыр. Бұл жағдай гимннің тексінде де орын алып отыр. Сайып келгенде, орыс халқының өзі қазіргі кезде осындай ескірген тарихи көзқарастың, жөнсіздіктің құрбанына айналып отыр. Орыс халқының “ұлылығын”, артықшылығын осылай беймазалықпен үнемі атап көрсету

басқа халықтар арасында күннен-күнге наразылықты күшейтуде. (“В человеческом измерении” М., 1989, 110-112-б. Г.В.Старовойтованың мақаласы). Олай болса осы жағдайларды және қазақ халқының тек қазақ жерінде ғана ел бола алатынын ескере отырып, оның территориясына, тіліне, ұлттық сана-сезімі мен болмысына, мәдени дамуына, ішкі саясатына байланысты мәселелерге киікпей, жанашырлықпен, түсінушілікпен қарайық. Қазақтар көбірек қоныстанған жерлерде ұлтқа алалау жоқ, ал өзіміз азшылық боп отырған солтүстік облыстарда жергілікті халық өкілдерін кемсітушілік байқалады. Ол қалай болғаны? Қазақстанда қабылданып жатқан заңдар біздің азаматтық праволарымызға нұқсан келтіріп жатқан жоқ. Егер ондай жағдай болған күннің өзінде оны заң жүзінде шешуге әбден болады. Қарсыласу, сенімсіздік сияқты әрекеттерден арылайық; орыс ағайындар да осылай деп айтқан үдесінен көрінсе, республикадағы шиеленіс бәсеңдеген болар еді.

Білмеймін, кімнің қалай ойлайтының, бірақ менің түсінігімде нағыз интернационалист біздің жағдайда осындай қасиеттермен сипатталу керек сияқты. Керегі не, өкінішке орай, Г.В.Колбиннен қазақ халқы бұл қасиеттің иесін де сезбеді. Оған Ә.Нұрпейісовтың мына бір сөздері дәлел болғандай: “Когда нет взаимопроникновения культуры в сознании и душе людей, между ними неизбежно будет оставаться некое отчуждение. Между тем некоторые наши ответственные работники по прежнему продолжают оглашать сопоставительные таблицы, составленные по принципу, какое кресло или вузовскую парту занимает представитель какой национальности. Учитывая и тщательно взвешивая, скажем прямо, количественную сторону, кое-кто считает, что этим вопрос исчерпывается. Такого рода ретивым поборникам плакатной дружбы народов кажется странным, что у нас в республике новому детскому саду дано имя казахской народной сказки, а не персонажей мультфильма очередной передачи “Спокойной ночи, малыши”. Как бы они, эти люди не старались, трудно признать их подлинными интернационалистами, хотя бы потому, что они даже в расширении сети детсадов и школ с обучением на родном языке не видят ничего, кроме этнического высокомерия” (“Литературная газета”, 24 ақпан, 1988 ж. № 8).

Міне, бүгін желтоқсан оқиғасымен бірге басталған Г.В.Колбиннің екі жарым жылдық қызметі өзінің тиісті бағасын алып отыр. Оның тарапынан жіберілген өрескел саяси ағаттықтары ашық айтылуда. Қазір Колбиннің облыстық деңгейдегі басшы екеніне, оның Қазақстан сияқты республиканы басқаруға әлі келмейтіндігіне көз жеткізу қиын емес. Ол өзін принципсіз, сөзқұмар адам ретінде көрсетті. Бұл менің тарихшы ретіндегі фактілерді сараптай келгендегі өз пікірлерім. Оң-терісін оқырмандар өздері саралай жатар. Әрине, кеткен адамның сыртынан тас лақтыру деп ойлап қалатын оқырмандар да болар. Дегенмен, бұл мәселені мен бұрын да ашық пікір ретінде (Мысалы, “Ақиқат” саяси пікірталас телеклубында тілге байланысты Колбиннің екіұшты позициясын (1989 жыл, көкек) айтып жүргенмін. Әрі Г.В.Колбин жолдас алыста емес, Москвада отыр ғой. Пікірге қосылмай, материалды жазу барысында алынған цитаттарды ойдан шығарды дегендей болса тыңдауға, газет бетінде пікір таластыруға дайынмын.

*(“Лениншіл жас”,
қарашаның 13-і, 1990 жыл).*

КҮНГЕЙ МЕН КӨЛЕҢКЕ

Автордан:

Бұл туралы сәл ертерек жазу керек еді.

Жаздым.

Еш жерде басылмады.

“Саяси өлікті орнынан бекер қозғалтасың, бұл Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне берген көмегің бе?” деп бүйірлеп те жатты.

Меніңше, көмегім тиді. Ақиқат жарыққа шықты – одан артық маңызды нәрсе бар ма! Барлық демократиялық елдерде өздерінің президенттері, көсемдерінің портреттері ілулі тұрады, олардың бетіне ешкім де жөн-жосықсыз топырақ шашпайды. Жіберілген кемшіліктер көз алдында, сол қателіктерден сабақ аласың. Ал, қылмыс үшін заң жүзінде сауатты, айқындалған кінәні бетке қоя отырып, жазалайды.

Одақтық басылымдарға, жергілікті басылымдарға берген жоқпын – жарияланбайтынын білдім, “материалдың лайын сұйылта түсуге” нұсқау берді. Ондайға менің ыңғайым қашан да жоқ. Фактілердің айқын, дәлелді, құжаттардың бұлтартпас болып, тек әділін жазу керек деп есептеймін. Бұған дейін жарық көрген де, тіпті жарияланбаған да материалдарымның әр абзацына дейін ондай айқындамаларым бар. Ал бұдан не шықты? Менің бұл архивімді “жоғарыдағылар” байқамауға тырысты. Олардың бірі өзгелермен ара қатынасын бұзғысы келмеді, ел ішіндегі өз әмірін сақтандыруға қам жасады.

Шындығына келгенде істің нақты мәнін білмей, “таңбаланған” белгілерден өмірімізді тазартпай қоғам ешқашан сауықпайды. Әлеуметтік көріністер, көбінесе, ақиқатты білмеуден туындайды. “Орта” бәрі орнында екенін айтып, “Жоғарының” алдында есеп береді, “Жоғарыдағылар” таза теңге негізінде рапортты қабылдап алады. “Төмендегілер” бұға түседі...

Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың үйіне Андрей Григорьевич Статенин мен Мырзавай Ильич Акуевтың “қылмыстық істерін” қозғағаннан кейін ғана кіруге мүмкіндік алдым. Бұл істер мені өзінің жалтаңдығымен таңдандырған еді. Мен сонда ғана желтоқсан оқиғаларының

“инициаторлары” жөніндегі айыптаулар да бос сөз емес пе екен деп ойладым.

Қонаевпен кездесу оңайға соққан жоқ: Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің сол кезгі бірінші хатшысы Г. В. Колбин салған ауызша тыйым әмірін жүзгізіп тұрған. Бұл мені қатты таңдандыратын. Өйткені, менің бұрынғы қызметіме орай ұзақ уақыт Компартия Орталық Комитетінің үйлестіру советтері мен басқа да мәжілістерінде болып жүрдім. Кейбір басшылар өз кемшіліктерін Қонаевқа аудармақ болған сәттерде Геннадий Васильевич: “Оның артына жасырынбай-ақ қойыңдар, ол кезде өздерің қайда болдыңдар?” деп жай айтатын. Тіпті, кейде кеше, осы күннің қарсаңында, сәл ертеректе Димаш Ахметұлымен кездескенін және онымен кеңескенін хабарлап қоятын...

Ал, бұл жерде журналистерге есік жабық көрінеді. Менің одақтық және жергілікті басылымдарда жарияланған дүниелерім онымен кездесудің басты кепілі болды. Мені кездестіруге уәде берген адамға Қонаев: “Оны неге білмеймін, оқыдым. Егер жүрексінбесе келсін, әңгімелесейік” деп жауап беріпті.

Мұнда қорқатындай не тұр? Шындықты білмеу керек пе, әлде басқа да себептер бар ма еді? Өз сұрағыма өзім жауап бере алмай далмын. Міне, ғажайып ұқсастық. Дінмұхамед Ахметұлымен жеке таныстықтан және баспасөздерде жарияланған біздің арадағы сұхбаттың кішігірім үзінділерінен кейін Қазақстан КП Орталық Комитетінде өтетін іс-шараларға мен көпке дейін кіре алмай жүрдім.

Менің сонау бір сұмдық желтоқсан күндеріне деген пікірімді соңғы адамның сөзі ретінде қабылдаңыздар деп ешкімді зорламаймын. Алайда, материалдарымның әрбір абзацы куәгерлердің көргендері немесе нақты құжаттармен қаруланғанын тағы да қайталап айтамын. Ендеше, қорытындысын өзің айт, оқырман!

* * *

Қазақстан Жоғарғы Кеңесі Президиумының мәжіліс залында республика парламенті айтысып жатқанда, осы үйдің табалдырығында бұдан сәл ертеректе қойылған сұрақтарына жауап күтіп бір топ астана студенті тұрды. Қолдарындағы плакаттар мен транспоранттарда көзге ерекше ұрып тұрған

жазуларды көргің келмесе де көріп, оқуға мәжбүрсің, онда былай деп анық жазылған: “Соломенцев, Колбин, Камалиденов – ұлтаралық араздықтың күнәһарлары”, “Желтоқсан оқиғаларына – жариялылық және оны ақтап шығу” секілді рухтағы ондаған талаптар көзге ұрады.

Олармен әңгімелесуге бір-ақ депутаттың ғана батылы жетті. Бұл әңгімелердің өзі атүсті болды. Студенттер плакаттарын қолдан түсірмеді.

Бәрі айқын жазылған. Ал ақтаңдағы қайсы? 1986 жылы не болып өткенін сараптап шығу үшін осы үш жылдан астам уақыттың шынымен-ақ жеткіліксіз болғаны ма? Әбден ойланып-толғанып, көптеген сұраққа жауап беретін кез жетпеді ме? Бұл, шын мәнінде, біздің өмірімізге дендеп еніп келе жатқан демократияның алғашқы сәулелері бола алды ма? Болмаса, бұл экстремистік көзқарастағы жекелеген адамдардың ықпалымен таза ұлттық мақсаттарға бағытталған оқиға ма?

Қорытынды шығару үшін тек бір-ақ мәселені – шындықты білу керек. Алайда, республика партия ұйымының атына жағылған ұлтшылдық атты күйе алынып тасталған бүгінгі күннің өзінде сол шындық атаулы көмескі тартады. Оны журналистік зерттеулер де нақтылай түседі.

Бүкіл әлемде желтоқсан оқиғалары деген атпен танымал болған Қазақстан астанасындағы сол бір қайғылы күндерге тағы бір оралып көрелікші.

17-сі күні жергілікті уақыт бойынша сағат 11-лер кезінде Гоголь көшесі мен Коммунистік проспектісінің қиылысында алғашқы демонстранттар көрінді. Қолдарында “Ленин және партия бірге”, “Біз Қазақстан үшін” деген жазулары бар плакаттар. Басында бұл қайта құруды жақтаған кезекті митинг пе деген де ой болды. Өйткені, ол кездері мұндай шаралар ерекше сәнге айналған еді. Бірақ бұл ойымызды “Қонаев қайда?” деген сұрақ жазылған плакат күрт өзгертіп жіберді. Бұл – оқиғаның мән-маңызын айқындай түсті. Таяуда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумы болып, оның жаңа хатшысы сайланған болатын.

Сонымен, жастардың бұл шешімге қарсы болғаны ма? Солай болып шықты. Алайда, басында СОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросы ұсынған кандидатураға емес, болған оқиғаның этикадан жұрдайлығына ашынғандықтан

екендігі рас. Студенттер республика жұртшылығы тек осы жылы ғана ресми түрде естіген мәселені білген еді. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Г. Колбинді сайлау жөніндегі бесінші Пленумы жарыссөздермен қоса есептегенде бар-жоғы... 18 минутқа созылады. Осының өзі 8 рет Ленин орденімен наградталған, үкімет басында жалпы ширек ғасыр тұрған, партияның 9 съезінің делегатына тас лақтыруға әбден жетіп жатты.

Егер бұл солай болмаса, бүгінге дейін осы кісінің атын жаттап өскен жастардың білгісі келетіні – Д. А. Қонаев “мерзімінен бұрын” неге қызметін тастап кетуге мәжбүр? Ендеше оның қандай жазығы бар, нендей қылмыс жасап қойды? Коммунистердің қазақстандық көпұлтты ұйымы өз жерінен неге бір мұрагер өсіре алмады?

Жастар өздерінің бұрынғы көш басшыларымен сөйлесіп, ол туралы шындықты білгісі келді. Алайда, Дінмұхамед Ахметұлы, келесі күні ертеңгілік журналистерге берген түсініктемесінде енді Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы хатшысы З. К. Камалиденов айтқандай, мінберге шығудан бас тартты.

Аса қажетті әңгіме болмай қалды.

Демонстранттардың Орталық Комитеттің бюро мүшелерімен, республика үкіметінің өкілдерімен әңгімелескісі келмеді. Үгіт сөздерге құлақ аспады. Тып-тыныш тарасу жөніндегі өтініштерді қабылдамай тастады. Демонстрация көтеріліске бет алды. Кезек ағаш, тас, басқа да қолға ыңғайлы құралдарға келді.

18-і және келесі күндері ашу кернеген жандарды бронды жилет кеген адамдардың сапер күректерімен қалай “тыныштандырып” жүргенін көру қиын емес еді.

Тым қорқынышты еді.

Ересектер балаларын далаға шығармады, өздері де тығылып отырды. Жаңа алаңда машиналар өртеніп жатты.

Ауруханалар аузы-мұрнынан толды.

Қалааралық байланыс алынып тасталды.

Қала ішінде өсек жүрді, парақшалар таратылды.

Түсініксіз бір ми-батпақ сәт.

Жасы келгеніне және денсаулық жағдайына байланысты отставкаға шығу жөніндегі арызды Д. Қонаевтың өзі берген. Ендеше адамды құрбандыққа апаратын мұндай

шамданушылықтың қажеті не? Ойдың бәрі көршілердің мақта жөніндегі істері төңірегіне тоқтала берді...

Түсінбестік жапа шеккендерге жаны ашушылыққа, оларды алаңға әкелушілерге деген ашу-ызаға ауысып жатты. Бұл өрендердің бір түн ішінде жол қозғалысына байланысты кесте жасауы, колонналарды жасақтауы, портреттерді тауып алуы, плакаттар әзірлеуі мүмкін емес қой. Шашылған топты ұйымдасқан салтанатты шеруге айналдырып, әртүрлі оқу орындарының студенттерін, жас жұмысшылардың әрекеттерін басқарып, парақшаларды басып-таратқан әлдебіреулердің болғандары рас қой.

Желтоқсан оқиғаларын тексеруді СОКП Орталық Комитеті жанындағы Партиялық Бақылау Комитетінің бұрынғы төрағасы М. С. Соломенцев басқарған партиялық-үкіметтік комиссия қолға алды.

Дәл осы кезде қазақ ұлтшылдығы мен экстремизм жөніндегі қағидалардың өзара қайшылығы байқалды. Олардың пайдасынан зияны көп болды. Сонау бір зар заманда қазақтар бір үзім нанды және өз үйінің жылуын ұлтына карамай бөліп берген мыңдаған орыс, украин, еврей, түрік, шешендер еске түсті.

Барлық ресми хабарларда “бастаушылар анықталуда” деп айтылып жатты.

Олардың алғашқылары бұқаралық хабарлама құралдарының қызметкерлеріне белгілі болды. 1987 жылы қалалық журналистік ұйымның пленумында сөйлеген сөзінде Г. Колбин желтоқсан оқиғаларының инициаторлары қатарында А. Статенин, М. Акуев, Д. Қонаевты атады... Көп ұзамай бұл айыптаулар Қазақстан Орталық Комитетінің пленумында тағы айтылды, жергілікті және орталық баспасөздердің “игілігіне” айналды.

Республика қылмыстық айыптаулардың шығар кезін күтті. Ол да көп күттірмеді.

Республиканың еңбек сіңірген құрылысшысы, ССР Одағы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бұрынғы іс басқарушысы А.Г.Статенин аса ірі мөлшерде социалистік меншікті талан-таражға салғаны және ұрлағаны үшін 8 жылға бас бостандығынан айрылу жазасына кесілді. Партиядан шығарылды. Ол қамауда жүргенде, әйелі өз-өзін өлтірді.

ССРО Прокуратурасы бұл қылмыстық істі қадағалау мақсатында қарап, үкімге наразылық білдірді. Оның екінші наразылығынан кейін ғана Андрей Григорьевичке республика прокуратурасы кешірім жасады... Желтоқсан оқиғасын ұйымдастыруға қатыстылығы анықталмады.

– Андрей Григорьевич, сізге айып ретінде тағылған қылмыстың мәні неде?

– Өзімнің жинап-терген ақшама Алматыдағы көрмеге әкелінген югослав жиһазын сатып алдым. Бұл – оны қайта алып кетуді қосымша шығын деп санаған ССРО үкіметінің рұқсатымен жасалған іс.

Күзет дивизиясының бастығы М. И. Акуев желтоқсан оқиғасынан бес жыл бұрын жасаған әрі екі рет партиялық және қызметтік жолмен жазаланып үлгерген қызметтегі теріс қылығы қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Үшінші жаза – 4 жыл колония – осы қылмысы үшін әрі заңдық жағынан негізсіз үкім: зәбір көрушіге аудармашы берілмеді. Зәбір көруші де, сотталушы да үш жыл бойы үнемі республика тәртіп сақтау органдарына арыз жазумен келеді. Барлық жауап бір жерден шыққандай. Істі қайта қарауға негіз жоқ. Желтоқсан оқиғасына қатысушылардың істері жөніндегі тергеулер мен соттар кезінде олардың арасынан М. Акуевтің аты аталмады.

– Мырзавай Ильич, сонда сізді сот не үшін жазалаған?

– Менің ойымша, ол Д. Қонаевты алып жүру кезіндегі транспорттық тәртіпті қамтамасыз етуге байланысты. Бір жағынан, М.Горбачевтің Целиноградқа келуіне орай бұл міндет те маған жүктеліп, ол үшін алғыс та алғанмын, М. Соломенцев Алматыға келгенде де осылай болған. Өзімнің қамауға алынғаным жөнінде ауруханада емделіп жатып, газеттен оқыдым.

Ал, Дінмұхамед Ахметұлына байланысты оқиға былай болған еді. 17 желтоқсан күні таңертең оған республика КГБ-сының төрағасы В. Мирошник пен жоғарыда аты аталған күзет дивизионының бастығы М. Акуев келді.

Мырзавай Ильич дейді: “Менің қатысуыммен В.Мирошник Д. Қонаевқа Г. В. Колбиннің Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне жедел жетуі қажет екендігі жөніндегі ауызша өтінішін жеткізді. Дінмұхамед Ахметұлы алдымен мұның қандай асығыс шаруа екендігін білгісі келді,

мәселені түсінген соң, үй киімін ауыстырды да, машинаға отырмас бұрын “бұл кімге керек?” деп екінші сұрағын қойып үлгерді. Мирошниктен жауап болмаған соң, “Ендеше ештеңе жоқ, мен қазір Саяси Бюро менің талабымды қанағаттандырғаны жөнінде сөз сөйлеймін, түсіндіремін” деді.

Дінмұхамед Ахметұлы еске алады:

– Бюроның мәжіліс залында үш сағаттай күтуге мәжбүр болдым. Алаңдағы жастардың тағдырын Москвада және Геннадий Васильевич Колбиннің кабинетінде шешіп жатты.

Сонымен, жергілікті партия ұйымдарының өз республикасындағы проблемаларды шешуден аластатылғаны тек үш жыл өткеннен кейін ғана белгілі болды.

– Үш сағаттан кейін қасыма В. Мирошник келді де менің бос екендігімді айтты. Мен оны түсіне алмадым да, “ал сөйлемейтін болдым ба?” деп қайта сұрадым. Осы үш сағат ішінде мен алаңдағы балаларға не айту керектігін ойластырумен болған едім. Жылы да, жандүниені тебіrentетін де, тіпті қатты айтатын сөздер де іздестірген болатынмен. Оларға коммунист және ақсақал ретінде сөйлеуді мақсат еткенмін. Виктор Михайлович менің бос екенімді, мені апарып тастайтынын, тіпті, үйден шықпағаным әлдеқайда жақсы болатынын тағы да қайталап айтты. Ол менің келгенім үшін екінші рет алғыс айтты да, әлі де таңданып тұрғанымды көріп менің қажетім болмай қалғанын түсіндірді. Сөйтіп, мен іс жүзінде жасырын қамауға алындым. Алаңдағы студенттерге өрт сөндіргіш машиналардың шлангаларымен су шашылды, оларға бұл қимыл ашу-ыза туғызды, екі жақ та шиеленіске түсті.

Мен небары өсек-аяңмен ғана қанағаттандым.

Теледидар, радио, газеттер менің жастар алдында сөз сөйлеуден қашқаным жөнінде айтып та, жазып та жатты. Ал бұл кезде мен әлі де Саяси Бюроның мүшесі болатыным...

Не істеу керек еді? Кейінірек мен әлденеше адамдардың арасына – орыс, қазақ, біздің жерде тұратынның барлығына барып өзімнің желтоқсан оқиғасына қатыстылығым жөніндегі шындықты айтқым келген еді. Алайда, өз-өзімді тоқтатумен болдым; Орталық Комитеттің жаңа Бюросының беделіне нұқсан келтіргім келмеді, онсыз да жұртшылықты

оған айдап салуға әзір отырғандарға жол көрсетудің қажеті жоқ еді.

Үнсіз жаттым.

Маған қарсы жазылған кезекті материал жарық көре салысымен, тіпті оны оқып үлгермей жатып Геннадий Васильевич маған телефон шалып, мұның соңғы материал, газеттің еріктен тыс қылығы екенін, мұндай енді қайталанбайтынын қайта-қайта айтып, ашуымды басуға тырысатын...

Кез келген сәтте біздің қай-қайсымыздың да басымызға күн тууы мүмкін. Бірақ қалайда дәлелдермен тұжырымдалған нақты фактілер керек-ақ. Республикада жайсыз оқиғаның болып өтуі, ол туралы ойға келгенді айтуға негіз болуға тиіс пе? Кез келген жеке адамның қызметін жан-жақты таразылап, әділ бағалайтын кез жетті емес пе? Қонаев Қазақстан үшін кім? Ол – республиканың қалыптасу және даму тарихы. Беделді, онымен бірге дәстүрді жоққа шығарудың мүмкін еместігі – қарапайым ғана қағида, бидайды арамшөптен ажырата білуді қашан үйренеміз?

Қазақстандағы тамыр-таныстықпен күрес кезеңінде ақиқатты бұрмалайтын фактілерді пайдаланған кейбір әріптестерімнің “еңбектері” маған да ауыр соқты. “Литературная газета” айтқандай, бұрынғы бірінші жеке үйде емес, төрт бөлмелі пәтерде тұрады. Үш мәрте Социалистік Еңбек Ері және академиктік атаудың оның мұндай пәтерде тұруға құқ беретінін білген жөн. Бұл үйден Д. Қонаевтан басқа Қазақстан Орталық Комитеті мен республика үкіметі жауапты қызметкерлерінің жеті семьясы тұрады.

Табалдырықтан аттамай жатып көзге ұратыны – самсаған кітап.

– Олар енді менікі емес, – дейді есік ашқан үй иесі. – Автокаламнан бастап пәтердегінің бәрін мемлекетке өсиет етіп қалдырғанмын. Оттықтан жинаған коллекцияларым да мемлекеттікі.

– Өсиеттің түпнұсқасы нотариальды кеңседе сақтаулы, ал көшірмесі – үй иесінде.

– Ал қарулардың коллекциялары ше? Сіз аңшылыққа аса құмар емес пе едіңіз?

– Болғаным рас, – деп Д. Қонаев жымыды. – Пенсияға шыға салысымен аңшылық қару-жарақтың бәрін де мемлекетке өткіздім.

Бұл жөнінде де баспасөздерде айтылды, бірақ өзгертілген тексте. Қарудың басым бөлігін шетел үкіметінің басшылары сыйға тартқан. Кейбіреулерін Д. Қонаевтың өзі өз ақшасына сатып алған – чектердің бір бөлігі сақталған.

Сонымен қатар республикаға келген шетелдік және москвалық қонақтардың бәрі де бұл қарулардың қызығын көрген. Олар аңшылық дүкендер арқылы сатылды, одан түскен ақша мемлекет табысына қосылды, әйтсе де негізінен мұндай сыйлықтар алуға белгісіз жағдайларға байланысты қауіпсіздік кепілдік беретін республикалық немесе одақтық қорларда сақталуға тиіс.

– Дінмұхамед Ахметұлы, сіз дербес пенсия аласыз, ардагерлерге арналған дүкеннің қызметін пайдаланасыз әрі академиктік қосымша ақы – былайша айтқанда, өмір сүруге жете ме?

– Дүкенді аз аралаймын. Әйелім екеуміз – біз екеуақпыз – аз тұтынамыз. (Өңгіме оның зайыбының қайтыс боларынан аз-ақ бұрын болған еді. – Н. С.) Академиктік ақшаны осы отыз жыл бойы бір рет те алған емеспіз, менің арызым бойынша Қазақ ССР Ғылым академиясы республика балалар үйіне жөнелтіп отырды.

Есептеу кезінде жалпы саны былай болды, айына 830 сом – жүз мыңнан астам... Дәл мұндай жанды мен Саяси Бюроның бұрынғы мүшелері арасынан көре алмадым.

Алайда, бірден мынаны айтқым келеді. Д. Қонаевты ақтау немесе пірге айналдыру мақсатын алдыма қоймаймын, республикада екі жылға жуық созылған тамыр-таныстықпен күрес кезеңіне азамат және журналист ретінде шындық көзбен қарауды парыз санаймын. Әлде бұл да бір даурықпа кезең болды ма?

Басшылық тізгінін қолға алған Д. Қонаев алдына қандай мақсат қойды, жауап – біржақты. Ол республиканың жан-жақты дамуына күш салды. Ал оның бұл іске қосқан үлесі қандай – оны әр саланың мамандары айтсын. Алайда, еліміздің түсті металлургиясының, республика тау-кен байыту өнеркәсібінің қуатты базасын, оның құрылыс потенциалын, мәдени қорын құрудағы оның сіңірген еңбегі айқын.

1936 жылы Москва металл және алтын институтын бітірген ол арнайы жолдамамен Балқаш құрылысына – бұл

бүгінде еліміздегі жез шығару жөніндегі ең ірі бірлестіктердің бірі – келді. Ол бұл жерде бұрғылау станогінің машинисінен бас инженерге дейін өсті. Осында партияға өтті. Ұлы Отан соғысын тағы да бір байыту өнеркәсібінің аса ірі мекемесі – Риддер кенінің директоры болып бастады, ал соғыс аяқталғанда республика Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары болды. Кез келген жұмысты ғылыми қызметпен байланыстырды – оның жүзден астам еңбегі кен орындарын ашық әдіспен өңдеудің теориясы және практикасы мәселелеріне арналған.

– Қазір де жұмыс істеп жүрмін, – дейді Дінмұхамед Ахметұлы, – жазамын, талдаймын... Бәлкім, менің тәжірибем әлдекімдердің қажетіне жарап та қалар. Енді, күмән бұлты сейілгеннен кейін өз-өзіме, өз шешімдеріме сырттан қарауға мүмкіндік туған секілді. Кейбір тұстарда басқаша шешім қабылдау керек болғанын түсінген де секілдімін. Бұл, әсіресе, республика партия ұйымын басқарған соңғы бес жылға ерекше қатысты. Әрине, тек Орталық Комитет мүшелері ғана емес, өзге де адамдардың пікірлерімен санасу керек еді. “Жағымды қаһармандармен” кездесу ұйымдастыратын залдарда ғана отыра бермей, әлі де жұртшылықпен жиі кездесіп, көшелерге батыл шығу керек еді. Коммунист мінберден қол бұлғап қана тұрудан, аппарат қызметкерлеріне тым сене беруден гөрі халық арасында өмір сүруге тиіс, өйткені, олардың кейбіреулері өздері жұмыс істейтін ортаның сенімі мен беделін пайдаланады, пайдаланып та жүр, өкінішке орай жеке тұлға алдында күш, жеке-дара өкімет есебінде, мемлекетті құртуда және талан-таражға салуда.

Республиканың тұңғыш жалгері Иван Худенконың қайғылы қазасына өзімді де себепкер санаймын, алайда оның эксперименттеріне, талантына қашанда құрметпен қарайтынмын. Сондықтан да Қазақстан Орталық Комитетінің бір пленумында, ұмытпасам 1970 жылы оның тәжірибесін алдымен Алматы облысында, сосын нәтижесіне орай, әр аймақтың өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, республиканың басқа облыстарына тарату жөнінде ұсыныс жасадым.

Нақтылай түсейін – 1971 жылы екен. Бұл мезгіл есімде ерекше қалыпты. Республика Министрлер Кеңесінде еңбекті

ұйымдастыру мен акы төлеудің нарядсыз жүйесін енгізуде кең көлемді эксперимент туралы үкімет қаулысының жобасы әзірленді. Ауылшаруашылық министрі орынбасарларының бірі, алдын-ала белгіленгендей, өмірге енгізуді бақылайтын, нарядсыз есеп жөніндегі бухгалтерлік бөлім басшылық жасайтын жаңашылдар штабын жасақтады. Бухгалтер-практик әкеме осы бөлімді басқару тапсырылды. Астанаға ауысуды міндетті деп санамаған ол экспериментті алдымен басшылардың назарынан тыс облыстың ауылшаруашылық басқармасының шаруашылықтарында жүзеге асыруды мақсат етті. Алайда ұқыптылықпен талдауға кірісті. Өзінің тыңдағы совхозының жұмыс нәтижелерін Худенконың тәжірибелерімен салыстырды. Таң қалды, сүйсінумен болды, ұсақ кемшіліктерді және оны түзеу жолдарын тапты. Кетет...

– Мен үшін, тіпті басқа да Бюро мүшелері үшін де, – Дінмұхамед Ахметұлы сөзін жалғастырды – күтпеген жерден бүгінде марқұм ауыл шаруашылық министрі М. Рогинец сөз сөйледі. Ол шығындар жөнінде сұмдық цифрларды атады. Мен республика Прокуратурасынан Ауыл шаруашылығы министрлігінің тексеру нәтижесін қарауды өтіндім. Республика прокуратурасы оны растады, сонымен мен өзімді қоршаған кеңесшілер мен Фемидаға сенуге мәжбүр болдым. Егер одан одақ та қылмыс тауып жатса, қалай сенбессің?!

И. Худенко мен оның жолдастарының “қылмыстық істерін” журналистік тексеру барысында өкінішке орай Иван Никифоровичтың жақын досы, профессор А. Елеманов баяндамасының бірде-бірі Дінмұхамед Ахметұлына жетпегені жөнінде құжаттар табылды. Ол құжаттар Орталық Комитеттің бұрынғы хатшысы Г. Мельник пен Орталық Комитеттің бұрынғы ауылшаруашылық бөлімінің меңгерушісі Ю.Бурлаковтың ведомстволарының тасасында қалған. Рогинецпен бірауызды болған олар, Худенко – Елеманов жүйесінің ауыл шаруашылығында әкімшілік-бюрократтық машинаның жолын бөгеп, саладағы басшыларды істен қағатынын өте керемет түсіне отырып, Ақшидегі істің барысы жөнінде тек Д. Қонасұққа ғана емес, сонымен бірге Саяси Бюроға, Одақтық үкіметке жалған ақпар жөнелтуі де мүмкін...

– Олар Ленин партиясына берілгендігін айтып, әнде-
тумен болды, менің кінәм – сеніп қалғандығым.

Рас, басқарушыны тіршілігінде «мақтау – итаршылық, өлімі немесе отставкаға кеткеннен кейін жамандау – бе-
делге нұқсан келтіру» деп әлденеше рет айтылды. Алайда,
дәл осы мәселеде біздің қоғам ештеңеден қалыс қалған жоқ.
Қонаевтың кінәсі, тікелей болмаса да, бар. Әйтсе де, жүйенің
нағыз бабында тұрған жуан жұдырығын да ұмытпау керек.
Тіпті шын ниет еткеннің өзінде ойындағысын жүзеге асыра
алмас еді. Тегі ол сенім артқандардың өзіне қандай “көмек”
көрсетіп жүргенін дер кезінде білгенде де сол. Әйтпесе, сол
кезгі жүйе оны басып, жаныштар еді. Бұл төңіректе өзге де
үлгілер жетіп-артылады.

– Кезінде Алматы облыстық партия комитетінің
бірінші хатшылығына принципті, іскер азамат деп М.
С. Меңдібаевты ұсынған еді. Оның алғашқы айлардағы
жұмыстары-ақ таңдаудың дұрыс еместігін көрсетті. Ма-
рат Самиұлының өзім білемдігі жөнінде арыз көп болды.
Барлық адамға бірдей жағу қиын екенін түсінемін, алайда
тексеру барысында көптеген арыз әділ болып шықты. Ол
тым өктем болды, өзімен сөз таластырғанды ұнатпады. Өз
қызметінде авторитарлық стильге сүйенді. Сынға төзбеді.
Бағыныштыларды өзінен аса алмайтындардан таңдады.

Бұл мәселені Орталық Комитеттің Бюросында көтеруге
әзірленіп жүргенмін. Менің бұл ойым белгілі болған сәтте
бұдан сәл бұрын Саяси Бюроға отставка жөнінде берген
өтінішім бірден қабылдана кетті. Кім білсін, бұл бәлкім
түрлі жағдайлардың тоғысуы болар.

Солай болуы да мүмкін. Әйтсе де, мына бір жағдай,
рас ол жұрт аузынан жеткен, шындыққа тым жақын, сен-
беуге қақың жоқ, ойландырады. Д. Қонаев астанаға 14
желтоқсанда ұшып келді. Әдеттегідей Қазақ тұрақты
өкілдігінің қонақүйіне тоқтады. Ертеңгілік СОКП Орталық
Комитетіне аттанды. Вестибюльде, қонақүйден шыға
берісте ол Меңдібаевты көріп қалды. Таң қалды. Бұл жерде
не істеп жүргенін сұрады. Өйткені, ол сырқаттанып жүрген.
Ал ол болса, тым қатты кетті: “Жұмысың болмасын, сенің
әнің бітті” деген сыңайда жауап берді.

Шынында да, Дінмұхамед Ахметұлы бірнеше минут-
тан кейін Компартия Орталық Комитетінің енді бұрынғы

бірінші хатшысы екенін, әрі өзінің орнына кім баратынын біліп те алды.

Егер талқылаудың негізіне қисынды алсақ, онда желтоқсан оқиғаларының инициаторы, шындығында да, Д. Қонаев емес екендігі айқындала түседі. Тіпті, ол өзінің пенсияға шығу жөніндегі өтінішінің орындалғанын да бірінші білген жоқ, бұл – бір. Оның алаңда сөз сөйлеуіне рұқсат берілмеді, бұл – екі. Оның баспасөз өкілдерімен кездесуіне тыйым салынды. Сол кезгі жүйенің өкілі ретінде ол өзі туралы жалған кінәні біле тұра, Орталық Комитеттің жаңа Бюросының беделіне нұқсан келтіруден сескеніп, оны жоққа шығара алмады.

– Ақталуды мақсат етпеймін, – дейді Д. Қонаев, – дұрыс та, бұрыс та шешім қабылдап жүрдім: қателіктер де, табыстар да болды. Алайда, нақты білетінім: көптеген жыл қатарынан биіктен көріну мүмкін емес. Өзінді қоршаған адамдарды тани білу мүмкіндігі төмендейді. Жаңа ойларды түсінбейсің, болмаса қабылдағың келмейді, өзіңе-өзің сынай караудан қала бастайсың.

– Айтпақшы, Дінмұхамед Ахметұлы, Нұрсұлтан Назарбаевтың Орталық Комитеттің бірінші хатшысы болғанына қалай қарадыңыз? Ол сіздің тәрбиеңізді көрді ғой...

– Рас. Арамызда келіспеушіліктер де болғанымен, мен республиканы дәл соның басқарағанына көңілім тоқ. Одан басқа көшбасшыны бүгін көріп тұрған жоқпын (әңгіме бұдан бір жыл бұрын, Н. Назарбаевтың Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болып сайланғанынан екі-үш күн өткеннен кейін болды. – Н. С.). Ал, шын мәнінде, оған бұл орынды ертеректе сеніп тапсыру керек еді. Дәл бүгінгідей қайшылықтар бола қоймас еді...

– Сонда да, сіздің ойыңызша, Сіздің атыңыздың айналасындағы әңгімелердің өрістеуіне не себеп?

– Кейде біреулерге бұл тиімді болған да шығар деп ойлаймын. Бірақ кімге және неге? Айқын да нақты жауап табар емеспін...

Желтоқсан оқиғасы немесе басқалай кез-келген істі ұйымдастыруда Д. Қонаевқа қылмыстық айып тағылған жоқ.

(“Бірлесу”, 27 қыркүйек, 5, 18 қазан, 1990 жыл).

ПАРТИЯ КІМДІ ТӘРБИЕЛЕГЕН?

Құрметті “Бірлесу” газетінің редакциясы!

“Күнге мен көлеңке” атты мақалада 1986 жылы Алматыда болған желтоқсан оқиғасының жекелеген сәттерін әділ көрсеткендеріңіз үшін сіздерге ризамын. Мұнда Дінмұхамед Ахметұлы, Мырзавай Акуев, басқа да “осы күндердің қаһармандары”, соның ішінде мен жөнінде де шындық тұңғыш рет айтылды.

Сіздерден менің хатымды басуларыңызды қатты өтінемін. Бұл партия қатарында 30 жыл болып, негізсіз оның қатарынан шығарылған коммунистің жан сыры. Бұл – ССРО Халықтық Бақылау Комитетінің бүгінгі төрағасы Геннадий Колбиннің қолында ойыншыққа айналған адамның жан сыры.

Андрей СТАТЕНИН,
ССРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты,
Қазақстан КП Орталық Комитетінің
бұрынғы іс басқарушысы

...Бұл – қатардағы жағдай емес: Орталық Комитеттің іс басқарушысы социалистік меншікті талан-таражға салу ісіне араласқан. Сондықтан әртүрлі дәрежедегі партия аппаратының ықпалындағы әрі қолдауындағы бұқаралық хабарлама құралдары істің объективті және праволық жағына титтей де мән бермей 1987 жылы А. Статениннің қылмыстары жайында жарыса жазып жатты. Алайда, басқа осы кезеңде репрессияға ұшырағандар жайлы да дәл осылай етті. Мұндайлар бір төбе болды. Ал мұндай топқа қарсы тағы бір топ керек болды. Оны социалистік әділеттіліктің салтанат құруы үшін күрес тобы деп ресми атап, өзі басқарды. Ол Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығы қызметіне Ульяновскіден келген, Орталықтың елшісі Геннадий Колбин еді. Сотқа дейін-ақ ол барлық заңды, кодексті, уставтарды түзетіп, халық алдында мені қылмыскер деп атады. Сотқа дейін мені депутаттық мандаттан, “Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген құрылысшысы” атағынан айырды. Сот болмай тұрып, мені партиядан шығарды.

СОНЫМЕН, НЕ БОЛДЫ?

Алматыға Ульяновскіден көшер кезде Г. Колбин қызмет бабын лауазым арқылы бірнеше рет пайдаланды. Нақты айтқанда: Г. Колбин өзінің қайдағы бір ескі байланыстарын пайдалана отырып, КЗОТ-тың үй мүліктерін тасудағы ережелерін бұзып, Ульяновск ұшқыштар әзірлейтін оқу-жаттығу орталығынан өзіне бірден екі самолет бөлуіне мәжбүр етті. Бірін Алматыға үй мүліктерін көшіруге, екіншісін жұбайы мен үй жануарларын жеткізу үшін пайдаланды.

1981 жылғы 15 шілдедегі № 21 ССРО Министрлер Кеңесінің қаулысы, КЗОТ 116 бапта: үй мүліктерін теміржол, автомобиль, су транспорттары арқылы тасымалдауға рұқсат етіледі. Әуе транспортына рұқсат жоқ. Ұшу дайындығы есебінен тіпті болмайды, семья мүшелерін арнаулы рейстермен, жеке самолеттермен көшіру тіпті Саяси Бюро мүшелерінің өзін мемлекет есебінен тасымалдау заң жүзінде қарастырылмаған.

Бұған карамастан, 1987 жылғы 7 қаңтарда арнаулы рейс (№ 76466 ИЛ – 76Т транспорт самоләті, командирі Моткин) Алматыға № 006484 Г – 42 сериялы накладной бойынша 5000 килограмм болатын 319 орындық жүкті әкеп түсірді. Бұған Г. Колбин 150 сом төлеген көрінеді. Мемлекет үшін бұл жүкті жеткізу 29700 сомға түсті, ұшуға 90 тоннадан астам жанар-жағар май кетті.

Тура осы күні, 1987 жылдың 7 қаңтарында тағы да арнаулы рейспен (№ 65663 ТУ – 134 самоләті, командирі Алешин) Алматыға Колбиннің зайыбы Софья Ивановна екі итімен, қыздары және немерелері келіп түсті. Семья үшін бес билет 197 сом 40 тиынға тұрды. Бұл “саяхат” мемлекет үшін 7700 сомға түсіп, 18 тоннадан астам жанар-жағар май рәсуа болды.

ССРО Азаматтық авиация министрлігінің (31. 03. 81 ж.) № 71 бұйрығы бойынша тапсырыс рейстеріне деген тарифтер ИЛ – 761-ге сағатына 4000 сом; ТУ-134-ке сағатына 1100 сом құрайды.

Төлем барып, қайту уақытына алынады.

Аэрофлот Қазақстан КП Орталық Комитетіне Ульяновск ұшқыштар әзірлеу орталығы Колбинге көрсетілген

қызметке орай есеп айырысуды ұсынғанда, СОКП Орталық Комитетінің бұрынғы хатшысы Е. К. Лигачевтің берген рұқсатын алға тартып, ақы төлеуден бас тартты.

Ал бұл уақытта Қазақ ССР Министрлер Кеңесі ХОЗУ-інің жендеу-құрылыс басқармасы Г. Колбиннің жеке нұсқауы бойынша өзі таңдап алған Төлебаев көшесіндегі № 162 (24 пәтер) әлі ешкім қоныстанбаған жаңа үйдегі болашақ пәтерін қайта жасақтау жұмыстарын аяқтауға аз-ақ қалып еді. Мұнда 5 бөлмелі үйді 4 бөлмеге айналдырып, артық бөлмені қосымша жуынатын бөлме жасады. Емен паркетті өрнекті паркетке ауыстырды, қабырғаларды ағаш панельдермен қаптады. Үйдің төбесін мәнерлі жапсырмамен қаптады. Сатыға жедел милиция постысын қондырды, ал баспалдақтарды мрамормен қаптады. Бір қабат төмендегі 5 бөлмеден тұратын № 32 пәтерді Геннадий Васильевич таллап еткен демалыс, күзет, дәрігерлік кабинет және басқа да жеке қызметіне арнап қайта жабдықтады.

Тек № 34 пәтерді ғана қайта жабдықтау үшін 33 мың сомнан астам ақша шығарылды. Г. Колбин бұл жұмыстар үшін ақыны қалтасынан төлеуден бас тартты.

1987 жылғы 15 қаңтарда оған № 34 пәтерге екі адамға арналған № 2632-ордер табыс етілді де бірден паспорттары тіркеуден өткізілді.

Г. Колбин бұдан кейін, менің қарсылығыма қарамастан, бұл кездері еш жерде жұмыс істемеген қызы М. Каменныхтың атына көрші подъездегі төрт бөлмелі пәтерді аударуға күштеп көндірді. № 26 үйдегі төрт бөлмелік пәтерге небәрі 3 адам ғана көшіп барды. Ордерді толтыруға жазбаша нұсқау беру жөніндегі менің өтінішім жүгенсіз қаһардың қарсылығына тап болды.

Ал Геннадий Васильевичтің өзі қаладағы пәтеріне көшуге асығыстық таныта қоймады. Горный көшесіндегі жеке үй жүзу бассейні, оранжерея, кинозал, асүйлік блок және қатардағы еңбеккердің түсіне ғана енетін басқа да “кереметтермен” жабдықталған еді. Қонаевтың кезінде ол, әдеттегідей, шетелдік қонақтарды қабылдайтын орын болған еді. Енді мұнда Г. Колбиннің нұсқауы бойынша итке арналған торлы қора және қатары өсе түскен күзетшілерге үш бөлмелі үй салынды. Осында ол үшін тауыққора, кіші-гірім мал қора жасалынады, тіпті тірі форель де... болды.

Ал шығынды төлеу мерзімі де жақындай түсті. Оның жалпы жиынтығы 704000 сомға жетті. Бұл шығындарды жауып жіберетін СОКП Орталық Комитетінің хатшысы Е.Лигачевтің рұқсаты болғаны секілді мұндай қаржы партиялық бюджетте де жоқ еді.

Мен жағдайды анықтау үшін СОКП Орталық Комитетінің қаржы органдарына шығуға мәжбүр болдым. Менің бұл “бастамам” жазалауға лайықты болып шықты. Сол кезгі Компартия Орталық Комитеті әкімшілік бөлімінің меңгерушісі В. Ефимовтің құпия хабары мәлім болды. Ол менің 1981 жылы Алматыдағы Югославия көрмесінен жиһаз ұрлауға қатысты болып шыққанымды хабарлады. Істің шындығына көз жеткізудің орнына Колбин жаланың өрістеуіне жағдай туғызды. Өзі де шетте қалған жоқ. 1987 жылғы 4 ақпанда мені орнымнан алған ол міндетті түрде 5 ақпанда жарық көруге тиісті ресми, суыт, яғни міндетті түрде жарияланатын материалды “Казахстанская правдаға” беруге ұсыныс жасады. Онда Статениннің талан-таражға салушы екендігі, оның қарамағындағы қызметкерлерін жауапкершіліктен бұра тартқандығы жөнінде даурыға жазды. Бұл жала тек бір жылдан кейін ССРО Бас прокурорының заңсыз сот жөніндегі қарсылығына орай ғана жоққа шығарылды, ал Г. Колбиннің нұсқауы бойынша өсекке таңылған адамдар партияға және жұмысқа қайта алынды.

Бұған дейін әлі бір жыл бар болатын, ал онда Қазақ ССР Прокуратурасы қылмыстың істі қарауға кірісті. Тергеушілер жан-тәндерімен менің беделімді түсіретін мәліметтер жинай бастады. Байқауымша, оларға ордендер мен жаңа қызмет беру жөнінде уәде жасалған болу керек. Менің зайыбымды адамзат мүмкіндігінің шегіне дейін жеткізді. Оған қорғаушы жалдауға рұқсат етілмеді, Колбин де қабылдаудан бас тартты. Зорлық-зомбылыққа шыдай алмаған ол өзін-өзі өлтірді.

Әйеліммен қоштасу жөніндегі христиандық өтінішім де қабылданбады. 1988 жылғы 20 мамырда менің ісім туралы ССРО Бас прокурорының қарсылығын қараған Қазақ ССР Жоғарғы соты келтірілген бұлтартпас дәлелдерге байланысты жиһазды ұрлау жөніндегі ертеректе тағылған негізсіз айыпты қайтып алуға мәжбүр болды. Алайда, айыпсыз деп табатын үкімге жетуге және мені ақтап шығаруға соттың күші жетпеді. Сот тек ұрлық жасамағаны үшін ам-

нистія жасау туралы ғана жарлық қолданды. Бұдан, істің қисынына қарағанда, партияның қаржысын талан-таражға салушыларға бөгет болғаным үшін кешірім жасалған болып шығады емес пе? Сонда бәрі қаз-қалпында қалғаны да.

1988 жылғы 2 желтоқсанда ССРО Бас прокуроры қайтадан, бұл жолы ССРО Жоғарғы Сотына қылмыстық құрамның жоқтығына орай менің ісім төңірегіндегі барлық сот шешімдерін жоққа шығару және істі жүргізуді тоқтату жөнінде наразылық білдірді.

Енді еліміздің сот органдары алдында не істеу керек деген сұрақ тұрды. Оларға маған қылмыстық істі кімдердің таңғаны белгілі болатын. Олар Колбиннің қолдауымен іс атқарған Елемесов, Волтунов, Томасов, Айтмұхамбетовтер еді. Мұндай құрметті адамдарды жоғары жақтың өкпелетуіне болар ма екен? 23 желтоқсанда ССРО Жоғарғы соты ССРО Бас прокурорының Статенинді ақтау жөніндегі наразылығын карауды негізсіз деп тапты.

Алайда менің толық ақталуым және негізсіз сотталуым жөніндегі өтінішімді Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің 1986 жылы желтоқсан оқиғасына байланысты Колбиннің жазалауын тексерген комиссиясы қолдады.

Ал енді маған бірінші рет менің басымнан не өткені жөнінде халық алдында ашық айтуыма мүмкіндік берілді. Мен “Бірлесу” газетінің менің және басқа адамдардың тәлкекке түскен тағдырларына ара түскеніне ризамын.

*Әдеби өңдеген Нина САВИЦКАЯ
 (“Бірлесу”, 26 қараша, 1990 жыл).*

ЖЕЛТОҚСАННЫҢ ЫЗҒАРЫ

**немесе кезінде Мәскеуде шығатын орталық газеттердің
“қазақ ұлтшылдығы” тақырыбын қалай қаузағаны
жайында**

Желтоқсанның сол бір күндері еске түскен сайын көңіл жүдеп сала береді.

Алдында бәрі де әдеттегідей өз ретімен өрбіп жатқан секілді көрінген. Еліміздің осыған дейін бастан өткерген он-он бес жылына “тоқырау кезеңі” деген айдар тағылып, сексен бестің сәуірінен бері қайта құру, шұғыл бетбұрыс, жеделдету ұрандары күнделікті өмір-салтымызға кәдімгідей сіңісіп қалған. Қайта құрудың арқасында халық санасында тұмшаланып жатқан ойларға жол ашылады, жариялылық пен демократия кең өркен жаяды деген сенімге де жұрт ден қоя бастаған.

Алайда балаң демократия сол желтоқсан күндері әлі буыны қатпағандығын, әлжуаздығын байқатып алған еді. Осы ретте Брежнев атындағы алаңда өрбіген сол оқиғадан бір апта бұрын ғана көшелі демократияның үлгісі Парижде көрсетілгені еске түседі. Онда әлденеше күндерге созылған студенттер ереуілі, ақыр соңында үкіметтің жастар қойған талап-тілектерге құлақ асып, ортақ пәтуаға үйлесетін келісімге келуімен аяқталған болатын.

Ал қайта құрудың бел ала бастаған шағында өтсе де, тура өзінен бұрынғы “тоқырау кезеңінің” үлгісінше, Мәскеудің республикалар тағдырына емін-еркін қол сұғып араласатын өктем дағдысына лайық “айттым-біттіммен” шолақ қайырылған пленум шешіміне, республиканың бірінші басшысын сайлау кезінде жариялылық болмауына ашу-ыза білдірген өскелең ұлттық сананың наразылығы әу бастан-ақ басқаша баға алды. Ол мемлекетке, қоғамдық құрылысқа қарсы шығу ретінде қабылданды.

Желтоқсан оқиғасы бұрынғы қаһары мен ызғары бетіне теуіп тұратын әміршілдік-әкімшілдік жүйе мен енді ғана тәй-тәй басқан демократиялық нышандардың алғашқы беттесуі болған еді. Бұл орайда балаң демократия талай жылдар бойы түйенің төс табанындай болып қатып қалған ескіше ойлау

жүйесінің тас бөгетіне келіп соқтықты. Әу баста көкейде андыздаған сан-сала сауалдарға жауап алмақ ниетпен алаңға шыққан жастардың бейбіт сипатты шеруі сол қалпын көп сақтай алмады. Әртүрлі бұзақылық, арандатушылық шаралары, өкімет, право қорғау өкілдерінің тарапынан қоканлоқы жасалуы, сес көрсетілуі оны ақыры жарға итеріп тынды. Өз пікірін ашық білдірудің дәл бүгінгідей жариялылық дәстүрлері сол кездегі жағдайда желтоқсаншылармен түсінісу мәселесінде көптеген кемшіліктердің жіберілгені қазір бүкпесіз айтылып жүрген шындық.

Осы ретте сол дүрбелеңнің туу себебін түсіндіру жұмыстары да бірталай уақыт бойы тек біржақты бағытта – жастарды, сол жастар шыққан ұлтты қаралау тұрғысында жүргізілгенін байқар едік. Оқиғаның тұтану төркіні – әріден келе жатқан, күрмеуі күрделі проблемаларда, әлеуметтік әділетсіздіктерде, ұлттың ұлт болып қалуына әркімнің де күмәнін молайтқан жайларда екені қаперге көп алына бермеді.

Әрине, бұл орайдағы мәселелердің анық-қанығы 1986 жылғы желтоқсанның 17 – 18-інде Алматыда болған оқиғаларға байланысты жағдайды тексеру жөнінде құрылған Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы комиссиясының қорытындыларында біршама айқындалып, түбегейлі түйіндер жасалады деп сенеміз.

Ал біздің бүгінгі әңгімеміз, осы тақырып төңірегіндегі басы ашық жайлардың бірі – желтоқсан оқиғаларына орталықтың, яки Мәскеуде шығатын газеттердің көзқарасы қай тұрғыда байқалды деген сауал ыңғайында болмақ.

...Шкафтан газет қиындылары салынған екі қағаз папканы алып, үстел үстіне қойдым. Екеуінің сыртында да “Желтоқсанның ызғары” деп жазылған. Оларда сол оқиғадан бері орталық және республикалық баспасөз бетіне шыққан желтоқсан тақырыбы төңірегінде сөз ететін мақалалар, пленумдардағы баяндамалар, қаулылар, жеке адамдардың сөздері түгел дерлік бар.

Бұл қиындыларды жию жөніндегі ой – сол желтоқсан оқиғаларына қатысты алғашқы баспасөз материалдарын оқығаннан кейін-ақ көкейге келген еді. Себебі сол жарияланымдардың өзінен-ақ бұл тақырыптарды біржақты көрсетуге бағдар алынғанын аңғару еш қиын бола қоймаған.

Ойда бұл біржақтылық қаншаға дейін созылар екен, өкіметтің саясаты ертең қай бағытқа қарай ауады; егер әділеттілікке ден қоятын күн туа қалса, орталық газеттер осы кесіп айтқан сөздерінің орынсыз, жөнсіз екендігін мойындар ма екен деген сауалдар да өз-өзінен көлденеңдеген. Олай болса, бұл дүниелер сол ертеңгі күндері қайта парақтап отырғанда, бір кезде халыққа, ұлтқа қатысты қандай жосықсыз пікірлер айтылғанына ой жіберте қарайтын дәйектер емес пе? Сондай-ақ сол күндері, кей сәттерде ұлтымыз үшін тағы бір “кіші 37-нің” қайталанып кетуі мүмкін-ау деген күдіктің белең бергенін де жасыруға болмас. Папка сыртына “Желтоқсанның ызғары” деген жазудың түсуі де бір жағынан осыған байланысты еді.

Шүкір, бұл жай көпке созылмады. Алаңға шығып өз наразылықтарын ашық білдіру – тек қазақ халқының басына ғана тән “ұлтшылдық” болып қалмады. Кейіннен Балтық бойындағы республикаларда, Тбилисиде, Таудағы Карабахта, Ереванда, Бакуде, Молдавияда өткен оқиғалар оны жариялылық пен демократия көп жылдық ұйқыдан оятқан ұлттық сананың өз үнін танытуының көрінісі ретінде айғақтап берді. Бұндай кездерде, өкінішке орай, тіпті шектен асушылық – Сумгаит пен Ферғанадағыдай қанды қырғындар болатындығына да көз жетіп отыр.

Ал бұдан үш жарым жыл бұрын халықтың өз ойын ашық білдіруге, демократияға кең жол ашылады деп оңды-солды айтылып жүрген тиянақсыз ұрандарға алданып қалған желтоқсаншыларды бәз-баяғы әміршілдік жүйенің батпан жұдырығы қарсы алған еді. Және ол соққының салмағын Мәскеуден осы оқиғаны сараптау үшін арнайы келген “Қазақстан жөніндегі теңдесі жоқ білгір” Соломенцев бас болып тұжырымдап кеткен, кейіннен белгілі қаулыда “қазақ ұлтшылдығы” деп аталған орынсыз баға одан әрі күшейте түсті. Мәскеу білгірлерінің пікірінен Мәскеу баспасөзі де қалыс қалған жоқ. Әу бастан-ақ үйлесе, ұрандаса шықты олардың үндері. Және бұл ретте кей сәттерде шоқты өзімізге көсетіп қою жағы да ұмыт қалған жоқ...

Алматыдағы оқиға туралы алғашқы мәліметті Кеңестер Одағының телеграф агенттігі желтоқсанның 18-інде берді. Жай ғана “Алматыдан хабар” деп аталған шағын материал бұған дейін баспасөз бетіне шығып көрмеген тосын оқиғаны

таратқан. Содан жеті айдан астам уақыт бұрын ғана Чернобыльде сұрапыл апат болғанын дүние жүзіне бірден хабарлай алмай әлденеше күн жасырып ұстаған жағдайымызға карағанда бұл жариялылыққа біршама бет бұрғанымыздың белгісі десе де болғандай.

Сонымен оқиғаның екінші күні берілген хабарда не жазылды: *“Кеше кешкісін және бүгін күндіз Алматыда ұлтшыл элементтер арандатып салған оқушы жастар тобы көшелерге шығып, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жуырда болған пленумының шешіміне наразылық білдірді. Бұл жағдайды бұзақылар, арамтамақтар және қоғамға жат басқа да адамдар пайдаланып, право тәртібінің өкілдері жөнінде правоға қарсы әрекеттер жасады. Сондай-ақ азық-түлік магазинін, жеке меншік автомобильдерді өртеді, қала азаматтарына қарсы намысты қорлайтын әрекеттер жасады...”*

Алғашқы хабардың өзінде-ақ шындықты сипақтатып жеткізудің бұрыннан бар дағдысын байқау қиын емес. Оқиғаны бастаушылар оқушы жастар екен. Алматыда ол кезде үш қана қазақ орта мектебі бар екенін, училище, техникумдардағы қазақ балаларының кемдігін ескерсек, олар қайдан келген оқушы жастар? Алаңға шыққандардың дені жағдайы жоқ жатақханаларда, жетім бұрышта әлденеше күн бойы сарсылып тұрып, Алматыны билеп-төстеп алған кей ағайындардың соңынан қалмай жалынып жүріп, бағасы удай болса да әзер тапқан жалдамалы пәтерлерде мекендейтін жұмысшылар мен студенттер екенін айтпау – біраз уақытқа дейін созылған негізсіз топшылаулар мен жалған тұжырымдардың әу бастағы көрініс беруі еді.

Ал одан кейін...

Одан кейін орталық баспасөз желтоқсан оқиғаларын “жіліктеп шағып, ақ-қарасын ашып берген сүбелі материалдар” ұсына бастады.

Оларда әуелгі кездерде Алматы көшелерінде байқалған “ұлтшылдық көріністерге” кінә тағу, сөгу, ол тәртіпсіздіктерді ұйымдастырушыларды міндетті түрде табу, ұстау, соттау керек деген пиғылдағы ойлар көбірек айтылып жатты. Ал бұл міндетті ол кезде халық соттары онсыз да аса бір жеделдікпен орындау үстінде еді. Бүгінде жазықсыз сотталды деп анықталып отырған Сәбитова мен

Рахметовтың, Салықова мен Қожахметовтың істері соның дәлелі. Сол кезде бұл оқиғаны арнайы ұйымдастырушылар болды деп, биік мінбелерден айтылған тұжырымдарға да кейіннен дәйек табылмай, ақыры ол сиырқұйымшақтанып барып таусылды.

Ал ол шақта бұл тілге тиек ететін ең бір “даусыз тиянақтардың” бірі болатын. Мәселен, 1987 жылғы қаңтардың 1-інде “Литературная газетада” жарық көрген Ә.Әлімжановтың “Алматыда не болды?” деген мақаласына көз салалық.

“Уақыты келгенде Алматыдағы оқигаларды ұйымдастырушылардың кім екенін білетін сәттің туатынына мен сенемін, шүбәсіз сенемін... Халық, мен өзінің ұлы болып саналатын халық республикада тұратын қазақтар мен басқа халықтардың арасына баспалап келіп, сенімсіздік ұрығын сепкісі келгендердің түрін де, аты-жөнін де білуге тиіс. Біздің балаларымызды кімдердің алдағанын білетін күн де келеді. Өтірікпен, өсекпен оларды студенттік жатақханалардан алып шығып, қолдарына дұшпандық сауатсыз транспаранттар ұстатып, өздері бас сауғалап қалғандарды әлі білетін боламыз”, – дейді автор.

Бұл пікірді араға екі апта салып шыққан нөмірдегі “Шындық сабақтары” атты мақаласында газеттің меншікті тілшісі А.Самойленко одан әрі өрбітеді: *“Көп жастар жазасын алды: комсомолдан шығарылды, правоға қарсы әрекеттері үшін жоғары оқу орындарынан қуылды, біразының бұзақылығы, жаппай тәртіпсіздіктердің басылыларын, ұйымдастырушыларды, арандатушыларды іздестіруді табанды түрде жүргізу керек”.*

Орталық әдебиет газетінің мақалаларында бүгінгі күн талабынан қарағанда аз-кем біржақтылау кеткен жақтары болса да, оқиғаға байыппен қарауға деген ұмтылыс, мәселенің түп-төркінін әлеуметтік жағдайлардан іздестіруге деген талпыныс бар. Алайда жастардың алаңға неге шыққаны тұрғысындағы әңгімені қаузау жайы оларды біреулер айдап салды деген тұжырыммен ғана шектеліп қалғандай.

Ал бұл оқиға жастарға жақын жүруге тиіс орталық комсомол газеті бетінде қалай көрінді? “Комсомольская правданың” тілшісі А.Лапин желтоқсан жайын қаңтардың 10-ы күні “Ащы сабақ” деген тақырыппен жария етті. Бұл

тілші әңгімені Мәскеудегі достары, Кавказдағы туыстары, Сібірдегі таныстары телефон арқылы әбден мазасын алып, Алматыдағы оқиғаның егжей-тегжейін білгісі, оның қалайша болғандығын сұрап жатқанын хабардаудан бастай келіп былай деді.

“Біршама уақыт өтіп, ұлтшылдық пиғылдағы жастардың желтоқсандағы іс-әрекеттерінің себептері айқындала түскен шақта, бұған не деп жауап беруге болады? Бір нәрсені сеніммен айтар едік: болған жайдың себептері ең алдымен жастар арасындағы идеологиялық жұмыстағы елеулі кемшіліктерде, патриоттық, интернационалдық тәрбиенің әлсіреуінде жатыр”.

“Жастардың бір бөлігінің ұлтшылдық көзқарастары кеше ғана қалыптасқан жоқ. Олар баршаның көз алдында уақытымен отамаса, қаулап өсетін арам шөп сияқты өскен болатын”.

“Республикада жүзден астам ұлт пен ұлыстың адамдары тұратынына қарамастан Қазақстан астанасындағы қаланың жсоғары оқу орындары мен техникумдарында оқитындардың басым көпшілігі әсергілікті ұлт өкілдері екендігіне назар аудармады. Жатақханаларда студенттердің ұлттық белгісіне қарай орналасуын ұсақ-түйек деп санады”.

Байқадыңыздар ма, бар мәселе ойдан шығарылған ұлтшылдық деген бағаға қарай қалай-қалай ойысады. Сол “ұлтшыл жастардың” оқу орындарында өз ана тілінде оқи алмайтыны, астана заводтары мен фабрикаларында ең аз жалақылы жұмысқа қолдары әзер ілінетіні, үй алуға мүмкіндіктері жоқтығы, пәтер зарын белшеден шеккендер екендігі, қазақ тіліндегі мектептердің, балабақшалардың жоғалып бара жатқаны, ұлт тағдырына, тіл тағдырына қатысты күрделі проблемалардың туындап тұрғаны, республикада шовинистік пиғылдардың да бар екендігі жайында бір ауыз сөз жоқ.

Керісінше олардың мектепті қазақша бітіргендігі, орыс тілін нашар білгендігі негізгі кінә ретінде алға тартылады. Тілші комсомол қатарынан шығарылған студенттердің іс қағаздарын қарап отырады да мынадай жайды анықтайды: *“Біріншіден, олардың басым көпшілігі республиканың оңтүстік облыстарында, тұрғын халқы негізінен бірыңғай*

болып келетін шағын селолар мен поселкаларда тұрған. Үлкен бөлігі ұлт мектептерін қазақ тілінде бітірген. Орыс тілін нашар біледі. Оқулары да орташа. Көбі өндірісте көп жұмыс істемеген немесе армия қатарында қызмет атқарғандар”.

Жарайды, “Комсомольская правданың” тілшісі халқымыздың тілінен, тарихынан, тағдырынан мақұрым болсын, оның республикаға аты беріліп отырған ұлт жайындағы білетіні шамалы; ол сол шақтағы Мәскеу тарапынан айтылатын әміршілдік сарынға үндескен ойын білдірді, сол кезде одан басқаны күтуге де болмас еді делік.

Ал әр нәрсеге өзінің аты айтып тұрғандай, ақиқатпен қарауға тиіс “Правда” газетіне, оның Қазақстандағы тілшісі Т.Есілбаевқа не жорық? 1987 жылғы ақпанның 11-інде жарық көрген “Мардамсудың зардабы” атты бұл мақала бүгінгі күнгі талап тұрғысынан алғанда газет үшін де, автор үшін де нағыз парықсыз материал ретінде аталар еді. Әрі ол сол кезде-ақ оқырманның ашу-ызасын ерекше тудырған мақала ретінде танылды.

Осы жерде сол бір күндері республикалық басылымдар басында болған бір тәуелділікті де айта кеткен жөн сияқты. Ол – әсіресе күнделікті газеттерде жұмыс істейтін журналистерге ерекше таныс жайт. Орталық газеттер желтоқсан оқиғасы жайында жұмыла жазған сол кездері Қазақстанның республикалық, облыстық газеттерінің де оларды жұмыла көшіріп басуы дағдыға айналды. Және бұл ретте газеттің қалау, қаламауы туралы сөз қозғалмайды. Мақала шыққан күні ҚазТАГ-қа оны барлық газеттер үшін аударып беру туралы нұсқау түседі. Сол күні бар газет өздері дайындап отырған беттерді бұзып, сол материалдарды жариялауға тиіс. Ол шақ республикалық партия ұйымы үшін де “желтоқсандағы ұлтшылдық оқиғаны ұйымдастырушыларды табу, партия, совет, кәсіподақ, комсомол, право қорғау мекемелерінде, жоғары оқу орындарында қазақ халқының республикадағы сан мөлшеріне қарай үлес салмақты теңдестіру жұмыстары қауырт жүргізіліп, титтей нәрсенің өзі ұлт астамшылығына дәлел ретінде” ұсынылып жатқан кез. Арнайы нұсқаумен түскен материалдарды жарияламай қалу еш мүмкін емес. Сол күні “Мардамсудың зардабы” атты мақаланы оқыған журналистердің “Мына материалды да аударып бастыра

ма екен?” деп күйзеліп қалғаны есте. Аздан соң оған жауап алынды. ҚазТАГ-тан жіберілген тілдей телетайп лентасы ертеңгі күні нөмірлерге “Мардамсудың зардабы” аударылып берілетіндігін хабарлады.

Берілетіні анық болса, оның редакцияға қашан түсетінін білу жастар газетінде жауапты хатшы болып істейтін біздің тікелей жұмыс парызымыз. Сәлден кейін сол кезде ҚазТАГ-тың аударма жөніндегі бас редакторының орынбасары болған жазушы Жақсылық Түменбаевпен мақаланың қашан аударылып бітетінін білмек болып хабарластым.

Ар жақтан жазушының шаршаулы үні естілді. Аса бір кейісте отыр екен.

– Орталық газеттердің бұл тақырыптағы мақалаларының да оңған біреуі жоқ еді. Мынау тіпті сорақы екен. Осындай көпе-көрнеу нашар материалды “Правданың” жариялағанына таңым бар? – деді.

– Ренжудің көкесі ертең өзіміздің газеттерде шыққанда болатын шығар...

– Амал жоқ, бірақ кінәнің бізде емес екенін жұрт түсінсе екен...

“Партия тұрмысы: баспасөзге шолу” айдарымен берілген мақалада желтоқсан оқиғасының тууына *“республикалық газеттер мен журналдардың көпшілігінде интернационалдық тәрбие мәселелерін жазуда жүйелілік болмауының”* да өзіндік үлесі бар деген ой айтылады. Бұл жерде қазақ тіліндегі баспасөз бетінде бірыңғай қазақ фамилияларының аталуы, әдебиет журналында орыс, сондай-ақ басқа ұлттар қаламгерлері шығармаларының сирек аударылатыны да интернационалдық тәрбиеден жіберілген негізгі кінәраттардың қатарында аталады.

Желтоқсан оқиғасын талқылау үшін іле-шала шыққан әшкере документтерде айтылып, кінә таққан жұрттың аузынан түспеген “ерекше” бір дәйек – Алматыдағы “Ертөстік” атты қазақ балабақшасы болғандығы көптің есінде. Астанамыздың мектеп жасына дейінгі мекемелері тарихында әуелгілер сапында ашылып “өлгенде бір көрген” сол қазақ балабақшасы “Правда” журналисінің де қаламына ілікті. Қазақ балабақшасының жеке шаңдырақ көтеруі ол кезде шын мәнінде жұрт қуанатын жаңалық болғаны рас. Ал Т.Есілбаевтың пікірі бұған мүлдем кереғар. Ол осы

жаңалықты оқырмандарына жеткізген газеттерді жерден алып, жерге салады. Бұл жай “балабақшадан бастап-ақ ұлттық оқшаулықты насихаттау”, оған республикалық газет “бір бетінің төрттен бір бөлігін арнағаны” қалай деген таудай ренішін білдіреді де, соншама дабырайтатындай “шын мәнінде-ақ тарихи оқиға екен!” деп кекету айтады.

Тілшінің бұдан кейін шүйілген жайы одан да бетер. Ол “Лениншіл жаста” жарияланған белгілі қазақ ақынының (ол Әбділдә Тәжібаев еді. Ред.) тіл туралы пікіріне тиіседі. Үлкен ақынымыз “Правдаға” жақпайтын не айтты дейсіз ғой сонда. Ол мынау: *“Туган тілін мақтан ету, оны таза сақтау, оның өрлеп, өсе түсуіне еңбек сіңіру – әрбір қазақ семьясының, жүрегі қазақ әрбір адамның, бүкіл қауымның бірден-бір міндеті. Халықтың қуаты – тілдің қуаты. Біз ана тілімізді ең айтқыш, ең білгір, ең бай тілдердің біріне айналдыруымыз керек. Бұл – бүгінгі біздің, ертеңгі жас ұрпақтың міндеті”*.

Осында не бар? Бұрын да, бүгін де, ертең де айтуға лайық әңгіме емес пе? Ал орталық партия газеті осыдан “ұлттық өзімшілдік” нышанын көреді, “және мұндай ойлардың жастар газетінде насихатталуы” теріс деген ой тастайды.

“Правда” тілшісінің пікірінше, *“оқыту мен тәрбиелеу қазақ тілінде жүргізілетін мектеп пен балабақшалар аз емес”* екен, барлық жерде оларды ашу туралы мәселе қояудан көрі *“әр ұлттың балалары оңаша болмай, ортақ бір мектепте оқып, ортақ бір бақшада тәрбиеленгені алдеқайда дұрыс”*.

Бұған дейін дәл осы саясаттың зардабынан республикада 700-дей қазақ мектебінің жабылып қалғаны, халықтың 40 процентке жуығының өз тілінен аулақтап кеткенінен автор сірә хабарсыз болса керек. Онда тілшінің білмейтін нәрсеге барғаны қалай деген сауал да өз-өзінен туындары анық.

Бірақ орталық партия газеті тілші атаған жайларды *“іске теріс ықпалын тигізген жаңсақтықтар”* болып табылады, *“кейбір жерлерде ұлттық шектеушілік, мардамсу мен даңғазалық сарқынишақтары сыртқа шығып отырғаны кездейсоқ емес”*, бәрі соған байланысты деген түйіндер түйеді. “Мардамсудың зардабы” ертеңіне республика газеттеріне көшіріліп басылды.

Сол күні редакция телефондарында да тыным болған жоқ. Қап-қап реніш...

Кей жұрт оның “Правдадан” аударылып берілгенін, міндетті түрде берілу керектігін түсіне қоймайды. “Бұл мақаланы жариялағандарыңыз қалай? – деп тұрып күйзеледі. – Енді сонда тілімізді қадірлегеніміз, мектептер мен балабақшалар ашқымыз келгені де қате болғаны ма, халық болудан қалғанымыз ба?”

Әсіресе, бір әйел адамның телефоннан таусыла сөйлегені әлі есте. “Балаларымыз өз тілінде тәрбиеленсін деп бір балабақша ашқан екенбіз, ол да көзге күйік болды-ау. Дәл сондай талай орыс балабақшасы бар емес пе? Бұл мақаланы газеттеріңе шығарып, неменесіне қазақ боп жүрсіңдер?” – деген еді аса кейіспен.

Мақаланың қателігін сөз етуге ол кезде республика баспасөзінде шама жоқ екені өзінен-өзі түсінікті. Осы ретте бұл сөзды бірінші боп сол Мәскеудегі орыс интеллигенциясының өкілдері айтқан кезде еңсеміздің бір көтеріліп қалғаны-ай десеңізші. ССРО Жазушылар одағының пленумында ақын С. Куняев мақаладағы тіл тұрғысында қозғалған пікірге: *“Кез-келген қазақтың да мұны оқыған кезде ашуланатындығында дау жоқ. Менің өзім оның орнында болсам: “міне, орыстандыру деген осы дер едім. Нағыз орыс интеллигент-интернационалистерінің мұндай “орыстандыруға” еш қатысы жоқ. Бәлкім, республикаларда орыстарға деген осындай қатынастың болғаны әлдебіреулер үшін керек те шығар. Тіл туралы шынайы қамқорлық мәселесіне осынышама жосықсыз қараудың қажеті не?”* – деп ашына сын айтты.

Үлкен газет бетінде тілге тиек болған қазақ балабақшасы “Советская культура” газетіндегі “Менің семьям, менің байлығым” (1987 жылғы ақпанның 24-і) атты мақалада одан да пәтуасыз түрде көрініс берді. Бұл мақаланы газет Алматы үй құрылысы комбинатының дәнекерлеушісі, СОКП XXVII съезінің делегаты Манат Ахметованың атынан дайындапты. Онда Манат әпкеміз әңгімені өзінің ері орыс екенін, екі қызы барын айтып бастайды да, *“ұлттық оқшаулыққа, алауыздыққа ұрындыратын әрекеттердің”* қатарына “Ертөстіктің” салынуын да қосады. Газет жолдарына кезек берелік. *“Мәселен, Алматыда сәулетті “Ертөстік” балабақшасы салынды. Ол тек қазақ балаларына ғана арналған! Жергілікті газетке бұл жөнінде же-*

дел түрде: *“Ертөстікке” қош келдіңіздер!”* деген марапат мақала берілді. Бұл кімге *“қош”* деп құрмет білдіру сонда? Орыс тілін жасанды түрде білдірмеуге ықпал жасалып жатқан балаларға ма? Мен де барлық қазақ сияқты өзімнің ана тілімнің патриотымын. Бірақ мен өз қыздарымды *“Ертөстікке”* бермес едім...

Бұл сөзді М. Ахметова айтты ма, айтпады ма, оны осы мақаланы дайындаған газеттің Қазақстандағы тілшісі В.Маричеваның (Чекалинаның) арына қалдырайық. Алайда кімнің пікірі болса да, кезінде көптің жанын жараалаған кесепаты жетерлік сілтес еді ол.

Өзінің әріптестерін ат басын еркін жіберген жалған әшкерелеу шабысынан *“Известия”* газеті де қалысқан жоқ. Оның тілшісі В.Щепоткин Алматыға келген сапарынан *“Шырмауық”* (1987 жылғы қаңтардың 24-і) атты мақала туындатып қайтты. Тағы да сол біржақты сарын. Тілші *“республика астанасындағы институттар ректорларының көбі қазақ ұлтынан болғанын”, “жергілікті ұлт саны жалпы халық санының жартысына жетпейтіндігіне қарамастан жоғары оқу орындарында қазақ жастарының саны көбейгендігін”, “Брежнев атындағы алаңға шыққан жастардың арасында жұмысы бетімен жіберілген заң факультетінің студенттері, архитектура-құрылыс, зоотехникалық-малдәрігерлік институттарының дүмшелері болғаны”, “және де алаңға келгендердің басым көпшілігі күткендей-ақ, оңтүстік облыстардан келген жастар екендігін”* аса бір айызы қана отырып тізбектейді.

Қазақ жастары арасында жоғары білім алуға деген құлшынысты қуаттаудан көрі (ертеңгі күні республиканың экология зардабына ұрынып, тозғынға ұшыраған топырағында табан тіреп қалып еңбек ететіндер солар ғой) қаралауға бейім көзқарас *“қазақ студенттері көбейіп кеткен”* Алматы – басқа тұстарға қарағанда жергілікті ұлт көбірек жинақталғап оңтүстіктегі әлденеше облыстың бел ортасында жатқандығын да қаперге алуды қажет деп таппайды.

Мәскеу газеттерінің желтоқсан оқиғаларын қаузау барысында бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай ұқсас пікірлерді өрбіткені нәтижесіз болмаған да сыңайлы. Егер де кейіннен белгілі қаулыда Алматыдағы тәртіпсіздіктер

“қазақ ұлтшылдығының көрінісі болды” деп арнайы аталғанын еске алсақ, бұл таңбаның бүкіл халыққа таңылуына орталық газеттердің біз жоғарыда сөз еткен бір сарындас мақалаларының да септігі біршама тиді дегенді бүгін ашық айту еш артық емес. Осы жерде орталық газеттер тілшілерінің жұмысынан сол желтоқсан оқиғасынан бері байқалып келе жатқан бір жайды да қаперге алмауға тағы болмайды. Ол кей авторлардың тек ұлт мәселесіне қатысты тақырыпқа үйірсектік танытып, жоқ жерден іліп кеткісі келіп тұратыны. Елімізде соңғы кездерде айқын демократиялық өзгерістер, бүкпесіз жариялылық, республикалар егемендігі мен дербестігі тұрасында келелі жұмыстар өрістеп, жаңаша ойлаудың жарқын арналары ашылуда. Алайда орталық газеттердің әлдебір тілшілерінің сол республика қамымен бас ауыртып, балтыр сыздатуды қажет деп таппайтыны таң қалдырады.

Бұл әсіресе “Известияның” Қазақстандағы тілшісі В.Ардаевтің жазғандарына көбірек тән. Тілшінің Жаңа Өзен оқиғалары кезінде дайындаған хабарларынан жергілікті халыққа кінә таққысы келген құлшыныс байқалып-ақ тұрды. Содан кейін әсіресе Мәскеу журналистері қайта-қайта қозғап, Щелоков, Рәшидов, Медуновтардың қатарына апарып қосуға аса құштар боп жүрген Д.А.Қонаев жөніндегі әңгімеге араласты. Оның кезінде аң аулап жүргенде түскен суреті мен қазір тұрған мүсініне бір тиісіп өтті...

Ақыры іздегенін тапқандай болған. Осы жылғы наурыздың 11-інде Алматы зоотехникалық-малдәрігерлік институты студенттері мен шекара әскерлері училищесі курсанттарының арасында болған қақтығысты – Ардаев орыс курсанттары мен ауылдан келген қазақ студенттері арасындағы ұлтаралық шайқасқа айналдырды да жіберді. *“Осындайдан Ферғана сияқты оқиғалардың туындап кетуі әбден кәміл. Қазір республикадағы жағдай ондай ошақтардың Қазақстанда да бар екенін байқатып отыр”,* – деп көкейінде көптен кептеліп жүрген пиғылын ақтарды да салды.

Алайда, ол “Известияның” келесі күнгі (14.03.1990 ж.) нөмірінде: *“Оны ұлтаралық алауыздық қақтығысы деп санаған жарамайды екен, ол жай бұзақылық болып шықты”,* – деп басқаша аунап шыға келді. Міне, біздің республиканы орталықта жан-жақты сипатта көрсетіп отыруға

тиіс тілшінің “біліктілігі”. Осындай арзанқол сенсация куған материалдарды оқып отырғанда, орталық газеттердің республикадағы тілшілері неге Қазақстан басындағы күрмеуі күрделі проблемаларды, экономика, экология, мәдениет, тарих, әдебиет мәселелерін, рухани өрістер жайын Одақ оқырманың алдына мүше-мүше қылып тартпайды екен деп ойлайсыз. Ал ондай дүниелерді біздің көруіміз өте сирек. Бәз-баяғы “жаны ашымастың қасында басы ауырмас” жағдай. Әйтпесе, республикаға, халыққа, ұлтқа жандары күйзелсе, Арал мен Балқашты, Семей мен Ақтөбені, Маңғыстау мен улы Шымкентті, жұталған жайылым мен тозған тыңды, тұз бораған даламыздың тақсиретін, Аралдан ауып Алматы төңірегіне келген балықшылар ауылының аянышты халін неге жазбайды? Тіліміз мемлекеттік мәртебе аларда, Мәскеу басылымдарынан қамқор қабақ күткен едік, еш байқалмады – сол “жабулы қазан” күйі. Есесіне “Молодая гвардия” журналында кезінде Қазақстанның нанын жеп, суын ішкен Кузьмин деген біреу “қазақ ұлтшылдығы” туралы әңгімені қайта қоздатты.

Үлкен ағаларынан республикамыздағы кей орыс тілді газеттер де қалыс қалған жоқ. Желтоқсан оқиғаларына қатысты “қазақ ұлтшылдығы” мәселесіне белсене араласқан олар Тіл туралы заң қабылданар кезде бұра тартудың әрқилы үлгісін көрсетті. Кейін де қарап жатпады, орыс ұлты қалың қоныстанған жерлерден оларға жеке автономия беру идеясын оқта-текте еске салып қояды. Республикаға есімі беріліп отырған халықтың рухани мұң-мұқтажына, тарихы мен тағдырына, әдебиеті мен мәдениетіне, ғұрпы мен салтына көңіл аударулары да сол самарқау, салқын қалпынан көп айни қойған жоқ.

Қазір салтанат құрып отырған жариялылық пен бүкпесіздік жағдайы қазақ халқы жөнінде аяққа басылып келген әділеттілікті қалпына келтіру туралы мәселені төтесінен қоюға мүмкіндік берді.

Ал мұндай ел еңсесін көтерген жағдайдан соң, сол бір халқымызға жалған айып тағылар кездерде “отқа май құйып отыруда” ерекше ыждағаттылық танытқан орталық газеттердің тілшілерінің аузына да жұрт қарайтыны әбден заңды. Олардың да өз айыптарын жуып, жариялы түрде қателіктерін мойындауға алғандарын күтетіні кәміл. Әйтпесе, бүгінге дейін олардың бірде-бірінің жалған намы-

стан асып, “сол кезде артық кетіппіз-ау” деген сыңайдағы ағынан жарылуларына куә бола қойған жоқпыз.

Осы орайда орталық газеттердің республикамызда ұстап отырған тілшілер құрамының өзі де біраз нәрсені аңғартатынын айтқан жөн. Олардың ішінде “Правданың” тілшісі болып келе жатқан Т.Есілбаевтан басқа бірде-бір қазақ журналисі жоқ (оның да өз халқына істеген “жақсылығы” әлгіндей). Олар қазақ тілін, тарихын, әдебиеті мен мәдениетін білмейді. Бір сәт, сол орталық газеттердің шет елдерге жіберетін тілшілеріне қойылар талаптарды байыптап көрелікші. Олар ең алдымен сол баратын елінің тілін, ғұрпын, тағдырын терең білуі керек емес пе?

Сондықтан да алдағы уақыттарда орталық газеттер тілшілігіне халықтың қасиеті мен қадірін, тағдыры мен тақсіретін терең түсінетін қазақ журналистерін тарту әбден қажет. Бұндай реттерде “оған лайық журналистеріміз тапшы боп тұр ғой” деп ауызды қу шөппен сүртуге әзір тұратынымыз бар. Оларды тәрбиелейтін біздің орыс тілді басылымдарымыз емес пе? Ал бұл орталарда орысша жазатын қазақ журналисіне қамқорлық жасау мәселесіне ешкімнің басы ауырып жатқан жоқ. Осы орайда Қазақстан Журналистер одағы басқармасы тарапынан орыс тілді газет-журнал редакцияларына арнайы міндеттер жүктейтін шаралар белгіленбесе, алда да іс оңға басады деп сене қою әсте қиын.

Бүгінде Қазақ ССР-інің ұлттың мемлекеттігін, саяси егемендігін нығайту, оны жаңа нақты мазмұнмен толықтыру жұмыстары кезек күттірмейтін келелі мәселелер қатарында аталып отыр. Ол толық іске асқан кезде орталықтың мүддесіне бағындырылған өктемдік әдістерге қуатты тосқауыл қойылатын болады.

Желтоқсан оқиғасының туу себебі мен оған оңды-солды баға беру де әуелден шиеленісе тістесіп қалған сол өктем саясаттың салқыны еді. Ал Мәскеу басылымдары болса, ол оқиғаны қаузауда ескі дағдының, ескі ойлаудың белсенді қолдаушысы міндетін “мүлтіксіз” атқарды.

Енді, тек сол өктем екпінге ден қоятын күндер тағы да қайта оралмасын деп тілеңіз. Әйтпесе оны аңсап жүргендер арамызда әлі де аз емес...

(“Ана тілі” газеті,
1990 жылғы мамырдың 10-ы.)

2-кітап

Жұбан МОЛДАҒАЛИЕВ

**1986 ЖЫЛЫ ЖЕЛТОҚСАННЫҢ 31-І КҮНІ
ҚАЗАҚСТАН КОМПАРТИЯСЫ ОРТАЛЫҚ
КОМИТЕТІНІҢ БІРІНШІ ХАТШЫСЫ
Г. В. КОЛБИНМЕН БОЛҒАН
КЕЗДЕСУДЕ СӨЙЛЕГЕН СӨЗ**

Маған бұл кездесу туралы хабарлағанда, мен өзімнің шешендік өнерім мен олимпиадалық ұстамдылығыма онша сеніңкіремей, осы мінбеден айтқым келетіннің кейбірін асығыс қағазға түсіріп алдым. Мен ойлаймын, дұрыс па әлде аңғырттық па, білмеймін, әңгіме тек риясыз, мейлінше ашық, адами, жүрекжарды болуы, бірдеңеден қателесіп кетем бе және бір-бірімізге жакпай қаламыз ба деген әйеншектенусіз болуы керек, алайда, мұндай жағдайда көбіне үндемей қалған, немесе көлгірсіген, ыққа жығылғыш, істен гөрі ұрандар туралы көбірек сөз қозғайтын адамның ұтатыны бізге түсінікті.

Елде тәртіп орнату бір жылдың шаруасы емес екенін біз түсінеміз, өйткені қолдан шығарып алғанымыз, істемегеніміздің көлемі тіптен орасан, ал көтерер жүгіміз одан да үлкен.

Бізге, өзінің даңқты істерін мақтан тұтатын қазақстандықтарға, кейбір басшы орындарға отырғызылған адамдардың оралымсыздығы, жауапкерсіздігі және ар-ұяттан безуі республикамыздың жоғарғы беделіне елеулі моральдық нұқсан (моральдық қана емес-ау) келтірілгенін сезіну ауыр екенін мен бұрын да айтқан едім. Ондай адамдар, қазір олардың көбінің атын да білеміз, өздерінің қызмет бабын айылжимаушылыққа, бәріне ерік алғандай, кінаратсыздық

пен жазасыздыққа пәлендей мандат алғандай қабылдап, айналасына жағымпаздарды, көзбояушыларды, әрекетсіздерді жинады, ал олар өз тарапынан төңірегіне өзіндейлерді үймелетті. Олар үшін іс мүддесі емес, ана не мына сұрқияның жеке өзіне берілгендігі шешуші нәрсе болды. Қай уақытта және қай қоғамда өмір сүріп отырғанын ұмытқан осындай тұрғыдағы басшылар әсіресе кадр мәселесінде феодалдық-рулық қатынастар категориясымен жиі ой тізе бастады. Әртүрлі сыбырлақтар, өсекшілер, бұрыс хабарлама жеткізушілер – егер оларға тіптен қарапайым емес жолдастар құлағын тосып отырғанын айтсақ – көп зиян тигізді. Біздің әміріміздің рухына әрі моральына жат осындай және басқа құбылыстар тек кей жерде адалдыққа, жауапкершілікке шақыру аз болғандықтан орын алды деп ойлау қате болар еді. Шындыққа шақыра отырып, шындықтың үстінен қарауға болады, сынды өрістетуді қызу жақтай отырып, сыннан таза, тыс тұруға болады. Жақсы да жөн сөздің бәрі жақсы әрі дұрыс істің міндетті кепілі бола алмайды. Көбінесе солай болып келді де.

Биязылап айтсақ, көптеген қиғаш құбылыс тура жазушылардың көз алдында өтіп жатты. Бірақ баспасөз жүзінде, мінбеден айтуға біздің, қазақстандық әдебиетшілердің азаматтық ерлігі жетпегенін мойындауымыз қажет. Біздің көптеген кітабымыздың конъюнктуралығы, өмірдің өткір проблемаларынан алшақ тұруы біздің қоғамдық позициямыздың енжарлығына байланысты деп ойлаймын. Бұған бірсыпыра дәрежеде мыналар ықпал етті: жоғарыда айтылған адамдар секілді адамдардың қалыпты, қорғанышты ойларынан сәл-пәл ауытқу – суреткерлерге (тек қана оларға емес) – әртүрлі сипаттағы таңбалар жапсыруға, оларға бейсаясаттық, мәселені түсінбеу, бояуды қоюлату секілді айыптар тағуға әкеп соқты. Орын алған ұят, абыройсыз фактілерді мен, міне, сол сын сапырыстыру үшін емес, болашақ үшін есіме алдым. Өйткені табыспен ілгері жылжу үшін, жүрер жолдағы кедергіні алып тастау керек. Оны тудырушы себепті жоймайынша, жауыздықты құрта алмаймыз.

Біздің саяси-тәрбие және идеологиялық жұмыстардың деңгейіне заңды көп талап-тілегіміз бар. Оның стереотиптілігі, пәрменділігінің аздығы, реалды шындықтан адамдар-

дың толғанысы мен қиналысынан қол үзуі, адамгершілік-идеялық өлшем позициясын әлсіретуге және кейде қолдан беруге, феодалдық-тоғышарлық азғындыққа әрі әртүрлі типтегі басқаша ойлаушылар деп аталатындардың пайда болуына әкеп соғады. Айтылғанның қасіретті көрсеткіштерінің бірі – желтоқсанның 17-сі мен 18-інде Алматы қаласында болған нәрсе.

Бұған байланысты ең алдымен айтарым: мен коммунист әрі кәдімгі қазақ ретінде біздің жарқын интернационалдық сезімімізді аяқтасты еткен оқушы жастар тобының бұзақылық, абыройсыз әрекеттерін үзілді-кесілді айыптаймын. Мен бізді көпұлтты еліміздің халықтарының бауырластығынсыз қазақтардың тіршілігін көз алдыма елестете алмаймын. Өзімнің бүкіл өмірбаяныммен, өзімнің алғашқы жолымнан соңғы жолыма дейінгі бүкіл шығармашылдығыммен мен осы бауырластықты бекемдеуге ұмтылдым. Басқа нанымға мені ешқашан ешкім де иліктіре алмайды.

Бірақ, естігенімдей, өртсөндіруші машиналарды – су атқылағышты, айбарлы иттерді, көп катпарлы резеңке тоқпақтарды сұрқия арандатудың құрбаны болған жас жігіттер мен қыздарға қарсы ойланбастан шұғыл ала жүгіруді қостаймын десем, онда өз арымның алдында, сіздердің барлықтарыңыздың алдарыңызда ақ-адал болмас едім. Мені мына мәселелер толғандырады: өкімет органдары тәртіпті қалпына келтіруге көмек көрсетуге шақырғандардың және жуасытушы құралдармен қаруланғандардың барлығы етегіне намаз оқыған интернационалист екеніне біздің көзіміз жете ме? Олардың арасында тәртіпсіздікке қатысушыларды ызаландырып, ашындыру үшін жағдайды пайдаланған және соның салдарынан ұлтаралық алауыздықты қоздырған жаны да, қолы да таза емес адам болмады ма екен?! Көзімен көргендердің айтқанындай, 17-18 жастағы қыздарды шашынан сүйрей сабаған солар емес пе екен? Ақырында, сонан кейінгі күндері қалалық транспортта, көшелерде және басқа да қоғамдық орындарда тіл тигізу мен қоқан-лоқы жасау солардан шығып отырған жоқ па екен? Мен сондай ұят оқиға және оның артынша не болғанын естігінде, жасырып қайтейін, осы күнге дейін өмір сүргеніме өкіндім. Иә, мен кез келген қоғамға қарсы бой көрсетулерді түбірінен қиып отыруды толық жақтаймын, өйткені демократия анархия

емес. Солай болғанмен де, тіпті кінәлілерді де оған деген сенімнен айырмау керек. Біз олардың жасағанына ғана емес, сондай-ақ, олардың азаматтық болашағы үшін де жауаптымыз.

Алматыда болған оқиғаға баға берілді. Сонымен қатар, менің ойымша, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне, Колбин жолдас, Сіздің өзіңізге республикада интернационалдық тәрбие және ұлтаралық қатынастар мәселесі қалай шешіліп жатқанын әлі де мұқият, сан қырлы талдау керек. Біз тың – жүз ұлт планетасы дейміз, ол дұрыс деп ойлаймын. Не десек те әдемі әрі әлуетті естіледі. Ал солардың әрқайсысы қалай тұратыны туралы кім ойланды екен? Саны қаншалықты аз болғанымен, олардың көпшілігі өзінің ұлттық мектебі, балалар бақшасы, кітабы, баспасөз органдары болуын қалайтыны туралы ше? Қазақтардан, орыстардан, ұйғырлардан, корейлер мен немістерден басқа сол жүз тілділердің қайсысында ондай жағдай бар? Мен кейбіреулер астық өткізу немесе өндірістік жоспар секілді ұлттық дәстүрлер мен мәдениеттің қырларын тегістеуді, тілдерді деформациялауды шапшаңдатуға ұмтылуда деген ойды маңыма жолатпаймын. Барлық проблема біздің қоғамдық құрылыс әр ұлттың тұрғын санына қарамай әр мәдениеттің гүлденуіне жасап отырған қисапсыз мүмкіндікті пайдалана алмауымыздан барып туындайтынын жай ғана атап өткім келеді.

Мен – қазақтың. Өз халқымды мақтан етемін. Маған оның көп қатпарлы тарихы қымбат, ал оның бүгінгі күні одан да қымбат. Осы бүгінгі күн үшін ол басқа халықтармен бірге революция және совет өкіметін орнату жылдарынан абыроймен өтті, халқының жартысына жуығын жұтқан қасіретті ашаршылықты басынан өткерді, совет өкіметі өсіріп-жеткізген жас зиялыларынан айырған 37 және 38 жылдардың трагедиясын бастан кешті. Бірақ бір рет және біржолата таңдаған жолынан оны ештеңе тайдыра алмады. Соғыс жылдарында қазақтар Отанымыздың адал әрі қаһарман қорғаушыларының бірі болды. Осы ер, кеңқолтық, жомарт, өршіл әрі кәдімгі аңқау, ұлттық шектеушілік мүлде жат халық өзінің кеңдігін тың игеру кезінде де көрсетті. Тыңға сан түрлі адамның келгені ешкімге құпия емес, оның

ішінде бұрынғы қылмыскерлер де, ақша қуған уақытша құлқынын тойдырушылар да болды. Осындай адамдардың байырғы халықтың ұлттық намысына тиетін әрекеттер жасағаны аз емес. Бірақ қазақтардың партия шақырып отырған істің ұлылығын түсінуіне ұстамдылығы жетті.

Қазір басқаша жағдай орнады. Республикада ұлттық арасалмақ өзгерді. Бұның өзі тыңдағы көп жерде қазақ мектебінің саны күрт кеміп кетуіне әкеп соқты, ал қалалардағы істің жайын айтпаса да болады. Тіпті Алматыдағы қазақ мектептерінің саны, егер қателеспесем, екеу не үшеу. Ал балалар бақшасының мәселесі бұдан да өткір. Және де ана тілін меңгеру дәл осы балалар бақшасынан басталатыны бізге белгілі. Кейбір қазақ ауылдары, тіпті кей жердегі аудан орталықтарының әлеуметтік жағдайлары тең емес. Тыңда – әдемі жана үйлер, ал бұларда – тоқал тамдар, оларда – асфальт жолдар, ал бұларда – бабаларынан қалған баяғы керуен жолы.

1972 жылы біз, бір топ жазушы, Жангелдин ауданында болып, бір кезде қала болған қазақ сахарасындағы революция бесігі аталған оның орталығы Торғайдың қораш күйін көріп жағамызды ұстадық. Сол кезде онда совет өкіметі құрылғанына 55 жыл болғанда, тіпті телеграф байланысы жоқ еді. Ал олай болатын себебі мынау екен: бұрын бұл аудан қараған Қостанай облысының басшылары, қазақтар бәрібір ата жұртынан ешқайда кетпейді, сондықтан ең алдымен жағдайды келімсектерге жасау керек деп ұйғарыпты. Қазақтардың ұстамдылығын мен бекзаттығын осындай көзқараспен сынауға бола ма екен? Айтқандайын, осының бәріне, әлбетте, республика басында отырған құрметті “ұлт басшыларының” ризашылығымен жол берілді.

Қандай ұлтқа жатпайық, біздер – жазушылар үшін өте бір кіді мәселе – ол өзіміз жазып жүрген, өзіміз оқып жүрген ана тілінің проблемасы. Онсыз біздің өмір сүруіміздің мәні жоқ. Сонымен бірге біз тілдердің өзара байланысын, өзара баюын құптаймыз. Орыс тіліне қарап мен былай деймін:

–Ты выгоды не ищешь хмурым днем,
Не видишь в криках о себе резона.
Ты чтишь язык – пусть говорят на нем
Хоть тысяча людей, хоть миллионы.

Бірақ саяси алыпсатарлар, біздің ұлттың мешелдері өздерінің мансаптық құлшыныстарында кейде ақылға қонымсыз іске дейін барды. Отыз жыл бұрын олардың Волга, Орал өзендерінің, Орал қаласының, тағы басқалардың қазақша атауларын ресми қолданудан шығарып тастауға қолдары жетті. Сіздер жақсы білесіздер, мәселен, елдің зердесінен Пугачев көтерілісін өшіру үшін Жайық сөзін қолдануға II Екатерина тыйым салған. Енді, міне, 250 жыл өткен соң оған екінші рет – бұл жолы Қазақстан терминологиялық комиссиясы тыйым салды. Бірақ халық ондай тыйымға құлақ аспады: оларды ежелгі қазақ атауларымен атап келеді.

Немесе басқаша күлкілі жағдай. Қазақ тілі – бай тіл. Одан кез келген тілден қысқартылған сөзге аббревиатура табуға болады. Осыдан отыз жыл бұрын КПСС сөзі – СОКП, ал СССР – ССРО, ВЛКСМ – БЛКЖО, ТАСС – СОТА және т. б. т. с. с. айтылатын. Бірақ бізді кенеттен, әрине, Мәскеуден емес, сол әлгі жергілікті ақылгөйлер тек орыс аббревиатурасын қолдануға мәжбүр етті. Міне, содан бері орыс және қазақ сөздерінің ерсі, күштеп таңылған тіркесі әлі келеді, егер сондай бір тіркесті таратып оқысақ, ол, мәселен былай болады: “Всесоюзный ленинский коммунистический союз молодежи Орталық Комитеті”. Осындай ешкімге қажетсіз интернационализммен кейбіреулер нарқы төмен болса да, өзіне саяси дәулет жинады.

Соңғы айтарым: кейде тіпті басшы жолдастардың қазақ жастарының республика жоғары оқу орындарындағы (ЖОО) саны, айталық, орыс студенттерінен көп екен дегені кінәлағандай, тиісті министрлікке ескерткендей естіледі. Ал олар Қазақстанда көп болмағанда, қайда болмақ? Алыстағы қазақ ауылдарындағы оқушылар, орыс тілін меңгермеген шопандар мен механизаторлардың балалары Мәскеу, Ленинград, Куйбышев, Новосібір немесе Украина ЖОО-да конкурстық сынақтардан өте ала ма?

Бұның бәрі – ұсақ-түйек емес, тіршілік мәселелері, лениндік ұлт саясатының мәселелері. Оны көзге ілмеу дегеніміз – советтік өмір шындығына ерікті немесе еріксіз түрде шіркеу түсіру...

*Орысшадан қазақшалаған –
Кәкен ХАМЗИН.
("Парасат" журналы,
№ 9, 1990 жыл)*

ШЫНДЫҚТЫҢ АУЫЛЫНА АТЫН ҚОСҚАН...

“Денсаулық” журналының бас редакторы
Бейбіт ҚОЙШЫБАЕВПЕН

сұхбат

– Бейбіт Орынбекұлы, сталинизм дәуірінде бұрмаланған “ақтандаққа” айналған деректерді, заңсыздық құрбаны болған адамдардың тағдырын ара-шалау – қайта құру әкелген жақсы өзгерістердің бірі, дегенмен Сталиннен кейінгі кезеңде адам правосына, әлеуметтік әділеттікке қиянат жасалмады десек өтірік болған болар еді. Соның бірі қазаққа соқпа дерттей әсер еткен – желтоқсан оқиғасы. Оның өзі саяси өресі тар, іс барысын пайымдауы ақиқаттан алшақ жатқан жеке адамдардың солақай, тоңмойын көзқараспен қайғысын қалыңдатып алған жоқ па? Бірақ сол бір жақсылыққа жамандық салқын қарап, жүз қараға екі жүзі сұғын қадап тұрған шақта, жат есікті қорымай, кірі жоқ, кіршігі жоқ азаматтық сөзіңізді Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумы аппаратының партия жиналысында айтқан едіңіз. Бірақ, уақытша заманның желі жасқантып алғысы келгендей, қызметіңізден алып, қызыл билетіңізге жармасты. Сол оқиғаның сорабын оқырмандарыңыз білгісі келеді.

– Әңгімені сталинизм дәуіріндегі кемшіліктерден бастадық қой. Заманға тән жамандықты халық біліп жүргенімен дер кезінде айта алмайды. Сталинизм Сталиннен басталып, Сталинмен біте қоймаған. Елде тоталитарлық жүйе қалыптасып, партия, совет органдары соған қызмет етті, ол күні кешеге дейін жалғасып келді, желтоқсан оқиғасы да соның жемісі. 1986 жылғы желтоқсанда неосталинизмнің қалың халыққа қоқан-лоқы жасаған ақтық айқайы, жан даусы шықты деуге болады. Жан беру оңай емес – бағзы өктемдігін сақтап қалу мақсатында тоталитарлық мемлекеттің репрессиялық аппараты үрей шаша ойнақ салып, жазықсыз жандар арасында “бағыныштылары” үшін “көрнекі үлгі боларлық террор” жүргізді. Қолдан арандату, жасанды жаламен соттап жіберу, басқа да қуғын-сүргінге салып қою, шындықты айтқызбауға

жанын сала тырысу, ақиқатты елден бүркемелеп, желше құбыла шалқу – мұның бәрі 37-жыл сұмдықтарының өзгеше бір иірімдегі қайталануы еді. Менің тұжырымдарымды дәйектеуге, бәлкім, өзіңіз ауызға алған Жоғарғы Совет Президиумы аппаратының 1986 жылғы желтоқсанның 25-күні партия жиналысында сөйлеген сөзімнің тексті, сондай-ақ кейінірек Қазақстан Жазушылар одағының қоғамдық комиссиясы мен парламенттік комиссиясы құрған көмек топтың құрамында әйгілі оқиғаны зерттей жүріп, ССРО Жоғарғы Советінің мүшесі, ССРО халық депутаты Мұхтар Шахановпен жүргізген әңгімем жәрдемдесіп қалар. Екі материалмен де оқушы қауымды таныстыруларыңызға болады. Соңғысы бұдан бір жыл бұрын, 1989 жылғы қазан айының орта тұсында жазылған-ды, алайда “Социалистік Қазақстан” газетінің сол кездегі басшылығының “сақтығы” салдарынан, уақытында баспасөз бетін көре алмады. Бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда екеуінде де оғаш жаңалық жоқ, дегенмен зымыран замана белестерін елестететін – бірі бұдан төрт жыл, екіншісі бір жыл бұрынғы ой-пікір өрісін аңғартатын құжат ретінде біршама тынымды мағлұмат берер деп ойлаймын. Енді әлгі сауалыңызға нақты жауап берейін. Оқиғаны ресми сценарий ауқымында ғана, кәдімгі бас шұлғу рәсімімен талқылаған партия жиналысындағы менің сөзім Президиум аппараты коммунистеріне төбеден жай түскендей әсер етті. Көпшілігі іштен тынып, әліптің артын бақты. Ал солақай шолақ белсенділер менің “қиғаш” пікірлерімді нысанаға алу арқылы көзге түсіп қалуға тырысты. Шульга деген қатардағы жауапты қызметкер “бұдан былай осынша саяси тұрғыдан қауіпті Қойшыбаевпен қалай қызметті бірге атқаратынын” білмей қиналды, оның “шешімді түрде бисаяси сөзге тойтарыс берген белсенділігіне” ризашылық білдірген Дунаев деген бөлім меңгерушісі партия комитеттеріне солқылдақ болып көрінбес үшін менің бұл күмәнді сөзіме саяси баға беру керектігін айтты. Қатардағы жауапты қызметкер Зубченко менің сөзімнен “батыл түрде іргені аулақ салуға” шақырды, бөлім меңгерушісі Жабағына да сол төңіректе ұрандатты. Обалы нешік, баяндамашы, Жоғарғы Совет Төрағасының орынбасары А. И. Чернышев жиналыс соңында менің сөзіме тоқталып, кемшіліктерді орынды көрсеткенімді мойындады. Алайда “қырағы” коммунистер менің сөзімнің текстің

тиісті орындарға жолдап жатты... Он күннен кейін, 1987 жылғы қаңтардың басында тағы партия жиналысы болды. Оқиға жөніндегі баяндаманы бұл жолы сол кездегі Президентіміз С. М. Мұқашевтің өзі жасады. Менің өткен жиналыстағы сөзімді сынады. Баяғы Ғалиасқар Дунаевым тағы “көрегендік” көрсетті, менің мәселемді арнаулы комиссияға тапсыру керектігін “дәлелдеді”. Партбюро құрған комиссияға өзі бастық болды. Менің сөзімнің ішінен ауком хатшысы пайымының қарабайыр тұрпайылығы мен 32-жылғы ашаршылық шығыны жөнінде айтқандарымды, сонымен бірге айтпағанымды, тіпті тексте сызылып тастаған (тәртіп сақтаушылардың асыра сілтеулерін айыптап жауапқа тарту туралы) жерін теріп алып, “Қойшыбаев партия, совет органдарына жала жауып тұр” деп түйді де, мені партиядан шығару керектігін, тек, бұрын ешқандай теріс мінезім білінбегендіктен, есеп карточкама тіркеп қатаң сөгіс беру жөн деп қорытты. Соны негізге алған партбюро мәжілісі маған сегіз баптан тұратын кінә тағып, комиссия ұсынысын бекітті. Ақпанда өткен партия жиналысы да соған тоқтады. Ауком парткомиссиясында менің жеке ісімді жүргізген пенсионер әйел балаларымның қазақша оқитынын сұрап білді де, ішкі иланымына қосымша бір бұлтартпас дәйек тапқан болу керек, мені партиядан шығарылсын деген ұсыныс қойды. Мені жақтаған бір ғана дауыс басым түсіп аман қалдым. Ауком бюросында тағы бір “қырағы” адам табылып, халықтық бақылау комитетінің бастығы екен, “баррикаданың арғы жағында тұрған” мені партиядан шығаруды талап етті. Бюро мүшелерінің біразының делебесі қозды. Тек ауатком төрағасы Александр Акуленконың салиқалы сөзі мен бірінші хатшы Айгүл Қадірбекованың сабырлылығы ғана олардың бетін бері қайтарып, бюрода есеп карточкасына түсірілетін қатаң сөгіс беру жайындағы бастауыш ұйым шешімі бекітілді.

Ол бір жүйкені жұқартып, жанды күйзелткен күндер еді. Күллі иланым, сенімімді партия тәрбиесінен алдым, өзімді сол тәрбиеге сәйкес ұстадым деп жүргенімде сонау ар-ождан, ақыл-ой бұлағы іспетті партиямның қолына түрлі дәрежедегі тізгін ұстаған билеушілердің әділдікке жығылу сезімін, тым болмаса рухани түсіну, қолдау таппауым мені катты жабырқатты. Мені өзімнің ар алдында адал болуым

ғана жұбатты. Менің жазалаушыларыммен оларға ерік беріп қойғандардың іс-әрекетінің табиғатын қазір мүлдем деп басып айтуға болады, марксизм-ленинизм ілімімен терең сусындаған адал, принципті, сауатты қайраткер, әсіресе, басшы орындағы қайраткер сондағы шалағай пікір, солақай шешімге оп-оңай тосқауыл қоя алған болар еді...

Алғашқы жиналыста мені дұрыс-ақ түсінгендей болған Чернышев кейін алдына барғанымда сөйлескісі де келмеді. Мұқашев те коммунистердің талқылауына араласпайтынын сездірді, оған Алматы облыстық партия комитетінің сол кездегі бірінші хатшысы Меңдібаев телефон соғып, менің сөзіме орай “Мынау революциялық сөз ғой” – деген (әрине, кекесінді, теріс мағанасындағы) пікірін білдіріпті... Президиум хатшысы З. Қадырова әуелде жанашырлық байқатқандай еді, артынша мені мүлдем ұмытып кетті, бәлкім, обком хатшылығына ұсынылу қуанышынан шығар... Әділдікті енді Орталық Комитеттен, Колбиннен іздесеңші дегендер болды, бірақ ол кісінің алдына кіруге талпынбадым да. Өйткені бұл қайраткердің сөзі мен ісінің сай еместігі алғашқы айларда-ақ, әсіресе тіл туралы әдемі сөздері мен талқылаусыз қабылданған жалпақшешейлеу қаулыдан ап-айқын көрініп еді ғой. Әрі ондағы ұлт мәселесінің “білгірі” Ауманның алдында болғанмын, ол маған “мына сөзіңіз үшін сіздің партияда қалуыңыз мүмкін емес” деген “жолдастық ойын” айтқан-ды. Қысқасы, маркстік-лениндік теорияның өз алдына, басқарушылардың ағымдағы міндетін аса нәрлендірмей, қағаз бетінде ғана дамығаны сол кезде маған қатты сезілді...

Әкімшілдік-төрешілдік жүйенің ғаламаттары көп еді ғой. Партия жиналысында Президиумының іс басқарушысы Корнев мені “саяси көзқарасы бөтен” болғандықтан жұмыстан кетіруді талап еткен-ді, ұзамай өзінің былықтары әшкере болып қалды. Қызмет бабын пайдаланып, Жоғарғы Совет Президиумының дүние-мүлкінен, депутаттық қаржыдан жұқалап қымқырып жүрген боп шықты, басқарма ксероксінде жасырын әдебиет те көбейтіліпті... Бірақ, “саяси көзқарасы дұрыс” болғандықтан, тоталитаризмге тән “шен-шекпен, абыройын қорғау қасиетін меңгерген” сыбайластарының арқасында не әкімшілік, не партиялық жаза тартпаған. Лып етіп басқа жұмысқа ауысты да кетті. Ал маған бір жарым жыл жұмыссыз жүруге тура келді. Рас, Мұхтар Шаха-

нов мені бірден жұмысқа алған-ды, бірақ секемшіл саясат сақшылары “Жалын” журналында үш-ақ күн қызмет істеуге мүмкіндік берді...

– “Қазақ ұлтшылдығы” деген жала дабыра етілмей алынды. Оқиға аяқталды. Орталық басылымдардың ішінде басындағы ағаттығын мойындағандай болып, араға уақыт салып “Комсомольская правда» орыс оқырмандарына шындығын айтты. Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, салған құсы алса есі шыға қуанатын әдеті емес пе, біз газеттің осы қадамының өзіне-ақ қуанып қалғанбыз. Бірақ, ол қуанышымыз да баянсыздау болып шықты. Неге кінәлілер жазасын алмайды деген оқырман көкейіндегі сұрақтың түйіні шешіле қоймаған секілді.

– Жақында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы В.Г.Ануфриев желтоқсан оқиғасын зерттеу жөніндегі комиссия жұмысының аяқталып келе жатқандығын, кінәлілердің анықталатындығын айтты. Аз уақыт қалған тәрізді, тосайық. Жалпы, басты айып – жоғарыдан берілетін әмірге негізделген көне әкімшілік жүйеде жатыр. Қиғаштықтарды 70 жылдық тарихтан іздеуіміз керек. В. И. Лениннің Одақ құру керек деген ойында ұлылығы жатыр, бірақ іс жүзінде ССРО – “Потемкин деревнясы” іспеттеніп елімізде Сталиннің “автономияландыруы” орнығып кеткен. Бұл Коммунистік партияның қатаң орталықтандырылған құрылымы арқылы жүзеге асырылды. Империялық сана-сезім түрлі идеологиялық жалау жамылып, қайта орнықты...

– Бұрынғылардың екі тізгін, бір шылбырды берген соң ба жақсылары көп азбайды екен, 1986 жылы өзіңіз істейтін Жоғарғы Совет Президиумының төрағасы халық тағдырына араша түсе алмады ма?

– Бюрократиялық абсолютизм шыңына жете дәуірлеп тұрған ол кезеңде іс жүзінде еркіндігі, билігі жоқ “мемлекет” басшысының орталықтан ескен суық желді тоқтатуы мүмкін емес-тін. Бірақ, халық тағдырын ойлаған адал, батыл, марксизм-ленинизм іліміне сенімді ел ағасы тым болмаса тікелей, төте эфирге шыққанын пайдаланып, ештеңені бұрмаламай ағынан жарылса керек еді. Амал не, Саламат Мұқашұлы олай етпеді, ол кісінің теледидардан оқиға туралы сөйлеген

сөзі көпшілік көңілінен шықпады. Шынтуайтқа келгенде пәлен жылдан бері басшыларымыздың жалтақ саясатының салдарынан интернационалдық тәрбие тек қазақтарға ғана қажет тәрізді көріп келдік. Ал мұның нәтижесі сол, қазір батыс, шығыс, солтүстік облыстарымызды Россияға қосып алуға жанталасып жүргендер бой көрсетті. Өкінішке қарай, А. И. Солженицын олардың рухани көсеміне айналды. Ескі патшалық, ұлы орыстық, шовинисгік тұрғыда жазылған, біздің “демократтар” дуылдатып, миллиондаған тиражбен “Литературная газета”, “Комсомольская правда” беттерінде кітапша етіп шығарған очеркті айтып отырмын. Орыс тілді ағайындарымыз қазақ тарихын білмейді, отарлау кезеңдерін, әсіресе совет тұсындағы бұрмалауларды ашық, мемлекеттік деңгейде баға бере айтатын кез әлдеқашан жеткен. Орыстық емес, сталинизмнің, тоталитаризмнің жауы халықаралық социалистік қозғалыс қайраткерлері арасында айтулы беделге ие болған Мұстафа Шоқасевтың ғылыми еңбектерін, әсіресе, орыс тілінде жазылғандарын шұғыл жариялай бастау ләзім. Сонда біз күллі қисынсыз қиғаштықтардың тамырын табамыз, жаңағы сұрағыңыздың да жауабы әріде жатқанын ұғамыз...

– Сізді “Білім және еңбек” журналының 1983 жылдардағы бас редакторы ретінде жақсы білеміз. “Зерде» болып өзгерген сол басылымның 1990 жылы 1-нөмірінде “Ғылымға шын бет бұрып едік” деген мақалаңызда журналдан кетуге мәжбүр еткен тоңмойындықты “сол көңілсіз оқиғаның себеп-салдарын талдап жатуға мүмкіндік жоқ”, деп көкейдегі сұрақтың өзекті жауабын кілт үзіпсіз, енді қалың оқушы сол мүмкіндікті білгісі келіп отыр.

– Тоталитарлық жүйе кей келгір бастықтарға өте қолайлы еді ғой, өз билігі жүретін буындарға қалаған адамдарын оп-оңай орналастыратын, ұнатпағандарынан оп-оңай құтылатын... Сол тұстағы идеологтарымыздың бірі әуелде “Білім және еңбек” айдың атын қазақша жазып жүр деп сынады, кейінірек “бұлтартпас кемшіліктер” тапты. Ғылыми-көпшілік басылым ретінде 1981 – 1982 жылдары бақсылық өнердің сырын зерттейтін бірнеше мақала бергенбіз. Соның соңғысында қазақ бақсысы қандай орын алғанын көрсететін өлеңнен үзінді келтірілген-ді. “Көрегендер”

соны Мағжанның өлеңі деп арызданды, әркімнің қолында жүрген қолжазбамен салыстырып, растап берген “білгірлер” де табылды. Әлкей Марғұлан ақсақалдың кеңесімен іздестіріп, Диваевтың “Тарту” жинаған таптық, содан журналда жарияланған өлеңнің Қойлыбай бақсы туралы халық жырын қайталайтынына көз жіткіздік. Мағжан жинақты құрастырып, алғысөз жазған екен. Әрі Мағжанның 1960 жылы ақталған қағазын тауып көрсеттік басшыларымызға... Бірақ Қазақстан ЛКЖО Орталық Комитетінің бюросында бірінші хатшымыз “Қойшыбаев маған ТуркВО-ның әлдеқандай қағазын әкеп көрсетті, алайда өлең осы алашордашылдыкі екені анықталса, ол әлі-ақ партбилетімен жауап береді” – деп соқты. Кейін Пленумда жасаған баяндамасында: “Білім және еңбекке” сенсек шаманизм дегеніміз де материализм болып шығады екен”, – деп дәйектеді мені қызметтен алғандағы әрекеттерін. Ал мен бюро алдында оған тиісті ғылыми әдебиеттерді көрсетіп, шаманизмде шынымен стихиялы материализм барлығына көзін жеткізгендей едім... Жалпы, комсомолдық құрылым да тоталитаризмнің перзенті еді ғой, бюрода қазақша әрең сөйлейтіндер журналды оқымаса да жазылып жүрген жайларды жоқтап, яғни барды жоқ деп, қаһарын төгіп жатты ғой. Сол бюро мүшелері бүгін қайта құрудың бел ортасында...

Иә, мен әділдік іздедім. Димекеңе әуелі өтініш бердім, кейін қабылдауына кірдім. Маған бұл орайда ол кісінің көмекшісі – Владислав Владимиров жақсы жәрдемдесті. Мені бүйтіп “бұлқынар” деп ойламаған “идеологтар” қарсы әрекетке көшті. Бұрын өздері түрлі сыйлық, грамота берген журнал материалдарының “саяси астарларын” аша бастады, хандар туралы жазғанымызды таптық көзқарастардан таймасақ та айыптады. Демографиялық мақалаларға жарты жылдан кейін арыз ұйымдастырды. Тіпті, функционердің бірі көршілерімнен менің ішкілікке қалай екенімді анықтап кетті. Не керек, мәселе менің “Социалистік Қазақстан” газетіне бөлім меңгерушісі қызметіне жіберілуімен, яғни “ақталуыммен” тынды. Бірақ, ешкім істегеніне қысылып, кешірім сұраған жоқ. Жүйе...

– Халықтық әдет-ғұрыпты діни әдет-ғұрып деп бойымызды аулақтатып, қашқанның да, қуғанның да алдында жүріп талай шежіремізден қағылыппыз. Бізден басқа

елдің барлығы да сүйтіп жүр ғой, көппен бірге көрген ұлы той, көппен бірге болсақ болды да деп бойымызды селқостық билепті, айналадағы оқиғаға мән бермеу мінезін қалыптастырыпты. Бұдан қалай құтылармыз?

– Адам баласын замана өсіреді, оның адамшылығы істі бастағандығынан көрінеді. Сондықтан жас ұрпақты тарих арқылы тәрбиелеуіміз керек. Қазақ ССР тарихының оқулығы тереңдетіле оқылуы керек. Тәрбие тізгіні балабақшадан басталады. Қазақ бүлдіршіндеріне арналған қазақы мінезді, әдемі безендірілген танымды кітаптар жоқ. Әлі күнге дейін аудармамен ауызданып отырмыз. Кластан тыс жұмыстардың басты құралдарын тіптен естен шығарып алғанбыз, бірде-бір жоғары және арнаулы оқу орындары кластан тыс жұмысты ұйымдастырушы деген мамандық иелерін оқытпайды. Өкінішті-ақ. Көп мәселенің түп-төркіні жастарымыздың осы бос уақытты қалай өткізетіндігіне тірелмей ме?

Сырттан келген туристер қаламызды, ондағы қым-қуыт қызу тіршілікті көріп, “европалық қала секілді екен” – деп бағалайды. Бастапқыда бұл бағаны озықтығымыздан деп жылы қабылдаппыз, шын мәнінде біз оған қуанбауымыз керек. Ұлттық ерекшелігіміз сезілмеген жерде бағаң өсіп, бағаң артпайды. Ұлттық енжарлықтан құтылу үшін нені жоғалтып, нені тапқанымызды саралауымыз керек. Қарап отырсаңыз, айналамызды рухани мүгедектік жайлапты. Бірақ, бұл бір-екі жыл көлемінде жөнделер іс емес. Ол үшін жастарымызға арлылық, намыстылық, ал үлкендер жағына табандылық керек.

– Әңгімеңізге рахмет.

Әңгімелескен Ділдар МАМЫРБАЕВА.

**БЕЙБІТ ОРЫНБЕКҰЛЫ ҚОЙШЫБАЕВТЫҢ
1986 ЖЫЛДЫҢ 25 ЖЕЛТОҚСАНЫНДА ӨТКЕН,
1986 ЖЫЛҒЫ ЖЕЛТОҚСАН ОҚИҒАЛАРЫН
ТАЛҚЫЛАУҒА АРНАЛҒАН ҚАЗАҚ КСР
ЖОҒАРҒЫ КЕҢЕСІ ПРЕЗИДИУМЫ
АППАРАТЫНЫҢ ПАРТИЯ
ЖИНАЛЫСЫНДА СӨЙЛЕГЕН СӨЗІ**

– Әрине, арандатушылар мен ұлтшылдық элементтердің айдап салуымен демонстрацияға шыққан жастарды ақтауға болмайды, бірақ, көзсіз кінәлауға да тиіс емеспіз – түсінуге тырысу керек, болған жағдайларға талдау жасап, философиялық тұрғыдан дұрыс шешім қабылдау қажет. Бұл қозғалыста басты кінәлі адамдар – біз, аға ұрпақтар, оқыған азаматтар екендігімізді мойындауға тиіспіз.

Партия өміріндегі кілт бұрылысқа дейінгі елдің ахуалында, дәлірек айтқанда, масаттанушылық, ойына не келсе де істеу орын алған еді, сондай-ақ шын мәніндегі жағдайды боямалап көрсетуге тырысу, насихат және идеология жұмысының нақты өмірден алшақтығы – осы жағдайлардың барлығы 17-18 желтоқсан күнгі оқиғаларды бірте-бірте “дайындаған” болатын-ды. “Жайбарақаттықтың” сол бір ұзақ жылдары нағыз өмірге тіктеп қарау сезімін бәсеңдетіп тастаған еді, сол себептен де біз интернационалдық тәрбиелеу бөлігіндегі тіке бетбұрыс стратегиясын, қоғамдық өмірдің революциялық қайта құрылысын творчестволы тұрғыдан қабылдай алмадық. Бәріміз де партияның қанатты сөздерімен қарулансақ та, оның мәнін жете түсінбеген сияқтымыз. Адам факторының маңыздылығы жөнінде мақтана айттық, экономикалық цифрларды келтірдік, бірақ осы көрсеткіштің артындағы қоғам мүшелерінің қозғаушы Күші жөнінде ойламаппыз, әр адамның интернационалдық сезіміне үлкен мән бере тәрбиелеу қажеттігін түсінбеппіз.

Біздің идеологиялық-насихаттық машинамызға әбден сіңген формализмнің интернационалдық тәрбиеде кең қанат жайғандығы осы күндері айқын білінді. Барлығы да ұлттық мәселе туралы Ленин шығармаларын түрлі оқу орындарында оқып үйренген, бірақ көпшілігі зачет пен емтихан тапсырғаннан кейін оны ұмытып та кеткен. Сол күндері Ле-

нин шығармаларына қайта бір көз тастап көргендер, көшеге шыққан жастардың пайдасына шешілер көп нәрсені табар еді. Олар Лениннің портреттері мен еңбектерінен алынған үзінділер жазылған транспаранттарды бекерден-бекер алып жүрген жоқ қой. Бірақ біздің тот басып кеткен насихаттық машинамыз алданып, көшеге шыққан жастарға Лениннің кейбір сөздерінің сол замандағы нақты жағдайларға қатысты айтылғандығын, Ленин іліміне даму тұрғысынан қарау қажеттігін түсіндіруді ойлай алмады. Ең жақсы насихатшыларымызды, үгітшілерімізді, лекторларымызды аяқтан тік тұрғызып, алаң мен оған жанасып жатқан көшелерде дауысзорайтқыштар орнатып, бұқараға ұлт мәселесін қазіргі кезең тұрғысынан түсіндірудің орнына, біз асыл уақытымызды алаңға милиция мен әскери күштерді жұмылдыруға жұмсадық, қаншалықты өкінішті болса да мұның өзі 17 желтоқсан күнгі сағат 7-ден кейінгі жағдайлардың болуына әкеп соқты.

Адамгершілік тұрғысынан келсек, біз ешуақытта да 17-20 жастағы біздің балаларымызға, қыздар мен жігіттерімізге қарсы таяқ, сапер күректерін, водомет, түтіндету құтыларын жұмсаған, сондай-ақ құтырған иттерді айдап салған жекелеген әскери қызметшілердің қылықтарын ақтай алмаймыз.

Адамгершілігі бар бірде-бір адам жасақшылар қатарына қатыстырылған қызметкерлерін арнайы дайындап, қолына қару берген кәсіпорындардың кейбір басшыларының істеген әрекеттерімен келісе алмайды. Олар қызметкерлерінің қолына таяқ, арматурадан жасалған сүймен, қымбат тұратын кабельдің кесіктерін ұстатқан болатын-ды. Өкінішке орай, шындығы сол, көптеген тәртіп сақшылары бұл күндері бірақ сәтте бағындырушылар мен жазалаушылар ролін атқарып шыға келді.

Бұл күндері ұжымдарда болған жекелеген идеологиялық қызметкерлер де өздерін жақсы жағынан көрсете алмады. Мәселен, “ОК бірінші хатшысының қазақ болуы маңызды ма, жоқ әлде дүкеннің нанға толып тұрғаны керек пе” деген аудандық партия комитеті хатшысының көпшілікке айтқан сөздерінің келтірген зиянкестігін немен өлшеуге болады екен? Партия қызметкерлерінің соншалықты қарабайыр да тұрпайы түсіндірмесінің кезкелген ауыр да қатаң қол жұмсаудан да қауіпті екендігі сөзсіз.

Ешкім де, еш уақытта қазақ және орыс халықтарының достығын, қазақ халқының Ленин партиясына деген сенімділігі мен сүйіспеншілігін жоя алмайды. Ұлт көрген көптеген қиыншылықтарға төзе отырып, адамдардың қолы осыған жетті, ғасырлар бойы достықтың қасиетті діңгегін қалады. Жалпыға мәлім, біздің еліміздің түрлі тарихи кезеңдерінде көрініс тапқан қазақ халқының интернационалдық актісі туралы айтпай-ақ қояйын.

Тек көпшілікке мәлім емес мына бір фактіні ғана еске салғым келеді: Қазақстанда коллективтендіру кезінде партия-совет қызметкерлерінің асыра сілтеулері нәтижесінде қазақ халқы екі миллиондай адамнан айырылған, тіпті соның өзінде де партияға деген, орыс халқына деген сенімін жоғалтпаған еді. Демек, біз бұл сенім мен сүйіспеншілікті қастерлеп, бағалауға тиіспіз. Өсіп келе жатқан ұрпағымыздың әкелерінің революциялық дәстүрлеріне адал боп, шын мәніндегі интернационалист болып өсуі үшін барлығын істеуіміз керек, бұл біздің борышымыз.

Интернационализмнің мәні мен мағынасын қара дүрсін түрде қабылдаудан бас тарту қажет, соған сәйкес интернационалдық тәрбие жұмысының да схемалы түрде жүргізілуін тоқтату керек. ОК бюросы бұл мәселеде бізге дұрыс бағыт сілтеп отыр. Практикалық қызметкерлердің борышы – бұл іске творчестволықпен қарауында, шаблондарды алып тастап, ойлау жүйесін қайта құруында болып отыр. Ұлттық мәселеге формальды қарауға болмайтындығы жөніндегі Лениндік талапты үнемі еске алып отыруымыз қажет. Ұлттық қарым-қатынастарда әдептілік сақтау – интернационализм принципі. Ленин үйреткендей, қаналып келген халықтар ұлттық намыс пен абыройға қатысты мәселелерге келгенде аса сезімтал келеді. Ол былай деді: “Өкпелі ұлтшылдар теңдік мәселесіне келгенде өте сезімтал, сол себептен немқұрайды болсын, әзіл ретінде болсын өздерінің жолдас пролетариаттары арасындағы осынау теңдікті бұзушылыққа қатты көңіл бөледі. Бұл жағдайда саны жағынан азшылық болып табылатын ұлт жағына кешірімділік пен жұмсақтықты азырақ танытқаннан гөрі, асырып танытқан дұрысырақ”.

Біз қаласақ та, қаламасақ та, әдептілікті бұзу – ұлттық намысты төмендету боп саналады. Жасыратыны жоқ, бұл

күндері де, одан бұрын да қоғамдық транспортта, көшелерде біз біркатар керілдесулердің куәлері болдық, онда ой-өрісі тар адамдар, әрине, қоғамның ең азғын мүшелері, байырғы ұлт өкілдерін кеміте сөйлеп, революцияға дейінгі атауларды еске алып, сыйламаушылық танытты. Міне, осы саяси сауатсыз адамдар пленум шешімін мақұлдай қоймаған жастарды “бүкіл орыс халқына қарсыласты” деп ұқты. Өкінішке орай, осы үйдің өзінде де біреуді солай қорлауға құмар болғандардың да сөздерін естідік, яғни, “тек ұру ғана емес, екінші рет қайталамас үшін өлтіру де керек еді”, дегендер де болды.

Бұл күндердің оқиғалары көрсеткендей, барлық қатардағы адамдар біріне-бірі мүлдем қарама-қарсы ұғымдардың жігін ажырата алмаған екен, демек, интернационализм мен шовинизм, космополитизм ұғымдарын, сондай-ақ ұлттық пен ұлтшылдық ұғымдарының бір-бірінен алшақтығын дұрыс түсінбеген. Көп адамдардың санасында бұл ұғымдар арасына теңдік белгісі қойыла салған секілді.

Болған жағдайларға толық тоқталуға қазір мүмкіншілік жоқ, сонда да мына бір фактіні есте сақтау мақсатында келтірсек. Бұл – халыққа білім беру органдарының жұмысындағы кемшіліктерге қатысты. Ешкімге де құпия емес, орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілі формальды түрде жүргізіледі, негізінен, қазақ балалары ғана оқиды. Басқаларының ата-аналары, сондай-ақ мұғалімдер де баланың басын “қажет емес тілмен қатырудың қажеті жоқ” деп есептейді. Сөйтіп, біз байырғы халықтың тілі мен мәдениетін құрметтеу сезімін тәрбиелеуден бас тартамыз, мұның өзі партия саясатының интернационалдық ережесіне қарама-қайшы.

Халықтың оңай жараланатын ұлттық сезімдеріне нұқсан келтіретін болса, ұлтшылдық көріністерімен жүргізілген күрес тиімді болмайды. Партияның ұлы державалық шовинизм мен жергілікті ұлтшылдыққа қарсы күресінің тарихын, ұлтшылдықтың шовинизмді тудыратындығы туралы партияның түсіндірмесін еске алайықшы. Бұл уклон қалдықтары, өкінішке орай, қазір де орын алып отыр. Сондықтан, біріншіден, мынаны есте сақтау қажет – ұлттық сезімдерді ескере білу мен жарамсақтану мүлде екі бөлек

нәрселер. Екіншіден, әр уклонға қарсы, мейлі, ол үлкен ұлт өкілдерінің ұлтшылдығы болсын, кіші ұлт өкілдерінің ұлтшылдығы болсын, оларға қарсы партия даналықпен үйреткендей, сол ұлттың коммунистері қарсы күресті. Бізге мұны есте ұстау қажет. Менің сана-сезіміме қазақстандық орыс жазушының Жазушылар одағының пленумында айтқан сөздері қатты әсер етті, оның сөздері интернационализмді схемалы түрде түсінуге қарсы бағытталған болатын. “Республикада көп ұлттар тұратын ауылдар бар, – деп еді ол, – қайсысына бармасаңыз да бір-бірімен қатар тұратын қазақ міндетті түрде екі тілді, неміс – үш тілді, орыс – бір тілді біледі. Өзімізді-өзіміз дәріптеушілік, біз кереметпіз” деген ой бізге өз уақытында Сүлейменовтың атақты кітабын қабылдауға мүмкіншілік бермеді”.

Ұлттардың жақындасуы мен қосылуы туралы партияның Бағдарламасында жазылған. Бірақ партия мұның тарихи ұзақ процесс екендігін жоққа шығармады. Алайда, біздер, іс жүргізіп отырған қызметкерлер, ұлттарды сіңістіріп қосуға ұмтылатындығымыз соншалықты, кей кездері өз жұмыстарымызда дәлелсіз, асығыс қадамдар жасаймыз.

Ұлттарды жақындастыру мен қосудағы асығыстық, халықтар арасындағы сенімнің толық және түбегейлі қалыптасу ісіне зиянын келтіруі мүмкін. Ленин атап көрсеткендей, халықтар арасындағы берік, мызғымас одақты бірден орната салу мүмкін емес, сенімсіздікті туғызбас үшін оған үлкен төзімділік танытып, абайлап қол жеткізу керек.

Ал қамшылау саясаты тіптен де бұған жат. Бұл күндері қаумалау кезінде қолға түскен барлық коммунистер мен комсомолдар сөзге келместен партия мен комсомолдан шығарылуда. Жауапқа тарту, жолдастық соттар жүргізілді, ал бостандыққа жіберілмегендерді нағыз сот үкімі күтіп тұр. Біз қатардағы партиялық ұйым емес, республикалық Жоғарғы Кеңесі Президумы аппаратының партиялық ұйымы болғандықтан мынадай ұсыныстар енгіземін:

1. Демонстрацияға қатысушылардың істерін қараған кезде теріс пікірді алып тастау қажет, болашақ үшін жақсысы да, дұрысы да – жазалау емес, оқыту және тәрбиелеу.

2. Тәртіп сақтаушылар қатарында ерекше ынтамен қару жұмсаған солдаттарды, милиционерлерді, сақшыларды,

сондай-ақ қалалық тоғышарлар мен бұзақыларды қатаң түрде жауапқа тарту қажет. Сонымен бірге олармен интернационалдық салада тәрбие жұмысын жүргізген жөн.

Түйіні мынадай: партияның ОК, Министрлер Кеңесінің республика Жоғарғы Кеңесі Президиумының үндеу қабылдау фактісінің өзі дұрыс. СОТА хабарламаларында бұл құбылысты реттілікпен түсіндіріп, партия даналық та-
нытты.

Біздің міндетіміз халықтар достығын одан әрі нығайту, коммунизм жолында партияның жанына қалың бұқараның барлық топтарын одан да тығыз топтастыру.

25.12.86. Б. ҚОЙШЫБАЕВ.

1. Тексттің кіріспе және қорытынды бөліктері автордың партия жиналысында сөйлеген нақты сөзінен онша алшақ емес, “СОКП мүшесі Б. Қойшыбаевтың жеке іс-қағаздарында” өзгерістер енгізілген.

2. Жақшаға алынған бұл ұсыныс түпнұсқада сызылып тасталған, мінберден ол айтылмады, алайда құрамында Дунаев, Жабағина, Зубченко бар Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумы аппараты партбюросының комиссиясы сөйленген сөзді “зерттеуде”, бұл “дерекке” ерекше мән беріп, оны өзінің жалған қиюластырылған қорытындысы үшін пайдаланды.

*Орыс тілінен тәржімалаған –
Төрехан ДАНИЯРОВ.*

ТАТУЛЫҚ ПЕН БІРЛІКТІҢ КЕПІЛІ

Қазақ ССР Жоғарғы Советі 1986 желтоқсан оқиғаларын егжей-тегжейлі зерттеп білу үшін құрған арнаулы парламенттік комиссияның төрағаларының бірі, ССРО Жоғарғы Советінің мүшесі Мұхтар Шахановпен төмендегі сұхбатты жүргізуге оқырмандардың өтініштері себеп болды. Олар баспасөз қызметкерлерімен кездесулерде, сондай-ақ редакцияларға жолдаған хат-хабарларында сонау үрейлі желтоқсан күндерінде орын алған жәйттерді толық анықтап-тексеру барысын қалың көпшілікке ұдайы жеткізіп тұруды сұрап жүр. Араларында желтоқсан оқиғаларының тәуелсіз сарапқа салынарына, шындықтың ашып айтыларына күдік білдірушілер де баршылық. Жақында Қазақстан Жазушылар одағы жанындағы Қоғамдық комиссия желтоқсан оқиғаларына жиналған материалдарды Қазақ КСР Жоғарғы Советінің Комиссиясына тапсыру туралы шешім қабылдаған еді, бұл да жұртшылықтың құмарлығын арттыра түскен секілді...

– Алайда Жазушылар одағындағы қоғамдық комиссия мүшелерінің ондай шешім жасауында еш оғаштық жоқ, – деді Мұхтар Шаханұлы менімен әңгімелескенде. – Өйткені, олардың бәрі парламенттік комиссияның жұмысына тартылған. Күллі деректерді бір жерде жинақтаудың, сұрыптап, қорытып отырудың мейлінше тиімді, ортақ мақсатымызға пайдалы болатындығы түсінікті шығар. Орайы келгенде тағы бір еске сала кетейін, республика Жоғарғы Советінің депутаттық Комиссиясы бір топ ССРО халық депутаттарымен толықтырылған еді ғой. Комиссияның осы толықтырылған құрамы өзіне жәрдемшілікке, аталған қоғамдық комиссия мүшелерімен қатар, ішінде юристері, дәрігерлері, педагогтары бар екі жүздей жұртшылық өкілдерін шақырды. Қазір олар сегіз түрлі негізгі бағыт бойынша іске кірісіп кетті. Яғни, сабырлық танытып, әділдік ашылмай қалар-ау дегендей әлдебір қауіптенушілік сезімге берілмеген жөн.

– Әйтсе де оқырмандар көңіліндегі түйткілдің тамыры тереңде жатқан тәрізді – олардың пікірінше, ақиқаттың айтылуын қаламайтын күштердің төбе-

сінде кәдімгі жоғарғы басшыларымыздың өзі тұрған сықылды. Мұндай ойға сіздің ССРО халық депутаттары съезіндегі мәлімдемеңіздің аяқсыз қалуы, оның, тіпті, республика баспасөзінде басылмауы, ал ССРО Жоғарғы Советінің бірінші сессиясында соған орай сөйлеген сөзіңіздің, ең арғысы – орталық теледидардың сессия жұмысын толық көрсетіп жүрген репортажынан де кесіліп тасталғандығы еріксіз жетелейтін сияқты.

– Бірақ солардың себебін тек басшылық мүддесінен іздеу дұрыс бола қояр ма екен? Мен бұдан бұрын айтқанмын – әуелі Михаил Сергеевич Горбачевпен, кейінірек Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевпен әңгімелесе келе, екеуінің де объективті шындыққа жетуге деген ниетімізді қолдайтынын көрдім. Ал менің сессиядағы сөзіме келсек, ол туралы кезінде “Уақыт” программасында айтылды, ал мазмұнын одақтық газеттер басты ғой...

– Өте жартымсыз мөлшерде... Оның үстіне, сізге қарсы сөйлеген депутаттың сөзі де тап сондай жеткіліксіз дәрежеде мазмұндалды. Сол сараң мазмұндамалардан оқырманның ұққаны мынау – сіз тағы да желтоқсан оқиғасына орай комиссия құру туралы мәселе көтердіңіз, артынша өзіңіздің әріптесіңізден тойтарыс алдыңыз... Әркімнің өз бетінше дербес ой түюіне мүмкіндік беру үшін, сессия бюллетеньдеріне толық қалпы тасқа басылған сол сөздерге қысқаша шегініс жасап көрсек қайтеді?

– Егер ол көпшілік көкейіндегі күдікті сейілетін болса – қарсылығым жоқ...

Бір мәселеге қарама-қайшы екі түрлі көзқарас болғандықтан да олар әрі қызық, әрі соларды талдау арқылы комиссияға шек келтірушілердің бойында дұрыс пікір қалыптасуына жәрдемдесеміз. Мәселен, сіздің сөзіңіздің тым болмаса мына бір жерлерін оқушы қауымның білгені артық болмас еді деп ойлаймын: “...ССРО халық депутаттары съезінің мінбесінен мен бір топ қазақстандық депутаттар атынан Алматыдағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы бойынша арнайы комиссия құру жөнінде ұсыныс енгізген едім. Алматыда ішкі әскерлер мен право қорғау органдары тарапынан заңға қарсы әрекеттерге жол берілген болатын.

Шамасы, сондықтан шығар, жастардың мың-сан кісілік манифестациясы сол уақытта “бұзақылық жасап жүрген экстремист, наркоман, алкоголиктер тобының шығанға шығуы” деп аталды. Алматыдағы 1986 жылғы желтоқсан трагедиясы – бәріміздің ортақ дертіміз. Халықтың, ұлттың көңіл-күйін жақсарту үшін – бұл оқиғадан ең бір байыпты тағлым алуға тиіспіз. Егер халыққа қаншама ащы болса да шындықты айтуға біздің батылымыз жетпейтін болса, онда біз ұлтаралық қатынастардың шешімін таппаған проблемаларымен үнемі әрі тұрақты түрде ұшырасамыз да отырамыз... Кейбір басшылар желтоқсан оқиғаларына берілген бағаны қайта қараудың қажеті жоқ деп есептейді. Оның үстіне, көп уақыт өтті, өткенді қазбалауға қандай мұқтаждық бар деуі мүмкін. Бірақ біз мынаған кәміл сенімдіміз: егер Алматы жағдайы дер кезінде шын бағасын алғанда – ол бәрімізді көп нәрсеге үйреткен болар еді, бәлкім, қазір біз еліміздің алуан аймағынан байқап отырған, ұлтаралық қатынастардың осынша елеулі дәрежеде шиеленісуін болдырмауға – өз тәжірибесімен көмектесер еді... Фактілерді бұрмалау себептері, айырым-белгі тағу процедуралары, оқиғаның шынайы саяси және әлеуметтік себептері, құрбандар мен зардап көрген адамдардың шын саны ешқандай ымырасыз, құпия қалдырылмай анықталуға тиіс. Алматыдағы желтоқсан оқиғасына – республиканың қалың жұртшылығы сенетіндей етіп, әділ де қатаң баға беру керек. Жартыкеш шешім біткеннің, шындықты бүркеп қалудың салдары бүгіндері біздің көпұлтты еліміздің тіршілігіне келеңсіз дақ түсіруі ықтимал...”.

– Ал енді, сіздің сөзіңізді парламенттегі әріптесіңіз – целиноградтық электровоз машинисі А.В.Семенихин жолдастың қалай ұққанына және оны депутаттарға қайтіп түсіндіргеніне назар аударайық: «...Қазақстанда жағдай баяғыда-ақ қалпына келтірілген. Ұлтаралық проблемалар шешілді, адамдар ырза. Алматы оқиғалары туралы бәрі де жергілікті газеттерде жазылған, республикалық, газеттерде, орталық газеттерде жазылды. Бәрі де теледидар арқылы берілген-тін. Машиналардың өртенгенін, магазиндердің қиратылғанын, милицияға шабуыл жасалғанын, қолдан істелген қарабайыр қарумен азаматтарға шабуыл жасалғанын, қарудың

бұзақылардың бір шоғырынан тартып алынғанын біз білеміз әрі соған куәміз... Енді тағы да наразылардың бір шоғыры ұлттық сезімді шайқауға тырысып тұр. Бұл кімге керек? Қазақстандағы жағдайдың тұрақтанғаны кімге ұнамайды? Ал кімге ұнайтыны – сөзден көрініп тұр, істен көрініп тұр, мен барша наразылықты қоздырып тұрған адамдардың осынау шоғырына, осынау тобырына шын көңілімнен кеңес беремін: халықтардың туысқандық қарым-қатынасына риза еместер жұмысшы коллективтеріне келсін... Неліктен бұл мінбеден ұлтшылдық қоздырылады?».

– Депутат Семенихиннің тап осы сөзіне соншалықты назар аударудың, оған әлдеқайда айрықша мән берудің керегі болар ма екен? Өйткені сол жолы мені басқа депутаттар, мәселен, Борис Олейник пен Еркін Әуелбеков қостап сөйледі ғой. Ал, жалпы, біздің пікірімізді, біздің парламент алдына қойған ұсынысымызды ССРО халық депутаттарының төрт жүзге жуығы, оның ішінде – жүзге тарта ССРО Жоғарғы Советінің мүшелері қолдап отыр...

– Мәселе целиноградтық халық депутаты Семенихиннің желтоқсан оқиғасының мән-жәйін дәл білмейтіндігінде емес, тіпті оның өз әріптесіне – өзіндей халық депутатына аса бір кемсіте “ақыл” айтуында тұрған да пәлендей, кешірілместей сөкеттік жоқ, мәселе – оның өз білместігін бүркемелеу үшін, қай заманда да аса қатерлі боп келе жатқан “ұлтшылдықты қоздыру” деген тіркесті әрі қалқан, әрі семсер етіп алғанында болса керек. Шындап келгенде, ойы өзгешелерге билік басындағылар ұлтшылдық таңбасын басады дейтін үрей – күні бүгінге дейін осы өзіміз тілге тиек еткен оқиғамыздың құпияларына куә, желтоқсан шындықтарын қалпына келтіруге үлес қоса алатын көптеген адамдардың аузын буып, ерік-жігерін құрсаулап келеді. Парламент комиссиясына сенімсіздікпен қарауға да сол қауіп себеп сияқты, мұны біз көптеген тілшілеріміздің хаттарынан, ауызекі жеткізген ой-пікірлерінен естіп-біліп жүрміз. Сізге мынадай бір мысал айтайын – Жазушылар одағындағы қоғамдық комиссияға ертеректе, желтоқсан оқиғаларына орай сыни пікір айтқаны үшін тергеушілердің қайта-қайта шақырып, маза-

лай берген қыспағына шыдамағандықтан, төртінші қабаттан секіріп өлмек болған бір қыз туралы дерек түсті. Мүгедек боп қалыпты. Халінің мәнісін анықтауға барған қоғамдық комиссияның өкіліне, қандай да бір түсінік беруден бастартып, ол: “Мен ұлтшыл емеспін, ештеңе айтпаймын, маған жоламаңдар”, – дей беріпті, бар болғаны...

– Шынында, мұны кездейсоқтық деу қиын. Ол кезде оқиғаға қатысы бар делінетін әркімнің іс-әрекетінен “ұлтшылдық” іздеуді право қорғау органдары өздерінің басты міндеті етіп алғандай болды ғой. Сол тұста мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің тергеушілері 850 адамнан, ал прокуратура мен ішкі істер министрлігінің тергеушілері 5324 адамнан жауап алған екен. Біздің парламенттік комиссиясының тапсырмасына сәйкес, осы істермен танысып жатқан юристер кейбір тергеулердің праволық реттілікті дәрекі түрде бұза отырып жүргізілгенін анықтады. Рас, алты мыңнан астам адамға ашылған сол істердің материалдарымен түгел танысып, талдап, қорытып болмайынша нақты тұжырым жасамағанымыз жөн, әйткенмен, қазіргі кезде жиі айтылатын кінәсіздік презумпциясын сақтауға ол уақытта право қорғау органдары қызметкерлерінің мән бере қоймағаны бізге әлден-ақ айқын боп отыр...

– Олар “жаппай тәртіп бұзушылықтың” айыпкерлерін – арандатқыш “ұлтшылдарды” тезірек анықтап, жазасын беруді мақсат еткендіктен, мейлінше асықты ғой...

– Сөйте тұра милиционерлер, солдат, жасақшы отрядтары қабат-қабат қоршаған алаңдағы халық арасына жүк машинасымен апарып арақ, есірткі таратқан шын арандатушылардың ұсталмай кеткені қайран қалдырады. Біз бүгін соларды табуға қалың көпшіліктің жәрдем беруін өте-мөте қалаған болар едік. Қазақ КСР Жоғарғы Советінің Комиссиясының қазіргі құрамына көмектесуден, өздеріне мәлім деректерді айтып келуден, не жазып жіберуден сескену – қате, қайта, сол күндергі оқиғаларды рет-ретімен, объективті түрде қалпына келтіріп, әділ таразыға салуға үлес қосуды әркім өзінің азаматтық борышына санауы ләзім.

Ұлтшыл атанудан өткен сүйкімсіз күй бола ма? Белгілі қаулыда “қазақ ұлтшылдығы” деген таңбаның күллі халқы-

мызға тағыла салуы бәрімізді де ренжітті. Алайда желтоқсан оқиғасы мен оған берілген баға – белгілі дәрежеде, жеке басқа табыну дәуірінің тоқырау деп аталған кезеңдегі жаңаша жалғасы – қайта құруға ол тұста жеңіле қоймаған неосталинизм дәстүрлерінің жемісі екенін түсінуге тиіспіз.

Н.Ә.Назарбаев жолдас КОКП Орталық Комитетінің биылғы сентябрь Пленумында коммунистік батылдықпен ашық айтқан ақиқат бүгіндері баршаға мәлім. Республика өміріндегі аса маңызды оқиға – бірінші басшыны сайлауға арналған 1986 жылғы партиялық форумды қайта құру рухында өтті деп айтуға қазіргі таңда ешкімнің аузы бармас. Ересек ұрпақ ой дағдарысын ішіне түйіп қала алды, ал жастар – өздерінің жастыққа тән максимализмін 1985 жылғы сәуір лебі жебеген жастар – ойланбастан, ештеңеден қауіптенбестен, демонстрация жасады...

Естеріңізде болар, кезінде – пленум шешіміне наразылық білдіріп, алаңға студенттер шықты делінген еді ғой. Тек қауіпсіздік комитеті ұстаған адамдардың ішінде шынында 873 студент болыпты, 59 қызметкер, 102 жұмыста жоқтар да ұсталыпты. Бірақ сол ұсталғандардың 1163-і, яғни басым көпшілігі жұмысшы екенін сол кезде білдік пе? Ұсталғандар негізінен қазақтар, бірақ араларында орыс та, ұйғыр да, татар да, қырғыздар да болғанын ол күндері бізге кім айтыпты? Белгілі бір топтар мұны әдейі жасырып, алаңға шығуды ұлтшылдық қозғалыс етіп көрсетуге тырысты, әрі, негізінен өзге ұлт өкілдерінен құрылған жұмысшы жасақтары мен ішкі әскер солдаттарын демонстранттарға қарсы қою арқылы – оған қолдап ұлттық қарама-қарсылық реңкін енгізді, сөйтіп, халықтардың туысқандық сезіміне елеулі жарықшақ түсірді.

“Жаппай тәртіп бұзуға қатысушылар” көше-көшеде, алаңда ұлтшылдық транспаранттар алып жүрді деген мәлімдеме кезінде көп айтылған. Енді сол, жастар басына көтеріп жүрген, қауіпсіздік комитеті тіркеген “ұлтшыл” ұрандардың мазмұнына қарап көрейікші: “Ленин идеялары жасасын!”, “Әр халыққа – өз көсемі!”, “Ешбір ұлтқа, ешбір тілге ешқандай артықшылық берілмесін!”, “Біз ұлттардың күштеп емес, еркін, ерікті түрде жақындасуын жақтаймыз. В. И. Ленин”. Ұрандармен бірге жастар алаңға көсем суретін де көтеріп келген. Демек олар ұлт мәселесі жөніндегі теория мен практикаға өз біліктерінше көзқарасын танытты емес пе.

Біздің идеологиялық корпус бұқарасын жұмыс істеуге тиісті дәрежеде дайындығы барын көрсеткен жағдайда – мәселе күш қолдануға жетпес еді, бұған мен кәміл сенімдімін. Осы орайда, оқиғадан соң іле-шала право қорғау органдары қызметкерлерінің мол тобына үкімет наградаларының берілуі де біраз нәрсені аңғартса керек...

– Желтоқсан хроникасын айқындау ісінде негізінен компенентті органдар дерегіне жүгініп отырған тәріздісіздер...

– Ол рас, тиісті мекемелер біздің сауалымызды екі етпей, комиссияны тез арада, қажет материалдармен қамтамасыз етуде. Қазір біз мемлекеттік қауіпсіздік комитетінен келіп түскен анықтамадан – бұрын беймәлім болып келген кейбір жәйттерді анық білдік. Мәселен, желтоқсан оқиғасы кезінде тәртіп сақтау шараларын жүзеге асыруға Алматының өзіндегі милициядан, әскери күштерден, шекарашылар, жалпы әскери, өрт сөндірушілер оқу орындарының курсанттарынан басқа, Челябинск, Свердлов, Новосибирск қалаларынан, Уфа мен Тбилиси қалаларынан, Қырғызстан мен Өзбекстаннан арнайы батальондар, ішкі әскер бөлімшелері әкелінген. Солардың бәрінің қимыл-әрекетін үйлестіру үшін орталықтан Алматыға әдейілеп ірі мамандар, әскери басшылар келіпті. ССРО Ішкі істер министрлігінің ішкі әскерлері бастығының бірінші орынбасары генерал-лейтенант В. С. Дубиняк пен ССРО Ішкі істер министрінің орынбасары генерал-полковник Б. Ю. Елисов өздерінің құнды ақыл-кеңес, нақты нұсқауларымен Алматыдағы оқиға кезінде праволық тәртіптің сақталуын қамтамасыз еткен көрінеді. Олардың басшылығымен үш құрама отряд жасақталып әрқайсысы бронтранспортерлермен, су атқылайтын құралдары бар өрт сөндіргіш машиналармен күшейтіліпті. Алаңнан үш бағытта – шығыс, солтүстік және батыс бағытта бір мезгілде әрекет еткен осы құрама отрядтардың басына да ірі әскери шендер тағайындалған көрінеді. Олар ұйымдасқан түрде, бірлесе, иық тіресе қимылдап, 18 желтоқсан күнгі кешкі сегіз жарымда алаңды халықтан тазартып біткен.

– Қоғамдық тәртіпті қорғауға қатысқандардың өздері право реттілігін тым тұрпайы түрде бұза отырып әрекет еткенін ресми орындар мойындай ма?

– Милиционерлер мен солдаттар тарапынан асыра сілтеушілікке жол берілген жоқ деген мәлімдемелер бәрімізге аян, дегенмен ресми мекемелер нағыз шындықты білуге – біз секілді мүдделі ғой деп ойлаймын. Себебі оларға да, бізге де – право қорғау органдарының беделі арта бергені қажет. Ал бедел көтеру кепілі – күштінің хұқымен сес көрсету емес, әлдебір саясат үшін бұқараны алдап өтірік айту, жауырды жаба тоқу емес, – ащы да болса ақиқатты жария ету, жол берілген келеңсіздіктің себебін талдау, халыққа болған жайды жан-жақты түсіндіру. Сөйтіп қана ел сеніміне қайта ие болуың ықтимал. Кезінде әйтеуір айыптауды, қайткенде кінә тағуды мақсат еткен лауазымды кісілер – солдаттар мен милиционерлердің жүгенсіздіктеріне көз жұмып қарады, ал олардың кейбіреулерінің еркінсігені сондай: алаңнан басқа жерлерде де, тіпті жатақханаларға баса-көктеп кіріп, жастарды ұрып-соқты, итке талатты, жүк машинасына тиеп алып, қала сыртына тастап кетті, не керек іс жүзінде жазалаушы және жуасытушы деңгейіне дейін құлдырағандарын аңғармай қалды. Мұны олардың командирлері немесе компетентті органдар қызметкерлері білмейді дей аламыз ба? Әрине, жоқ.

– Бірақ мұндай қылмыстарды дәлелдеу оңай емес...

– Право қорғау органдары мен қарапайым халық мүмкіндіктерінің қылмысты іс жүргізуде еш теңесе алмайтыны белгілі, әрі мәселе сол тәртіп сақтаушыларымыздың өздерінің тәртіпсіздігі жөнінде болып отыр ғой. Сондықтан біз олардың өзіне-өзі сын көзбен қарау қабілетіне сенім артып, оқиға кезінде көрген-білгендері туралы әңгімелеген адамдардың естеліктерін ыждаһатпен жинаудамыз. Осы ретте талай сорақылыққа куә болған кісілердің әзірге үн қатпай жүргендеріне өкініш білдіретінімді айтпай кете алмаймын, олар шынайы правоға негізделген сенімді болашақ іргесін қалауға үлес қоса алатындықтарына ой жүгіртпейтін тәрізді. Мен бұлай дегенде – азаматтарды органдарға қарсы қоюдан аулақпын, керісінше, ескі сарын салдарынан жасырылып келе жатқан кемшіліктерді ашу – органдардың тазаруына, жақсаруына жәрдемдесу деген сөз.

Алматы ішкі істер басқармасынан түскен анықтамада мынадай деректер бар: алаңға шыққан 1200-1400 адамның

тәртіп бұзушылықтарына тыйым салу үшін төрт мың кісілік Алматы гарнизоны әрекет еткен. Қақтығыстар салдарынан 365 азамат, 520 право-қорғау қызметкері жарақат алыпты. Үстіне бронкеудеше, басына шлем киген, бір қолына қалқан, екінші қолына шоқпар ұстаған әскерилер қалайша өздерінен саны аз, құрқол, мықтағанда кейбірі ғана кездейсоқтан таяқ, тас тауып алған жастардан сонша көп мөлшерде соққы жеген екен? Бұл цифрлардың астарында айтылмай қалған өзгеше бір сырлар жатқан жоқ па?

Қоғамдық тәртіпті қадағалағандар үстінен ешқандай шағым түскен жоқ, себебі бәрі заңды қызмет атқарды деп жүр ғой байыптап қарасақ, бұл да бекер екен. Право қорғау органдары қызметкерлерінің дөрекіліктерін бірқатар айыптаушылар сот үстінде атап айтқан. Мәселен, Ермеков деген студент солдаттардың қыздарды сапер күрекшесімен ұрғанын, Молдабаев деген бетоншы өзін бір қызметкердің тапаншамен атып жарақаттағанын сотта көрсеткен. Солдаттардың, милиционерлердің аяусыз ұрып-соғумен айналысқанын сот процестері үстінде Бейсенбеков, Таубаев, Төкенов тағы басқалар да нұсқапты. Алайда ондай куәліктердің баршасын елеусіз қалдыруды мақұл көріпті сот...

– Айтпақшы – сот ұйғарымдары күдік туғызбай ма?

– Толық жауапты комиссиядан күтейік, әзірге айтарым – бұл салада да “эттеген-айлар” жетеді.

– Алайда, ой саларлықтай ақиқаттарды кейінге қалдырмаған жөн шығар? Әрі көпшілік тез шешілуін тілейтін түйіндердің біразы сонда...

– Осыған байланысты бір ғана мысал келтірейін: 20 желтоқсан күні Алексеев деген азамат құрылыс техникумы жанынан өтіп бара жатып, екі халық жасақшысына бір келіншектің “шындықты айту керек, қаладағы байланыс жүйесін тоқтату дұрыс емес” деп наразылық білдірген сөздерін құлағы шалып қалады да, қызмет орнына келген соң милицияға телефон соға қояды. Милиция әйелді ұстайды, оның сөмкесінен – машинкаға басылған листовка, үйінен – фломастермен жазылған плакат табылады. Оларда мынадай сөздер жазылыпты: “Құрбандар неге төзеді?”, “8 млн. қазаққа неге өзін қарсы қою керек?”, “Құрбандар туралы неге айтылмайды?”, “Сыртқы әлеммен байланыс неге үзілген?”. Тергеу үш күнде бітеді. 17-18 желтоқсан күндері

алаңға бармаса да, ешкімді үгіттемесе де, үйінде отырып әлгі листовка мен плакатты жазғанмен – ешкімге, еш жерге таратпаса да Жансая Сәбитова “Ұлттық және нәсілдік теңдікті бұзушы”, “жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастырушы” атанып, республика қылмысты істер кодексінің 60 және 65-статьяларымен бес жылға сотталып кете барады. Бұған қалай қараймыз?

– **Ол кесілген мерзімінен ерте босатылды ғой...**

– Оныңыз рас. Бірақ, кейбір кісілер тарапынан оны, жазықсыз жазаланған адам ретінде толық ақтау қажет деген де пікір түсіп жатыр.

– **Соттарда айыптау, тұқырту бағыты үстем болғаны күмәнсіз. Бірақ бұдан айыпкерлердің бәрі жазықсыз жазаланды деген ұғым тұмау керек.**

– Мен нақты бір іс жөнінде ғана әңгімеледім. Оған байланысты көтерілуі ықтимал деген мәселенің қаншалықты орынды болмағы туралы пікір білдіруге ерте тәрізді. Бір ғажабы, бұған ұқсас істердің тағы да кездесетінін айтып жүр біздің жәрдемшілеріміз. Соңғы сөзді білікті комиссиядан естірміз.

– **Әскери орындар қажет мәлімет берді ме?**

– Өкінішке қарай, жергілікті әскери мекемелер сұраған дерегімізді әзір берер емес, ССРО Қорғаныс министрінің рұқсаты керек деген желеуді айтады. Мен бүгінге дейін ССРО Қорғаныс министрі Язов жолдасқа депутаттық сауал салдым, бірақ жауап ала алмай отырмын. Осы орайда, жекелеген сол кездегі жауынгерлердің адалдығын көрсететін фактілер барын айта кету ләзім. Мәселен, бұрынғы жауынгер Ылайтегін Таалайбек Молдабекуулу өзіне берілген, “Алматы қаласында қоғамға жат көріністерді тыю кезінде көрсеткен ержүректілігіңіз бен жанқиярлық іс-қимылыңыз үшін Қазақ КСР Жоғарғы Советінің Президиумы 1987 жылғы 9 қаңтардағы Указы бойынша Сізді Қазақ КСР Жоғарғы Советінің грамотасымен наградтады” деген тексті бар награданы бұдан әрі өзінде сақтауға адамгершілік ары жібермейтінін айтып, үлкен түсінік хатпен қоса бізге салып жіберіпті...

– **Әділ сотымыз шүбәлануға жол берерлік қателіктер жіберген болса, мәселенің ақ-қарасын айырудан гөрі –**

желдің қайдан ескеніне қарап әрекет етуге бейім тұратын әкімшіліктің төменгі буындары қайтеді екен?

– Бұл тарапта да ойланатын жәйт жеткілікті. Кәсіпорындардан 319 жұмысшы шығарылған көрінеді, осының өзі әкімшіліктің адам тәрбиесін ойлап басын ауыртпағанына дәлел. Әлгі орнынан айрылған жұмысшылардың 226-сы мүлдем қаладан кетуге мәжбүр болған. Жұмысшылар мен қызметкерлер арасынан 406 адам БЛКЖО қатарынан шығарылған, олардан басқа 404 жұмысшы мен қызметкерге қатаң комсомолдық жаза қолданылыпты. Бұлардың 50-інің БЛКЖО мүшелілігі қалпына келтіріліп, 348-інен жаза қайтып алынды. Мұндағы әділдік пен науқандық сипат қандай – оны анықтауға комсомол ұйымдарының өздері жәрдемдесер деп сенеміз. Студенттерге қатысты да сондай талдаулар жасалуға тиіс. Оқиғаға байланысты – 52 адамның КОКП мүшелігінен шығарылғанын 67 коммунистке партиялық жаза берілгенін де еске ұстауымыз керек. Бастауыш партия ұйымдары сол шақтағы жұмыстарына сыни тұрғыдан қайта бір оралып соқса жөн болар еді. Қазірге дейін 5 адамның партиялығы қалпына келтірілгенін білеміз, комиссияға түсіп жатқан арыздардан байқайтынымыз – асыра сілтеулер бастауыш ұйымдар тарапынан аз болмаған сияқты... Қысқасы, алда атқарылар жұмыс көп. Оны абыроймен орындап шығу – қалың көпшіліктің, партия, совет, комсомол, кәсіподақ, әкімшілік органдарының жанды көмегіне тәуелді болмағын атап айтсам деймін.

– Әңгімеңізге рахмет, Мұха. Желтоқсан оқиғасына байланысты құрылған депутаттық комиссия жұмысына адал жүрекпен жәрдем беру – шынтуайтқа келгенде, праволық қоғам орнату ісіне нақты үлес қосу болып табылатынын оқырмандарымыз тағы бір мәрте зерделейтін шығар. Парламентерлік қызметіңізде сізге қашанда сәттілік серік болсын.

*Әңгімелескен Бейбіт ҚОЙШЫБАЕВ.
29 қазан, 1989 жыл.*

АЛАҢДАҒЫ “ҚҰЙЫН”

Бүгін сіз 1986 жылғы Алматыдағы желтоқсан оқиғасына берілген жаңа базадан баспасөз материалдары арқылы хабардарсыз, құрметті оқырман. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы ҚСРО халық депутаты, ақын Мұхтар Шаханов басқарған комиссияның қорытындыларымен келісімге келді. Аталмыш комиссия осы құраммен 1990 жылдың қаңтарынан жұмысқа кіріскен еді. Оның жұмысына 200-ден астам жоғары дәрежелі мамандар – заңгерлер, дәрігерлер, социологтар, политологтар, философтар, демографтар, экономистер, тәртіп сақтау органдарының қызметкерлері, шығармашылық интеллигенция және адам хұқықтарын қорғаудың Латвия лигасы, Арал, Балқаш және Қазақстан экологиясы проблемалары жөніндегі қоғамдық Комитет, “Невада-Семей” ядролық қаруларға қарсы қозғалыс секілді қоғамдық ұйымдардың өкілдері тартылды.

Ал менің сұхбаттасушым – Нинель Константиновна Фокина, осы комиссияның мүшесі, Алматы архитектура құрылыс институтының аға оқытушысы, адам хұқысы жөніндегі Қазақстан қоғамдық комитетінің тең төрағасы.

– 1986 жылғы желтоқсан оқиғасының ізін ала жарияланған баспасөз материалдары біржақты әрі тым қарама-қайшы пікірлерден тұрды: бұл сонымен “қазақ ұлтшылдығының” көрінісі-мыс әрі тоқырау кезеңін жақтаушылардың арандату әрекеті, әрі арнайы құрылған ұйымның қаскөйлігі, әрі қоғамдағы жекелеген топтардың тәртіпсіздік көрінісі болып шығады. Газеттер: “Алаңға нашақорлар, маскүнемдер, қоғамға жат элементтер шықты”, “желтоқсан оқиғасы ұлтшылдардың арандатуы, алаңдағы шақырулар ұлтшылдық болып табылады”, “арнайы ұйымдастырушылар бар, таяу арада оны бастаушылар табылып, аттары аталады” деп жазып жатты.

– Біздің комиссия мұндай біржақтылықтың әртүрлі себептерін ашып айтады. Әміршіл-әкімшіл аппарат қоғамдық пікірді элеуметтік катаклизмнің нақты себептерінен басқа жаққа аударуға асықты. Әрине, бұл кезде баспасөз партиялық қатаң бақылауда болды. Желтоқсан

оқиғасы жөніндегі материалдарды ҚазТАГ ақпарат агенттігі әзірлеп отырды. Материалдар Орталық Комитет Насихат және үгіт бөлімінің меңгерушісі А. А. Устиновпен, өте қажетті жағдайда Г. В. Колбиннің өзімен келісілетін.

Не болғаны жөнінде нақты түсінік берудің қандай болсын үзілді-кесілді қарсылыққа ұшырады. Желтоқсан оқиғасына қатысушылардың сот залындағы суретін бергені үшін қандай шара қолданғанын өзіңіз де білесіз ғой: “Огни Алатау” газеті редакторының орынбасары Сергей Скороходов пен журналист Вадим Борейко қызметтерінен босатылды. ҚазТАГ-тың директоры, “Жетісу” және “Коммунизм туғи” (қазіргі “Ұйғыр аязы”) газеттерінің редакторларына осындай шара қолданылды.

– Шындықты халыққа жария етпеу халықтар арасындағы қатынастарды ушықтырмау секілді жанашырлық мақсаттармен пара-пар етіп түсіндірілмеді ме? Шындықтың ауылы алыста болған соң, осындай оқиғалар ойдан құрастырылып жатты ғой.

– Нақты себептерді ашып айтпаудың салдарынан Алматы және республиканың басқа аймақтарындағы қисынсыз қауесеттер өрттей қаулап, шиеленіс күшейе түсті. Қауесеттер мен ойдан шығарылған оқиғалардың халық алдында жария етілмеуі онсыз да мәз емес жағдайды күрт ауырлатып жіберді.

Желтоқсан оқиғасы шетел баспасөзін қатты қызықтырды. Шетелдегі отандастарымыз біздің комиссияға төрт томнан тұратын көптеген жарияланымдарды жинап тапсырды.

– Соның өзінде осы оқиға кезінде, тіпті одан кейін көпке дейін де қаламызға шетел журналистерінің келуі не шектеу қойылды ғой...

– Иә, өз баспасөзіміздің аузына құм құйылды, бұл кезде Батыс “өтірікті – шындай, шынды құдай ұрғандай” бұрқыратып жазып жатты. Мысалы, батысгерманиялық “Ди вельт” және ағылшынның “Гардиан” басылымдарында оқиғаға жүз мыңдаған адамның қатысуы, ондаған милиционердің қаза тапқаны жөнінде жазылды. Шетелде Қайрат Рысқұлбековке ату жазасы берілгені көп хабарланды. 1987 жылдың шілдесінде Венгрияда А.А.Громыконың атына Қ. Рысқұлбековті атпау жөнінде өтініш жасап белгілі жазушылар Я. Кили, А. Ражек, Г. Демский, Г. Конрад және

басқа мәдениет қайраткерлері, барлығы 41 адам қол қойған хат жарияланды. Оны қорғап, арасында бұрынғы Сыртқы істер министрі Х. Хачек бар, Чехословакияның 77 қоғам қайраткері дауыс көтерді. “Рейтер” агенттігі Польшаның “Еркіндік пен бейбітшілік Одағы” М. С. Горбачевке үкімнің әділдігіне күмән келтіріп, оны қайта қарауды талап етіп хат жолдағанын хабарлады.

Бұрынғы “ауғандық” жауынгер Қайрат Рысқұлбеков телецентрдің инженерін өлтірді деп айыпталып, ең жоғары үкім ату жазасына кесілді. Ол артынан 20 жыл бас бостандығынан айыру жазасына ауыстырылды. Үкім қайта қаралғаннан кейін, Семейдегі СЕ 165/1 мекемесі № 21 камерасында – жазасын өтеу орнына барар жолдағы аралық пунктте өлі күйінде табылды. Істі әбден зерттеп, тексеруден өткізген эксперттер оның өліміне бір камерада жатқан рецидивистің қатысты екенін шамалайды. Рысқұлбеков рецидивистің іш киіміне асылып қалған. Камераға тиісті адамдар енгенде, рецидивист асулы тұрған Рысқұлбековтің аяғынан ұстап тұрған еді.

Комиссия жұмысын бастағанда желтоқсан оқиғасы жөніндегі шындық бүгінде шайқалған теңіз ортасындағы тыныштық аралындай болып отырған республикада да еліміз бастан кешіп отырған саяси және ұлтаралық тепе-теңдікті шайқап жібере ме деп сескенгеніміз рас. “Жараның аузын тырнамаңдар”, “Өткенді қазбаламаңдар” дегендер де болды.

Халықты алдауға ұмтылушылық, шындықты жасыру қоғамға ешқашан пайда әкелген емес. Соңғы жылдағы оқиғалар дер кезінде сабақ алу үшін шындықты неғұрлым ерте айту керектігін әбден дәлелдегендей. Комиссия сол кезгі жағдайлар мен мүмкіндіктерді саралап отырып, оқиғаның ауқымы, жай-күйі, қайнар кезі, себептерін әділетті әрі жан-жақты зерттеуге тырысты.

Оқиғаны ұлтшылдар, маскүнемдер және нашақордың жаппай тәртіпсіздігі деп ұқтыру – саяси қателік әрі қорлау. Қоғамдық санаға сіндірілген бұл түсінік ұлтаралық шиеленісті жасанды түрде күшейте түсті. Комиссия, қаншама ащы болғанмен де, оқиға туралы шындықтың шымылдығын ашып, осы шиеленісті бәсеңдетуді басты мақсат санады. Қазақ жастарының сексен алтыншы жылдың

желтоқсанындағы алаңға шығуы ұлтшылдық та, өзге халыққа, оның ішінде орыстарға қарсы әрекет те емес еді. Алматыдағы желтоқсан оқиғасы – бұл шын мәнінде, тұңғыш рет еліміздегі екі күш – әлі қанаты қатая қоймаған жас демократияның және ол кезде әлі де күшті әкімшіл-әміршіл жүйенің қақтығысы болатын.

– Мұның барлығы 1986 жылғы 16 желтоқсандағы республика Компартиясы Орталық Комитетінің шешімімен бұрын Ульянов облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы болып істеген Г. В. Колбиннің бірінші хатшы болып сайлануымен басталды ғой.

– Дәл осы шешім қайта құрудың принциптеріне, демократияландыру бағыты және праволық мемлекет құруға қарама-қарсы еді. Осы шешімге қарсы халықтың әлеуметтік жағынан қорғалмаған топтарының бірі – қазақ студент пен жұмысшы жастары алаңға шықты. Барлық жаңалықтарды тез қабылдайтын, қайта құрудың ұрандарын жанына жақын тартқан, оған сенім артқан дәл осы жастар болатын. Міне, әлі де өз бағыттарынан күдерлерін үзе қоймаған әміршіл-әкімшіл жүйенің қарсы соққысын алдыңғылардың бірі болып қабылдаған да солар.

Демонстрация бейбіт саяси қарсылық бағытында еді, адамдар Г. В. Колбиннің сайлануына ризалық білдірмеді, Д. А. Қонаевтың сөйлеуін талап етті, ауыр әлеуметтік жағдай, үй алудың, жұмыс табудың қиындығы, ана тілі аясының тарлығы жөнінде қарсылық айтты. Бұл қарсылықтар мен талаптар қазақ және орыс тілдеріндегі ұрандарда былай бейнеленген еді: “Ешқандай ұлтқа – ешқандай жеңілдік болмасын”, “Ұлттық саясаттың лениндік принциптерін сыйлауды талап етеміз”, “Ленин идеялары жасасын!”, “Әр республикаға – өз көсемі”. Жұрт Лениннің портретін көтеріп жүрді, халық әндерін айтумен болды, қарусыз еді. Тағы да қайталаймын, өзге халықтарға қарсы ешқандай әрекет, мемлекеттік құрылымды құлатуға шақырған үндеулер, тәртіпсіздік көріністер алғашында болған жоқ.

Он бір жарымда демонстранттар алаңнан шығып, қала көшелеріне бет алды. Шеруді ІІБ-ның (Ішкі істер басқармасы) және оның бөлімшелерінің жеке құрамы бақылаумен болды. Сағат бірден отыз минут өткенде демонстранттар жолға арнайы қойылған автомобиль тосқауылдардан өтіп, алаңға

қайта оралды. Әртүрлі қайнаркөздерден алынған мәліметтер бойынша оның құрамы 1200-ден 5000-ға дейін жеткен, ҚазМУ қалашығы жағынан алаңға шыққан 600-ге жуық адам “Әуелбеков, Назарбаев!” деп айқайлаумен болды.

Алаңды қоршау, одан ешкімді шығармау және ешкімді кіргізбеу жөнінде бұйрық берілді.

КСРО Ішкі істер министрі А. В. Власов КОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросымен келісе отырып, Алматыға еліміздің сегіз қаласынан ішкі әскерлердің арнайы бөлімшелерін әкелу жөнінде бұйрық берді. Алматыға КОКП Орталық Комитетінің және Саяси Бюроның өкілдері, КСРО Ішкі істер министрлігі, Мемлекеттік Қауіпсіздік комитеті, Прокуратурасының жоғары лауазымдылары ұшып келді. Алаңға жиналғандар алдында республика Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы С. М. Мұқашев сөз сөйледі. Ол демонстранттардың талабын негізсіз деп хабарлап, оларды тарауға шақырды.

– **Тіпті әңгімеге тартуға тырыспаған да ғой...**

– Оны айтасыз, трибунада тұрған көпшіліктің пікірінше, алаңдағы болып жатқандардың бәрі қылмыс болып есептелді.

Мұқашевтің сөзі алаңдағы жұртшылыққа қалай әсер етті? Бұл ресми өкіметтің халқы алдындағы бірінші сөзі еді ғой. Оқиғаның қайғылы нәтижесі әлі белгісіз еді, тыңдаушылар небәрі 18 минутқа ғана созылған пленумда сайланған Г.В.Колбин жөнінде өкімет не дер екен? деген басты сұрақты үлкен ықыласпен күтті.

Бұл туралы біздің комиссияға М. С. Меңдібаев былай деп жазды: “Олар бәрін түсінуге тырысқан сыңай танытты да алаңға қайта оралысымен Орталық Комитеттің үйі алдында (ол кезде Брежнев алаңы еді) әңгімелесуді талап етті. Біз әңгімелесуден қорықтық, сондықтан оның орнына қайта оларды таратуға ерекше ден қойдық”.

Сонымен топтың талап-тілегі “Колбин кетсін!” болды ғой. Өкімет принципті шешім қабылдау былай тұрсын, тіпті әңгімелесуді ойларына да алмады. Не істеу керек? Олар негізінен Пушкиннің “Борис Годуновындағыдай”, “Халық бәріне де көнеді” деген қағидаға ерекше сүйенді.

Әңгіме классиктерге ойысса, меніңше, бұл жағдайда Маркстің “Үкімет тек өз дауысын ғана естиді, ол тек өз дау-

сын ғана естіп отырғанын біледі, соның өзінде ол халықтың үнін естігендей өз-өзін алдаусыратады, сонымен бірге ол халықтан осы өзін-өзі алдаусыратуды қолдауды талап етеді” деген сөзін еске алған жөн секілді.

Осы өзін-өзі алдауды қолданушыларды жолдан алып тастап отыру керек. Тура осы желтоқсан күндері Мұқашев қазақ тілінің өте нашар халде екені жөнінде жазылған ұлттың ертеңі туралы ойлары бар хат (аты-жөндері жоқ) алады. Онда не істеу керектігі жөнінде нақты ұсыныстар да болды. Бұл президентті қатты шошытты, не істесеңіздер де еріктеріңіз деген болу керек, ол бұл хатты енді МХК-ге жөнелтеді.

Сонымен, алаңға қайта оралайық. Сағат 15-тен 17-ге дейінгі аралықта трибунаға Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының өзге де мүшелері көтерілді. Олардың үндеулері ысқырықпен қарсы алынды, трибунаға қар, мұз лақтырылды.

Сағат 17-де алаңға шекара училищесінің, қолдарына кішкентай сапер күрекшелерін ұстаған 600 жеке құрамы келді. Шекарашы-курсанттардың алаңға келуі жөніндегі бұйрықты Қазақ КСР МХК төрағасы В. М. Мирошниктің өтініші бойынша КСРО МХК төрағасы В. М. Чебриков берген еді.

– Ал Д. А. Қонаев қайда болды? Ол демонстранттардың алдында сөз сөйлеуден бас тартып, осы қылығымен Г. В. Колбиннің сайлануына қарсылық көрсетті, әрі бейбіт демонстрацияның жаппай тәртіпсіздікке ұласуына кішкене де болса ықпал етті деп оның атына кінә тағылды емес пе?

– Комиссияда бұл мәселе жөнінде қарама-қайшы мәлімет бар. Д. А. Қонаевтың өзі комиссияға былай деп хабарлады: “Алматыда 1986 жылғы 17-18 желтоқсанда болған оқиға әлі күнге дейін республика халқын толғандырып отыр. Бұл жөнінде Қазақстан жұртшылығы сан-алуан тобының өкілдері жазып та, айтып та жүр, осыдан неше жыл бұрын болған оқиғаға берілген ресми бағаны қайта қарауды талап етуде. Міне, осыған байланысты шағын анықтама беруді жөн көрдім.

16 желтоқсан. Қазақстан КП ОК-тің пленумы болды. Пленумды ашып, сезді КОКП ОК хатшысы Г. П. Разумовскийге сөз бердім. Ол пленумға қатысушыларға менің КОКП ОК-не

құрметті демалысқа шығуға өтініш білдіргенімді жеткізіп, менің атыма жылы лебіз біздірді. Пленум менің өтінішімді қанағаттандырып, Қазақстан КП ОК-нің бірінші хатшысы міндетінен босатты. Артынан ОК-нің бірінші хатшысы етіп Г.В. Колбинді сайлады. Сонымен пленум аяқталды.

17 желтоқсанда таңғы 11-лер шамасында Қазақстан КП ОК-нің екінші хатшысы О. С. Мирошхин маған телефон соғып, Орталық Комитетке келіп кетуімді өтінді. “Мен құрметті демалыста емеспін бе? Не үшін шақырып жатырсыңдар?” деген сұрағыма: “Алаңға бір топ жастар жиналды. Олар кеше өткен ОК-тің пленумының шешімдерін түсіндіруді талап етеді. Егер сіз олардың алдында сөз сөйлеп, істің мән-жайын түсіндірсеңіз жақсы болар еді” деп жауап берді. Бұған келісім бере отырып: “Колбин келісті ме?” деп сұрадым. Мирошхин оның келіскені жөнінде сенімді жауап берді. Бұдан кейін мен Орталық Комитетке тез жеттім де Бюроның барлық мүшесі жиналған ОК-нің бірінші хатшысының кабинетіне ендім. Олар алаңға жиналғандармен қалай әңгімелесу жөнінде пікірлесіп отыр екен. Колбин Назарбаев пен Камалиденовтің жастар алдына шығып сөйлеуі жөнінде ұсыныс жасады. Маған ешқандай тапсырма берілген жоқ. Тіпті менің сөйлеуім туралы әңгіме де болмады. Колбиннің кабинетінде екі сағаттан артық босқа отырдым. Сосын Колбин Мәскеумен телефон арқылы сөйлесе бастады. Оған кесір жасамау үшін Мирошхиннен өзгелеріміз кабинеттен шығып кеттік.

Сәлден кейін Колбин Бюроның барлық мүшесін жинап алды да орталарына мені шақырды. Маған: “Сіз боссыз, демала беріңіз. Біз өзіміз шара қолданып, тәртіп орнатамыз” деді. Кетіп бара жатып Мирошхиннен мені неге шақырғанын, неге сөйлетпегенін сұрадым. Ол: “Өзіміз ақылдасып, сізді алаңға шығармау және сөйлетпеу жөнінде шештік” деп жауап қайтарды. 1987 жылы маусым айында Мәскеуде өткен КОКП ОК-нің Пленумында Мирошхин менің алаңда сөйлесуіме рұқсат берілмегенін тағы да айтты”.

“Алайда бір жарым жылдан кейін Колбин өзінің әртүрлі сөздерінде менің алаңға жиналғандар алдында сөйлеуге қарсы болып, ОК-ке жастарды тыныштандыруға көмектеспегенім жөнінде кінәлаумен болды. Осылай өтірік айтып, ол мені өсекке қосты, Қазақстан Компартиясы ОК-нің

барлық мүшелерін республиканың барлық коммунистерін және еңбеккерлерін адастыруға дейін барды.

Кейін анықталғандай Алматы қаласындағы желтоқсан оқиғасы, анау айтқандай, ұлтшылдық бағыт ұстанған жоқ. Менің сенімім бойынша жастар Қазақстан Компартиясы ОК-нің бірінші хатшысы болып республикаға белгісіз әрі беделі төмен адамның сайлануына қарсы көтерілді.

Мендегі дерек бойынша, республика басшыларының ешқайсысы да жастарға пленумның мәнін түсіндіріп бере алмады. Оның орнына жиналғандарға қатаң шара қолданылды. Көптеген студент пен жұмысшы зардап шекті. Қазақстан комсомолының дерек-мәліметіне сүйенсек, оқиғаға қатысқан немесе оны қолдаған мыңдаған студент жоғары оқу орындарынан шығарылды, олардың көпшілігі оқудан өздері кетті. Коммунистердің басым тобына жаппай жазалау шаралары қолданылды.

Қазір бәрі көз алдымызда. Жағдайды бақылап, тәртіп орнатуға тиісті жауапты адамдардың шарасыз әрекеттері қайғылы нәтижеге әкелді. Осы трагедия үшін, кінәсіз жүздеген адамдарды ұрып-соққаны және қамағаны үшін жауап беру керек. Жас адамдарды ұрып-соғу, кейін анықталғандай, жоғарыдағылардың бұйрықтары бойынша атқарылғанына байланысты жауапкершіліктен қорыққан ОК-тің басшылары Колбин бастап барлық кінәні аударып, жауапкершіліктен құтылу үшін кінәлілерді іздестіруге кірісті.

“Алматы оқиғасының” басты басшыларының бірі деп ешқандай қатысым болмаса да, мені кінәлады. Колбин менің алаңға жиналған жастар алдында сөйлемегенім оқиғаның осындай ауқымда өріс алуына әкелді деп анық көрсетті. Мұнымен қоймай, республика партия ұйымының тұрмысындағы кері құбылыстардың бәрін тек менің есіміммен, тек менің қызметіммен байланыстыра бастады. Ол бұл жерде партиямыздың Орталық Комитеті менің аса ірі өнеркәсіп орындарында, ғылыми мекемелерде, партиялық және кеңес органдарында көптеген жылдар бойы жұмыс істеуіме сенім артқанын ұмыт қалдырды. Мен әрқашанда өзімнің партиялық және адамгершілік парызымды адал атқаруға тырыстым.

Д. ҚОНАЕВ.
30 сәуір, 1990 жыл.

Алайда, оқиғаға қатысты өзге адамдар, ОК Бюросының сол кездегі кейбір мүшелері оның сөйлеуден бас тартқанын баса айтады. Комиссия жауап алған көптеген басшылар оның сөзі қажет еді, демонстранттарға да әсер етер еді, оның өзі ешкімнің нұсқауынсыз-ақ жастармен сөйлесуге тиіс еді деп есептейді. Әрине, бұдан кейін оның жаппай жазалауға ұшыраған жігіттер мен қыздардың тағдырына адам ретінде араласуына ешкім кедергі жасай қойған жоқ. Ал ол о бастан-ақ іске араласуға құлықты бола қоймады. Дәл сол кезде алаңға жастар оны қорғау үшін шықпағанын жақсы сезді әрі қарама-қарсы көңіл-күйде жиналған топтың алдына шығудан сескенді, оларға не айту керектігін білмеді деген де жорамал айтылды.

Көптеген басшылар өткенді қазбалауға, саяси сахнадан кеткен әртүрлі қайраткерлерді бұрынғы істері үшін кінәлауға қарсы екендіктерін ашық айтты. Бірақ, “болған іске болаттай берік болған” да жақсы ғой...

– **Сонымен, астыртын арандату, қылмыстық ұйым болды ма, болған жоқ па? Д. А. Қонаевтың маңындағылардың желтоқсан оқиғасына қатыстылығы жөніндегі болжамды бұқаралық ақпарат құралдары хабарлады емес пе?**

– Өз халқының арасынан арандатушылықты және жауды іздеудің саяси тенденциясы – аса қауіпті. Бізді 30-шы жылдардың сабақтары қалайша ештеңеге үйрете қоймаған? Желтоқсан оқиғасы және оның артынан болған жаппай жазалау біздің осы күндердің өзінде де дәл мұндай қауіптің әлі де бар екенін дәлелдейді. Өйткені, қылмыстың ұлтшылдық немесе кеңеске қарсы ұйым жөніндегі хабарлар ойластыру ондаған адамдардың бостандығына көлеңке түсіріп, түрлі мөлшерде мыңдаған студенттер, жұмысшылар, қала тұрғындарының тағдырына кері ықпал етті.

Республиканың бұрынғы басшыларының бәрі дерлік мұндай аса қауіпті хабарды жоққа шығарып, жаппай жазалауға тоқтау сала алмады, артынан жүздеген адамның тағдырын бұзған қателіктер мен бұрмалауларды түзетуге тырыса қоймады. Бұл қателіктердің партия қайраткерлерінің аздаған тобының қолында тұрған өкіметтің ашық және құпия құрылымының барлық сырқат буындары арқылы алдын ала

жасалғаны да анық. Бұл қайраткерлер барлық партия атынан сөйлегенде өкіметтің конституциялық органдары міндетін өздеріне тағады, олардың атынан тым тереңге батыратын-дай із тастайтын шешім қабылдайды және ол үшін халық алдында өз мойындарына ешқандай жауапкершілік алмайды. Кез келген дәрежедегі жекелеген партия басшыларының немесе партиялық органдардың Қорғаныс Министіріне, МХК, ІІМ, Прокуратураға ешқандай жазбаша да, ауызша да нұсқау беруге хұқылы, ол міндетті түрде орындалуға тиісті деп еш заңда айтылмаған. Соттар өз шешімдері үшін ОК бөлімдерінің немесе Әділет министрлігінің белгілі бір адамының нұсқауларын басшылыққа алсын деп еш жерде жазылмаған.

Нақты өкіметтің дәл осындай заңсыз араласуы тоқтатылмай, желтоқсан трагедиясын қайталау қаупі сөйілмейді.

– Сонымен сіз оқиғаның нәтижесі алдын ала белгілі болды дейсіз ғой?

– Сөз жоқ. Саяси демонстранттарға өкімет милициялық және ішкі әскерлердің күшейтілген нарядымен, өрт сөндіргіш машиналармен қарсы шықты. Мұндай нәтиже Г. В. Колбин басқарған республиканың саяси басшылығы бұған идеология жөніндегі хатшының терезесінен қарап тұрғанда-ақ анықталған еді. Оған қатыстылардың бірінің айтуынша дәл осы жерден алаңдағы оқиға “керемет көрінетін”.

Өз қателігінді мойындау қиын. “Оқиға ешкімді бей-жай қалдырған жоқ, – деп жазады сол кездегі Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы М.С. Меңдібаев. – Әркім өз саналылығының, азаматтылығының және жауапкершілігінің деңгейіне орай өкінгені және өкінетіні анық. Бүгін бір нәрсе анық, ол – аға буын жастар алдында үлкен қателік жіберді, енді бұдан әркім мұндай қателік қайталанбайтындай қорытынды шығаруға тиіс. Өйткені, ондай қателіктер халыққа оңай тимейді”.

– Осыған дейін ресми насихатта демонстранттарды алаңнан әкету қақтығыссыз өтті деп келді, тіпті, екі жақтың бірде-бір адамының шекесі көгерген де, қанаған да жоқ деген сөзді де естуге тура келді.

– Рас, соңғы кезге дейін республиканың тәртіп сақтау органдары, прокуратура жастарға қарсы жауыздық әдіс-тәсіл

қолданылғанын су атқыш, қызмет иттері жіберілгенін, сапер күрекшелері жұмсалғанын жоққа шығарып келді.

Әскери қызметшілер, тәртіп сақтау органдарының қызметкерлері, дәрігерлік деректерге назар аударайын. Бұл – ең маңыздысы. Бұрынғы солдат М. Тоқхожин: “17 желтоқсанда шамамен сағат 23-те демонстранттарға сапер күрекшелерімен қаруланған шекара училищесінің курсанттары “уралап!” лап қойды. Олардың артынан бәрін қатарынан ұрып-соғып біздің бөлімше жүгірді. Біз қалқан және келдекпен (дубинка) қаруланған едік. Демонстранттарды алаңнан қуып шыққанда жерде жүзге тарта зардап шеккендер қалды. Оларды машиналарға сүйрелеп тасыды”.

Алматы қаласының ІІБ (ішкі істер басқармасы) саяси бөлімінің бастығы, милиция полковнигі Н. Х. Берешев: “Топты алаңнан әкеткеннен кейінгі көрініс сұмдық еді. Жерде ондаған, бәлкім жүздеген жастар жатты. Олардың арасында қыздар да бар еді. Олардың бәрін қан басқан, әртүрлі жарақаттары болды. Жастарды қууда сапер күрекшелері де қолданылды. 10-15 минуттан кейін жерде жатқандардың көпшілігі орындарынан тұрып, алаңнан қашуға тырысты. Алайда, оларды милиция қызметкерлері ұстап алып, арнаулы машиналарға салып, ішкі істердің аудандық бөлімдеріне тексеруге жіберілді”.

Қызмет иттері тікелей адамдарды алаңнан қуған кездері, көшелерде, үйлердің подъездерінде, автобус аялдамаларында, кездейсоқ өтіп бара жатқан ерлер, әйелдер, бозбалаларды ұстағанда пайдаланылды. Бұл жерде КСРО Ішкі істер министрінің қоғамдық тәртіпті бұзушыларға қарсы қызмет иттерін қоспау жөніндегі бұйрығы ескерілмеді. Қызметіздеу иттерін пайдалану ережесінде тек қылмыскерді, оның өзінде белгіленген бір жағдайда ғана, мысалы, бір жерден келесі жерге апара жатқанда, тосқауыл кезінде қашуға әрекет жасағаны үшін қосу қарастырылған.

Топтар мен жекелеген адамдар алаңнан қуылып өз жөндеріне кеткеннің өзінде солдаттардың иттерімен аулаларды, подъездерді тіміскелеп, жасырылатын жер іздеп аласұрған жігіттер мен қыздарды ұстап алып, қаталдықпен ұрып-соғуы ешқандай түсінікке жатпайды.

– **Нинель Константиновна, 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы соңғы жылдарғы оқиғалардың тек деректілігі**

жағынан ғана бірінші орында тұрмайды, ол біздің мемлекет тарихының драмалық парағын ашады.

– Келіңіз, ендеше оқырманға біздің сұхбатымыздың басында “құйын” сөзінің не үшін тұрғанын түсіндіріп алайық. Өйткені, желтоқсан оқиғасы кезінде түн суық болғанымен, дауылдың болмағаны анық қой.

1985 жылы, қайта құрудың бастапқы кезінде, әлі саяси белсенділіктің жарылысы, халықтық майдандардың, ұлтаралық сілкіністердің пайда болуы, т. б. бүгінгідей қадау-қадау мәселелердің исі шықпай тұрғанда мүмкін болатын жаппай тәртіпсіздіктерді басып тастау жөніндегі “Дауыл” аты тілге жұмсақ атаумен операция жоспары жасалып терең құпия ретінде сақталғаны шындық.

“Құйын” – бұл толқу үстіндегі немесе тыныш тұрған топты бүгінде заң жүзінде арнаулы бөлімшелер, арнайы құралдар, тіпті әскери бөлімшелер арқылы қуу жөніндегі операция.

Демонстранттарды қуу жөніндегі “Құйын – 1986” жасырын атауы бар арнайы оперативті жоспар КСРО ішкі істер министрінің 1985 жылғы 19 желтоқсандағы №0385 бұйрығы негізінде жасалған еді. Қазақстанда бұл жоспар “Қазақ КСР ІІМ ішкі істер органдарымен және республикада және Алматы қаласындағы төтенше жағдайларда қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік жөніндегі қосымша күштің әрекет ету жоспары” деген атау алды. Көп ұзамай оны Қазақ КСР ІІМ мүдделі дәрежелі адамдары “өз мәнін жойғаны” үшін жоқ қылды.

Біз Брежнев алаңындағы күштер мен құрал-жабдықтарды орналастыру жөніндегі сызбаның екінші данасы сақталғанын білеміз. Алайда республика ІІМ-ның басшылары оны комиссияға көрсетуден бас тартты.

Дегенмен, комиссияның қолына “Құйын – 1986” оперативті жоспарына қосымшаны – Қазақ КСР МХК мен ІІМ-нің жаппай тәртіпсіздіктерді жоюдағы бірге қимылдау жөніндегі жоспарын Қазақ КСР МХК ұсынды.

Штаттың қарамағында (генерал-лейтенант Г. Н. Ниязов) 2928 адамнан тұратын үш оперативті топ және арнаулы құрама отряд болды. Операцияны атқару үшін 5700 адамдық Алматы горнизонының күші мен құрал-жабдықтары пайдаланылды. Оған қосымша КСРО ІІМ-нің ішкі арнаулы әскері (2169 адам) шақырылды.

Еліміздің өзге аймақтарынан арнаулы топтардың күштерін пайдалану қарастырылған еді. Алайда арнаулы бұйрық жобада бар болатын, ол қатаң құпия сақталды да, артынан жүзеге асырылды. Алматыдағы оқиғаға қатысқан ІІМ арнаулы бағыттағы ішкі әскерлерінің бөлімшелері жаппай тәртіпсіздіктерді басуға, аса қауіпті қылмыскерді қолға түсіруге, тосқауыл жасау мақсатындағы халқы көп қалаларда күшейтілген түрде қарауылдауға байланысты тапсырманы орындауға даяр таңдаулы бөлімшелер еді. Оның жеке құрамы дене күші жағынан және төзімді жастардан іріктелген қолма-қол ұрыстың негізін, өз қаруын жетік меңгерген және арнаулы құралдарды пайдалану тәжірибесі бар.

Демонстрация алғаш 17 желтоқсанда сағат 18-дер шамасында сойылдармен қуылды. Екінші қуғын кезінде ОК-тің Бюросымен келісе отырып, КСРО Ішкі істер министрінің бірінші орынбасары Б.К.Елисов суатқышты пайдалану жөнінде шешім қабылдады. Ал негізінен “Дауыл” операциясын 18 желтоқсанда сағат 20.30-да бронетранспортерлер және өртсөндіруші машиналармен күшейтілген үш құрама отряд жүзеге асырды

– **Комиссия “алғашқы қолдан” материал алды ма?**

– Әрине. Міне, КСРО Ішкі істер министрінің орынбасарымен болған әңгіменің стенограммасынан үзінді:

– Сіздің Қазақ ҚСР ІІМ жүйесіндегі бағыныштыларыңыз комиссияның жұмысына кедергі келтіруде. Сіз оларға тиісті нұсқау бере аласыз ба?

– Иә.

– Әскерлердің әрекеті сол кезгі заңмен сәйкес келді.

– Оперативті жағдайды есептегенде, республика басшыларының баяндауы бойынша ІІМ әскер ендіруге хұқылы еді.

– 1986 жылғы желтоқсан оқиғасын басуға қатысқаныңыз үшін жеке наградаңыз бар ма?

– “Қоғамдық тәртіпті үздік қорғағаны үшін медалі”. Министрдің орынбасары “Құйын” арнаулы оперативті жоспар жөнінде ештеңенің есінде қалмағанын айтты.

А.М.Логвинов Алматыға 17 желтоқсанда кешкілік ұшып келді. “Бізді ешкім қарсы алмады, біз машина таптықта ОК-ке келдік, барлығы Колбиннің кабинетіне жиналған

екен... Мен басқарма бастығына кірдім. Терезеден алаңдағы жағдайды көрдім. Үш-төрт машина жанып жатты, трибуна қасындағы милициялар әзер тұрды. Олар плащ киген еді, ішкі әскерлердің жекелеген топтары демонстранттармен қақтығысып, оларды трибуна маңынан қууға әрекет жасап жатты.

Алаң жарқырап тұрды. Елисов шықты. Ниязов пен Дзюбан оған жағдайды баяндады, сызбаны көрсетті. Елисов төменге түсіп, қоршауға бұйрық берді. Дзюбан, Серіков, мен, сосын Елисов адамдарды сапқа тұрғыздық. Олардың кейбіреуінің бастары таңылған еді. Баспалдақта курсанттар тұрды.

Олар милицияға көмектесу үшін төмен түсе бастады. Алаңдағылар 100-200 адамнан топ құрып жатқан машиналардың араларына орналасты. Жиі-жиі қақтығыстар болды. Алаңдағылар қалқансыз еді.

...Ертеңгілік алаң жан-жақты қоршалды, әр 100-150 метр аралығында постылар құрылды, көптеген жұмысшы жасақтардың қимыл-қозғалыстары болмаса, жалпы жағдай тыныш еді... Әулеттерді бауыздап жатыр, жұмысшылар мінген автобустарды тоқтатып, ұрып-соқты, секілді қауесеттерді жеткізу үшін телефон көп соғылды. Әрбір хабар штабқа жеткізіліп отырды. Бірақ оның бірі де анықталмады”.

Міне, мәселе қайда. Бейбіт саяси демонстрация... Саяси басшылық алаңдағыларды қуу үшін қалай өртсөндіргіш машиналарды пайдалану жөнінде шешім қабылдады, солай адам болжап білмейтін сұмдық басталды – төбелес те, қақтығыс та, машина өртеу де. Демонстранттарға тәртіпсіз элементтер қосылып кетті. Топтың психологиясы іс-қимылы өкімет күткендегіден әлдеқайда қиын еді. “Дауыл” операциясын КСРО ИМ ішкі әскерлері бастығының бірінші орынбасары генерал-лейтенант В. С. Дубиняк, генерал-полковник Б. К. Елисов және Қазақ КСР ІІ министрі Г.Н.Князев басқарды. Құрама отрядтарға генерал-майор Н.Т.Куликов, полковник К. Т. Мусин, полковник В.А.Коряповцев жетекшілік етті. Ал оны жалпы басқарып, әмір берушілер – Қазақ КСР ІІ министрінің бірінші орынбасары генерал-майор Э. О. Басаров, министрдің орынбасары С. Д. Серіков. Операцияны атқаруға милиция және ішкі әскердің 5700 адамдық жеке құрамы, 11 өртсөндіргіш машина, 5 БТР қатыстырылды.

Тек Орта Азия әскери округының командалышы генерал-лейтенант В. Н. Лобов қана алаңға Кеңес Армиясын алып баруға үзілді-кесілді қарсы болды. Колбин бармағын баса түсті, бірақ Лобов сөзінен қайтпады: “Армия өз халқына қарсы соғыспайды”.

“Талаптары қаншама әділ болғанымен, біз оларды үйтіп жазаламауымыз керек еді, – дейді Қазақ КСР ІІ саяси басқармасының бұрынғы бастығы, генерал-майор Мұрат Дүйсенбинұлы Қалматаев. – Кез келген заңды бұзушыға тосқауыл қою керек. Біздің право тәртібі жөніндегі түсінігіміз бен жастардың азаматтық сана сезімінің оянуы бір-біріне қарама-қарсы келді. Жаңа мен ескінің, ескі идеология мен қайта құрудың арасында қақтығыс болды.

– **Трагедияны болдырмауға мүмкін бе еді?**

– Сол кезгі басшылықтың қолынан бұл келмес еді.

– **Нақты кімді айтасыз?**

– Тек Колбин ғана емес, Қазақстан Компартиясы ОК Бюросының бәрі. Менің бір білетінім, өртсөндіруші машинаны да, арнаулы құралды да, әскери бөлімшені де жоғарғы басшылықтың рұқсатынсыз демонстранттарға қарсы қою мүмкін емес. Сол бір желтоқсан күндеріндегі сүреңсіз көріністі ешқашан ұмытпаймын.

– **Не көргеніңізді толық айтып беріңізші.**

– 1986 жылы 18 желтоқсанда ұсталғандарға қарсы ІІМ қызметкерлері қандай шара қолданатынын көргенде жаным шыдамады. Ұсталғандар бастарын көтермей, бетін жерге төсеп жатты. Оларды, тіпті қыздарды да аяғынан немесе шашынан сүйреп апарды. Олардың көбісі әбден ұрып-соғылған, қанға бөккен. Өз басым Елисовке заңды бұзу жаппай белең алуда екенін баяндадым. Әңгімеге министр Князев қатысып отырды. Менің рапортым төбеден түскендей болды, одан ұлтшылдықтық көрінісін тапқандай көзқарасты байқадым. Мирошхин маған: “Мүмкін оларға көрпе әкелерсің” деп мысқылады”. “Дәл сіздей кадрлармен алаңдағыларды қуып шыға алмаймыз” деді Елисов. Осы әңгіменің сәл-ақ алдында жаралылар (милиционерлер, курсанттар) үшін Елисовпен арада күрт қақтығыс болды. Оның пікірінше, біз оларды нашар тамақтандырып, нашар киіндіріп жүр екенбіз. Тез арада жаңа ішкіім тіктіруге тура келді. Жасыратыны жоқ, дәл сол тұс-

та олардың бәрін батыр санадық. Өйткені, олар партияға қарсы көтерілген қылмыскерлерді, тәртіпсіздерді, маскүнемдерді, нашақорларды қуды ғой.

– Заң бұзушылыққа қарсы шығуға сізді не итермелейді? Оның арты не боларын ойламадыңыз ба? Қызмет бабыңызға оның қандай әсері болды?

– Социалистік заңдылықты сақтау – қызмет бабындағы бірінші міндетім. Ал менің көргенім ешқандай шеңберге шақ келмейтін еді. Оқиғадан көп ұзамай министр жеке әңгімелерде бірнеше рет менің “өзімнің кім екенімді көрсеткенім” жөнінде санама сіңдіруге тырысты. Бір жыл бойы, мен саяси басқарма бастығы, генерал, партия ОК Тексеру комиссиясының мүшесі ОК-ке табан тоздырып жүріп әзер кіргенде жауапты қызметкерлердің бірінің де қабылдауында бола алмадым. Себеп біреу – “өзімді дұрыс жағынан көрсете алмаппын”. Жарты жылдан кейін-ақ менің саяси жұмыста сенім жоғалтқанымды, басқа жұмыс іздей беруім керектігін сездіре бастады. Алдымен Вьетнамды, сосын Ауғанстанды ұсынды, “Сен интернационалистің ғой, ендеше парызыңды өте” деп ашық айтты. Ауғанстанда 11 ай болып, ол жақтан біздің әскерлерді кері шығарғанда қайта оралдым. Бұдан кейін үш ай бойы жұмыс таба алмай жүрдім.

– Желтоқсан оқиғасы кезінде ұсталғандардың саны төңірегінде ПМ, МХК және прокуратура неге әртүрлі мәлімет беретінін түсіндіре аласыз ба?

– Ол жағын білмедім. Маған тәртіп сақтау органдарының жапа шеккен қызметкерлері жөнінде мәлімет жинау тапсырылған болатын. Олардың санын барынша өсіру керек еді. Тіпті кішкентай жарақаттың өзі есепке алынды.

– ПМ саяси органдары ПМ жүйесіндегі заңның бұзылуы жөнінде неге мәселе көтермеді?

– Заңды бұзушылыққа қарсы тұру ол кезде мүмкін емес еді. “Бұл сенің ісің емес” деп мені бұл істен мүлде аластатты.

– Ұсталғандарға қарсы өкімет қандай әрекет жасады?

– Комиссия азаматтарды ұстау кезінде және ұсталып ішкі істер мекемелеріне жеткізілгенде де заңды жаппай бұзушылық болғаны жөнінде көптеген мәлімет жинады. Ұрып-соғуда, прокурордың рұқсатынсыз СИЗО, ИЗС-ке (уақытша ұстау изоляторы) қамауда, тамақтан қағуда,

дәрігерлік көмек көрсетуде, кәмелетке жетпегендерді ұстап, ата-анасыз жауап алуда, денесін көтеріп, жарақат салуда көптеген заңсыздықтар жіберілді. Тексеру изоляторында, уақытша қамау изоляторларда және арнаулы қабылдау орнында адамдар бірнеше тәулік қамалып отырды. Сегіз тәулікке дейін отырғандар бар. Тіпті, әбден ұрып-соғылған, жалаңаш адамдарды қала сыртына алып шыққан заңсыз жағдай да болған. Бұл факт – әбден зерттелген шындық. Арнаулы машиналардың саны мен нөмірлері, мұндай жауыздық акцияны жүзеге асырған жүргізушілердің аты-жөндері де анықталды.

1986 жылдың 17 желтоқсанында-ақ Қазақ КСР прокуроры Ғ.Б.Елемесов жаппай тәртіпсіздікке байланысты қылмыстарды тексеретін арнайы тергеу топтарын құру туралы бұйрық шығарды. Топты тергеу басқармасының бастығы, республика прокурорының орынбасары А. Д. Мызников басқарды. Топқа Қазақстанның әр қаласынан келген прокуратураның, ПМ және МХК-нің 98 тергеушісі енді.

Тергеу тарапынан заңды бұзушылық жөнінде бірнеше том жазуға болар еді. Бұл жерде сотталушыларды ақтау фактісін мысалға алсақ, жетіп жатыр. Тергеуші Ю. В. Чупри-ми Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты Ә. Мәмбетовтің ісін жүргізді. Ол бірақ Жоғарғы Кеңестің бұған рұқсатын сұрауды ұмыт қалдырды. Тергеуші Н.М.Колоянов Ж.Әуезовтің “Лениннің идеяларын іс жүзіне асырайық!” деген плакат ұстауын қылмыс санады, тіпті оған 16 өртқоюшылықты және 152 автомобильді істен шығарғанын қосып, оны 300 мың сомнан астам материалдық шығынға отырғызды. Ж. Әуезов бес жыл бас бостандығынан айырылды, ал артынан қылмыстық істің жоқтығынан ақталып шықты.

Тергеуде жатқандарды ұрып-соғу және азаптау актілері орын алды. Қамауға алынған Ғ.Бөлековті жаппай тәртіпсіздікке қатысқанын мойындасын деп орталық жылу жүйесінің батереясына кісендеп, ұзақ ұстады. Оның айтқандары соттың, дәрігерлік сараптың қолының білезігінде кісеннің ізі және күйік белгісінің барлығы жөніндегі қорытындысымен расталды. Тергеу барысында оның психикасы бұзылып, еріксіз ұзақ емдеуден кейін Калинин аудандық халық сотының үкімімен бір жыл бір айға бас

бостандығынан айырылды. Тергеу кезінде белгіленген мерзімді өткергендіктен ол жазадан босатылды. Сөйтіп, сот пен прокуратура кінәсіз адамның қамалуы заңсыз екенін дәлелдеді.

– Соттың бұл оқиғаның саяси бағытын жасырып, оның ұлтшылдық табиғаты жөніндегі ресми хабарды нақтылауға қолы қалай жетті?

– Тергеу мен соттың демонстрацияны жаппай тәртіпсіздіктің құрамдас бөлігі ретінде қарауға ешқандай негізі жоқ еді. Іс қағазында митинг мен демонстрацияға қатысушылардың жаппай тәртіпсіздікті жоспарлап, оған күні бұрын әзірленді деген мәліметтер жоқ.

Барлығы 99 адам сотталды, оның ішінде Қазақ КСР Жоғарғы соты – 11 адамды, Алматы қалалық соты 59 адамды жазаға тартты. Екі адам ату жазасына кесілді, 1,5-нан 15 жылға дейін бас бостандығынан 83 адам айырылды. 1990 жылдың бірінші қыркүйегіне дейін ғана 46 адам ақталды. Осының өзі-ақ соттардың сауатсыздығын, жауапкерсіздігін байқатпай ма? Міне, осы соттар жаппай жазалау компаниясының бастаған “ісін” “адал” жалғастыра білді. Жоғарғы Соттың төрағасы Т.К.Айтмұханбетов соттың мұндай кертартпа ісін партиялық органдардың қысымына, халықтық баспасөздің пікіріне аударғысы келеді. Біз мұны бос сөз деп есептейміз, өйткені барлық дәрежедегі сот адамдардың тағдырын шешерде заңды, істің жағдайын, кіналанушының жеке басын және өзінің ар-ұятын басшылыққа алуға тиіс. Ал правотану саяси жеміне айналуы мүмкін емес. Міне, осыны басшылыққа ала отырып комиссия республикалық Жоғарғы сотын Т.К.Айтмұханбетовтың басқаруына хұқы жоқ деп есептейді. Ал, сондай-ақ оның мүшелері В. Пономорев, Л.И.Башаримова, Е.Л. Грабарник, Р. Б. Оспанов, С. М. Райымбаев және басқалардың бұдан былай мұндай жауапты қызметте қалуға хұқысы жоқ.

Республика прокуроры Ғ. Б. Елемесов жұрт алдындағы сөздерінде, баспасөздегі сұхбаттарында және ресми анықтамаларында демонстрацияға шыққан жастарды экстремистер, ұлтшылдық бағыттағы элементтер деп атайды. Комиссиядағы әңгімеде ол тәртіп сақтау органдарының ешқандай қылмысын көрмегенін, ұсталғандардың қаланың сыртына жаппай шығарылғанын білмейтінін айтады. Бұл –

оның өз қызметінен шын мәнінде аластатылғанын көрсетпей ме? Прокурордың бұл бағытын қалай түсінеміз?

– Сол күндері “Қазақ ұлтшылдығы” жөніндегі елес дүниеге келді, қоғамның барлық құрылымында ұлтшылдық мәселесі ауыздан-ауызға көшті.

– Иә, “мемлекеттің жоғарғы мүддесі” біреулер үшін кадрларды аударып-төңкеруге байланысты болып көрінді. Экономика, әлеуметтік әділеттіліктің шешімі ауыр да қиын мәселелері ұлттық проблемалардың артына шығып кетті. Қоғамдық өмірдің барлық саласын партиялық, кеңестік, шаруашылық, кәсіподақтық, комсомол органдарын проценттік ауру жайлады. Кадрлар секторы жылдық есеп беру кезінде процентке ерекше мән берді. Проценттік мәселе желтоқсан оқиғасын бастаушылар студент жастар болғандықтан жоғары оқу орындарынан бастау алды. Ол тәртіп сақтау органдарын да аттап өте алмады. 1987 жылдың жазында Шымкент облыстық атқару комитетінің маңдайшасына: “Қазақтарды ішкі істер органына қызметке қабылдамаймыз” деп жазып, іліп те қойды. Міне, дәл осындай солақай саясатты тікелей Г. В. Колбиннің өзі жүргізді.

Желтоқсан оқиғасына қатысушыларды “қазақ ұлтшылдығы” үшін кінәлаудың негізінде ұлттық тепе-теңдікті бұзуға дейін келдік.

– Республиканың көптеген басшылары Г. В. Колбиннің кандидатурасы талқыға түскен жоқ, Г. П. Разумовскийдің оны Алматыға әкелгенінен кейін ғана білдік дейді.

– Білесіз бе, мен Колбиннің қабылдауында болып, бір жарым сағат әңгімелестім. Әңгіме кейбір демонстранттарды ақтау жөнінде болды. Сонда, бізге келген алғашқы күндері-ақ ол менің қарнымды ашырды. Оны жақын білген сайын көңілім қала берді... Сөз бен істің алшақтығы, экономика туралы сауатсыз көзқарасы, қазақ тілін тез арада меңгеру жөніндегі және басқа да мың-сан уәдесі (жылына 100 мың кіші метражды “Ока” двигателін шығаратын завод салу, 350 мың адам тұратын Қапшағай қаласын өркендету т. т.).

– Нинель Константиновна, мен танысқан комиссия материалдарында Г. В. Колбиннің екі самолет – бір жүк тасушы, екіншісі оның әулетін Алматыға Ульяновскіден

көшіріп әкелген жолаушылар самолеттерін пайдаланғаны жөнінде құжаттар бар. Жүк тасушы әскери транспорт самоләті Колбиннің жүктері салынған бірнеше контейнерді жеткізді, ал ТУ-154 самоләті оның әйелін екі итімен, қызмет және оларды шығарып салушы туыстарын алып келді. Олардан басқа салонда ешкім болған жоқ...

– Комиссияда мұндай хабар бар. Алайда оны талдау біздің міндетке жатпайды.

Бюроның 28 желтоқсандағы кеңейтілген отырысында Колбин облыстық партия комитеттерінің және идеологияның қызмет хатшыларының алдында желтоқсан оқиғасына қатысушылар жөнінде ұсталушылардың жартысынан астамы маскүнемдер немесе нашақорлар екенін, оларға арақтың алаңда таратылып бергенін хабарлады. Комиссия алаңға арақ тасыған машина туралы қауесетті жан-жақты тексеріп, ешқандай айғақ таппады.

Жұмысшыларды қала көшелеріне шығару – Колбиннің идеясы. Бұл шешім оның ұсынысымен 18 желтоқсанда түнгі жарықта қабылданды. Онда “Тәртіп орнасын десең жауды құрт” деген үндеу айтылды. КОКП ОК ұйымдастыру-партиялық жұмыс бөлімі меңгерушісінің орынбасары Е.Разумов болашақ жұмысшы жасақтарын ұйымдастырушылар мен оның басшыларына: “Ерлікке ұмтылыңдар, тыныштандырыңдар, көмектесіңдер!.. Бұл – халық пен партияға жат құбылыс” деп сөз сөйледі. Соломенцев келген соң, республиканың саяси басшылығы оқиғаның барысында басшылық жасаудан мүлде аластатылды. Бірақ бірде-бір жергілікті басшы бұған қарсы өз пікірлерін айта алмалы, тәртіп сақтау органдарының хұқыққа сиымсыз іс-әрекетіне де қарсылық көрсетуге жарамады. Олар комиссия мүшелерімен болған әңгімеде Колбінге, орталықтың диктатына, бір-біріне, жаман қызметкерлеріне жауапкершілікті аудары берді.

“Бұл – керемет құбылыс болды, – дейді біздің комиссия мүшелерімен әңгімеде Қазақ КСР МХК-ның бұрынғы төрағасы Виктор Михайлович Мирошник. – Міне, осы кезде жариялылық туралы декларация тұңғыш рет шаң берді. Бұл жерде қайта құру тұңғыш рет сыннан өтті

– Өкімет толқуды неге осындай жолмен басуға әрекет жасады, күрделі жағдайдан шығудың өзге саяси шешімін табуға неге ұмтылыс жасамады?

– Соломенцев Мәскеуден ұшып келе салып, Мирошхинге: “Сонымен, жаңа пленум шақыруға бұйрық береміз бе?” деп сұрақ қойды. Бюро мүшелері иықтарын қиқаң еткізіп, үнсіз қалды...”.

– Нинель Константиновна, көп айлар бойғы еңбектің жемісі ретінде сіздердің комиссия әзірлеген құжат халықты ерекше толқытқан оқиғаның әділ айнасы деуге болады. Алайда, желтоқсан оқиғасын қайта сараптан өткізу республика халқын қайта бөлшектеуге себеп болмай ма?

– Біздің қорытынды – алаңға шыққан жастар өзге халыққа қарсы көтерілмегені, олардың әрекеті ұлтшылдық бағыт ұстанбағанының бұлтартпас дәлелі. Сонымен қатар, біз желтоқсан оқиғасымен қанаттасқан кері көріністерге де біржақты баға береміз. Халықтар арасына жік түсіруге біз ешқашан жол беруге тиіс емеспіз.

Қазақстанда сыннан өткен желтоқсандағы “Құйын – 86” оның ізін ала Баку, Ереван, Тбилиси және әміршіл-әкімшіл жүйеге титімдей де болса қауіп төнген кез келген жерде өз қызметін “адал” атқаруға тырысты.

*Әңгімелескен Юрий ШАПОРЕВ.
 (“Огни Алатау”. 4 қазан, 1990 жыл).*

ҮСТЕМДІКТІ ҮРКІТКЕН СУРЕТ талайға әбігер алып келді

1986 жылғы желтоқсан оқиғасы соңғы кезде ауызға көбірек алынып, оның ақиқаты ашылып жатыр. Желтоқсан оқиғасын сол буырқанған екі-үш күнмен, оған қатысқан адамдарға жасалған қатыгездік жазамен ғана шектеуге болмайды. Бұлоқиғареспубликаның саяси өміріне, идеологиялық жұмыстың мазмұнына да әсер етті. Шығармашылық интеллигенцияның өкілдері, идеология саласының қызметкерлері рухани қысымдық көрді, кейбіреулері ашық жазаға да ұшырады. Соның бір көрінісі – 1987 жылы маусым айында желтоқсан оқиғасына қатысқан адамдарға болған сот процесі жайында газеттерде басылған суреттер үшін бір топ хабар-ошар құралының қызметкерлеріне қатаң әкімшілік, партиялық жаза қолданылуы. Жазаланғандардың бірі – сол суретті жариялаған “Жетісу” газетінің редакторы, бүгінде “Социалистік Қазақстан” газетінде бөлім меңгерушісі болып қызмет істейтін Мамадияр Жақыпов болды. Бүгін оқырмандарымыздың назарына ұсынып отырған сол суретті Мәкеңе көрсете отырып, оны әңгімеге тарттық.

– **Бұл сурет есіңізде шығар, Мәке!..**

– Болмағанда ше? Ол менің тағдырыма айтарлықтай әсер еткендіктен менің есімде қалуы заңды десек те, басқалар да ұмытпаса керек. Сол желтоқсан оқиғасы республикамыздың саяси өміріне айтарлықтай із қалдырғанын, оған кезінде әділ баға берілмегенін енді айтып жатырмыз ғой. Сол оқиғаға қатысты деректерге жұрт шөліккеп тұрған кезде мұндай суреттің жариялануы, өлім жазасына кесілген, ұзақ мерзімге сотталған боздақтарды ең болмаса суретінен көру жұрт назарын аударатыны заңды еді. Тіпті кейін де, менің сол оқиғаға қатысты екенімді білген оған дейін маған бейтаныс болған адамдар да сол суретті ұмытпағанын; тіпті қасиетті дүниедей “Жетісу” газетінің сол нөмірін сақтап жүргенін айтқан, сол суретті көріп жыладым дегендерді де кездестірдім. Ал сол оқиғаға тікелей қатысы бар адамдар үшін, әрине, бұл суреттің жөні бөлек. Сол суреттегі аты аталған бес жігіттің: (солдан оңға қарай) Алматы сәулет-құрылыс институтының 1 курс студенті Е.Көпесбаев, “Алмаатаотделстрой” тресіндегі №39 құрылыс-монтаж басқармасының балташысы Т.Тәшенов,

Алматы энергетикалық-құрылыс техникумының 3 курс студенті Ж.Тайжұмаев, Е.Көпесбаевтың курстасы Қ.Рысқұлбеков және “Алмаатапромстрой” тресіндегі №40 құрылыс-монтаж басқармасының электрмен дәнекерлеушісі Қ.Күзембаевтың бейнелері олардың туысының, жақынының бейнесіндей қадірлі.

– Сөйтіп, сол сурет Сіз редакторы болған “Жетісу” газетінде қалай жарияланды?

– Арада біраз уақыт өтіп, оқиғаларға басқаша баға берілген кезде, сол суретті басып, ерлік жасадық деуден аулақпын. Бұл суретті қай жағынан алып қараса да, қолдарына түскен соң, әсіресе, қазақ газеттері басуға тиіс еді. Суретті дайындаған – ҚазТАГ. Ерлік десек, сыбағаны соларға ұсынайық. Бірақ бұл сурет оларға да оңай тиген жоқ – ҚазТАГ директоры, үлкен журналист Жұмағали Ысмағұлов ағамызды қызметтен құлатып, қатаң партиялық жазаға жығып кетті. Онан соң суретті бірінші жариялаған да біз емеспіз – ол алғаш рет 18 маусымда “Коммунизм туғи” газетінде жарияланды. Рас, газет редакторы жақсы азамат Тұрдахун Назаров жазалау “сыбағасын” бізден сәл кейінірек алды. Қырағы жазалаушылар бұл “аса зиянды суреттің” сол газетте жарияланғанын аңғармай қалды. Айқай шыққан соң біз білдік. Әрине, “Бізден бұрын мына газетте жарияланып кетті ғой” деп ақталуға шамалы септігі тиетіндей болса да, өзіміз құлап бара жатқан жарға басқаны сүйрей кетуді азаматтық арға сыйдыра алмадық. “Огни Алатау” газеті редакторының орынбасары Сергей Скороходов екеуіміз облыстық партия комитетінің бюросында өзімізді талқылар алдында бұл газетте суреттің басылғанын айтпай-ақ қоюға келіскенбіз. Амал қанша, кейінірек жеткізетін адам табылған шығар. Тұрдахун да “сыбағасыз” қалған жоқ, қызметтен босатылып, қатаң партиялық жазаға ұшырады. Ал “Жетісу” және “Огни Алатау” газетінде бұл сурет 1987 жылғы 19 маусымда жарық көрді.

Сонан соң бұл суреттің осы үш газетте ғана жариялануын да айта кеткен жөн. Әңгіме мынадай. ҚазТАГ алдымен желтоқсан оқиғасына қатысқандарға сот процесі жайында материал берді. Оны көптеген газеттер 18 маусымда жариялады. Ал суретті кеш түскендіктен техникалық жағдайға

байланысты бере алмаса керек (“Коммунизм туғи” газетінің оперативтілігін атап айтқан жөн). Келесі күні бұрынғы материалдың мазмұнын қайталап жататын суретті жариялады жөн көрмеген болар. Рас, кейінірек, сурет жайында айқай шыққанда, оны жарияламаған газеттің кейбір қызметкерлері “бұл суреттің жөнсіздеу екенін” бірден аңғарғандығын айтып, мақтанып жүрді. Бұл да өзінше қасиет шығар. Ал біз болсақ, алғашқы күні “Жетісу” газетінің қызметкерлері “Огни Алатау” газетінің қызметкерлерінің өтініші бойынша сот процесі жайында кештеу түскен материалды кейін бірге беру үшін алып қалдық (әріптестер арасында бір-бірінің жайына қарау бола береді). Ал келесі күні осы сурет қолымызға түсті. Сонда біз басқа газеттерде жарияланған материалды қайталап жатпай, суреттің өзін көрнекті етіп берейік деген шешімге келдік. Кейін маған тағылған үлкен айыптың бірі суреттің өзін ғана беріп, бұрын түскен материалды алып қалғандықтан болды. Не үшін сотталғаны толық айтылмаған соң, мына суреттегілер оқырмандарға жазықсыздай әсер қалдырса керек! Жазалаушылар сотталушыларға өздерінің тағып отырған кінәсінің өте әлсіз екенін жақсы аңғарады. Ал енді бұл суреттің басқа облыстық газеттерде жарияланбауына келсек, олар оны алып үлгірмеді. Кейін айқай шыққан соң баспайтыны да белгілі ғой.

– Жарайды, бұл сурет газеттерде басылсын, онда тұрған не бар еді! Желтоқсан оқиғасына қатысқандарға сот болғаны шындық. Сонда байбалам салып, жаза үлестіру неге керек болды?

– Шындықтың әсері кейде жала жауып жазалаудан күштірек болады. Сол соттың шешімін әркім әр түрлі қабылдады. Қатал жазаға біреулердің айызы қана қуанғанына да, екіншілердің қабырғасы қайысып, жылағанына жұрт куә. Ал мына суреттегі қайыспай қасқайып тұрған жастарды көріп, сот шешіміне айызы қанғандардың ызасы қозып, қабырғасы қайысқандардың еңсесі көтерілгені де шындық. Сот процесінен де сурет беру жаңалық емес, дәл сол жылғы маусымның 12-сі күні республикалық газеттерде “Кеңсайдағы” зиратқа тиіскен бұзақыларға сот процесінен де сурет берілген. Баспасөз қызметкерлерін жазалаушыларға соны еске салғанымызда, облыстық партия комитетінің хат-

шысы: “Онда сотталушылар сүмірейіп тұр, ал мұнда батырларша тұр ғой”, – деп уәж айтқан. Сондай болғаны үшін де айыпты болғаны ғой.

Сол жастардың қаймықпай қасқайып тұрғанына ыза-сы қозғандардың мерейі үстем кез еді ғой ол. Соттап, жазалап, жасытамыз деген адамдардың бұлай тізесін бүкпей, еңсесін биік көтеріп тұрғаны олардың жанына шоқтай басылды. Сонан соң олар өз мүмкіндіктеріне орай әрекет жасады. Жұртты, ең алдымен, оның ішінде көпшілік арасында пікір тудыратын бұқаралық хабар-ошар құралдары қызметкерлерін мықтап үркітіп қоюды ойлады. Әйтпесе бұл суреттің жариялануына соншалықты ерекше саяси астар берудің де қисыны жоқ еді. Ол қатаң жаза қолданып, жұртты қорқытып қоюдың желеуі ғана еді.

Осы жерде мына бір жайды да айта кеткен жөн-ау. Сурет жарияланған күні Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Идеология бөлімінің меңгерушісі А.А.Устиновтың кабинетінде астанадағы газеттер басшыларымен газеттердің шығу графигін сақтау жөнінде шағын жиналыс өтті. Біраз мәселені сөз еттік. Соңынан, тарқар кезде, Альберт Александрович сөз арасында: “Сот процесінен түсірілген суреттердің газеттерде жарияланғаны бекер болды-ау”, – деді. Біз, анығына келгенде мен, бұл суретті ҚазТАГ бергенін, мұндай мазмұнды суретті алып қалу қиын екенін айтып едік: “Сендер өстіп құтылып кетесіңдер ғой”, – деп қарқылдап күлген. Бұл кісі осылай күле салатын. Бірақ келесі күні Устинов Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросында қабағынан қар жауып тұрып хабарлама жасады. Кешегі күлкі қайда? Кеше бұл фактіге неге бұлай мән берілмеді? Әңгіме бір ілік тауып, жұртты мықтап қорқытып қоюда болатын. Бұл баспасөз органдарын, жалпы қоғамдық пікір тудыратын мекеме, ұйымдарды тізгіндеп ұстаудың, тұмалдырықтап қоюдың жолы еді.

Жалпы, сол тұста баспасөзге айтарлықтай бұғалық салынғанын айтуға тиіспіз. Газеттерде “қоғамдық пікір” деген айдар ашылып оның материалдары мықты қадағалаудан өтетін, көбіне газеттер осы айдармен берілетін материалды бір-бірінен аударып басатын. Сөйтіп, қоғамдық пікір қолдан туғызылып жатар еді. Әйтпесе бір мәселеге байланысты

ресми пікір ҚазТАГ арқылы беріліп, барлық газеттерге ұсынылар еді.

Баспасөз құралдарын бұғалықта ұстау сол желтоқсан оқиғасынан кейін-ақ басталды. Жариялылық кезеңі дейміз-ау, ал шын мәнінде оның исі де жоқтай еді сонда. Қазір қарасаң, өте оғаш көрінеді. Сол кезде астаналық, облыстық газеттерде желтоқсан оқиғаларына байланысты қандай материалдар беру керектігі Орталық Комитетте (облыстық комитетте емес) шешіліп жатар еді. “Огни Алатау” газетінің журналистері желтоқсан оқиғасына байланысты оған қатысушылардың “ұлтшылдық әрекеттерін” әшкерелейтін көлемді материал әзірледі. Әрине, мұндайда олар сақтық үшін облыстық қазақ газетінде не берілетінін біліп алу-ды қажет санайтыны заңды. Мен ондай материалдың берілуіне мүлде қарсы екенімді айттым. Сонан соң Орталық Комитеттің бөлім меңгерушісі А. А. Устиновтың кабинетінде де бұл мәселе жайында әріптестерімізбен пікір таластыруға тура келді. Бұл әңгіме бөлім меңгерушісі екеуміз арамызда ғана болса, мен оны айтпас па едім. Жұрт басқаша түсінуі, өз пікірін әсірелеп жеткізіп отыр деуі де мүмкін ғой. Ал сонда бұл әңгімеге басқалар да қатысты, тірі куәлер де бар, менің бұл жерде өз пікірімді тықпалауға мүмкіндігім жоқ. “Огни Алатау” газетінің редакторы Н.Гарифуллина мен бөлім меңгерушісі арасында бұрын қандай әңгіме болғаны маған белгісіз. Мен келген соң, әңгіме желтоқсан оқиғасына байланысты әшкерелейтін материал беру жайына ойысқанда мен ондай материал беруге бірден қарсы шығып, бұл “өртті керосинмен өшіру” екенін (асығыс пікірталас үстінде “отқа май құюды” осылай десек керек), ол жұртты арандатуға апарып соқтыратынын айттым. Ал бөлім меңгерушісі мені түсінбейтінін (“Я вас не понимаю”) айтты. Ақыры әшкерелеу материалының орнына оқиғаға қатысқандардың өз кемшіліктерін “мойындаған” бір-екі лебізін берумен шектелуге тоқталдық. Оны да Орталық Комитет хатшысы З.Камалиденовтің өзі көріп, мақұлдаған соң бердік.

Бұдан кейін “Огни Алатаудағы” әріптестеріміз бізге әжептеуір ренжіді, тіпті арада көзге түсердей салқындық та пайда болды. Бәлкім, сол кездегі жағдай солай еді ғой деп, оларды ақтауға да болар, оны әріптестеріміздің арына жүктейік. Біз желтоқсан оқиғасының тікелей өзіне

қатыстыра өз тарапымыздан ешнәрсе айта алғанымыз жоқ. “Огни Алатау” газеті жастарды желтоқсандағы бүлікке “арандатушылар” аузымен “қазақтарға сатқындық тән екенін” айтып салды. Мұның дұрыс еместігі жөнінде пікір айтқан О.Сүлейменовпен де жағаласты. Сірә, мұндай материалдар кейбіреулерге ұнаса керек, әріптестеріміздің еңсесі әжептәуір көтеріліп жүретін сонда.

Сот процесі жөніндегі суретке байланысты жазалау шаралары бапасөзді бұғалықтап ұстаудың мықты “сабағы” болды. Ресми орындар (ҚазТАГ) берген материалдарды жариялаған газет редакторларын жұмыстан алып, партиядан шығарып жатқанда, ресми пікірлерге қиғаш келетін өзінше пікір айтып көр!

– **Жаза беру Орталық Комитет бюросында басталды-ау...**

– Коммунистер арасындағы “өзара әңгімені жұртқа жаймау” жөнінде партиялық әдеп бар. Қазір партияға қарсылар оны болмайтын нәрседен құпия жасайды деп сынап жүр ғой. Олар не десе, о десін мен сол әдептен қазір де аспас едім. Егер сол бюро мәжілісі “жабық” болса, мен ондағы әңгімені “жарияламас” та едім. Бірақ оны құпия еткен де ешкім болған жоқ. Қайта басқаларға сабақ болсын деп сол мәжіліске барша баспасөз басшылары шақырылып, “құпиялық” ешнәрсе қалмағандықтан ол жайында айта беруге қақым бар сияқты. Менде сол мәжілістің стенографиялық есебі де жоқ. Сондықтан тек сөз төркінін ғана айтамын.

Дәл осы жолы Г.В.Колбин өзінің қаншалықты терең екенін “жан-жақты ашып көрсеткендей” болған. Бір-екі газетте бұл суреттің, мейлі зиянды-ақ бола қойсын, басылып кетуін партияның беделді органында үш жарым сағат бойы талқылауы (бұл талқылаудың инициаторы бірінші хатшы болғандығында күмән жоқ) іскерлікке үш қайнаса сорпасы қосылмайтын нәрсе ғой. Сондағы сөздер ше! Колбин өз сөзінде маған қарап тепсініп тұрып, егер ертең (ол күні жергілікті Советтердің сайлауы өтетін, жексенбі еді) студенттер демонстрацияға шығатын болса (газетте жарияланған суреттің әсерімен) менің советтік сот жолымен сотталатынымды ескертті. Сол үшін бүгін барып жастарға демонстрацияға шықпа деп жалынуым керек екен! Үлкен

партия қызметкерінің аузынан шығатын сөз бе еді, бұл дейсің. Өзі ғана айтып қоймай, басқаларға да қостатты. Идеология жөніндегі хатшы өз сөзінде Жақыповты тәжірибелі журналист ретінде білетінін, жарияланған суреттің “зиянды екенін” оның білмеуі мүмкін еместігін (демек, әдейі жасағанын) дәлелдеп шықты. Жақында республика Мемлекет хауіпсіздігі комитетінің сол кездегі төрағасы Мирошниктің сұхбаты жарияланды. Өзіне шаң жуытқысы келмейді. Сондағы бюрода сөйлеген сөзін еске салар ма еді оған!

Өздерінің ғана емес, Колбиндер ұшқары, валютаристік әрекеттерімен партияның да беделіне нұқсан келтірді. Олардың “өнегесі” сатылап, төменгі буындарға ауысып жатты. Орталық Қомитеттің бюросында республикалық мекеме (ҚазТАГ) қызметкерлерін жазалап, бізге “сыбаға беруді” облыстық комитеттің үлесіне қалдырды. “Мынау Жақыпов дегенді идеологиялық жұмыстың маңына жолатпау керек” (Колбин) деген сөзді естіген облыстық комитеттегілер аянған жоқ. Алдымен мені облыстық комитеттің бюросында қызметтен алып, партиядан шығарып, онан соң оны облыстық комитеттің пленумында қарады (обком мүшесі болғандықтан менің партиялығым сонда шешілуге тиіс.). Облыстық Советтің бір округінде сайлау өтпей қалды, онда депутаттыққа менің кандидатурам ғана ұсынылған болатын. “Огни Алатау” газеті редакторының орынбасары С.Скорыхов та орнынан алынып, партиялық жазаға ие болды.

– Сол жазалардың қаталдығына күмән келтірген ешкім болмады ма сонда!

– Неге болмасын. Бірақ қарсы пікір айта алатын ба еді. Оңашада қиянат екенін айтып, бастарын шайқады. Жаза беруге келгенде ұсынысты мақұлдап, қолдарын көтерді. Адамдардың мұншалықты төменшіктеуі жаныңа батады екен.

Осы жерде партиялық жолдастық деген ұғым ойға оралады. Нақақтан кетіп бара жатқаныңда сенін кім екенінді біле тұрып, үнсіз қалғандарды көрдік. Ал өзінен жоғарғы тұрғандардың көңілін тауып, көзге түсу үшін кеше ғана жақсы қарым-қатынаста, сыйласып жүргендердің саған тас лақтырғаны (ардан аттағандай ісің болса, өкпе бар ма?)

бәрінен де қиын екен. Олар партиялық жолдастықты былай қойғанда жай пендешілік, адами қарым-қатынаста да кез-келген уақытта “сатып кетеді-ау” дейсің. Өздерінің сол адамгершілікке сыйыспайтын қылықтарына олар өкінбейді-ау, сірә. Уақыт өтті, уақыт оқиғаларға басқаша баға берді. Сонда: кеше біреулерге нақақ тиіскен екен-ау, кешірім сұрауым адамгершілік болар деген ой, сірә, олардың басына келмейтін сияқты. Қатыгездік пе, ұятсыздық па, оны өздері білер. Сондай адамдардың тасы өрге домалап, басқалардың тағдырына әсер ететін үлкен қызметте жүретінін қайтерсің!

Сонан соң жазаның қатқылдау болғанына күмән келтірмек түгіл, оны құштарлықпен жүзеге асырғысы келген адамдар болды ғой. Қазір Алматы облыстық партия комитетінің сол кездегі бірінші хатшысы М.С.Меңдібаев туралы аз айтылып жүрген жоқ. Ал оның қол шоқпары болған, от көсейтін көсеуі болғандар туралы айтылмайды. Меңдібаевтың ойынан шығу үшін олар қалай тыраштанды десеңізші. Облыстық партия комитетінің ұйымдастыру-партиялық жұмыс бөлімінің меңгерушісі, бюро мүшесі Г.Зуев сондай адам еді. Бюрода мені қызметімнен босатып, партиядан шығарған соң облыстық партия комитетінің пленумына хат жазуды ойлап, онда сөйлеуге мүмкіндік беруді сұрап, бюроға өтініш білдірдім. Арада біраз уақыт өткен соң басшылар ойланар, сабасына түсер, ақылға салар, партияды қалдырар деген үмітте болдым. Сонда Зуев: “Біздің Марат Самиевич бір тоқтаған шешімін ешқашан бұзбайды, босқа әуре боласың” деп еді. Және Зуевтің өзі менің мәселемді пленумда баяндап, “Меңдібаев шешімінің” бұзылмауына барын салып, менің бұл суретті қаскөйлікпен, жаман пиғылмен бергенімді дәлелдеп бақты. Кадрлардың тағдыры шешілетін жерде отырғандықтан да сол кезде Зуевтің тырнағы талайларға қатты батты.

Мен әсте де жұрттың бәрін бір өлшемге салғым келмейді. Шындықты айтуға шамасы келмей, күйзелген коммунистерді де көрдік. Сол қиын-қыстау шақта ешкімнен именбей, пікір айтқан коммунистер де болды. Бірақ олардың сөзі жұрт еститін мінберге жетпейтін еді. Әңгіме ең алдымен ниетте ғой.

Кімнің кім екені осындай кезде айқынырақ аңғарылады екен. Біреу біле тұра, адамгершілік дегенді жиып қойып,

шімірікпей жала жабуға барады. Онысына ертеңгі күні ұялмайды да. Соларға мүлде қарама-қарсы партиялық принциптен айнамағандар да болды. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жанындағы Партиялық бақылау комиссиясының төрағасы Айсағали Әбілқасымұлы Мұхамбетов Орталық Комитет бюросында біздің әрекетімізге Колбиннің аузымен берілген бағаны өз құлағымен естіді. Сол Колбиннің ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып тұрған кезде-ақ менің апелляциямды талқылаған Партияның бақылау комиссиясының мәжілісінде Айсекең мені “Социалистік Қазақстан” газетінің Семей облысындағы тілшісі кезінен білетінін (онда Мұхамбетов облыстық партия комитетінің хатшысы еді) айтып, мен жайында оң сипаттама берді. Өзіме ара түскен соң мақтап отырғаным жоқ, солай айту сол тұста көп адамның қолынан келе бермейтін. Және қауіпсіз де емес еді ғой.

– Облыстық газеттің редакторы қызметінен алынған соң Сіздің аудандық газетте техникалық жұмыс атқарғаныңызды естігенбіз. Сізді басқа жұмысқа пайдалануға болмады ма!

– Өз қабілетің жайлы айту қиын ғой, сондықтан басқалардың айтқанына жүгінуге тура келер. Менің журналистік тәжірибем туралы Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы аталған бюрода айтқаны бар.

Бірақ ол маған деген жазаны күшейту үшін айтқан еді. Ал біздің кадр ретінде қажеттігімізді сол тұста ойлаған ешкім (әрине, қолында мүмкіндігі бар адамдар ішінде) болған жоқ. Жазалаушылар сол тұста идеологиялық жұмысты уыстан шығармауды, өздеріне мықты колшоқпар жасауды ойлады. Әсте де мен өзімді баспасөз саласындағы ірі тұлға едім деп айтудан аулақпын. Бірақ аудандық газеттің техникалық жұмысын атқартпай-ақ анық іске жаны ашыса, менің қабілетіме сай басқа жұмыс берулеріне болар еді. Бұл басқаларға мықты сабақ үшін де керек болды-ау, сірә. Күн сайын Қаскелең қаласына барып-келіп жұмыс істеудің қиындығынан бұрын, керексіз еткендері жанға қатты баты. Рас, сол тұста маған қызмет ұсынған, мені бұрыннан білетін, сырттай білетін мекеме басшылары да болды. Бірақ сол тұста маған қол ұшын ұсынған азаматтардың бедел-абыройын қатерге тіккім келмеді. Өйткені мені жеті қырдан

асырып қуып тастағандар кейінгі жайыма да жіті қарап отыр еді. Тіпті республика Журналистер одағы басқармасы пленумында мені басқарма мүшелігінен шығаруды да жөн деп тапты олар. Қамқор болғысы келгендерге олардың кінә тағуы әбден мүмкін еді...

Біз суреттен ауысыңқырап барамыз-ау осы...

– **Бұл да сол суретке байланысты ғой.**

– Байланысты екені рас. Сөйтсе де әңгімені тікелей сол суретке бұрайық. Рас, сурет біраз жайды аңғартатын еді. Сол жігіттеріміз қасқайып қарсы тұрғаны талайлардың еңсесін көтерді деп айттық қой. Несін жасырайын, жұрт соны көрсін деген ой да болды (рас, жан алқымға келгенде оның сондай әсері болатынын “аңғармағанымызды” “мойындауға” да тура келді). Енді осы суретке сол кезде ресми түрде қандай баға берілді, соған келейікші. Облыстық партия комитетінің пленумы туралы ақпарат хабарда “Оқушылардың наразылығын туғызуға әкеліп соқтырған идеялық жағынан зиянды фотосуреттерді газетте жариялағаны, саяси қырағылықты жоғалтқаны және болжамсыздық көрсеткені үшін “Жетісу” газетінің бұрынғы редакторы, облыстық партия комитетінің мүшесі М.Жақыпов КПСС мүшелігінен шығарылды” деп жазылды.

Оқушылардың наразылығын емес-ау, бұл сурет колбиндердің наразылығын тудырған еді. Сол кезде бір нәрсені екіншісімен шатастыра беруші едік қой. Қазір заман басқа, әйтпесе дәл осылай әңгімелесе де алар ма едік.

(“Ана тілі”, 13 желтоқсан, 1990 жыл).

КОЛБИН

саяси портрет

Журналист досым Валерий Михайлов Қазақстан партия ұйымы басшыларының (таяуда ғана қызмет еткен) бірінің саяси бейнесін жазамын дегенде жағамды ұстап, таңданып едім. Жарты ғасыр өтпей жатып-ақ республикада ол хатшының жүрген ізі де қалмады. Құжаттар арнаулы қоймаларға тығылған, кейбірі жойылып жіберілді. Сөздері, баяндамалары, кеңестердегі стенограммалар басылған газеттер ғана қалған.

Сонымен, құрметті оқырман, зерттеушілер үшін партиялық архивтер және басқа қоймалардың есігі әлі жабық. Жалпы өркениетті елдерде белгілі бір мерзімнен – он, отыз, елу жылдардан кейін құжаттар қалың жұртшылықтың қажетіне берілетін. Бізде әзірге мұндай заң жоқ. Менің ойымша, таяу арада болып қалуға тиіс.

Мінездеме үшін жеке адамның өз пікірі де аса қажет екені маған ерекше маңызды.

Мен мұны бекер айтып отырған жоқпын. Өйткені, бұл материалдың негізін Қазақстан Компартиясы ОК-тің бұрынғы бірінші хатшысы Г.В.Колбиннің сұхбаты, баяндамалары, сөздері құрайды.

Саяси портрет бір ғана, тіпті екі бояумен де жазылмайды. Бұл жерде көмескіліктен аттап өте алмайсыз. Г.В.Колбиннің саяси өмірбаянында, сөз жоқ, Свердлов және Ульянов облыстарында жұмыс істеген кездерінде табысты қадамдар да, шарықтау тұстары да болды. Ал біз оның саяси өмірбаянының Қазақстандағы кішкентай ғана бөлігін алуды мақсат еттік. Мен бүкіл шындықтың бетін ашып бере аламын деп айта алмаймын, кейбір ойлар, баға беру төңірегінде келіспеушіліктің болуы заңды. Алайда, бұл – менің көзқарасым, менің топшылауларым.

– Қонаевтың кабинетінде сізді таңқалдырған нәрсе болды ма? – деп сұрады журналист жоғары дәрежелі шенеуніктен.

– Брежневтің кабинетінен түсірілген көптеген деректерден таныс үлкен глобус, ғарыш кемесінің модельдері және штурвал бейнесіндегі сағат. Тура Брежнев кабинетіндегідей...

Бұл үлкен жер шары Қонаевтың мұрагері Г.В.Колбинді де таңдандырмай қоймайды. Ол кейінірек журналистке сол газеттің бетінде былай деп әңгімелейді:

– Міне, мына жерде, осы кабинетте үлкен глобус тұрды. Ол, шамасы әлемдік дәрежедегі басшының ғана кабинетіне керекті мүлік болса керек. Солтүстік полюсті нұсқап оның қасында суретке түсуді кабинет иесінің ең жақын жандайшаптары жақсы көруші еді. Глобусты алып тастадық, оның есесіне қабырғада жұмысқа пайдасы жоқ карта ілулі тұрды. Оны қайда қоюды білмей шарасыз қалыптамыз. Өйткені, оның құны – сегіз мың сом. Өзі біздің баланста. Біреуді өшіру мен біреуді өсіру жөніндегі бұйрықтар дәл осы кабинеттен шығып жатты.

1986 жылғы 17 желтоқсан. Ертеңгілік. Бар-жоғы 18 минутта ОК-тің бірінші хатшысы Д. А. Қонаевты “тақтан” түсіріп, орнына Г.В.Колбинді сайлаған. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті пленумының өткеніне бір күн болған. Глобус та, карта да кабинетте тұрды.

“Таңғы сағат 6-дан жаңа жұмыс күні басталғанша (шамасы, оған әлі типография бояуы кеппеген газеттерді жеткізіп тұрған болуы керек) газеттерді қарап шығу ежелден келе жатқан әдетім, – деп еске алады Колбин журналиспен әңгімелескенде. – Бүкіл отбасымен қызықты жерлерін шұқшия оқимыз. ОК-ке келіп бір жолдастан: “Известияны” оқыдың ба?” деп сұрай қалсам: “Жоқ. Онда не бар?” деп жауап береді. Мейлі, деймін. Әлі ерте ғой. Ертесіне түсте немесе кешкілік тағы да сұраймын: “Оқыдың ба?” Тағы да: “Жоқ, онда не бар еді?” деп қайта сұрайды. Ал көркем әдебиетті оқуы көңіл көншітпейді. Тіпті, авторлары лауреаттық атаққа немесе жоғары наградаға ұсынылған шығармалардың өзін оқымайды. Мен мұны бірінші рет анық байқадым. Сонда олар не ойлайды екен? Әлде мені Мәскеуге телефон шалып, орден сұрайды деп күтеді ме екен? Ал менің қолыма роман я поэма алып оқиды деген ой ешкімнің басына келмейді...”

17 желтоқсанның таңында отбасы газет оқи алмады. Өйткені, отбасы – әйелі, қызы, немерелері әлі Ульяновскіде еді.

Таңертеңгі сағат 7.30-да таудан төмен Ленин проспектісімен зор жылдамдықпен машиналардың салтанатты шеруі заулап келеді – алдарында мотоциклшілер, төбесінде

жылт-жылт оты жыпылықтаған милиция “Волгалары”, “ЗИЛ-дер”, тағы да милиция машиналары.

Олар Сәтпаев көшесіне дейін келіп, солға бұрылды да ауыл шаруашылығы институтының әлі біте қоймаған терезесіз үйін оң жақта қалдырып, азамат соғысы жылдары Верныйда ақ казактардың толқуын басқан комиссар Фурманов көшесімен сәл жоғары көтеріліп Қазақстан Компартиясы ОК-тің подъездеріне келіп тоқтады.

Жап-жасыл шыршаларға, қатар-қатар бұталарға қарағыштаған Колбин өзінің кеңдігімен ұлан, сонысымен бірге көңілін көншіткен кабинетіне ойша кіріп үлгерген еді. Глобус және карта! Жұмыс үшін ешқандай қатысы жоқ заттар... Геннадий Васильевич сәл ойланды да оларды кабинеттен лақтырып жіберді.

Колбин ОК-тің бүйір тұсынан қазылып жатқан қазандыққа, экскаватордың күрегіне қарап тұрды да мұның қандай құрылыс екенін білгісі келді. “В.И.Лениннің музейін тұрғызып жатырмыз” деп жауап берді қасындағылар.

Оның ойы Ленинге ойысты. Бұқараға саяси басшылық ету деген ғылым мен өнер екенін ол анық айқындады.

“Қоғамдық дамудың заңдарын білмейінше, өзіңнің көздеген мақсатыңа қалай жететініңді айқын көрмейінше бұқараны бастау мүмкін емес екені жағынан алғанда ғылым, белгілі бір құбылыстың, оқиғаның қалай дамитынын, жағдайдың қалай қалыптасатынын, осының бәрін егжей-тегжейіне дейін алдын ала білуді тіпті теориялық даярлығы бар қызметкерлерден де талап етуге болмайтыны жағынан алғанда – өнер. Партия қызметкерлеріне көп ретте саяси сезімталдығын басшылыққа алуға тура келеді. Бұл – оның жауынгерлік арсеналындағы маңызды құрал. Қолға алғысы келетін туынды волонтаристік жолмен таңдап алуға болмайды. В.И.Ленин былай деп жазған болатын: “Әрбір жеке ретте болып жатқан нәрсені түсіне білу үшін әркімнің өзінің басы болуы керек. Партия ұйымының және көсем деген атқа лайық партия көсемдерінің маңызының өзі де, басқасын былай қойғанда, мынада: күрделі саяси мәселелерді тез және дұрыс шешу үшін қажетті білімді, қажетті тәжірибені – білім мен тәжірибенің үстіне – қажетті сезімталдықты сол таптың барлық терең ойлы өкілдерінің ұзақ, қажырлы, әр алуан, әр тарапты жұмысы арқылы жасап шығаруы керек”.

“Саяси сезімталдық” деген түсініктің өзі Колбиннің бүкіл ой-санасын толық жаулап алады. Ол өзін әбден толқытқан, қинаған тақырыпқа ОК-тің пленумдарында, партиялық-шаруашылық, активтерінде, халықтың әртүрлі буындарымен – жазушылар, журналистер, партиялық қызметкерлермен кездесулерде қайта-қайта оралатын болады.

Ғалым-саясаткерлерден Сталиннің қалай социализм орнатқанын сұрай қалсаңыз, “қандайын орнатқысы келсе, сондайын орнатты” деп жауап берер еді.

Колбин жөнінде де соны айтуға болады. Ол ойына келгеннің бәрін теорияға сүйене отырып жасады.

Ол партиялық басшының, партия көсемінің ісі қаншама көрнекті екенін әбден көрсеткісі келді. Ол бірде партия комитетінің бірінші хатшысы, мәселен, Қонаев сияқты аса құдіретті болуға міндетті емес деп атап көрсетті, бірінші – ол мың-мыңдаған адамдардың пікірлері мен тәжірибесіне сүйене білетін, өзгелерден тереңірек, ерекше көруге қабілетті ірі ойлайтын саяси қызметкер. Біріншіні өзгелерден терең, әрі көре білуге қабілетсіз деп жаулары қауесет таратса, оның алдын алу керек (қандай көреген!)

Он бес жасынан бастап ол заводта жұмыс істейді, сосын инженерлік қызметтерге тұрады: конструктор-технолог, технологиялық бюро бастығы, цех бастығы, бас инженердің орынбасары болып еңбек етеді. Ал 1959 жылдан бері партиялық қызметте. Алматыға келгенге дейінгі 59 жасында ол 27 жыл бойы партиялық өкіметтің түрлі буындарында болды. Оның ішінде Свердлов облыстық партия комитетінің екінші хатшысы, Грузия Компартиясы ОК-тің екінші хатшысы, Ульянов облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы.

Сәл ертеректе қазақтың кәсіпқой революционері Тұрар Рысқұлов Тәшкенде өтетін өз съездеріне ауылдар мен қыстақтардан келген коммунистерге коммунистердің өз бағдарламасын жүзеге асыру жолындағы қиындықтар мен бөгеттерде сүрінбеуге тиіс екендігін айтып, орталықтан жақын арада партиялық басшылардың келетінін үмітпен хабарлаған еді. Жиыrmасыншы-отызыншы жылдары мұны дұрыс түсінуге болса, ол бүгінде тосын нәрсе. Колбин партиялық басшының тағайындалуы тиістігіне ерекше сенген еді. Сонымен бірге біз өте маңызды бір жағдайды

ескеруге міндеттіміз – партия басшысы былайша айтқанда, адамды тәрбиелеу ісінде жарылқаушы немесе функционер болмауға тиіс. Ол саяси ұйымдастырушы, партиялық басшы органдарының өкілі болып табылатынын және өзінің позициясымен, өзінің жеке әлеуметтік-саяси қасиеттерінің жиынтығымен, өзінің іс-қимылымен, адамдардың табыстары мен кемшіліктері жөніндегі көзқарасымен партия органдарының мәнін бейнелейтінін есте сақтауға міндетті.

Иә, оны бәрі Қазақстанның бірінші адамы ретінде мойындауы керек, мойымдағанда де ешкімнің қыспағынсыз еркін мойындауға тиіс. Өйткені, ол өзін-өзі сайлаған көсем емес, барлық жағынан да шындық пен әділеттілікті қару еткен партиялық органдардың мәнін көрсететін Мәскеудің тікелей өкілі. Әлеуметтік әділеттілік!

Өкімет билігіне деген ғашықтық оның басын айналдырды. Ол көпшіліктің алдында Қазақстан Компартиясы ОК-тің VIII пленумында, ОҚ-тің табалдырығын аттағанына тура үш ай толғанда, 1987 жылдың 14 наурызында өзінің партия органдарының мәнін танытатынын айтып өтеді.

Мектеп оқушылары, мұғалімдер, милиционерлер, жұмысшылар, шаруалар, инженерлерді қателіктерін, жеке басының кемшіліктерін жұрт алдында мойындау, барлық органдардың номенклатурадағы қызметкерлеріне берілетін мінездемелерді жаңарту, коммунистердің бастауыш партия ұйымдарына, ал басшылардың жұмыс орны бойынша да, тұрғылықты жерінде де қарамағындағы адамдар алдында есеп беруі секілді шараларға негіздеуге міндеттеу керек. Партиялық сенімсіздік көрсету, атап айтқанда: партия комитеттері құрамынан шығару, бірқатар адамдарды жоғарылату резервінен алып, қатардағы жұмыстарға пайдалану шаралары да ықпал етудің күшті құралы болып шықты.

Жазалау машинасы қарап тұрмауға тиіс...

Әрине, мұның бәрі әлі де жете зерттеліп бітпеген, піспеген нәрсе еді.

Сағат таңғы 8-ден кейін Брежнев алаңына бірден қолдарына плакаттар мен ұрандар ұстаған жастар тобы жинала бастады. Оларда “Әр халыққа – өз көсемі!” деген ұран да болды.

“Студенттерге кім ым қақты, жанғыш материалды кім өртеді?” – бұл оның санасында жарқ еткен алғашқы ой. 1987

жылдың 14 наурызында Геннадий Васильевич былай деп хабарлайды: “Шынында да, жолдастар, алаңда тәртіпсіздік болған екі күннің ішінде жастар Қазақстанның партия ұйымының басшылығына орыстың келуіне қарсы емес екенін, бірақ оның қалай да Қазақстаннан шыққан орыс болуы туралы мәселе қойып отырғанын ашық айтты. Ықтимал кандидатуралардың фамилиялары да аталды. Әрине, осы пікірлерді айтушыларға республика партия ұйымында жоғарғы буынның кадрларын орналастырудың нұсқалары туралы ойдың бірден келе қоймағаны анық. Олар мұны қайдан білсін? Олардың құлағына біреулер сыбырлап идея берді. Сонсоң олар оны алаңда дауыстап айтты. Ал осынау жасырын идеяның мәні мынадай. Ақыры ұсынатын болған соң, беделді қызметтерде еңбек сіңірмей-ақ, ұзақ жылдар бойы отырған бұрынғы басшы тапқа белгілі бір дәрежеде тәуелді болатындай басшыны ұсыну керек, және де ол жаңа басшы бұрынғы басшылықта отырған арам адамдарға қол көтеруге бата алмайтындай, барлық теріс құбылыстарға қарсы үзілді-кесілді күрес бастауға тәуекел ете алмайтындай, “ішкі былықты сыртқа шығармайтындай” адам болуы керек еді.

Ол отқа майды құйған адамдарды сол 17 желтоқсанда-ақ ойша іздестіре бастады. Алғашқы минуттарда-ақ Колбин студенттерге ым қаққандарға жауапкершіліктің бүкіл жүгін аударуға тырысты. Өйткені, студенттер республика партия ұйымының жоғарғы эшелондағы кадрларды қалай орналастыру керектігін қайдан білсін! Ол студенттерді, барлық бұқараны, халықты мүлде есепке алмады – біреулер олардың құлағына сыбырлап айдап салды, өртке май құюға ықпал жасады деп ойлады.

Өз көзімен көргендердің бірінің естелігінен:

“Бірінші хатшының кабинетінен алаң көрінбейтін болғандықтан Г.В.Колбин жолдас ОК-тің идеология бөлімі хатшысының кабинетіне шақырылды. Г.В.Колбин жолдас ОК Бюросының барлық мүшесін осы кабинетке шақырды. (С.М.Мұқашев, Н.Ә.Назарбаев, З.К.Камалиденов, О.С.Мирошхин, М.С.Меңдібаев, А.П.Рыбников, Л.Е.Дәулетова, В.Н.Лобов)”.

Қазақ ҚСР МХК-сінің бұрынғы төрағасы Виктор Михайлович Мирошниктің Мұхтар Шаханов басқарған Қазақ

КСР Жоғарғы Кеңесі комиссиясында болған әңгіменің стенограммасынан:

– Социализмге қарсы бағыттағы қастандық жөніндегі хабар қайдан шықты? Бұл хабарды кім жегкізді? Бұл қастандықты ашуға кім тапсырма берді? Өйткені, бұл өте қауіпті ғой – тапсырма берілді деген сөз – жауды ізде деген сөз емес пе?

– Мен ешқашан, еш жерде: ресми оперативті қағаздарда да, ауызша әңгімеде де мемлекетке қарсы ұйым жөнінде айтқан емеспін. Осы кезге дейін де МХК-да мұндай материал жоқ. Кейбіреулердің саяси жолдан қарсыластарын алып тастау үшін мұндай ұйым құруды қажет етуі де мүмкін.

Республика МХК-сінің барлық қызметі және орталықтан келген жолдастар қақтығысқа және қан шашуға жол бермеу жөнінде тапсырма алған еді. Біздің әлі күнге дейін Сыпатаев пен Савицкийдің қаза болуына ішіміз ашиды. Мәселе оларды кімнің өлтіргенінде емес, енді аналарына ұлдарын қайтарып бере алмайсың ғой...

Екінші, аса маңызды әрі ұзаққа созылатын тапсырма: бұл қастандық па, әлде стихия ма – осыны анықтау керек. Стихия да көш басшысыз болмайды. Бірақ біз оларды іздестірумен шұғылданған жоқпыз. Ұлтшылдық ұйым жөніндегі әңгімелер расталмады. 600-ден астам адамнан жауап алынды, олардың бірде-бірі өздерін зорлап алаңға шығармағанын айтты. Бұл жан-жақты анықталды.

– Оқиғаға қазіргі көзқарасыңыз қалай?

– Қазір оған деген көзқарас та бөлек. Желтоқсан оқиғасын басу үшін жасалған жазалау шаралары ол кезде істі ушықтырмау үшін сәл де болса керек еді. Кей жерде бұл шара кешігіп жатты. Ал кей жерде, керісінше, отқа май құйды.

Бұл керемет құбылыс еді. Іс насырға шауып, облыстарға тарамай тұрғанда бұл шараларды қолданбай болмайтын еді. “Міне, осы кезде жариялылық туралы декларация тұңғыш рет шаң берді. Бұл жерде қайта құру тұңғыш рет сыннан өтті”.

– Өкімет толқуды неге осындай жолмен басуға әрекет жасады, күрделі жағдайдан шығудың өзге саяси шешімін табуға неге ұмтылыс жасамады?

– Соломенцев Мәскеуден ұшып келе салып Мирошхинге: “Сонымен жаңа пленум шақыруға бұйрық берерміз бе?” деп сұрақ қойды. Бюро мүшелері иықтарын қикаң еткізіп, үнсіз қалды..

– Комиссияда алаңдағы демонстрацияны күшпен басу және Алматыға еліміздің басқа аудандарынан ішкі әскерлердің арнаулы бөлімшелерін әкелу жөнінде КОКП ОК-тің Саяси Бюросының келісімімен КСРО Ішкі істер министрі Власовтың шешім қабылдағаны туралы мәліметтер бар. Еліміздің жоғарғы саяси басшылығының мұндай шешім қабылдауына, әрине, өте сенімді кепілдік керек емес пе? Сіз қалай ойлайсыз, мұндай кепілдікті кім беруі мүмкін?

– Сіздер, Грузия Компартиясы ОК-тің екінші хатшысы болып тұрғанда Колбин мұндай жайды Абхазияда қақтығыс болғанда бастан кешіргенін ұмытқан секілдісіздер. Менің ойымша, бұл жерде ол өз тәжірибесіне сүйенді, ешкімнің кепілдік беруін қажет еткен де жоқ”.

Жоғары партиялық басшылыққа бағынып үйренген, төмендегілердің қысымына мойын ұсынып көрмеген Г.В.Колбин алаңдағы оқиғаны әдеттегі тәртіптің күйреуі деп қабылдады.

Ақын Олжас Сүлейменовпен болған әңгімеде Геннадий Васильевич өзінің төмендегі саяси өлшемін айтты:

– Саясат – қашанда мүмкіндіктердің өнері. Бұл шындықты бәріміз – қайта құруды жақтаушылар да, оның қарсыластары да ұмытпауымыз керек. Біз шындықты бұрмаламай отырып, идеядан болашақ фактіге қарай жиі жол тарттық. Бұл халықтық драмаға айналып отырды. Біздің осы көлемде жекелеген адамдардың эгоизмі демократияландыру процесіне қауіпті күтпеген жағдайларға апаруы мүмкін...

“Иә, менің бейнем Съезд бен сессияларда, теледидар мен депутаттар алдында әбден көзге түссе керек, – дейді кезекті бір сұхбатта Колбин. – Соның бірін ғана айтайын. Грузиядан кетіп бара жатқанда жолдастардың бірі ескерткіш адресте “теріс құбылыстармен күрес” жөнінде белгі соғып та берді. Ульяновскіде де мұндай іс аз болған жоқ. Қазақстанда да солай. Өртүрлі тәртіпсіздіктермен күрестегі табыс, егер халыққа сүйенбесек, тым құнды да бола қоймайды. Қазақстанда республиканың бұрынғы бірінші басшысының атын жамылып, іс тындырып жүрген көптеген партия қызметкерлері

жөнінде білгеннен кейін біз бастауыш, аудандық, қалалық партия ұйымдарында талқылау ұйымдастырдық.

1988 жылы өткен ОК-тің июнь пленумында хабарланғандай, “тек өткен жылы ғана обком аппаратының жауапты қызметкерлерінің 28 проценті, қалалық және аудандық партия комитеттерінің үштен бірінен артығы және әрбір төртінші облыстық, қалалық және аудандық партия комитеттерінің номенклатурадағы қызметкерлері ауысты. Ауысқандар қатарынан әрбір оныншы теріс қылықтары үшін жұмыстан босатылды. Мұндай жұмыс кеңес, кәсіподақ және комсомол органдарында да атқарылды”. Колбин мансапқорлар, жандайшаптар, жағымпаздар, моральдық жағынан азғындаған адамдардан тазарту инициаторы ретінде Қазақстан Компартиясының ОК-і болғанын баса айтты.

Күнделікті газеттердің бәрі дерлік төмендегідей белгілі тақырыптармен заметкалар басып отырды:

“Жұмыстан алынды”, “Принциптілік басым болсын”. Мұны оқыған біздің бәріміз өмірге таңданыспен, екіншіміз сенімсіздікпен қарадық. Бұлардың бәрі бұрынғы басшылықтың бетпердесін ашып көрсетті.

Колбиннің “Әлеуметтік әділеттілік салтанат құруға тиіс, праволық тәртіпті әр қалада, әр елді мекенде орнату керек” деген тұжырымы бәрімізді қуантқан еді.

1988 жылы 25 ақпанда Колбин тұрғын үймен қамтамасыз етуді айтып, жеке өтінішпен барған республиканың бір топ тұрғынын қабылдайды. Оларға әлеуметтік әділеттілік принциптерін жан-жақты тұжырымдау қазір республика партия және кеңес органдарының басты назарында тұр деп мәлімдейді.

– Шындығында да, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ішінара тексеруі бойынша республика астана-сында тұрғын үй заңдарын қатаң бұзумен бөлінген жүздеген пәтерлер бар екені анықталып отыр, – деп тұрғын үй бөлуде заңның бұзылуы жөнінде арызданып келген бір зейнеткердің сұрағына жауап берді ол. – Көптеген басшы қызметкерлер үйді тек өзіне ғана емес, туған-туысқандарына да алып берген. Қорытындысында пайдалануға үй аз берілмегенімен, кезекте тұрушылар саны азая қойған жоқ, тіпті өсе түсті. Біз мұндай қызмет орнын пайдаланушылықпен бітіспейтін күрес

жүргізудеміз. Таныстық арқылы алынған пәтерлер қайтарып алынады. М.Шаханов басқарған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Комиссиясына берілген арыздан үзінді: “1987 жылдың қаңтарының орта шенінде мен (Г.В.Колбинге) Төлебаев көшесіндегі оның жаңа пәтерін жөндеп оның нұсқауларын орындауға 33 мың сом шығын болды, ал 319 орындық ИЛ – 76 Т жеке самолетімен Ульяновскіден Алматыға оның үй мүліктерін, оны және қызын тасып әкелгені үшін 29700 сом төленгенін, сонымен қатар тағы да жолаушыларсыз жеке самолетпен оның зайыбып иттерімен Ульяновскіден Алматыға жеткізгені үшін мемлекетке 7700 сом ақша төлеу керектігін айтқанмын. Сол кезде ол маған Орталық Комитеттің хатшысы Е.К.Лигачев рұқсат берді деп айтты. Онымен қоймай, менен Колбинге жасалған қызмет үшін төлем сұратты, ал бұл мақсатқа смета бойынша ақша жоқ болатын. Менің КОКП ОК-тің қаржы органдарына Е.К.Лигачев жолдастың аталмыш рұқсаты үшін қаржы аударуды өтініп, хабарласуыма тура келді. Менің осы істерімді естіген Колбин ашуға булығып югослав жиһазы туралы өңі айналдырылған хабарды пайдалана отырып, менен құтылудың амалын қарастырды”, – деп жазады Қазақстан Компартиясы ОК-тің бұрынғы іс басқарушысы А.Г.Статенин.

Қазақ КСР МХҚ-сының бұрынғы төрағасы В.М.Мирошник югослав жиһазы жөніндегі материалдар “1982 жылы болған, оларды 1987 жылы саяси мәселе ретінде көтерді” дейді.

Колбиннің өз қызы Марина Геннадиевнаға деген әкелік парызы көңіл босатады. Ол Алматыда әкесіне көрші подъезден үш бөлмелік пәтер алды. Мәскеуде де ол қызын КОКП ОК-тің аса жайлы үйіне орналастырған еді.

Г.В.Колбин саясатты ғылым және өнермен байланыстырды алайда имандылық жағына мән берген жоқ. Әрине, бұл жеңіл мәселе емес. Ол кез келген қоғамдық құбылысқа таптық көзқарас керек, деп талай рет айтты. Ал классикалық марксизм тұрғысында өзінің, пролетариаттың ерекше моралі төңірегінде ой қозғайды.

– Барлығы халық арасында партиялық атқару жұмыстарына таптық көзқарасты ептеп “жоюдан” басталып еді, – дейді Колбин. Тегінде ол әлем мен адамды жалпы адамзаттық құндылық құтқармайды, таптық, топтық, партиялық құнды-

лықтың құтқаратынына анық сенді. – Қазақстанда кеңес өкіметінің құрылуының алғашқы күндерінен коммунистер жігерлілікпен бекіткен бұл көз-қарастар партияға, сонымен бірге әртүрлі басқару органдарына байлар, олардың қолшоқпарлары және басқа революцияға қарсы элементтерді енгізбеуге сенімді тосқауыл болды.

Қазақстандағы Кеңес өкіметінің алғашқы күндерінен бастап жеңіс туын көтерген таптық жіктелу, бақытымызға қарай байқалған емес. Нақ осы тұста ұлттық жақындасудың лениндік саясаты жүзеге асқан еді. Тосқауыл, таптардың жаулығы емес, жақындасу. Кеңес өкіметі әртүрлі ұлттық саяси партия қайраткерлерінен, мысалы қатарында II Мемлекеттік Думаның депутаты, Әбілқайыр ханның шөбересі Бақытжан Бисалыұлы Қаратаев бар қазақ кадет партиясымен, “Алаш” ұлттық партиясы қайраткерлерімен – бұл өз халқының ақылды әрі талантты өкілдерінің тек бірсыпырасымен ғана таныстыра кетейін: Міржақып Дулатов, Мұхаметжан Тынышбаев, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов – бірге жұмыс істесе бастады...

Қазақтың жер аударылған Түркісібтегі құрылыс инженері Тынышбаевтың орыс ақыны Осип Мандельштаммен Воронеждегі кездесуін, Осиптің жол салушыға адамды ойлауға мүмкіндігі жоқ, оны кірпіш, цемент ретінде пайдаланып, оған емес, соның тікелей өзімен құрылыс жүргізетін дәуірлердің де бар екенін қызу әңгімелегенін көз алдына елестетуге болады.

Колбиннің топшылауынша, республикада кадрлерді іріктеуге таптық көзқарас 50-жылдардан бастап көрінеу көзге әлсірей түседі, сосын “кадрды іріктеуге таптық тұрғыдан келу” толық тоқтатылады. Алдымен үркектеп, артынан рулық, жүзге бөліну тенденциясы ерекше көрініс бере бастады. Оның кең құлаш жаюы Д.А.Қонаевтың республика партия ұйымының басына келген тұсымен пара-пар келеді. “Тура Қонаевтың кезінде марқұмның тек аты-жөні сана емес, оның рулық-тайпалық қатыстылығы көрсетілген салтанатты мазарлар қайтадан тұрғызыла бастады. Тура соның тұсында адамдар өзінің қай руға жататынын еске ала бастады. Бұл жерде олар өздерінің түп-тамырын, шығу тегін білу мақсатында емес, нақты бір мақсат-мүдделерге орай білуге ұмтылды”.

Ұлттық проблемалардың артында біздің тіршілігіміздің әлеуметтік-экономикалық қарама-қайшылығы – мүліктік теңсіздіктер және тағы сол сияқтылардан тұратыны өз-өзінен белгілі. Өзінің түп-тамырын білуге ұмтылушылықты жеке бір мүддеге байланыстыру жөн бе еді? Философтар ұлттық өткендеріміз біздің кім, қайдан екендігімізді және кейін біз кім болатынымызды тексеру үшін қызмет етеді деп айтады. Өзінің түп-тамырын, шығу тегін білмейтін ұрпақ – мәңгірттер өсіп шығатынын бір сәтке ғана ойлайықшы – онда халықты сұмдық трагедия – ұлттың жойылуы күтіп тұрар еді. Ал, Колбин қазақты мәңгірт болуға шақырды!

Қазақстанға Колбиннің келуі маскүнемдік және алкоголизммен күрес компаниясына дәп түсті. Өзінің бұл күрестегі принципі жөнінде ол 1987 жылғы 3 қаңтарда ОК-те өткен семинар-кеңесте баяндап берді:

– “Біз ең алдымен арақ-шарап ішудің ұдайы қысқарып отыруына қол жеткізуге тиіспіз. Бұл тенденция тұрақты болуға тиіс. Бұл үшін салауаттылық кезеңін ұзарту, яғни апта ішіндегі арақ-шарап сатылатын күндердің санын бірте-бірте қысқарту, салауаттылық аймақтарын, әсіресе, селолық жерлерде дамыту сияқты бағыттарды пайдалану... қажет. Осыған байланысты мынаны ойластыруымыз керек: мас адамдар ресторандарда бола ала ма? Оларда алкагольді ішімдіктер сатудың қажеті бар ма? Өйткені, ресторан да қоғамдық орын ғой. Ресторанда мас болып қалған адамның әбден айыққанға дейін онда отыра бермейтіні, сондықтан ерте ме, кеш пе одан кетіп, көшеге шығуға мәжбүр болатыны түсінікті. Мұндай жағдайда оны қалай ету керек? (Цитатаны осы жерден үзейік. Мұндай кінәмшіл сұраққа қалай жауап беруге болады? Әрине, ресторанның шыққандарды біртіндеп ұстау керек шығар?) Тегінде, қоғамдық пікір тарапынан қолдау тауып, ресторандарға арақ-шарап сатудың дұрыс-бұрыстығы туралы мәселені қарастыру керек болар. Біз осы мәселені көп болып ойластырып шешуге тиіспіз”.

Бұл мәселені көп болып ойластырып шешу ресторан директорлары мен қоғамдық тамақтандыру органдарының бастықтарын “сығу” арқылы жүзеге асты. Көптеген ресторандардағы “құрғақ заң” мемлекетке үлкен шығын әкелді. Бұл шетелдіктердің де күлкісін тудырды. Олар бізді жабайыларға балады.

Басқа топыраққа әкелінген Ульяновскідегі қоғамдық дамудың қайталанған моделі республика көлемінде қақырап сөгіліп, өзінің өмір сүруге қабілетсіз екенін байқатты. Ал-когольге қарсы науқанды “аңшылық” науқан жалғастырды: жабайы құстарды жаппай ату басталды. Алайда бұл шара азық-түлікті толтыруға көмек бола қоймады.

– Жұмыс істеудің ең жаңа формасын іздеп табу керек, – деді ол Шымкенттегі кеңесте. – Мысалы, қойды терісімен бұқтыру секілді жартылай фабрикат босқа ұмытылды. Қазақтар осындай етті жақсы көреді. Олар оны үй жағдайында жасайды. Ал біз оны өнеркәсіптік негізде неге жасай алмаймыз? Қой 18-20 килограмм тартады. Тағы да 5 килограмм ет қосылады. Әлде олар артық па? Тұтыну кооперациясында қосымша тағам әрі тәтті ет пайда болады. Оны талап алады. Немесе біз неге шошқаны терісімен осылай жасай алмаймыз? Бұл республика көлемінде қосымша 8 мың тонна ет береді.

Бір өкініштісі, “ульяновтік аспаздың” кеңесі тиімсіз болды, оған ешкім құлақ асқан жоқ.

Таяуда өткенді мысалға ала отырып, Колбин партиялық басшылардың тергеу істеріне араласуына күрт әрі қарсы пікір айтты. Партиялық хатшы кімді соттап, кімді ақтайтын бас төрешінің қызметін алмайтыны жөнінде айтты. Бұл құқықты әйтеуір прокурор мен әкімшілік органдардың сәйкес қызметкерлерінің қарауына қалдырды. Алайда осы кезде “мақта ісі” деп аталатын қосып жазу мен талан-таражға салғаны үшін сотталған Шымкент облысының бірқатар басшылары қылмыстық жауапкершіліктен босатылған еді. Қызмет адамдарына пара бергенін мойындап келгені үшін ғана босатылды. Дәл осы бір сәт Г.В.Колбиннің еліміздің бас халықтық бақылаушысы болып сайланған кезінде КСРО депутаттары бір бөлігінің қарама-қарсы қимылын тудырып еді.

– Адамдар іске қарай бағалайды, – дейді Колбин. – Басшылықты кімге сеніп беруге болатынын да біледі. Яғни, мәселе қабырғасынан қойылады: я проблеманы жылдам шешу керек, я өзіңнен қабілеттілеу ұйымдастырушыға орныңды беруге тиіссің. Бұл қатаң жағдайда кейбіреулер ашуланды, ал кейбіреулер найзағай ойнап, жасын түспей тұрғанда жауапкершіліктен құтылып, қызметті тастауға

мәжбүр болды. Басқа біреулерде мақтана желігушілік, өз жетістіктерін көрсету, кемшіліктерін жасыру талабы байқала бастады.

Оның әрекетін жақын сыбайласы, ОК-тің бұрынғы хатшысы З.К.Камалиденов (тұңғыш рет жарияланып отыр) былай бағалайды: “Қызметінің алғашқы кезеңінде қазақстандықтар оған сенім артты. Ал оның өзі адал лениншіл және нағыз интернационалист ретінде көрінгісі келді. Алайда, уақыт өте келе оның жұмысындағы, ісіндегі кемістікті түсіне бастады. Бұл оның айналасындағыларға бадырайып көрінді. Оның талаптарымен келіспегендерді қуғындау, басшы кадрлардың іскерлік, саяси және моральдық санасын терең зерттей алмау... Біз оның ешқандай шындыққа жанаспайтын идеяларына таңданушы едік. Мысалы, ол көп уақыт бойы жылына 100 мың “Ока” аз литражды двигатель шығаратын автомобиль заводуын және 350 мың адам тұратын Қапшағай қаласының серігін салуды армандаумен болды. Өз сөздерінде ол бұл төңіректе шешілген мәселе ретінде айтумен болды. “Тұрғын үй – 91” бағдарламасы бойынша тіпті әрбір тоқсан сайын жоспардан тыс тапсырманы оның өзі еркін тағайындайтын Қазақстанның облыстары мен аудандарын қысқартуға ерекше белсенділік танытты. Қазақстанның 5 облысын қысқарту жөнінде мәселе қойылды. Мен Маңғышлақ, Торғай облыстарын қысқартуға үзілді-кесілді қарсы болдым. Ол бұл жөніндегі біздің пікірді құлағына да ілмеді. Сөз бен іс алшақтығы. Көптеген комиссия, штаттарды негізсіз құру. Сансыз мәжілістер. Ол кейде сағат 9-дан кешкі 21-ге дейін созылатын. Ол, әсіресе, барлық облыстың өзі жетекшілік ететін әкімшілік органдарының басшыларын жинаумен айналысатын.

Оның қазақ тілін үйренуі жай көзбояу болатын. Ол тексті оқығанда, оттан өртеніп кететінбіз. Әсіресе, теледидардан көрсеткенде. Бұл үйрену емес, қазақ тілін мазақ ету болатын. Үлкен жиналыстарда ол Қазақстанның ірі әдебиет және өнер қайраткерлерінің бірде-бірінің аттарын дұрыс атай алмайтын.

Облыстарды, әсіресе, Гурьев, Шымкент облыстарын жылда бірнеше рет босқа аралайтын. Құқы болмаса да оған республиканы аралау үшін ТУ-124 самоләті бекітіліп берілген еді. Ал, шын мәнінде, арнаулы эскадрилия

самолетін пайдалануға тек Саяси Бюро, КОКП ОК-нің хатшылары ғана құқылы еді.

Алматы қаласында жүргенде де шектен шығатын. Ол отырған “ЗИЛ”-ді үш машина шығарып салып жүретін, екі машина – алдында, біреуі артында. Әрі міндетті түрде төбесінде жыпылықтайтын белгісі болады. Шымкент облысы Созақ ауданынан Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесіне, Гурьев облысының шалғай аудандарынан КСРО халық депутаттығына ұсынылуды ол қазақ халқына қамқорлық жасаудың бір көрінісі деп ұқты. Бұл – қамқорлық емес, еріккеннің ойыны іспетті еді!”

Колбин экономиканы “Өзгерістердің қажеттілігін ұғыну негізінде жауапкершілікті және тәртіпті нығайту жағдайында, бір-біріне деген талапты күшейту арқылы көтеруге болады” деп есептеді. Егер қолда өкімет болса, тек бұйырса ғана іс алға жылжиды. Әу бастан-ақ экономиканы тоталитарлық әдіспен басқару банкротқа әкеліп соқтырған...

Ол, әміршіл экономиканың соңғы романтигі еді...

(“Огни Алатау”, 28 қараша, 1990 жыл.)

АДАМ БОЛЫП КЕЛГЕН СОҢ...

Қазақта кейбір ұл-қыздарымыздың іс-әрекетіне, қызметіне риза болғанда айтылатын “адам екен”, “азамат екен”, “ұл боп туған екен”, “жігіт екен” дейтін анықтама-бағалаулар бар. Мен де “ойланайықшы, адамбыз ба?” деген сауалды азаматтар алдына осы мағынада қойып отырмын. Әдеттегі “адам болу – ардақты ат”, “адам болу оңай емес”, “лауазымың кім болса, ол болсын, ең алдымен адам болуға тиістісің” деген талап шарттар да осы тұрғыдан қойылған. Н.А.Некрасовтың “ақын болмасаң да, азамат болуға міндеттісің” деген пікірі де осыған саяды.

Осы мағынадағы Адам атына ие болу үшін ұл-қыздарымыздың алдына биік талаптар қойылады. Сол талаптарды орындағанда ғана, сол талаптардың үдесіне шыққанда ғана олар көптің аузына ілінеді, “адам екен” деген атқа ие болады. Шүкіршілік, мұндай адамдар халық ішінде әр кезде-ақ болған, қазірде де бар. Ақан серінің бірі кездегі:

Құзырға кырық кісінің бірі жарар.

Біткен жоқ қой жақсы адам елден құрып, – дегені рас.

Үлкен әріппен жазылатын, биік мағынадағы адам болудың басты көрінісі – өңмендеген өзімшіл болмай, ең алдымен елдің елдігін ойлау, жұрттың жоғын жоқтау, яғни халық үшін қызмет қылу, осы ниетті көбігі көп бос сөзбен емес, іспен, қызметпен көрсету. “Ер жігітке жарасар халқына тиген пайдасы” дейді. Сонда ғана кісінің мерейі өседі. Адам аты шығады, жұрт сүйіспеншілігіне бөленеді. Қазір халқымыз Ахмет пен Міржақыпты, Мағжан мен Жүсіпбекті, Тұрар мен Нәзірді, тағы басқа зиялыларын неге көкке көтеріп жатыр, неге ардагерлеріміз, арыстарымыз деп отыр? Еліне еткен еңбегі үшін, халқының тәуелсіздігі, теңдігі жолында күрескендігі үшін, елін оқыған-тоқыған өнерлі ел қатарына сүйрегені үшін, сол жолда бастарын бәйгеге тігіп өздерін отқа да, суға да салғаны үшін. Осы үшін де халық оларды Адам деп, Арыс, Ардагер, Азамат деп біледі. Әрбір ұл-қызын осылардай болса екен, ел үшін осылардай еңбек етсе екен деп тілейді.

Ал, республика астанасындағы жоғары оқу орындарының ректорларының көбі қазақ ұлтынан болып кетті, оларда оқитын қазақ жастарының саны да көбейіп кетті, орден, медаль, атақ алып жатқандардың көбі қазақтар деп өз халқын күндеген, өз халқына іштарлық жасаған, өз халқын болмасын деген, өз халқына “қазақ ұлтшылдығы” деген таңба басқан, аз қазақты алалаған, “ала қойды бөле қырыққандай” бүтін бір аймақты, яғни Оңтүстік облыстарының адамдарын арам көрген, оларға дүмшелер, бұзықтар, кулар, сұмдар деп айдар таққан, шылп етпей жала жапқан Закаш Камалиденов сияқтыларды халық адам, азамат деп айта ма?

Партиялық лауазымды пайдаланып бірер жылда бүкіл Алматы облысының елін еңіреткен: партиядан шығарып, жұмыссыз қаңғытқан, талайдың тағдырын тәлкек етіп, сол қатігездігі мен басбұзарлығын “мықтылығым”, “батылдығым”, “жарамдылығым” деп түсініп, мақтан еткен М.Меңдібаевты кім деуге болады? Мұндайларды халық “әлемнен озған алаяқ озып бір кетсе, ойқастар”, “қаныпезер, бұзақы жігіт кездесе, тыныш жатқан еліне дау келтірер” (Бұқар жырау) деп әр кез әшкерелеп отырған.

Бұл қос “қайраткердің” де кім екенін халық қазір айтып, бет-перделерін сыпырып, өз орындарына отырғызды емес пе?

Бұлардың әуіпбатырлығы ердің атын ел шығаратындығын, ер елмен ғана ер екендігін ескермегендігінде: ел болмаса, халық болмаса, сұлтанның да қажеті жоқтығын, адам болмаса – пейіштің де керексіздігін түсінбегендігінде болдық, толдық, енді біздің бетімгізге ешкім де келе алмайды, не істесек те өз еркіміз деп оспадарлыққа, озбырлыққа салынғандығында: түбі әркімнің-ақ таразыға түсерін, кімнің кім, ненің не екенін халықтың парықтай алатындығын, көпті жамандағанның көмусіз қалатындығын білмегендігінде. Осыдан барып олар “ақылдан лауазым өктем болса – қайғы” дегеннің шын екендігіне көз жеткізді.

Ел-жұртқа Адам болып танылудың, адам екенінді мойындатудың екінші бір басты шарты – екі иығындағы басыңның өзіндікі болуы, айналадағы болмыс-құбылыстарға өз арыңмен, өз ақылыңмен баға беріп, өз пікір, өз ойыңды жалтақтамай, батыл айта білуде. Көбімізде осы жоқ, тіпті іске араласып жүрген жоғары білімді лауазым иелерінің көбіне осы жетіспейді.

Олары өмірлік келелі істер, кадрлар тағдыры, қоғам мүшелерінің тағдыры шешіліп жатқанда өзіндік бетін көрсете алмайды. “Қожайын не дер екен, оның көңілінен шықпай, арандап қалар ма екем” деп бұғып отырады, өзінен жоғарғының аузына қарап, ойын бұғып, жалтақтық танытып, бас көтере қоймайды. Дұрыс-бұрысына қарамай бастықтың пікірін тотықұстай тақ етіп қайталап, қолдап қол көтере қояды. Яғни, бастықтары не айтса, “бас изейді шыбындап”. Осыдан барып қоғамға, адамға, іске пайдасыз, қате қаулылар қабылданып, теріс шешімдер шығарылады. Бұлар дамуымызға үлкен кесір келтіреді. Бұған әлгі айтылған З.Камалиденов, М.Меңдібаевтардың көп елді зарлатқаны, небір азаматтарды сорлатқаны дәлел. Билік тізгінін қолға ұстаған кейбір ұрдажық әкімдердің айтқандарының болғаны, дегенін істегені – осы құлшылықтың, жалтақтықтың, ашығын айтқанда, сужүрек, сорлылықтың нәтижесі; айналасындығылардың әлгілердің басбұзарлығына тойтарыс бере алмауының, қудалауды құптау кесірі, адам тағдырын шешіп жатқанда өзіндік бет көрсетіп, өзіндік пікір айта алмауының салдары.

Көп кісілердің мұндай табан бүрсіздігін – өзім де талай көрдім, тақсиретін тарттым. Апелляциямды қарап жатқанда қалалық партия комитетінің бұрынғы хатшысы М.Шорманов: – “Сіздер Ө.Жолдасбеков бәріңіз, университетке оңтүстік өңірдің балаларын көп алып, орыс жастарын аз қабылдап, перекоc жасап, өздеріңізді партиядан шығаруға негіз бердіңіздер”; сол кездегі облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы М.Меңдібаев: – “Сіз өз ауданыңыздың жастарын көп оқытқансыз, қазір 25 адам журналист дипломымен жұмыссыз жүр екен, осы үшін-ақ енді партия қатарында бола алмайсыз”, – деп құлаққа кірмейтін кінәлар қойғанда отырған бюро мүшелерінің бірде-бірі “бұл қалай?” деп күдік келтіруге, пікір білдіруге жарамады, тек қол көтеріп, құлдық ұрды.

Бас көтеріп жүргендердің көбінің осындай күн-гебағарлығын, айтқанынан шықпайтындығын әбден біліп алған жоғарыдағы лауазым иелері олардың желкесіне одан әрі міне түседі, теріс те, арам әрекеттерге батыл барады. Тіпті, табансыздарды заңсыздықтарға айдап салады. Ол бишаралар оған да көніп, шұлғып, қожайынының айтқанын

орындауға құлшынып бағады. Халықтың “Көргенге сен, естігенді тексерген жөн” дегенін ескеріп, бұған естіген емес, өзім куәсі болған, өз басымнан өткен хикаялардан дәлел келтірейін.

1986 жылдың басынан бастап, екінші рет Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы болып келген З.Камалиденов университетке, оның ішінде журналистика факультетіне ерекше шүйілді. Қалай болғанда да ректор Ө.Жолдасбеков пен декан мені құртуды ниет еткен сыңай танытты. Факультетке Д.Р.Бибиқовті комиссия бастығы етіп, В.Крупенев дегендерді арандатып бізге қарсы айдап салды. Сонда олар әділдік көрсетіп, шындықты айтудың орнына хатшының көңілінен шықпақ боп, біздерді әйтеуір айыптауға тырысып бақты. Оқу-тәрбие жұмысы жақсы жолға қойылған, сабақ үлгерімі жоғары қоғам жұмысы жағынан ауызға ілініп, үнемі социалистік жарыс жеңімпазы аталып жүретін журналистика факультетіне тек қара күйе жағуға жандарын салды. Мені кінәлап, айыптау үшін бүкіл коллективтің еңбегін жоққа шығарып, табысын мансұқ етуге барды. Студенттері дым білмейді, дайындаған кадрлары түкке тұрғысыз деп соқты. Факультетте тек оңтүстіктің балалары оқиды, орыс жастарына тежеу салынған, декан Қожакеев факультетті әкесінің оқу орнына айналдырған, оған оқытушы етіп тек туыскандарын жинаған деген қисынсыз жала жапты. Шындыққа жанаспайтын бұл өтірікті көріп-біліп отырып, комиссия құрамына енген бұрын өз түлектеріміз де бұған қолын қойып, табансыздық танытты. Міне, осы адамдық па, осы да азамат ісі ме?

Өз ниетін жүзеге асыруға болатын анықтама дайындатып алған соң З.Камалиденов қалалық партия комитетінің номенклатурасындағы мені Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Секретариатына алып шықты. Комиссияға қалыңдап қаралатып алған соң шешініп тастап мінбеге З.Камалиденовтің өзі шықты. Ол факультет жұмысы жөнінде ауызды қу шөппен сүртті, мені жерден алып, жерге салды. “Кісі өліміне себепкер болғансың”, “Пиночетсің”, “тыңшылар, аңдушылар ұстағансың” деген жалалар жапты. “Биліктің қолы ұзын” деген емес пе, Секретариатқа есеп карточкама жазылған қатаң сөгіс жарияланып, “декандықтан босатылсын” деген қарар қабылдатты.

Бірақ мұнымен З.Камалиденов қанағаттанбады. “Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің” дегендей, озбырлықтың орасанын онан ары көрсете берді. Ең алдымен Секретариат қаулысын бұрмалап, оған “Т.Қожакеев кейбіреулерді сын үшін қудалаған, қызмет бабын пайдаланып, баласын партияға өткізген, аспирантураға түсірген. Ол кафедра меңгерушілігінен де босатылсын, баласы партиядан да, аспирантурадан да шығарылсын” деген жамаулар жамап, коллективті мүлде басқа қарармен таныстырды.

Камалиденовтің дегені болды. Университет басшылары 1986 жылы 5 мамырда мені декандықтан ғана емес, конкурстан өтіп сайланған кафедра меңгерушілігінен де босатты. Баламды аспирантураны тастауға мәжбүр етті. Осы сорақылықты да көріп отырғандардың ішінен “бұл басбұзарлық қой” деген бір адам, бір азамат шықпады. Қайта жалған мінездеме жазып, жалақорлық пікірлерге қол қойып, жоғарыға жағынушылар аз болмады.

Қатардағы профессор жұмысына ауыстырылған мені сол 1986 жылдың шілде айында сол кездегі жоғары және орта арнаулы білім министрі К.Нәрібаев шақырды. Арада мынадай әңгіме болды:

– Жолдас Қожакеев, өз еркіңізбен, дау-дамайсыз арыз беріп университеттен кетіңіз!

– Неге?

– Жоғарыдан нұсқау солай.

– Жоғарыдан болғанда, қайдан?

– Орталық партия комитетінің Ғылым және оқу орындары бөлімінен.

– Нақты кімнен?

– Бөлім өз бетінше мұндай нұсқау бермейді. Демек, бұл – идеология жөніндегі хатшының бұйрығы.

– Қылмысым жоқ, қабырғасында 40 жыл өмірімді өткізген университетті тастай алмаймын.

– Онда өз обалыңыз өзіңізге. Партиядан, жұмыстан қуылып, қаңғып қаласыз.

– Тағдырдың салғанын көрдік...

Төзім таусылды. З.Камалиденовтің соңымызға шырақ алып түскеніне көз жетті. Бұл қиянатты баяндап Саяси Бюро мүшелері СОКП Орталық Комитетінің хатшысы Е.К.Лигачев, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің

бірінші хатшысы Д.А.Қонаев жолдастарға шағым жолдадым. Кейін белгілі болғанындай, екі шағым да өзімді сорлатып отырған З.Камалиденовтің қолына тиіпті. “Құдай берді, қанды басың бері тарт” деп ол қаһарына қайта мінді. Осы шағымды тексерген болып, жаңа жалалар жауып, мұны мүлде құртайын деген қара ниетке кетті.

Бір күні мені Ғылым және оқу орындары бөлімінің қызметкері И.Ботанов шақырды. “Жоғарыға шағым жазыпсыз, бізге келіп түсті. Комиссия құрып, тексеру маған тапсырылды. Қане, қандай документтеріңіз бар, өткізіңіз!” деді. Мен өзіме қойылған кінәнің көбі жала екенін, негізсіз екенін дәлелдейтін көптеген құжаттарды алдына жайып салдым да, бұлардың нөмірлері, жазылған айы, күні бәрі шағымда көрсетілгенін, түпнұсқаларын университеттен алуға болатынын, көшірмелерін бере алмайтындығымды айттым. Бұдан кейін мен Ботановты, ол мені көрген жоқ.

1986 жылы желтоқсанда университет парткомының сол кездегі хатшысы В.Чесноков шақыртыпты. Бардым. “Сіздің шағымыңыз бойынша Орталық Комитеттен құрылған комиссияның қорытындысына сәйкес арыз беріп, өз еркіңізбен университеттен кетіңіз, жұмыс тауып алыңыз!” дейтін ұсыныс жасады. “Ол қандай комиссия, менің шағымым бойынша құрылып, менімен сөйлеспеген, қоятын кінәсін маған айтпаған, ол туралы менен түсінік алмаған, қорытындысымен мені таныстырмаған неткен комиссия” деген реніш білдірдім. Кімнің сырттан өсек жинап жүргенін ашып айтуды талап еттім. “Оны Орталық Комитеттен сұраңыз, қазір арыз жазып, жөніңізді табыңыз” деп бұйырды Чесноков. “Бұл өз бұйрығыңыз ба, әлде басқа жақтан ба?” деп сұрадым. “Бұл Камалиденовтің бұйрығы” деп ол ашық айтты. Менің жауабым: “Құдайдың бұйрығы болса да, кете алмаймын” болды. “Онда партиядан шығарып, қуамыз” деп ежірейді ол. “Партия сенің қолжаулығың емес шығар, партиялығым сенің қолыңда болса жолыңнан қалма” дедім. Мен пақыр айналадағы қызметтес жолдастарға, факультет коммунистеріне, партком мүшелеріне сеніп, олар мұндай бас бұзарлыққа жол бермес, азаматтар бар ғой деп жүрмін баяғы.

Келесі күні Ғылым және оқу орындары бөлімі меңгерушісінің сол кездегі орынбасары В.Романовқа бар-

дым. Ол комиссияның жұмыс істегенін, қорытындысы университетке жіберілгенін айтты. Сөйтсем, баяғы Ботанов факультеттегі оқу-тәрбие жұмысын жүргізудегі жауапсыздығы, еңбек тәртібін бұзғандығы үшін менен “жәбір” көргендермен астыртын байланыс жасап, маған кір келтіретін материалдар жинапты, сыртымнан күстаналап қорытынды жасапты, оған өзімен бірге, мені көрмеген екі жолдасқа қол қойдырып, “қожайынының” бұйрығын орындапты, сөйтіп жақсы атаныпты. Айтыңыздаршы, осы да адаммын деп жүргендердің істейтін ісі ме? Азаматтық ар, коммунистік жолдастық қайда?

Бұл тұста Ботановқа мені қаралайтын жалалар жинап беруде профессор Т.Амандосов ерекше белсенділік, қабілеттілік көрсетті, небір әрекеттерге барды. Ол факультет қызметкері Д.Баялиеваны үйіне шақырып алып, жастарды тәрбиелеуге мені сенімсіз адам деп тапқызып, жұмыстан шығаруға негіз беру ниетімен факультеттегі бір лаборант, бір студент келіншектердің атын атап, “Қожакеев осылармен жақын қатынас жасайды, оларға айына 50 сомнан ақша беріп тұрады. Мен білемін, бұл рас” деп жазып бер. Қазір комиссия істеп жатыр. Оның бастығы Ботанов – өзіміздің адам” деп үгіттеуге дейін барды. Дәмелі көнбеді, кейін оны бұл туралы тиісті орындарға жазып та берді.

1987 жылы 12 қаңтар, дүйсенбі күні “Сізді Чесноков шақырады” деген хабар келді. Әдетте, партком мәжілісі сәрсенбі күндері өткізілуші еді, жай сөйлесуге шақырған болар деп барсам, парткомның 12-13 мүшесі жиналыпты. Факультеттен Амандосов бастаған менің бірсыпыра “достарым” шақырылыпты. Чесноков “партком мәжілісі ашық. Жолдас Қожакеевтің жоғарыға жазған шағымы бойынша Орталық партия Комитетінен құрылған комиссияның қорытындысын караймыз” деп жариялады. “Комиссия жөнінде менің хабарым жоқ, оның қорытындысымен таныстырып, менен түсінік алмай қалай қарайсыздар?” дедім. Чесноков “өзіңіз айтыңыз, не туралы жазып едіңіз?” деп сұрады. Мен 15-20 минут өзіме жасалған қиянат туралы баяндадым. Онан соң Амандосов, Сопкин, Дмитровский дегендер мені қаралап сөйледі. Бұдан кейін Чесноков маған “сыртқа шыға тұрыңыз” деді. Жарты сағаттай уақыт өткен соң мені қайта шақырып: “Партком мүшелері сізді партиядан шығарып, жұмыстан

босату туралы шешім қабылдады” деп хабарлайды. “Негіз қайсы, тоқ етер тұжырымдарыңызды айтыңыз” деп едім, “кейін хабарлаймыз” деді. Партком мүшелерінің мен туралы не айтқанын, кімнің қандай кінә қойғанын естігенім де жоқ, айыбымды біліп, мойындауға мүмкіндік берілген де жоқ. Міне, мұны да адамдық, азаматтық, коммунистік жолдастық деп білеміз бе?

Артынан жоғарыдағыларға “ләппай тақсыр, не бұйырасыз” деп құрақ ұшып тұрған, өзіне-өзінің еркі жоқ сол кездегі ректор Е.Ерғожин: “Бұдан былай жастармен жұмыс істеуге болмайтын биморальдық әрекет жасағаны үшін профессор Т.Қожакеев КЗоТ-тың 248-статьясының 3-пунктімен жылдың 16 қаңтарынан бастап жұмыстан шығарылсын” деген бұйрықты бұрқ еткізді. “Биморальдығы несі?” десем, баламыз екеуміздің бір көмекші оқу құралын кафедра, методбюро бастыруға ұсынғаннан кейін, проблемалық совет шешімін оның мүшелерінің жеке-жеке берген келісімінің негізінде жасалғанын “фальсификация” деп бағалапты да, осыны “биморальдық әрекет” деп маған жапсырыпты. Бұл, әрине, қисынсыз қиянат еді. Түк таппаған соң осыны тілге тиек етіп, университетте 5 жыл оқып, үздік бітірген, 35 жыл еңбек етіп Жоғары оқу орнының озаты атанған, ұзақ жылғы мінсіз қызметі үшін “Құрмет Белгісі” орденімен наградталған, кандидаттық, докторлық диссертацияларды өндірістен бір күн қол үзбей жүріп жазып, қорғаған, филология ғылымының докторы, профессор адамды қызметтен қууға қол қойды. Адамдық, адам қасиетін білу, қайта құрудағы факторын түсіну осындай болды.

Бірақ жоғарыдан түскен нұсқауды ойламай орындауға дағдыланған Ерғожин жағына қоям деп жалбақтап жүріп мүлт кетіпті. Мені жұмыстан қууға кәсіподақ келісімін алмапты. 22 қаңтар күні кадр бөлімінің бастығы қайта шақырып, “жұмысқа шыға тұрыңыз, кәсіподақ шешімінен кейін жаңа бұйрық берілетін болады” деді. Бұл жауапсыздық пен сауатсыздықты пайдаланған менің факультеттегі “достарым”: “Қожакеев еңбек тәртібін бұзды, 12-22 қаңтар күндері жұмысқа шықпады” деп рапорт түсірді. Бұл тұста Ерғожин университет кәсіподақ бюросына мені қызметтен босатуға келісім сұрап қатынас жолдады. Оның бастығы Т.Ахметов елдің құқын қорғау, адамдарға арашашы болудың орнына

“Қожакеев документті фальсификациялап, биморальдық жасағаны үшін қызметтен шығаруға келісім берілсін” деген ұсыныс түсірді. Бұл сәтте кәсіподақ президиумының мүшелері де өз қамы, өз қаны үшін басқаны құрбан етуден, итере салудан тайынбайтынын танытты. Бұл орайда көрген адамдық-азаматтық, принципшілдік дегеніміз осы болды. Амал не деп күрсіндік.

Мұндай бассыздықты, басқаның тағдырына немкетті қараушылықты көрер көз, түзер ерлер кейін де кездесе қоймады. З.Камалиденовтің қаһарына ілінген “күнәһәр болғандықтан, желкемізде қыдиып партия атын жамылған лауазым иесі сол тұрғандықтан қалалық, облыстық орындардағы жолдастар да, қара қылды қақ жаратын”, “әділ” дейтін кейбір соттан да, “заң сақшысымыз, ешбір заңсыздыққа жол бермейміз” дейтін прокурорлар да дәудің ыңғайында кетті, батылдық, өзіндік бет, кісілік таныта алмады.

Кейбір “қайраткерлердің” қиянатшылдығы, төмендегілерді белден басып, тізеге салуы, жандайшаптардың соған жол беріп, мақұл көріп қолдауы қоғам мүшелерінің наразылығын туғызады. Мұны олар мемлекеттік жүйемізден, үкімет пен партиядан көреді. Партиямыз туралы қазіргі кейбір теріс түсінік, оған деген күдік, сенімсіздік, сөз келтіру – бәрі солардың кесірі, партия беделінің түсуіне солар кінәлі!

Өзіндік беттің, принциптің жоқтығы – әркімнің өз атына кір келтіретін, абыройсыздыққа душар ететін қасиетсіздік. Біле-білсек, адам өмірінің басты жемісі, артта қалдырар қымбат мұрасы – оның жақсы атағы, ел есінде жағымды жан ретінде қалуы. “Жақсының аты өлмейді” деу де осыдан. Ал әлгіндей жайдақ, жалпақшешейлер мен табаны бүрсіздерді жұрт кейін “жер барып жамандамасын, адам емес еді”, “қасиетсіз еді”, “жемі бардың тауығы еді”, “жора-жолдасты сатып кете беретін опасыз еді” деп даттап жүретін болады.

Қожайыны қалай қарай бет бұрса, соның аяғы болып, солай қарай жүруге дайын тұратын, айт десе бара салып бас салатындар басқаның соры. Олар біреуді ұстап беріп, жақынды жатқа сатып, оны құртуға көмектесіп, елдің обалына қалады. Небір азаматтарды қайғы-қасіретке ұшыратып, денсаулығына зиян келтіреді, өміріне қауіп төндіреді,

олардың үй-ішіне, бала-шағасына да үлкен күйзеліс әкеледі, шаңырағын шайқалтады.

Бақ көшсе, ақылына қарамайды
Жақсыны жаман адам табалайды, –

деген, міне, осы. Бұларға айтар кеңес:

Жігіттер, жаман сөзді кәсіп етпе,
Құрбыңды өзің теңді басым етпе, –

болуға тиіс.

Теріс болса да, басшының ойындағысы орындалсыншы, арам да болса, соның ниеті жүзеге асыншы деп жандайшаптық жасау жүгенсіз жүрген, “әй дейтін әже, қой дейтін қожасыз” қалған басбұзар басшыларды асқындырады. “Дегенім болады екен, ананы да, мынаны да құртайын” дегізіп арандатады, бұрынғыдан да о жар, озбыр ете түседі. Бұл ойы іске аспаса, ызаға булығып содырлы әрекеттерге барады. Осылайша “басшысы нашар жолығып, ынтымақ кетсе, ел ғарып” болады.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды – әркім өзіне-өзі ие болуға тиіс. Жағымпаздық, жалтақтық жасамай, өз ары, өз намысы алдындағы жауапкершілікті сезуі керек, өз қадір-қасиетін, өз құнын білгені жөн. Өмірден адам боп, азамат боп өту – парыз екенін еш ұмытуға болмайды. Әрқайсысымыз-ақ бір мезгіл өзімізге-өзіміз: – Осы мен адаммын ба? – деген сауал қойып, ойланайықшы!

(“Сұхбат”, 1-15 ақпан, 1991 жыл).

1. ЖЕЛТОҚСАН ЖАҢҒЫРЫҚТАРЫ

Дүрбелеңге толы сол бір ызғарлы күндердің бірінде, дәлірек айтсақ, 1986 жылдың 25 желтоқсанында Талдықорған облысы, Панфилов ауданындағы Ақжазық ауылына суық хабар арқалаған қос телеграмма бірінің соңынан бірі жетті. “Тезірек шығыңыздар. Қыздарыңыз Ләззат әл үстінде” деген біріншісі таңертеңгі 8.29-да қолына тиген қыздың анасы Алтынай жылап-сықтап, жанұшырып, айнала көлік іздеп жүргенде, “Келмей-ақ қойыңыздар. Ләззатты өзіміз жеткіземіз” деген екінші жұмбақ телеграмма почтаға 10.30-да келіп түсті. Алматыдағы Чайковский атындағы музыкалық училищенің бірінші курсына оқитын он алты жасар қызының қандай кесапатқа ұшырағанын білмей дал болған, көңілі жарымжан ана қала жақтан келетін күре жолға үрейлене, үміттене көз тікті...

Бұл уақытта орталық, республикалық баспасөз беттерінде Алматыдағы “бір топ бұзақы жастар” мен “жүгенсіз, ұлтшыл пиғылдағы элементтердің”, “маскүнемдер мен нашақорлардың” көшелерге шығып, тәртіпсіздік жасағаны туралы бұлыңғыр, әрі қысқа ғана хабарлар жарияланып, өткен-кеткендердің аузынан, ұзынқұлақтан дүмпу-дүмпу, естір құлаққа тосын тиер лақаптар тарап, жұрт дүрлігіп жатқан кез еді. Шын мәнісіндегі болған жағдайдың толық ақиқатын дер кезінде ресми органдар да, баспасөз де ашып айтпағандықтан, алыс ауылдағылар Ләззаттің жансыз денесін сонау астанадан екі-үш бейтаныс кісі мырыш табытпен алып келгенде, бұл қазаны іштей сол оқиғаға қатысы бар-ау деп жорыды.

Жоритын да жөні бар еді. Республикалық прокуратурадағы іспен танысқанда мына бір жайттың беті ашылды. Ләззатпен бірге тұратын қыздардың бірі 90 сом ақшасын “жоғалтып” алып, оны Ләззаттан көрген. Бұл әңгіменің соңы үлкен дауға айналып, жазықсыз жалаға шыдамаған он алты жасар Ләззат жатақхананың 5-қабатынан секіріп мерт болған. “Менің кінәсіз екеніме сеніңіздер, мама”... деп жазған ең соңғы хатын оқып отырып, оның қызбалықпен балалық жасағанына бас шайқайсың...

Міне, осы жағдайды толық, сол болған қалпында ашып жеткізуді қажет деп санаған жан табылмағандықтан, көңіл айтуға келген жұрттың әрқайсысы өздерінше тон пішті... Оның үстіне: “Ойбай, көрші ауылда тағы бір студенттің сүйегін алып келіпті!” деген сыбыс қоса шығып, онсыз да үрпиісіп тұрған елдің күдігін күшейте түсті. Өкінішке орай, көрші Ленин атындағы совхоздың № 2 бөлімшесіне сүйегі әкелінген әлгі студенттің аты-жөні (**Ербол СЫПАТАЕВ** – К. Т.) арада үш жылға жуық уақыт өткен соң барып жарияланды.

Ал, оған дейін ойдан-қырдан еш тию көрмеген дақпырт пен сыбыс осы үш жыл ішінде өз дегенін істеп, таудан аққан сел суындай жолындағысын бүлдіріп, қиратып үлгерген еді. Кім білсін, астана жаққа елендеп құлақ түріп отырған қарапайым жұртқа бар шындықты дер кезінде бүкпесіз жайып салып, оқиғаға қатысты деректерді баспасөзде жариялап жібергенде, бүгінгідей екі ұдай пікір айтушылар мен күмән келтірушілер болмас па еді?

* * *

Әлі күнге дейін әсері көз алдымызда тұрған ССРО халық депутаттарының бірінші съезіндегі қызу талқыланған праволық реформаның негізгі мәні – адамдардың қоғамдағы орны мен қызметіне, әлеуметтік тегі мен нәсіліне, пікірі мен көзқарасына қарамастан олардың өмір сүру құқын әділ заңның берік қорғауы десек, бүгінде бұл тақырып жиі-жиі сөз болып жүр. Өйткені, қылмыстық заңдарды қолданудың тарихи тәжірибелері көрсеткендей, ұзақ уақыттар бойы адам праволарын қорғау мен тәртіп бұзғандарды жазалау шаралары үнемі түрлі өзгерістерге ұшырап, айыпкерлерге ықпал ету күші біресе артып, біресе кеміп, әрқилы формаларда қолданылып жүрді. Тіпті, кейде адам өмірінен гөрі зат пен мүліктің құны әлдеқайда жоғары қойылып, адам праволары көпе-көрнеу төмендетілді. Мысалы, 1947 жылы мемлекет мүлкін таран-таражға ұшыратқандарға қарсы күресті күшейту туралы Указдан кейін ұрлығы үшін қылмыскерлерді 25 жылға жіберсе, ал әдейі мақсатпен кісі өлтіргендер 10 жылға ғана сотталатын. Қазіргі қоғамдық құрылысымызды, оның саяси және экономикалық-әлеуметтік жүйелерін, социалистік меншікті, азаматтардың жеке басын, правола-

ры мен бостандығын қиянат жасаудан қорғауды көздейтін заңдарымыздың ішінде әлі де болса жетілдіретін тұстары мол екені ССРО Жоғарғы Кеңесінің кейінгі сессиясында айтылып, бірқатар жаңа заңдар тізбегі бекітілді. Уақыт сынымен пісіп жетілген, жаңаша көзқарастар негізінде жасалынған бұл заңдар халық көңілінен шығуы мүмкін. Біздің республикамызда да соңғы уақыттарда социалистік праволық мемлекет құруды реалистік тұрғыдан айқындайтын көптеген тың документтер дүниеге келді. Жуырда болып өткен Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің кезекті сессиясында Қазақ ССР Қылмыстық кодексіндегі 60-1-статьяның (мемлекеттік органдардың және қоғамдық ұйымдардың жария түрде беделін түсіру) күшін жоюы осының бір айғағы. Адам правосын қорғауды нығайту жолындағы қозғалысқа қалың жұртшылықтың да қолдау көрсете бастағанына тағы бір дәлел ретінде Алматыда құрылған Адам правосы жөніндегі қоғамдық комитетті айтуға болады. Құрамында көптеген көрнекті академик, ғалым, өнер адамдары мен партия, кеңес ардагерлері бар көп ұлтты бұл комитеттің шаңырақ көтеріп, отау тігуі кездейсоқтық емес. Әрі олардың алғашқы назар аударып отырған мәселесі – желтоқсан оқиғасы болуы да мүлде кездейсоқтық емес. Себебі, республика тарихындағы толық ашылмаған “ақтаңдақ” беттердің бірі секілді әлі айқын картинасы жоқ желтоқсан күндеріндегі “алаңға шығушылар мен тәртіп қорғаушылар арасында заңға қайшы әрекеттер жасалынды ма, жоқ па?” деген сұраққа халықтың жауап талап етуге толық қақысы бар.

Шындығында, алаңға қанша мың жас шықты, оның қаншасы заң жүзінде әділ жазаланды? Бірнеше жылдан бері жауапсыз қалып келген осы бір түйткілдің мәнін ашу – бүгінгі күн үшін ғана емес, көп ұлтты республикамыздың болашағы үшін де аса қымбат еді. Сондықтан да, желтоқсанның шығу себептерін, оның зардаптарын жан-жақты саралаған республика үкімет комиссиясының әділ қорытынды жасауы тарих үшін де маңызды. Осыған орай, көкейде жүрген кейбір ойларды ортаға сала кетуді жөн көріп отырмыз.

Желтоқсанның сол бір үш күнінде “заңға қарсы әрекеттер жасағаны үшін” деген күдікпен милиция бөлімшелеріне 2400 адамның әкелінгені, оның 99-ы қылмыстық жазаға тартылғаны баспасөзде жарияланды, бірақ солардың басым

көпшілігі Қазақ ССР Қылмыстық кодексінің 60-шы (нәсілдік және ұлт араздықты қоздыру мақсатымен үгіт-насихат жүргізу) және 65-ші (жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастыру) статьяларымен жауапқа тартылғаны баршамызға ой салды ма? Білмеймін, Г.В.Колбин жолдас “Алматыда болған оқиғаны “тап-таза” идеологиялық оқиғаны деп қабылдауы аңғалдық болар еді деп ойлаймын. Бірде-бір халықта ұлтшылдық пен шовинизм үшін рухани негіз жоқ” (“Правда”, 24 көкек, 1988 жыл) деп, болған оқиғаға байыппен қарауды барынша талап етсе де, дүр етіп бір от алып алған жергілікті заң машинасы істерін істеп, қирататынын қиратып үлгірген еді. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты М.Есенәлиевтің “Жастарды алаңнан тарату мен тәртіп орнатудың ұлттық реңк алғанын жасыра алмаймыз” (“ҚӘ”, 14.07.89) деп, қынжылыс білдіргеніне республикамыздағы право қорғау органдарының бұғып, үндемей қалу себебі сол.

Ал шындығында, милиция бөлімшелеріне көгендегі тізілген қозы-лақтай топырлатып әкелінген 2400 адамның 2302-сі қазақ, 26-сы орыс, 18-і ұйғыр, 10-ы татар, 7-і қырғыз, қалғандары басқа ұлттың өкілдері екенін, солай бола тұрса да негізінен жазаға іліккендер қазақ жастары екенін бүгінде ашық айтудан неге іркілеміз? Егер, алаңдағы наразылыққа қатысқан сол демонстранттар (бұл термин ол кезде қолданылған жоқ) бей-берекет стихиялы түрде емес, партия басшылары айтқандай біртұтас ұйымдасқан түрде шыққан болса, онда олардың ұйымдастырушылары кімдер? Берісі қалалық, арысы Жоғарғы Соттың айыпкерлер орындығына отырып қайтқан қыз-жігіттердің арасынан шын арандатушылардың бет жүзін неге көрмейміз? Бір сәтке назар тігіп қарасаңыздар, қылмыстық жауапқа тартылғандардың бәрі дерлік 50-ші жылдардың, сонымен 60-шы жылдардың басында туған жас толқын екенін байқайсыздар. Тарих дөңгелегіне тұсау болған тоқырау заманында туып-өскен, өз заманының барлық жақсылық-жамандығын бойына сіңіріп өскен бейкүнә ұрпақ бұл. Бейсенбаев Ерлан (1964 жылы туған), АЗВИ-дің студенті – 7 жыл... Ермеков Тоқтар (1960 жылы туған), АГТХИ-дің студенті – 5 жыл... Рақымжанова Гүлмира (1966 жылы туған), тігінші – 5 жыл... Мергенова Бақша (1962 жылы туған) мүгедектігіне байланысты еңбекке жарамсыз – 3 жыл... Салихова Нағима (1962 жылы

туған), СОКП мүшесі, есепші – 3 жыл... Шыныбаев Нұрман – (1965 жылы туған), политехникумның студенті – 8 жыл... Мұзафаров Әли (1958 жылы туған), КОКП мүшесі, тас қалаушы – 4 жыл...

Осылай жалғасып кете беретін қара тізімдегі өрімдей жастардың әрекетін 1986 жылдың 19 желтоқсанында Алматы қалалық партия-шаруашылық активінде КОКП Орталық Комитетінің өкілі М.С.Соломенцев “барып тұрған ұлтшылдық” деп бағалауы мұң екен, 60-65-статьяларды арқалап, сот алдына келгендердің саны аз күннің ішінде күрт өсіп, республика Жоғары Соты мен Алматы қалалық сотына әлдебір қарбалас науқан басталып кетті. Бұлай демеске лажымыз жоқ. Заң қызметкерлерінің халыққа жасаған нақты юристік көмегі туралы, адамдардың конституциялық праволарын қорғау жолындағы қара қылды қақ жарар әділеттілігі жайлы немесе керісінше, право қорғау саласындағы қиянаттар жайында қаншама естіп-біліп жүрсек те, сот органдарының “ұлтшылдарды” жаппай әшкерелеу, шұғыл жазалау сияқты мұндай жедел қимылын 37-жылдан кейін көрмегендіктен болар, жұрттың қатты таңырқағаны да, тосырқағаны да рас. Қазақ КСР Прокуратурасындағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына берілген анықтамаға сүйенсек, 1987 жылдың қаңтар, ақпан, наурыз айларының ішіндегі азғана уақытта Алматы қалалық соты 43 қыз-жігітті әртүрлі мерзімге “кесіп” жіберіпті. Астаналық облыстық сот пен Жоғарғы Соттағы көріністер де осылай еді.

Бұл жалғанда асығыстықтың, асыра сілтеушіліктің салдары қашанда ірілі-ұсақты өкінішті қателіктерге апарып соқтыратыны тарихта талай дәлелденген. Алысқа бармай-ақ, еш кінәсі жоқ мыңдаған боздақтың өмірін жұтқан 30-шы жылдарғы репрессияны есіңізге түсіріңізші... Жалпы, сот ісінде қателіктің ірі-ұсағы болмайды. Тура жолдан сәл ауытқудың өзі-ақ адам тағдырына ерекше әсер ететінін ескерсек, мұнда да шалыс қадамдар орын алғанын жасыру күнә. Егер, жастарды кез-келген халықтың қадір-қасиетіне, мәдениетіне, тіліне, дініне, жалпы ұлттық ерекшеліктеріне қатысты рухани нәзік дүниесіне бүкіл тұрғыдан қарауға үйрете отырып, олардың алдында жол көрсетуші (немесе үкім білдіруші) ағаларымыз мүлт кетіп жатса, онда сол

бір шалыс басқан қадамдарды “Ешкім де көрген жоқ еді” деп майдалау – ардың ісі... Ішкі істер органының бұрынғы капитаны Аманжол Нәлібаевты милиция қызметкерлері 1987 жылдың 22 қаңтары күні ұстады. Ұстады да 6-шы ақпан күні 65-статьямен “айыптау қорытындысын” қолына берді. Апақ-сапақта не боп, не қойғанын түсінуге шамасын келтірместен, бір аптадан кейін – 12-ші ақпан күні Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмысты істер жөніндегі сот коллегиясы оны 5 жылға күшейтілген режимге бас бостандығынан айырды. Бар-жоғы жиырма шақты күннің ішінде “қауіпті қылмыскер” атанып шыға келген бұрынғы милиция капитаны сотталып кете берді. Кете берді дейміз-ау, ол заң білетіндігінің арқасында арызданып-шағымданып жүріп, екі жылдан соң прокурордың наразылығымен түрмеден босап шықты. (Қазақ КСР Жоғарғы Сотында №2 – 15 іс қағазынан). Ал, тағдыр тәлкегіне ұшыраған, праволық сауаты мүлде жоқ жастар қайтті?

Алматы бас киім фабрикасының бұрынғы есепшісі, жас коммунист Нағима Салихова алаңдағы жиынға қатыспаса да 1987 жылдың 28 қаңтарында 65-статьямен айыпталып, айыпкерлер орындығынан бір-ақ шықты. Өзінің “жаппай тәртіпсіздікке” ешқашан қатыспағанын, бұзақылық жасамағанын жақсы білетін бейкүнә қыздың шырылдағанына құлақ аспастан қалалық сот алқасының мүшелері мұның еншісіне үш жылды сарт еткізгенде, есін жия алмай қалды. Алдында ғана ішкі істер бөлімінде заңсыз бес күн (19-23 желтоқсан аралығында) нәр сызбай қамалып жатқан, одан кейін алдын-ала тергеу камерасында тұп-тура бір ай ұсталған Нағима адвокат М.Бейсенбаевтың көмегі тимегенде жылап-сықтап кете берер ме еді, қайтер еді? Талай іске қатысып, заң саласындағы әр алуан айтыс-тартыстардан мол тәжірибе жинақтаған табанды қорғаушы сол кездегі кейбір әріптестері секілді бас сауғалап, жалғандыққа көз жұмып қараған жоқ; Істі республика Жоғары Сотына дейін шығартуға күш салды. (Қазақ КСР Ішкі істер министрлігіне қарасты жабық мекеменің № 26-74-87 іс қағазынан). Жұмыстан, сосын партиядан шығарылған Нағиманың бұдан кейінгі бастан кешкендері мен түрмеде көргендері бір материалға симайтындықтан ең негізгісіне ғана тоқталайық.

Оның кассациялық тәртіппен жазылған арызын 1987 жылы 30 мартта Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмысты істер жөніндегі сот алқасы қарап, үкімді өзгеріссіз қалдырады. Арада бір жыл өткен соң, Салихованың жалған іспен сотталғанын аңғарып, түбінде бұл заңсыздығы үшін жауап беруден сақтанған республика Жоғарғы Сотының председатели қайтадан наразылық білдіріп, істі Жоғарғы Соттың президиумында қаратқызды. Бірақ қаулысы да (№4-105-88-16 маусым, 1988 жыл) баяғы бір сарыннан жаңылмастан, өзгеріссіз қала берді. Сол жылдың 23 қыркүйегінде өткен Қазақ КСР Жоғарғы Сотының пленумы ғана сірескен мұзды жартылай жібіткендей болды. Неге жартылай? Мұны түсіну үшін пленум қаулысынан үзінді келтірейік:

“По делу не установлено что Салихова виновна в массовых беспорядках.

Между тем в действиях Салиховой содержится признаки преступления, предусмотренного ст. 60 УК Каз ССР”. (Қазақ ССР Жоғарғы Соты пленумының № 5 – 16-88 қаулысы).

Беймәлім куәлардың көрсетуімен (өзіне куә болғандарды тергеуде ғана көргенін Салихова Жоғарғы сотқа жазған арызшағымдарында айтқан – К.Т.) абақтының табалдырығын аттаған оған таңылған алғашқы айып – 55-статья еді. Осы статьямен шығарылған үкім негізсіз екенін сот қызметкерлері мойындаса да, “Қарға қарғаның көзін шұқымайды” дегендей, заң органдарындағылар өз қызметкерлерінің жалған абырой-беделін қорғап қалу үшін оған 60-шы статьяны зорлап апарып таңа салудан шіміркенген жоқ.

Бұл факті нені көрсетеді? Нағиманың жас өмірін өксіткен, оның денсаулығын, моральдық құқығына, келешегіне өшпес қара таңба қалдырған бұл факті әлі де болса, сол оқиғаға қатысты мәселелердің көпшілікке беймәлім көлеңкелі жақтарын право қорғау органдарының (үкімет комиссиясының) араласуымен жан-жақты саралауын, таразылауын қажет ететіндігін айғақтайды.

* * *

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеологиялық комиссиясы жариялаған бір концепция жобасындағы “Қазір оқырманның, көрермен мен тыңдаушының ой

қорытуында өзгеріс туғыза алатын, олардың практикалық іс-қимылға құлшынысын күшейте түсетін қоғамдық қуаты зор жарияланымдар мен хабарлар бұрынғы қай кездегіден де қажет болып отыр” деген тұжырым кезінде біразымыздың көкейімізден шыққаны рас. Бірақ, шындықты жазбақ боп талпынған журналистерге жоғарыдан болатын қысымның көп әсері тиетінін де қазақстандық қаламгерлер әлі ұмыта қойған жоқ. Сол бір аумалы-төкпелі күндерде сот залынан түсірілген жалғыз сурет үшін ҚазТАГ-тың директоры Ж.Исмағұлов және “Жетісу”, мен “Огни Алатау” газеттерінің бір топ қызметкерлері қуғынға түсіп, теперіш көргенін кім білмейді? Баспасөз бетінде жарық көрген әрбір дерек өмірдің шындығын бейнелейтіндей нақты дәл болса, қоғамға кесел боп жабысқан әртүрлі дерттерден солғұрлым тез арылатынымыз Бүкілодақтық XIX партия конференциясында атап өтілгеннен кейін ғана аздап тынысымыз ашылды. Осыған байланысты қосарымыз, республикамыздағы қоғамдық пікірдің желтоқсан оқиғасы төңірегіндегі әңгімелерге ойысқанын көре тұрып, үндемей қалу – азаматтық арға сын дер ек. Жуырда право қорғау органдары жариялаған мына бір цифрларға назар салып көріңізші.

Газеттерде “...Право қорғау органдарының 772 қызметкері әртүрлі сипаттағы дене жарақатын, оның ішінде елеулі жарақаттар алды, ал демонстранттардың арасында зардап шеккендер екі есе аз – 365 адам” (“СҚ”, – 18.08.89) деп көрсетілді. Әйтсе де, сот органдарында сақталған кейбір мәліметтердегі деректер бұдан өзгешелеу екені алаңдатады. Жоғарыда аты аталған А.Нәлібаевтің ісінде “...923 адамға дәрігерлік көмек керсетілді, оның ішінде 324 милиция – қызметкері, 196 ішкі істер солдаттары, әскери училищенің 38 курсанты бар. 168 милиция қызметкері мен солдат (6-уы ауыр жағдайда), 8 курсант госпитальға жатқызылды. 101 адам стационарлық емдеуде жатыр” деген жолдар бар. (Қазақ КСР Жоғарғы Сотының № 2 – 15 іс қағазынан).

Әрбір цифрдың артында бір-бір адамның тағдыры, өткені мен бүгінгісі, болашағы тұрғандығын ескерсек, бұл жолдар әркімді-ақ ойлантуға тиіс. Және бұл жолдар тура осы қалпында әріп-нүктесі өзгерместен Е. Жұмажановтың (Алматы қалалық сотының № 2 – 155 іс қағазы), Е.Көпесбаевтың

(Қазақ КСР Жоғарғы Сотының қылмысты істер жөніндегі сот коллегиясының үкімі, 16 маусым, 1987 жыл, 22-бет), Н.Салихованың іс-документтеріне өзгерместен көшіп отырған. Жұрт сонда кімге сенеді? Прокуратураға ма, әлде сотқа ма?

Баспасөзде жарияланған осындай деректерге, әсіресе желтоқсан оқиғасына байланысты көптеген мәселелерге орай күмәнді түйткілдерді сейілту үшін право қорғау органдары дер кезінде баспасөз конференциясын өткізгенде, әттең, осы ортақ іске жарық сәуле түсірер шындық жарыққа шығар ма еді деген үмітіміз де ақталмады. Бұл арада баспасөз бен право қорғау органдарының арасындағы шынайы байланыстың, сенімнің болмауы сол кезде елімізде енді ғана еңсесін көтере бастаған жариялыққа орасан зор нұқсан келтіргенін ұмытпағанымыз жөн. Мәселен, желтоқсан оқиғасына қатысты қылмыстық жауапқа тартылғандардың арасында ату жазасына кесілгендердің біреу емес, екеу екенін (біріншісі – Қ.Рысқұлбеков, екіншісі – Шамалған АТП курсының оқушысы М.Әбдіқұлов) жасырғаннан не ұттық? Ештеңе де. Қайта, ел арасында партияның, әскер мен милицияның беделін түсірер қаңқу сөздер көбейіп кетті. Сотталғандардың кейбіреулерінің жазалары Москваның араласуымен төмендетілгенін, сонда да толық ақталмастан, әртүрлі мерзімге бас бостандығынан айрылғанын, право қорғау органдарының айтуынша Қ.Рысқұлбековтің (түрмеде) өзіне-өзі “қол салғанын”, бәрін-бәрін кейін білдік. КСРО Жоғарғы Советінің мүшесі, КСРО халық депутаты М. Шахановпен осы тақырып туралы әңгімелесудің сәті түскенде, Балтық жағалауы республикалары мен Закавказьедегі, Ферғанадағы шиеленіскен оқиғалардың астарына ой жүгіртіп отырып, ұзақ жылдар бойы шешілмеген ұлт мәселесінің Алматыда ғана қордаланбағанын айта келіп; ол: “Желтоқсан оқиғасы – республикамыздың тарихындағы емделмеген бітеу жара секілді” деген еді. Көрдіңіз бе, бір ғана қаладағы емес, республикадағы!.. Ендеше, сол жараны емдеудің бірден-бір жолы – жариялылық емес пе? “Бола-ры болып, бояуы сіңген” желтоқсан оқиғасынан ащы сабақ боларлық тағылым алғымыз келсе, оның шарпуы бүкіл Қазақстанның қалаларын түгел жанап өткенін, буырқанған

қозғалыс буын неге айтпаймыз? От ұшқынының жан-жағына тусуі табиғи диалектикалық заңдылық. Жанап өтпесе, қарағандылықтар: Раушан Әлиева (ҚарМУ-дің студенті), Әлия Еркімбекова (ҚарМИ-дің студенті), Райса Сәрсембекова (АТП бухгалтері), актөбеліктер: Болат Арынғазиев (спорт мектебінің жаттықтырушысы), Берік Қалбөкенов (СПТУ мұғалімі), шығысқазақстандықтар: Гүлжан Кәрімғазина (кооператив техникумының студенті), Ербол Ақтанов (пединститут студенті), талдықорғандықтар: Анар Серекенова, Мәншүк Мұсина (заң техникумының студенттері), целиноградтықтар: Амангелді Нұркенов, Асқар Сағынаев (ауыл шаруашылық институтының студенттері) сияқты т. б. жастар мен студенттер “ұлтшылдық” көзқарастары үшін неге қылмыстық жауапқа тартылды? Бұл сұрақтарға жауап беру – тек праволық тұрғыдан ғана емес, жер-жерде жинақталған ұлтаралық қарым-қатынастар мәселесін жақсартуға арналған күрделі шаралардың әділ шешілуіне көмектесері хақ. Өйткені, сол кездегі басты идеологтарымыздың бірі З. Камалиденовтың “...болған нәрсеге жеңіл-желпі қарай салу және оған ұлтшылдық көрініс ретінде дәл саяси баға бермеу саяси жағынан дұрыс емес, әрі зиянды болар еді деген сенімдемін...” (“СҚ”. 8.07.88) деп, үзілді-кесілді кесіп айтуы көптеген жәйттің біржақты бұрмалануына әсерін тигізді.

* * *

Алаңға шыққандар негізінен 17-25 жас аралығындағы студенттер, жұмысшы жастар екені белгілі бола тұра, сол күндері баспасөздерде “маскүнемдер мен нашақорлар” тобының жүгенсіздігі туралы әртүрлі топтамалар жарияланды. (Кейінірек бұл жаттанды, мүлде теріс түсінік туғызатын қауіпті тіркестерді Жаңа Өзен оқиғасына да пайдаланғанын өздеріңіз білесіздер). Ал, алаңға шыққан жастардың наша, есірткі қолданғандарын бұлтартпай айғақтайтын медициналық анықтамалары бар ма? Жоқ қой. Ал жоқ болған жағдайда көшедегі жандарға бірден “нашақорлар” деп айып тағу – заң жүзінде негізді ме? Әрине, негізсіз. Тіпті, олардың арасында нашақорлар болған күннің өзінде де дәрігер мамандардың пікірінше, “нашақорлар” алдымен толық тексеруден өткізіліп, сосын диагнозы анықталса ғана

(оның өзінде де түрмеге емес) емдеу курсына жіберілуі тиіс екен.

– Менің түріме қараңызшы, мен нашақорларға ұқсаймын ба? – деді жуырда әскери міндетін өтеп қайтқан студенттердің бірі Қаһар Ә. – Бізді оқудан шығарарда осындай негізсіз айыптар тағылды ғой...

Шашын қысқа қырықтырған орта бойлы, әскери дағдыдан әлі толық арыла қоймаған сымбатты жігітті “пәлен-пәштуан” деуге аузың бармас еді. Оған қарап отырып, осыған ұқсас тағы бір оқиғаны есіме алдым.

Алаңдағы жағдайдың үшінші күнінде – 19 желтоқсанда ҚазМУ-дың физика факультетінің бір топ бірінші курс студенті бейбіт ниетпен көшеге шығып, тәртіп сақшыларының іс-әрекетіне наразылық білдірмек болады. Бірақ, ол ойларын іске асыра алмай мұғалімдер мен жасақшылардың дер кезінде тоқтатуымен жатақханаларына қайта оралады. Міне, сол үшін ғана олар әртүрлі сылтаулармен кұстаналанып, оқудан шығарылған. “Лениндік ұлт саясаты жасасын!”, “Қазақстанды өзіміз басқарамыз!” деген сияқты осыған ұқсас әртүрлі ұран-плакаттар көтеріп, көшеге шығуға студенттеріне ерік бергені үшін факультет комсоргы Құрманғазы Рахметов 65-статьямен 7 жылға бас еркінен айырылды. Арадағы біраз шырғалаңнан кейін Мәскеу Рахметовтің іс-әрекетінде қылмыстық жауапкершілікке тартуға негіз жоқ екенін мойындап, еріксіз заң құрығынан босатты.

Бірақ та, республикамыздың сол кездегі кейбір басшылары, атап айтқанда, З.Камалиденов Мәскеудің бұлай босандық танытқанына риза болмай: “...Мұның Қазақстан территориясындағы қазақ еместердің барлығын қуып шығуды талап еткен ұлтшыл Алаш партиясының Алашорда үкіметінің немесе 20-жылдардағы ұлтшыл-уклонистердің ұранынан несі артық?” (“Соц. Қаз”. 08.07.88.) деп, арада екі жылдай уақыт өтіп кетсе де, бейкүнә жастарға аяушылық танытуға қарсы болды.

Дүниеге іңгалап шыр етіп түскен күндерінен бастап-ақ “миллиард жырын” тыңдап, мадақтауды ғана құлағына құйып өскен бұл “тоқырау ұрпақтары” атам заманда тарих елесіне айналған Алаштың “жоғын жоқтап, түсін түстеді”

дегенге ғой сене қою қиын. Оң-солын танып үлгермеген қызба мінезді кейбір тентектердің бұл арада ет қызуымен сушашқыш машиналарды өртегенін, тәртіп сақшыларына тас лақтырғанын ақтап отырған жоқпын, әрине. Мүмкін бұдан басқа лажды да қалмаған шығар. Ал олардың алаң “сахнасының” арғы жағында не болып, не қойып жатқанын білгісі келіп толқыған, буырқанған сәттеріндегі екпінін сезіне тұра оларға тоқтау айтып, ақыл үйретем деу – таудан құлап келе жатқан көшкінді қолмен тоқтатамын деумен бірдей еді. Партияның жастарға, халыққа шын жаны ашыса Қонаевтың кателіктерін сол күні емес, одан ертерек түсіндіргені мақұл еді. “Қазақстанда лениндік кадр саясатын бұрмалағаны, рулық-тайпалық байланыстарды барынша асқындырғаны, партиялық басымдылықтығы, советтік өмір салтының нормалары мен принциптерін өрескел бұзғаны, тамыр-таныстыққа жол бергені, республика экономикасын тұралатқаны” (“Правда”, 24.04,88.) мұның бәрі рас болса, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1986 жылғы 30 тамызда өткен IV пленумында ашық айтылуы керек еді. Айтылмады. Үкімет белгілеген азық-түлік программасы тапсырмаларының “асыра” орындалғаны, мал шаруашылығы саласының жедел қарқынмен дамығаны жайлы екпіндетіп, дабылдатып баяндама жасап тұрғанда, ОК мүшелері оны неге тоқтатып: “Мұныңыз қып-қызыл шикі өтірік, қойыңыз” демеді! Яки болмаса, 1986 жылғы 6 наурызда КОКП Орталық Комитетінің Пленумында Д.А.Қонаевтың Саяси Бюро құрамына қарсылықсыз сайлануын политологтар немен байланыстырады? Оның өз сңбегімен, өз беделімен жоғарғы басқару органдарына көтерілгеніне шек келтіруге негіз қайсы? Оқиға болардан тұп-тура бір ай бұрын – 17 қарашада КСРО Жоғарғы Кеңесінің VI сессиясында депутаттар мен меймандар “Г.А.Алиев, В.И.Воротников, А.А.Громыко, Д.А.Қонаев...” жолдастарды (“СҚ”, 19.XI.86) ду қол шапалақтап қарсы алғанын қалың ел қалайша ұмыта қойды екен?

Осындай мемлекет басшысының кенеттен орнынан алынып қалуы, істің байыбын ұғындыруға тиіс ресми органдардың үнсіз жатуы жастарды алаңға қарай итермелесе, оларды “алаштың жыртысын жырттты” деп көзге шұқуға

бола ма? Болмайды, әрине. Мәселе – жастардың ала-құйын сезіміне кімдердің шоқ тастағанында болып тұр. Республика прокуратурасында сақталған документ бойынша, сол екі күнде алаңға жоғарғы оқу орындарының – 625 студенті, техникумдардың – 251 оқушысы барған. Бұл арада жұмысшы жастар жөніндегі мәліметтің толық іріктелмегенін айта кеткен жөн.

“Поделюсь некоторыми наблюдениями тех дней... Особенно в первый день событий поступали самые провокационные сообщения от некоторых должностных лиц...” деп (“Лит. газ”. 7.12.88.) Г.В.Колбиннің өзі мойындағанындай, әртүрлі лақап тарату, қаладағы жағдайды неғұрлым шиеленістіріп көрсету әлдекімдерге тиімді болған секілді. Бірақ кімдерге? Сол “шен-шекпен” иелерінің есімі әлі күнге дейін анықталған жоқ. Керісінше, таяқтың үлкені “...шелек жалағандарға” тиді. Олар оқудан шығарылды. Жұмыстан қуылды. Сотталды.

“Ақиқат қаншама алға жетелегенімен, тұман басқан дәуірде адаспай тұра алмайды екенсің” деп патшалық Ресейдің миссионерлік саясатының түп-төркінін аңғарып қалып, өмірінің соңында бармағын шайнап өткен Шоқан Уәлиханов түлкідей құбылған тоқырау заманының осы мазағын көрсе түңілер ме еді, қайтер еді? Әлде, “Осылай боларын сезіп едім...” дер ме екен? “Жақсылықтың бәрі балаларға жасалсын!” деген қызыл ұранды жаттап өскен жас ұрпақтың бойында ұлттық қасиетіміздің жоғала бастағанына, оның орнына жасық жасқаншақ, жалтақтық, сезімнің ұялағанына өкінер ме екен? Немесе алаңға шыққан “бұзақылардың” арасында ілуде біреу болса да жүрегінде от-жалын сақталған қайсар ұрпақтың жүргенін байқап, шүкіршілік етер ме екен?...

Жоғарыда сөз болған физик-студенттердің кейбірінің кейінгі тағдырына үңіліп көрсеңіз, олардың нашақорлар мен маскүнемдерге мүлде ұқсамайтынына көзіңіз анық жетеді. Университеттен шығарылғаннан кейін С.Бейсебаев халық шаруашылығы институтына, Н.Қуанбаев осы университеттің география факультетіне, Ж.Тасекеев сауда техникумына, Д.Мұстафина байланыс техникумына оқуға түседі... Мұндай жігерлілік айтыңызшы, сана-сезімі уланған нашақорлардың қолынан келетін шаруа ма? Жоқ, әрине. Ендеше қабілеті

мұқалмаған студенттерді бірден бидайдай қуырып, оқудан, комсомолдан шығару арқылы “түзетпей-ақ”, өздерінің қай жерде, қаншалықты шалыс басқандарын түсінуге мұрсат беруге болатын екен-ау...

Бірақ, мұрсат беру қайда? “Қазақ университетінде қазақ студенттерінің сан мөлшері 75,8 процентке, ауылшаруашылық институтында 79,6 процентке, зоотехникалық мал-дәрігерлік институтында 90,4 процентке жетті...” деп (“Известия”, 24.01.87) орталық газеттердің Қазақстанда болған тілшілері процент қуалап, жергілікті жердің ұлттық ерекшеліктерін терең білмеудің салдарынан онсыз да қиюы қашқан ұлтаралық қатынас мәдениетінің аражігіне ши жүгіртіп, ушықтырып жіберді. Республикадағы жоғарғы оқу орындарында жергілікті ұлт өкілдерінің үлесі көбейсе, “ұлтшылдыққа” ұшыраймыз деп сақтанған ректорлар “қоңыраулы” студенттерден тезірек құтылуға асықты. Бұдан кейін бастауыш партия ұйымының жер-жерде өткен жиналыстарында, яғни, КОКП Орталық Комитетінің “Қазақ республикалық партия ұйымының еңбекшілерге интернационалдық және патриоттық тәрбие беру жөніндегі жұмысы туралы” қаулысы талқыланғанда, “пәлен процент студентті оқудан шығардық” деп, қазаққа сор боп тиген партиялық документтің саяси мәнін сыңаржақ түсініп, бұра тартқандар да кездесті.

“Оныншы және онбірінші бесжылдықтардың кезінде ауылшаруашылығының 120 қызметкеріне Социалистік Еңбек Ері атағы берілді. Соның 88-і немесе 74 проценті дерлігі жергілікті ұлт өкілдері” деп биік мінбеден республиканың кейбір басшылары саңқылдап тұрғанда (Қазақстан КП Орталық Комитетінің XII пленумының 1988, материалынан), монғолдар айтқандай: “Қисық ағаштың көлеңкесі түзу түсе ме?” Күні бүгінге дейін сол басшылардың кейбіреуі: “Әттең, Қонаев жастардың алдына шығып сөйлегенде, Орталық Комитет пленумының саяси мәнін түсіндіргенде, арандатушылар мен демогогтар бәсендер еді”, дегендей сенімсіз уәж келтіреді. Бос сөз. Жылдар бойы қаусаған әлеуметтік-экономикалық қиындықтар үйіндісі мен ұлт, тіл, кадр саясатындағы көпе-көрнеу бұрмалаушылыққа азды-көпті қатысы бар адамның сөзіне “тұман басқан дәуірде

адасқандардың” құлақ аса қоюы екіталай еді. Өйткені, бұл оқиға – Қазақстандағы тоқыраудың ең шырқау шегі, күз жиегіндегі ең соңғы нүктесі болатын...

* * *

Содан бері бірнеше жылдың жүзі өтті... Ертең ұмытылардай көрінген желтоқсан оқиғасының жадымызда жаңғыра беретіні неліктен? “Ең бастысы – саяси тағылым алынды, жіберілген қателіктердің себептері, зардаптары анықталды, тәрбие жұмысының нақты бағыттары айқындалды”...деп Алматы облыстық партия комитетінің пленумында (“Жетісу”, 19 желтоқсан, 1988 жыл) өзімізді-өзіміз жұбатқанымызбен көңіл шіркін әлденеге алаңдай берді. Неге? Республикамыздағы моральдық-психологиялық ахуалды сауықтыру, интернационалдық-патриоттық тәрбие беру ісінде және көп ұлтты қоғамдық-саяси құрылымымыздың татулығын нығайту саласында жендеттік роль атқарған КОКП Орталық Комитетінің қаулысына сыналап еніп кеткен әлгі бір – “ұлтшылдық” айдарының бүкіл қазақ халқына таңылуы кезінде қабырғамызды қайыстырғаны анық. Шынымен, қазақ халқы ұлтшыл ма еді? Ежелден бауырмал, қонақ келсе “Қыдыр келді!” деп құрақ ұша шығатын, есігі ашық, төрі кең, көңілі жайлау, қазақ үйінің дастарханынан дәм татқан жан осы бір ағат айтылған жалғыз ауыз сөздің бүкіл қазақ халқы үшін қаншалықты ауыр соғарын түсінер ме еді? Қазақты “ұлтшыл” дегенмен, нағыз интернационалистер іргесін аулақ салды ма? Жоқ. Бұған ешқашан сенбейтіндіктерін білдіріп, Колбинге жан-жақтан телеграмма салған орыс ағайындар да қазақтың осы бір дарқан қадір-қасиетін бағаласа керек. Читалық Андрей Емельянович Матусевич пен соғыс кезіндегі Москваны қорғаудағы қазақ жігіттерінің ерлігін, “мұз жастанып, қар төсенген сәттегі” жолдасын жауға тастамай бірге опат болған жанқиярлық қайсарлығын көзімен көрген Ұлы Отан соғысының ардагері, москвалық Николай Сидорович Бояринов сияқты азаматтардың нағыз достық жүрегімен егіліп, ақылға шақырып, басу айтқан хат-хабарларының право қорғау органдарының кеңселеріндегі том-том іс қағаздар арасында елеусіз көміліп қалуы да өкінішті-ақ. “Үлкендердің қателігі үшін кішілерді кінәламайық!” Па-

расат пен гуманизмнің туын құлатпауды өтінген алыстағы сол тілеулестердің талып естілген дауысы “қазақ халқында орыстарға қарсы теріс пиғылдың, шектен шыққан ұлтшылдықтың болмағанын” жеткізгендей... Бұл дауысты КСРО халық депутаты А.Сафонов та қолдады. “Халық бұлай ешқашан да айыпталуға тиіс емес” деді ол. (“Алматы ақшамы”, 01.07.89.). Жалғыз Сафонов емес, баршаның тілегі осы десек, қателеспейміз-ау...

Көп халықты Отанымыздың гүлденуі мен нығаюына басқалармен бірдей үлес қосып жүрген, туысқан республикалармен терезесі тең тұтас бір халыққа ұлтшылдық таңбасының еріксіз таңылуы кекейде жүрген осы бір ойларды қозғады. Артық та, кем айтып жатсақ қазіргі реалистік плюрализмнің аясындағы пікір алысу, ақылдасу хақындағы дүние деп қабылдауды өтінеміз. Өйткені, әлі де ортаға салар, жауабы жұмбақ сырлардың көп екені даусыз.

* * *

...Жаңа алаңнан таяқ тастам жерде ұлы Абайдың мүсіні тұр. Қолында кітабы, қоңыр жел желпіген кең шекпенін иығына жамылып, күні кеше ғана көз алдында болған желтоқсан оқиғасына ол өзінің қара сөздерінде айтылғандай: “Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса оның өзінің замандастарының бәрі виноват” деп бас шайқап тұрғандай көрінеді...

10 қараша, 1989 жыл.

2. ШЫҢДАЛҒАН МАХАББАТ

Мені Шолпанмен Жеміс Тұрмағамбетқызы таныстырды.

“Жеміс кім?” дейсіз бе. Қазақстанда осынау ақсары, толықтау келген өжет қызды білмейтін адам аз. Жетпісінші жылдардың соңында заң ілімінің оқуын бітірген, орыс-қазақ тілдеріне бірдей жетік, қазіргі заманға сай зерек те зейінді жас замандастарымыздың бірі. Асыра айтты деменіз, шындығы осы. Оның Қазақстандағы адам хұқын қорғау жөніндегі тұңғыш қоғамдық комитетті құруға белсене қатысқаны, желтоқсан оқиғасын зерттеген үкімет комиссиясының жұмыстарына, Мұхтар Шахановтың тікелей өзіне праволық тұрғыдан аса қажетті юристік жәрдем тигізгенін кезінде

баспасөзде жаздық та. Міне, сол Жемістің тірескен ығы-жығы адамның ортасында тұрған мені қайдан көргенін білмеймін, қасыма жүгіріп келіпті.

– Әнеукүнгі айтқан қызбен танысқың келе ме?

– Қай қызбен?... – Қапелімде көңіліңе неше түрлі ой үйіріліп, абдырып қалады екенсің. Жас емеспіз бе. Соны сезді ме, Жеміс жымыып, жауын суы сорғалаған бет-жүзін қол орамалмен жайлап сұртті де, жеңімнен тартып шеткерірек алып шықты.

– Есінде ме, әлгі, сүйген жігітін абақтыға іздеп баратын бойжеткен ше?..

– Иә, иә.

– Сол қарындасың осы арада жүр. Танысқың келсе ертіп апарайын.

...Біздің тұрған жеріміз – Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі орналасқан үкімет үйінің алды болатын. 15 мамырда басталған (бұл 1990 жыл еді – К. Т.) Жоғарғы Кеңес сессиясына парламенттік тілші ретінде қатысып жүрген мені іштегі жағдайдан гөрі, Парламенттің сыртындағы дүбірлі оқиғалар көбірек алаңдата берді. Себебі, сессия ашылған алғашқы күні-ақ бастарында ала тақиясы бар, иықтарына жасыл шапан жамылған он шақты бозбала “Біз “Алаш” партиясының өкілдеріміз” деп дабылдатып-ұрандатып, үкімет үйін айнала жүріп алды. Айқай-шу аралас сөз саптауларынан ұққаным, осы сессияда талқыланып жатқан бірқатар “піспеген” заңдардың қабылдауына үзілді-кесілді қарсы көрінеді. Әрине, қазір әркімнің өз ой-пікірін, саяси көзқарасын қай жерде болса да ашық білдіруге еркі бар, ала-құла заман ғой. Олардың іс-әрекетіне онша таңырқай қоймасам да, теңізге құйылған бұлақ секілді осы маңайға біртіндеп жинала бастаған қыз-жігіттердің (көбісі студент-ау), қарасы көбейгенінен іштей сескендім. Ешнәрсенің байыбына бармастан тіпті, не мәселе екенін де сұрамастан көз жұмып, сол даңғазға топқа әй-шәй жоқ қосыла кеткендеріне қалай налымайсың? Егер, (құдай бетін аулақ қылсын) біреу-міреу үкімет үйін өртейік десе, одан да тайынбайтын секілді. Оның үстіне, рәзіңке дойырын сығымдап ұстап, қай жерден от шығар екен дегендей жалаңдап сылтау іздеп, қаз-қатар тізіліп тұрған ОМОН (ерекше маңызды милиция отряды) анау Үкімет үйінің қос қапталынан алып айдаһардай төне түсіп,

неге әкелгені белгісіз, екі өртсөндіргіш (бәлкім, су шашқыш) машинанын тұрысы мынау. Білетін кісіге мұның соңы жақсылыққа апармайтыны белгілі емес пе. Желтоқсанда дәл осы көрініс басқа тиді ғой. Әйтәуір, абырой болғанда, іштен бірнеше депутат шығып, әлгі қызынып алған топты әрең тоқтатты. Арадағы бірқыдыру әңгімеден кейін, орнықты сөз көңілдеріне қонған жұрттың саябырлағанын байқаған болулары керек, жасыл шапандылар қолдарын бір сілтеп, бұрылып кетті. Сосын жапа-тармағай қоржындарын ашып, жиналған көпшіліктің артық ақшасын қағуға кірісті. «Бір данасы – бір сом. Алыңыздар, алыңыздар! Қазақстандағы қызыл коммунистердің айла-шарғысын әшкерелейтін ең әділ, ең шыншыл басылыммен танысыңыздар...» деген үйреншікті дауыстары да естіле бастады. Бұл алғашқы күнгі көрініс дедім ғой. Осы сәт әлдекімнің ұсынысымен депутаттар сонау ашық алаңқайда, шақырайған күннің астында аштық жариялауға кіріскен бес жігіттің қасына барды. Қызық көруге жиналған қалың нөпір де лықсып, солай қарай жылжыды. Ауыздарын ақ шүберекпен тас қып таңып алған бұл бесеуі – “Желтоқсан” қоғамдық комитетінің (ол кезде әлі партия емес) мүшелері еді. Жиналмалы жайма төсек, бірнеше орындық әкеліп, төрт қанат киіз үй тіккендеріне карағанда, ұзаққа бел байлаған ниеттері бар.

– Ал, тілектеріңді айтыңдар. Біз де тыңдайық, басқалар да естісін, – деді орта бойлы, ақсұр өңді, тарамыс кісі байыппен тіл қатып. (Бұл – республика халық депутаты Николай Ильич Акуев екенін кейінірек білдім).

– Айт десеңіздер, мен айтайын, – деді жігіттердің ортасында отырған сақалды жігіт аузындағы дәкесін шешіп. – Біз бүкіл желтоқсандықтардың атынан өз өмірімізді осынау қиын да қасиетті мақсат үшін қиюға өз еркімізбен шығып отырмыз. Ең алдымен, абақтыда отырған қалған жігіттердің тегіс босатылуын талап етеміз. Екінші, желтоқсан оқиғасын тексеріп жатқан комиссияға үкімет тарапынан толық қолдау көрсетілсін. Арнайы кабинет, көлік, байланыс құралдары берілсін. Осы талаптар орындалмайынша бізді райымыздан қайтарамыз деп, сөз шығындамай-ақ қойыңыздар. Сіздерге халық сенген өкіл ретінде үміт артамыз. Право қорғау органдарына, жоғарыдағы басшыларға тілегімізді

жеткізіңіздер. Қол ұшын беріңіздер. Абақтыда жазықсыз отырған жастардың аты-жөндері мына үндеуде жазылған...

Қос паракқа түсірілген талап-тілектерге асығыс көз жүгіртіп шыққан депутаттар үнсіз қалды. Расында да тиісті заң орындарының араласуынсыз бұл мәселені бірден шеше қоямыз деп, уәде берудің өзі қисынға келмейтін шаруа еді. Содан ба, олар тура жауап беруден тайсақтап, парламенттің басқа мүшелерімен ақылдасуға кетті.

Күн тәртібіндегі талқылануға тиісті басқа мәселелердің бәрін жиып қойып, өздерін тығырыққа тіреген мынау төтенше жағдайдың төңірегінде ақылдасып-кеңесіп, мәжіліс құрып жатқандарына бүгін міне, төртінші күн! Шелектеп құйған көктемгі нөсер жаңбырға да қарамастан, не болар екен деп, әліптің артын баққан жұрт тарқар емес. Иіріліп тұр...

Жеміс екеуіміз суға малшынған күйі жүгіріп келіп, қырық-елу қадам жердегі киіз үйдің есігін аштық. Іште жастар толып отыр екен. Жұзданысы бар, бейтанысы бар – жамырай амандасқан олардың арасынан іздеген адамымызды да таптық-ау. Жүзінен ұяңдық, балалық табы әлі арылмаған аққұба, талдырмаш қызды көргенде, әнеу күннен бері қиялымда берік орнығып қалған өжет мінезді арудың бейнесімен еріксіз салыстырғаным рас. Оған мүлде ұқсамайтыны өз алдына, Шолпан сөзге де тым шорқақ екен. Бірден сыр аша қоймады.

– Білетін шығарсыз, – деді аз-кем таныстықтан соң күрсініп. – Желтоқсандықтар босатуды талап етіп отырған төртеудің бірі Жамбыл Тайжұмаев – менің күйеуім.

...Алматыдан хат үзілгелі де көп болды. “Бәлкім, жаңа жыл қарсаңында өзіңе барып қайтармын” деген Жамбылдың екіұштылау соңғы хатынан кейін, тырс еткен хабар болсайшы. Оның үстіне “Алматыда студент жастардың ереуілі өтіпті. Алаңға шыққан қыз-жігіттерді темір құрсаңған қалың әскер қынадай жусатып салыпты”... деген секілді жүрек ауыртар алып-қашпа сөздер де әбден үрейді ұшырып бітті. Бұл кезде Шолпан Гурьев облыстық қаржы есептеу мекемесінде инженер-электроник болып қызмет атқаратын. Екеуінің танысқандарына үш жылдың жүзі өтсе де, әлі сөз байласып үлгермеген студент бозбаланың қандай күйге ұшырағанын білмей дал болды. Республикалық газеттердің бірінен

“ұлтшыл”, “экстремист” атанған Жамбылдың аты-жөнін оқығанда, өз көзіне өзі сенбеді. Ғұмыр бойы қой соңында салпақтап, бейнеттенген шопан әкесіне қолғанат, көмекші болып өскен, біртоға, сабырлы көрінген қараторы жігітті ондай басбұзарлыққа қимаған. “Экстремист” дейді. “О, сұмдық-ай!”. Енді бір сәт Алаңға немене іздеп барды екен?” деген өкпе-наздың да қылаң беріп өткені рас.

Алматы энерго-құрылыс техникумының 3-курсында оқып жүрген Жамбыл қысқы сессиясының емтихандарын ойдағыдай тапсырып, сырт көзге ештеңе сездірмегенімен, іштей көңілі күпті еді. Желтоқсанның 18-күні бір топ құрбыларымен бірге Брежнев алаңына барғаны, ғұмыры бағы жанбаған сор маңдай қазақтың жыртысын жыртқаны техникумға белгілі болған соң, арты үлкен дауға айналып, оқудан шығу қаупі күшейіп келе жатқан. Күткендей-ақ, 5 қаңтар күні электроника пәнінен алған “бестік” бағасын студенттік кітапшасына қойдыруға барғаны сол еді, техникум басшылары “өз еркімен” қош айтысуга емеурін білдірді. Сөйтіп әрі-сәрі күй кешіп жүргенде, арада тұп-тура екі апта өтісімен, қаңтардың 21 күні қамауға алынбасы бар ма! Өзіне тағылған айыптың қандай қауіпті екенін ол сонда барып түсінді. Алаңдағыио-қио аласапыранды “ұйымдастырушы”, оның үстіне сонда бас-сүйегі жарылып, ауыр жарақат алған жасақшы. Г.Ведельдің соққыға жығылуына негізгі кінәлі осы көрінеді-міс. Ал керек болса! “Жәбірленушімен” бетпе-бет жүздесуде кісі ұрмақ түгілі оны бірінші рет көріп тұрғанын айтып шырылдады. Енді қайтсін, нақақ күйіп бара жатыр ғой, нақақ. Анау да иманжүзділеу орыс екен: “Мен дәл осы жігіт ұрды деп айта алмаймын” дегені, жарықтық. Бірақ, тергеушілер істі тезірек бітіргісі келді-ау деймін, “Кінәлісің, бітті” деді. Қайдан пайда болғандары белгісіз, әйел-еркегі аралас он шақты куә “Жасақшыны ұрған осы” деп сотта тұрып алды. Басқасы басқа, өзімен бірге бір техникумда оқитын Стамкұловқа не жорық? “Мир көшесі мен Сәтбаев көшесінің қиылысында Тайжұмаев автобусқа шабуыл жасады, сосын қызыл түсті темір затпен жасақшының басынан екі-үш рет ұрды” деп аузы қисаймай соға-еп тұр. Бәрінен бұрын қасында жүрген жолдасыңның қиын-қыстауда сатып кеткені жанға батады екен. Әй, күйдірді-ау, күйдірді. Әйтпесе, Жамбылдың қолында темір емес, Ілияс

Есенберлиннің “Көшпенділер” атты кітабы болғанын көрген куәлер да бар еді ғой арада. Амал не, айналасы бірер айдың ішінде (25 мамырда басталған сот ісі 16 маусымда аяқталды) Қазақ КСР Қылмыстық кодексінің 60, 65-інші баптарымен “ұлтшыл”, “бұзақы” атанып ол он бес жылға айдалып кете барды... Мұның бәрін – бүкіл өмірінің астан-кестеңін шығарған желтоқсан дүрбелеңінің зардаптарын ойға алып, зердесінен өткізіп үлгермеген 24 жасар жігіт сүйген қызына қалай, қайтіп жазсын? “Жазықсыз сотталдым, кешір...” дей ме? Оған сенсе жақсы, сенбесе?... Алыстан үміт етіп, асқар Алатаудай арқа сүйеп, сеніп жүрген жігітінен біржола түңілмей ме? Осылайша кінәсіздігін дәлелдеуге еш дәрмені қалмаған Жамбыл не болса да үн-түнсіз аттануды мақұл көрді. “Ақиқат бар екені рас болса, уақыттың өзі ерте ме, кеш пе ақ-қарасын ажыратар” деген әлсіз бір үмітті өзімен бірге ала кетті...

Тамыз айында кезекті еңбек демалысын алғанға дейін құр сұлдері шыдаған Шолпан ойланбастан бірден Алматыға тартты. Жыл сайын қыдырып келгенде екеуден-екеу қол ұстасып жүріп тамашалайтын астананың әсем көшелері де, жасыл желекке бөленген сұлу келбеті де оны бұл жолы қызықтырған жоқ. Өрекіген жүрегі алып-ұшып, Жамбылдың туыстарынан танитын жалғыз адамы – әпкесі Гүлфатиманы тезірек тауып алуға асықты. Шығыс қыздарының көпшілігіне тән табиғи ибалықтан аса алмай, әрі, оң жақта отырған бойжеткеннің жігітті іздеп баруын неге жоритынын жақсы білетін Шолпан табалдырықтан имене аттағанда, заты әйел емес пе, әпкесі жылап жіберді. Інісі Жамбылдың басынан өткен хикаяны үзіп-жұлып, асығыс-үсігіс баяндап жатыр, баяндап жатыр. Шолпанның бар ұққаны: Жамбыл жазасын өтеуге Қостанай жаққа жіберіліпті. Ұзаққа. Қалған әңгімелерге ол прокуратура тергеушілерінен қанықты. “Ұлтшыл екенін өзі ашық мойындады. Ал, ол жақтан аман оралуы неғайбыл” деді олар.

– Менің онымен кездесуіме бола ма? – деген мұның аңғал сауалына шені үлкендеу бір бастықтың мекірене күліп, бас шайқағаны да есінде.

– Болмайды. Сен оның әйелі емессің, тіпті жақыны да емессің, – деген астарлы сөзден кейін қос бетінің алаулап өртенгені-ай!...

“Сүю адамның бүкіл ізгі қасиеттерінің басын қосады” (О.Бальзак) дегендей, адам баласының бойында адамгершілік асыл қасиет пен сүйіспеншілік, ақыл мен парасат бас қоса білсе, жол-жөнекей кездесетін қиыншылықтар да, елдің қаңқу сөзі де әшейін бейшаралық болып қалады екен. Шолпан бел шешіп бір кіріскен соң, шегінуді ар санады. Қоярда қоймай жүріп, жүздесуге рұқсат алды. Тәңірдің жазмышын қойсаңызшы бұл, желтоқсан оқиғасына тұп-тура бір жыл толған күні 1987 жылдың 17 желтоқсанында бұлар – Шолпан және Жамбылдың анасы Күлшан, ағасы Айбек үшеуі сон-ау қияндағы Құсмұрынға аттанды. Осы бір ұмытылмас сапарда бар шындықты Жамбылдың өз аузынан естігеннен кейін көңілі қатты толқып, екеуі уәде алысты. “Қанша күт десең де күтем” деп серт берді бұл. Айтуға оңай болғанымен, өздері аңсаған бақытқа қол жеткізудің әлі де талай-талай сынға саларын, алда қиындыққа толы қаншама күндер мен түндер күтіп тұрғанын бір-біріне ынтық жүректер айтқызбай-ақ сезген еді.

Алғашқы қиындық – Шолпанның ата-анасының ештеңеден хабарсыздығы – өткел бермес құз-шыңырау тәрізді еді. Қай әке-шеше күн тигізбей әлпештеп өсірген бойжеткен қызын түрмедегі қайдағы бір танымайтын көлденең көк аттымен некелесуге қияды? Қимады, әрине. Оларды қалай көндіргені Шолпанның бір өзіне ғана аян. Әйтеуір, көп ұзатпай үлкендердің келісімін алды. Енді темір тордың арғы жағындағы торыққан дәрменсіз жігіттің бар үміті, бар сүйеніші өзі екенін жан-жүрегімен ұғынып, сезіне білген ол астанадағы заң кеңселері орналасқан иір-қиыр дәліздерді аралауға кірісті. Ондағы ойы – Жамбылға паспорт алу еді. Екінші – алдынан кездескен терең шыңырау осы болды. Біріншіден, біздің елімізде жүз жерден өртеніп ғашық болсаң да паспортсыз тірі адамды некеге отырғызбайтынын екінің бірі білуге тиіс. Екіншіден, күн сайын, аяғыңызды аттап басқан сәтіңізде алдыңыздан шырмауықтай шұбатылып шыға келетін тамыры тереңге кеткен әкімшіліктің, қағаз бастылықтың жүрек айнытар мысалдарын бастан өткермеген жан аз шығар. Міне, осындай етектен тартқан ескі тоталитарлық жүйенің небір қиындықтарынан әупіріммен өтіп, келер жылдың күзінде яғни, 1988 жылдың 21 қазанында Құсмұрын азаматтық хал

актілерін тексеру бюросынан Жамбылдың паспортын алды-
ау. Бір жылы осылай күреспен өтті.

Айтпақшы, бұған дейін Шолпанның өмірінде үлкен бір өзгеріс болғанын ұмытып барады екенбіз ғой. Иә, иә сол жылдың 15 қыркүйегінде ол ата-баба дәстүрімен Жамбыл облысы, Жамбыл ауданы, “Пионер” совхозындағы Тайжұмаевтар әулетінің босағасына келін боп түсті. Бұл өзі халықтық тұрмыс-салтымызда сирек кездесетін оқиға болғандықтан ба, жоқ, әлемді дүр сілкіндірген желтоқсан жаңғырықтары алыстағы ауыл адамдарының да ой-санасын оятты ма, үлкен-кішінің бәрі күйеу жігітсіз өткен сол беташар тойға аса бір ынтазарлықпен қатысып, ең бастысы түсіністікпен қарады. Ауласында қазаны көтеріліп, төрінде дастарханы жайылған қара шаңырақтың табалдырығынан оң аяғымен аттаған келіндеріне ауыл-аймағының ерекше ыстық ықыласын аңғарған Қожамжар ақсақал мен Күлшан апайда да ес жоқ. “Қадамың құтты болғай, құтты болғай!...” деп күбірлеп, шашу шашып жүрген жеңгелері де қуаныштан біресе жылайды, біресе күледі...

Өмір деген әне! Осынысымен қызық. Осынысымен күрделі.

Адамзат тарихы бастан өткерген алуан-алуан оқиғалардың ұқсастығы да кейде еріксіз таңыркатады ғой. Осыдан бір жарым ғасыр бұрын, 1885 жылы желтоқсан айының 14 күні Сенат алаңында патша үкіметіне қарсы көтеріліске қатысқаны үшін көптеген “декабристердің” қатаң жазаланғаны тарихтан белгілі. Сонда 579 адам тергеуге алынып, оның жүзден астамы Сібірге жер аударылды. Сезім мен сананы құрсаған мәңгілік бұғаудан, рухани құлдықтан бүкіл адам баласын құтқаруды аңсаған озық ойлы бес “декабрист” 1826 жылдың 13 шілдесінде дарға асылды. Бірақ, қараңғылықта мүлгіген халықтың көкірегіне сәуле түсіріп, ұйқыдан оятуға талпынған “декабристердің” сол жарқын идеясын патшалық әкімдер қанша әрекеттенсе де күшпен жаныштай алмағаны тағы ақиқат. “Зая бір кетпес жалғанда, Қайғылы мехнат ер талап”... (А. С. Пушкиннің декабристерге арнауы). – Түбінде әділдіктің жеңетініне сенген ақын да осылайша шер төккен.

Иә-ә... Ал, 1986 жылғы желтоқсанда, Брежнев алаңында да Орталық әкімшілдік-әміршілдік саясатына ашық

карсылық білдірген “декабристердің” (олар өздерін кейде осылай атайды – К. Т.) 1400-іне тәртіп қорғау органдары тарапынан әкімшілік шара қолданылып, оның 99-ы сотталғаны да “ақырын-ақырын алыстап”, бүгін тарихқа айналып барады. Мұнда да екі адам – Қайрат Рысқұлбеков пен Мырзағали Әбдіқұлов ең жоғарғы үкімге – ату жазасына кесілді. Алайда, тап осындай орта ғасырлық немесе сталиндік жазалау әдісімен дүние жүзін шулатуға батылы бармаған Мәскеудің бұл жазаны кейінірек у-шусыз 20 жылмен алмастырғаны да белгілі. Бір ғана нәрсе айқын – басқаларға сабақ болу үшін қазақ жастарын қудалау, соттау аяусыз жүргізілді.

Арада бір жарым ғасыр уақыт өтсе де маған осынау екі ұлы оқиғаның арасында табиғи үлкен ұқсастық бар секілді көрінеді де тұрады. Сенат алаңындағы бас көтеру – Россиядағы революциялық қозғалыстың бастамасы болса, Брежнев алаңындағы бас көтеру – Қазақстандағы, сонымен қатар бүкіл Орта Азия, Европадағы демократиялық қозғалыстың бастамасы болғанына шәк келтірушілер шыға қоймас. Шыға қалса – адамгершілік арына сын.

Осы орайда, екі ғасырдың екі оқиғасын салыстыра отырып, барша әйел затының қадір-қасиетін арттыра түсер, ерлікке пара-пар тағы бір ізгілік шұғыласын байқамау мүмкін емес. “Сүю дегеніміз – сүйген адамыңның өмірін кешу” деп данышпан Лев Толстойдың да ой түйіне тікелей әсер еткен, бәлкім, осы әйел бойындағы ізгілік нұры болар. Махаббатқа адал, нәзік те қайсар жандардың қыстың көзі қырауда ұлыған боранмен алысып, мыңдаған шақырым жол азабын тартып, ер-азаматтарының соңдарынан іздеп баруы теңдессіз ерлік екені рас. Ұрпақтан-ұрпаққа аңыз боп жалғасқан сол үрдісті (құдай басқа салмасын деңіз) қайта жаңғыртқан Шолпанның табандылығы да бәріміз бас июге тұрарлық ерлік екеніне кәміл сеніңіздер. Уақыт ағымымен уысынан сусып шығып бара жатқан империялық биліктен айырылмас үшін Орталықтың жанталасқан өктем саясатының кездейсоқ құрбандығына ұшыраған ең сүйікті адамының әділетсіздіктен жапа шеккен әлсіз жанарындағы өмірге деген құштарлық отын қайта жандыру оған қаншама күшке түсті десеңізші. Екеуінің ортақ бақыты, жарқын болашағы үшін бақыт жолындағы күресте жеке тартқан жан азабы да аз ба?... Аз емес. “Азап пен мехнатты адал

махаббат қана жеңетінін” (Ф. Шиллер) айдай әлемге тағы мойындатқан осынау қаршадай қазақ қызының желтоқсан дауылында шыңдалған асыл махаббаты алдында, білесіз бе, түрменің тас қабырғалары да бөгет бола алмады. Дәл солай. Олар 1988 жылғы қарашаның 14-інде заңды түрде некеге тұрды. Тәтті түс секілді, елес боп қалған сондағы неке кию сәтінде абақтыдағы қызметші әйелдердің дабырласып, екі жасқа шашу шашқаны да Шолпанның есінде. Қызығына тоймас бұл жалғанның аз ғана қуанышын көпсінгендей ерлі-зайыпты атанған аса қымбат минуттардан соң Жамбылды автомат асынғандардың қайыра алып кеткенін де ұмытқан жоқ. Сол сәтте жүрек тұсының шымырлап қатты сыздағаны, оның да, өзінің де қимастықпен бір-біріне қайта-қайта қарай бергені, ұмтыла түсіп бөгелгені, бәрі-бәрі есінде...

Екеуінің ғана емес, ондаған, жүздеген қыз-жігіттің тағдырын тәлкекке салған ол күндер қалай ұмытылсын?..

Шолпан әңгімесін үзіп-жұлып аяқтағанда, іштей толқыған мен қарсы алдымдағы талдырмаш арудың рухы сәт сайын биіктеп-асқақтап бара жатқанын, оның бойынан батылдық, батырлық іздеуім де бекер емес екенін сезіндім. Гүлдей үлбіреген нәзіктіктің астарында жай көзге көрінбейтін осыншама алуан-алуан қасиеттер тұнып жатыр деп кім ойлаған?

Екеуіміз де үнсізбіз...

Сырттағы нөсер жанбыр әлі толастамапты. Төпеп тұр. “Аспанның түбі тесіліп кеткен бе бұл?” – деп есікке таяу бұйығып отырған бір бойжеткен сыртқа көз салды да:

– Ой, депутат ағайлар келе жатыр, – деді абдырап.

Бәріміз сыртқа ұмтылдық. Есік алдында жастардың төрт күннен бері сарыла күтіп жүрген “меншікті” депутаты Акуев пен белгілі жазушы (ол да депутат) Әбіш Кекілбаев келіп тұр екен. Үп-үлкен адамдарды әбігерге түсіріп қойғандарына қымсынды ма, жоқ әлде әбден суға малшынған түрлеріне шын жаны ашыда ма, бірнеше қыз оларға қолшатырын қатар ұсынды.

– Рахмет айналайын! Сендерге жақсылық хабар әкелдік, – деді Әбіш аға бұйра шашынан көктемгі жаңбырдың күміс тамшылары домалап. Сосын төс қалтасынан мына қағазды суырып алып, бәрі естісін дегендей дауыстап оқи бастады:

АНЫҚТАМА

1990 жылы 18 мамырда Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Президиумы Қазақ КСР Жоғарғы Соты қылмыстық істер жөніндегі сот коллегиясының 1987 жылғы 16 маусымдағы үкімін өзгертті. Т. Тәшеновтың жазасын он жылға дейін, Қ. Күзембаев пен Ж. Тайжұмаевтың жазалары үш жыл бес айға дейін төмендетілді. Қ. Күзембаев пен Ж. Тайжұмаев қамаудан шұғыл түрде босатылады.

Қазақ КСР Жоғарғы сотының төрағасы Ж.АЙТМҰХАНБЕТОВ.

Мұны естіген сәттегі қыз-жігіттердің шексіз қуанышын, бірін-бірі құшақтай сүйгенін, құттықтағанын бәрін-бәрін көре тұрып, мен көзіммен Шолпанды іздедім. Өне! Киіз үйдің керегесіне сүйеніп ол үнсіз жылап тұр екен...

Арада жиырма күндей уақыт өтті. Алматыдағы Кино үйінде өтуге тиіс бір бейресмилер мәжілісіне қатысу үшін, айтылған уақыттан сәл ертерек келгенмін. Есіктен енгенім сол еді, үстінде көгілдір көйлегі бар Шолпан қарсы жолыға кетті. Қасында бойы теректей қара торы жігіт жүр.

“Мұнысы кім?” дегендей сұраулы жүзбен тосылып қалсам керек, сұңғыла қыз ойымды сезе қойып, күліп жіберді:

– Танысыңыз, аға, – деді сосын еркелей тіл қатып. – Жамбыл ініііз осы...

16 шілде, 1990 жыл.

3. “ҚҰЙЫНҒА” ТҮСКЕН ҒҰМЫР

**Әділдік жоғалған кезде адамдар
өмірін мәнді ететін ештеңе де
қалмайды.
(И. КАНТ).**

Ол тірі қалғанда ақын болар ма еді?..

1986 жылдың 31 желтоқсаны. Қазақ қаламгерлерінің қара шаңырағы – Жазушылар үйінің мәжіліс залы. Ине шан-шар бос орын жоқ. Әдебиет әлеміне аты мәшһүр аузы дуалы ақсақалдарымыздан бастап, осынау қасиетті шаңырақтың

табалдырығын енді ғана аттаған сарыауыз талапкерлерге дейін осында. Бейнеті мол, зейнеті аз жазу-сызу өнеріне үш қайнаса сорпасы қосылмайтын, бірақ “олай жазыңдар, былай жазыңдар” деп нұсқау беруді жаны сүйетін әкімшілік қызметтегі кейбір ағайындардың да төбесі көрінді. Президиумда – игі жақсылар. Дәл ортада ұшатын бүркіттей қомданып, жанындағылармен күле сөйлесіп, қалың қасты, тар маңдайлы, толықтау келген отағасы отыр. Бұл кісіні – республика партия ұйымын басқаруға Орталықтан келген жаңа хатшы – Геннадий Васильевич Колбинді мынау көпшіліктің бүгін алғаш көруі еді.

Жылдар бойы қалыптасып, бұлжымас ережеге айналған ежелгі әкімшілдік-әміршілдік дәстүр бойынша, республиканың жалғыз билеуші партиясына жетекшілік жасайтын көсемнің еш қиналмастан-ақ бірден барлық әкімшілік-басқару жүйелеріндегі маңызды, негізгі тұтқаларды иеленіп, сол арқылы көп ұлтты жергілікті халықтың тағдырын шешуде шексіз мүмкіндікке ие болатынын жақсы білетін қазақстандықтар бұл жолы сырттан келген (21-ші) басшысын қалай қарсы алғанын, тәптіштеп жату артық болар. Әйтеуір, сол кісінің келуіне орайлас бұрқеткен, жалпақ әлемді дүр сілкіндірген әйгілі желтоқсан оқиғасының шарпуы әлі басылмаған кез еді. Алматының көшелеріндегі қос-қостан күшейтілген күзет патрулі өз алдына, сол желтоқсан оқиғасына тағдыр айдап кездейсоқ қатысып калған пікірі “өзгеше” қыз-жігіттерді жаппай “аулау” шұғыл жүргізіліп жатқан-ды. Жастарды жұмыс орындарынан қудалап, өздері тұрған жатақханаларынан, үйлерінен түнде немесе таң алдында, елең-алаңда ұстап әкету, көршілерінің көзінше жабық машинамен алып кету – үйреншікті нәрсеге айналған еді. Бірақ, мінбеге шығып сөйлеген шешендердің көпшілігі бұл оқиғаның түпкі себептері жайында жақ ашып ештеңе айта қоймайды. Ол үшін, әрине, қазір ешкімді де кінәлауға болмас. “Сақтықта қорлық жоқ”, “Сақтансаң сақтаймын...” деген сияқты сан қырлы мәтелдерді санасына сіңіріп өскен біздің жасқаншақ ұрпақтан ол күні көзсіздікті талап ету – “Жалаңаш қолмен неге от ұстамайсың?” дегенмен бірдей еді. Десе де, жалаңаш қолмен от ұстай алатын жүректі ағаларымыз да аз емес екен арамызда. Қоянның жымы секілді шым-шытырығы

көп желтоқсан оқиғасына тым асығыс және ұшқары баға берумін үзілді-кесілді келіспейтіндіктерін білдіріп, ел басқарудың колбиндік әдісіне ашық қарсы шыққан қарт қаламгерлер – Жұбан Молдағалиев, Әзілхан Нұршайықов, Сафуан Шаймерденовтың сөздері мірдің оғындай еді. Әсіресе Жұбан ағаның терең теңіздің түбінен жел толқытып шығарған асыл тас секілді мөлдір де мағыналы, ауыр да ащы, жүрек ауыртар ой толғанысы сондағы бір қауым елдің көңіліндегі сырын дөп басты.

Ол мінбеге көтерілгенде қозғалақтап отырған қалың жұрт сілтідей тынған. Ақын асықпай ұзақ сөйледі. Ешкімнің беделіне де, шен-шекпеніне де қараған жоқ. Әділін айтты. Ақиқатын айтты. Туған халқына деген шексіз махаббатымен сол халықтың ұл-қыздарын адал көңілмен сүйе білген өзіне ғана тән мәрт мінезбен республика басшыларының көз алдында жылдар бойы қордаланып қалған мұңымыз бен мұқтажымыз, сорымыз бен сорлылығымыздың арғы-бергі тарихын ақтарды. “Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ”. Алдымен улы өрмекшінің торы секілді қоғамымызды жайлап алған коррупцияны, халықты қандаладай сорып, табан ақы, мандай терімен суарылған адал еңбегін қанап отырған тойымсыз тоталитарлық жүйені айыптады. Сосын, сол жүйенің сойылын соғып, мүддесін қорғауға жан-тәнімен тырысып бағатын әскери-партиялық басқару-бақылау аппаратының билікті уыстан шығармау үшін неден де болса тайынбайтын екіжүзділігін әшкереледі. “...Мені мына мәселелер толғандырады, – деді ол өзегі өртеніп. – Өкімет органдары тәртіпті қалпына келтіруге көмек көрсетуге шақырғандардың және жуасытушы құралдармен қаруланғандардың барлығы етегіне намаз оқыған интернационалист екеніне біздің көзіміз жете ме? Олардың арасында тәртіпсіздікке қатысушыларды ызаландырып, ашындыру үшін жағдайды пайдаланған және соның салдарынан ұлтаралық алауыздықты қоздырған жаны да, қолы да таза емес адам болмады ма екен?! Көзімен көргендердің айтқанындай 17 – 18 жастағы қыздарды шашынан сүйрей сабаған солар емес пе екен?..”.

Өрбір аттаған қадамыңды аңдап баспасаң, аяғыңнан шалып түсуге әзір тұрған сол алмағайып күндері ұлтшыл атанамын-ау деп қаймықпастан “Мен – қазақпын!” деп айдай әлемге жар салып, жалындай айбарлы ақынның ашынған

үні, ақылға шақырған аталы сөзі өңі түгіл, түсінде көрмеген алып республикаға ғайыптан топ ете түскен Геннадий Васильевичке ой салса керек еді. Амал не, олай болмады. Өзге дегенде өзегін жұлып беруге әзір мәрт те жомарт, төбесі шошайған біреу көрінсе “Қырықтың бірі – қыдыр” деп, жалғыз ешкісін қонағасыға шалатын ақ көңіл халықтың, тіріде ешкімге есесін жібермейтін намысқой халықтың күрделі де иірімі көп кешірімпаз мінезін ұғыну – кездейсоқ бәдәуиге қиын еді. Сондықтан да ол: “Бәрі жақсы болады. Бек алаңдамаңыздар” деп оңай құтылғысы келді. Қазақтың ұғымында ақынды алдау – сөз құдіретін қадірлеп өскен қалың елді алдаумен бірдей екенін ол қайдан білсін.

Расында да, екі арада апта өтпей-ақ жаңа жылдың 7 қаңтары күні астанадағы жоғарғы оқу орындарының ректорлары мен бастауыш партия ұйымдарының хатшыларын шұғыл жинап алып, әңгіме өткізген Г.Колбин ақын-жазушылар алдында берген бұл уәдесін ұмытып та кетті. “Оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудағы өрескел ағаттықтар, кадр саясатындағы қателіктер студенттер ортасының дүниетанымдық көңіл-күйіне теріс ықпалын тигізуде, – деді ол қатуланып. – Бұл жастардың кейбір бөлігінің правоға қарсы бұзақылық (?) әрекеттер жасауына әсерін тигізді. Қазіргі кезде тиісті органдар тәртіпсіздік ұйымдастырушыларды анықтауда, жоғары оқу орындарының партия, комсомол ұйымдары оларға қатысқан адамдардың жауапкершілігін қарауда”. (ҚазТАГ материалынан).

Ал демонстрацияға қатысқандардың жауапкершілігі қалай қаралғанын желтоқсан оқиғасын зерттеген комиссия қорытындысынан өздеріңіз білесіздер: партия қатарынан 55, комсомолдан 758 адам шығарылды. 210 коммунист партиялық, 1164 БЛКЖО мүшесі комсомолдық жаза алды. Бұдан басқа әкімшілік жолмен 707 адам жазаланып, 1400 адамға тәртіп қорғау органдары тарапынан қатаң шара қолданылды. Ал, 99 адам Қазақ КСР Қылмыстық кодексінің 60-шы (ұлттық және нәсілдік тең праволылықты бұзу) және 65-ші (жаппай тәртіпсіздік) баптары бойынша сотталды, ит-жеккенге айдалды. Оның екеуі өздеріңізге мәлім ату жаза-сына кесілді. Ең жоғары жазаға іліккендердің бірі Алматы архитектура құрылыс институтының бірінші курс студенті Қайрат Рысқұлбеков еді.

Совет өкіметі орнағалы бергі қылмыстық заңдар тарихына бір сәт зер салсақ, ату жазасы – біздің елімізде екі рет тоқтатылып, екі рет қайта енгізіліпті. Алғашқы жолы сонау 1920 жылы Азамат соғысының соңына таман қырғын күресте Қызыл Армияның ақтарды талқандап, жеңіске жетуіне орай енді адамдары қырып-жою қажеттілігі жойылған соң Ленин Джержинскийге жаппай террордан бас тарту және өлім жазасын тоқтату туралы нұсқау берген көрінеді. Алайда ол нұсқау іс жүзінде орындалмады. Мезгілсіз көз жұмған революция көсемінің осы бір гуманистік ұсынысын Сталин өз бетінше бұрмалап, заң органдарына өлім жазасын қолдануға қайта рұқсат берді. Мұны кейінірек “жапондық, немістік, троцкишiлдік агенттердің зиянкестік, бүлдірушілік және шпиондық істерін” әшкерелеуде партия белсенділері мен НКВД өкілдерінің өз “күресінде” қалай тиімді пайдаланғанын 30-шы жылдардың ақтаңдақтарынан білеміз. Бір ғана мысал. Партияның 1934 жылы болған XVII съезінде өзіне қарсы дауыс бергені үшін Сталин делегаттардың көпшілігін (яғни, осы съезде сайланған Орталық Комитеттің 133 мүшесі мен 98 мүшелікке кандидатты) атқызып жіберді. Иә, атқызды! Үлкен-кіші мен кәрі-жастың рухын түсіріп, үнемі көзге көрінбей үрей шашып тұратын бұл жаза Ұлы Отан соғысының аяғына дейін сақталды. Отқа айдаса отқа түсетін, мұзға айдаса мұзға түсетін көнбіс, жаны сірі кеңес халқының төрт жылға созылған ауыр бейнет пен тауқыметтен кейінгі жылап көріскен жылымық кезеңде аз ғана уақыт ес жиюына мүмкіндік берген генералиссимус-“патша” 1950 жылы контрреволюциялық қозғалысты ауыздықтауға қажет деген желеумен мылтық ұңғысын тағы да жұртқа қаратып қойды. Рас, кезінде, саяси оқиғаларға толы аумалы-тепелі заманда (қоғамдық атмосфераны тазартып отыру үшін) және мемлекетке қауіп төндiрген қандыбалақ қылмыскерлердің кейбір шектен шыққанын халықтан біржола аластап отыру үшін ату жазасы қажет-ақ болған шығар. Бірақ, қазір заман басқа, адам басқа емес пе? Адамзат санасы өскен, қайта құру мен демократияландырудың үшінші жылына аяқ басқан тұста бой көтерген желтоқсан оқиғасына қатысушылардың да жөні басқа еді. Жариялылық жаңғырығына елітіп, аңғал сеніммен

алаңға шығып қалған бейкүнә қыз-жігіттерге жаппай террор әдісін қолданатындай олар “контрреволюционерлер” емес қой. Тіпті де олай емес. Олар – кез-келген өркениетті елдердегі саналы азаматтар секілді конституция белгілеген адами құқын пайдаланғысы келген, бірақ, сол үшін аяусыз соққыға ұшыраған бүгінгі жас ұрпақтың өкілдері еді. Мәңгілік алданған бейкүнә ұрпақтың өкілдері! Бәлкім енді, оларды социализм мұраттарының болашақта жүзеге асатынына, әлеуметтік әділеттіліктің КСРО-да (егер одақ сақталса) орнатылатынына ешқашан сендіре алмассыздар. Себебі, жаңа құрылған “Желтоқсан” ұлттық демократиялық партиясының айналасына шоғырлана бастаған жастардың көпшілігі бақыт пен бостандықты тек Қазақстанның біржола тәуелсіздік алуымен ғана байланыстырады. Ал оларды мұндай шешімге итермелеген – өмір шындығы. Ақиқаттан алыс кете алмайсың.

Бұл күнде екінің бірі қолына алып қарай бермейтін Қазақ КСР-і Конституциясының 48-і бабына үңіліп көріңізші: “Халық мүдделеріне сәйкес және социалистік құрылысты нығайтып, дамыту мақсатында Қазақ КСР азаматтарының сөз, баспасөз бостандығына, жиналыстар, митингілер өткізу, көше шерулері және демонстрация бостандығына кепілдік беріледі” деген жолдар жүрегіңізге қалай жылы тимес. Бірақ қағаз жүзіндегі бұл өлі заңдарды Мәскеуде отырған ағайындарымыз құрметтемек түгіл, жұмсартып айтсақ, көзіне де ілген емес. Әлі күнге сол Орталық өзінің империялық астамшылық пиғылынан бас тартпай отыр. Жетпіс жыл бойы аңсай күткен егемендік туралы декларациямыздың ресми мойындалмауы – осының айғағы.

Өткен ғасырда патша миссионерлерінің белсенді өкілдері Сперанский мен Ильминский қазақ даласындағы отарлау саясатының заңды құрамдас саласы ретінде оқу-ағарту жұмыстарын барынша біржақты жүргізуге күш сала келіп: “Ауылдарда, старшындарда “ауыл мектебі” деген бүркеншік атпен мектеп ұйымдастырып, бірте-бірте олардың санын көбейтіп, алғашында қазақтардың көңілін табу үшін оларға қазақ мұғалімдерін жіберу керек. Оларға міндетті түрде орыс оқуын оқытып, балалармен орысша сөйлеуді тапсырып, қазақ әрпін қандай жағдайда болмасын қолданбау, сөйтіп қазақ кітабын оқи алмайтындай жағдайға жеткізу ке-

рек. Бірақ оны заң ретінде қолданбаған жөн... Солай болған күнде қазақтың оқуын тез жоюға қол жеткіземіз. Және орыс оқуын ғана оқытамыз. Содан кейін арнайы (шешуші) Заң шығарылуға тиіс. Сол арқылы қазақтарды әр қонысқа бөліп-бөліп тастап, оларды крестьяндарға айналдырамыз” деген мазмұндағы құпия хатты (Т.Жұртбаев. “ҚӘ”, 18. 08. 89 ж.) Мәскеуге жолдаған екен. Көріп отырғандарыңыздай ақ патшаның ақ жүрек орындаушылары ғайыптан тіріле қалса “қазақ кітабын оқи алмайтын” шала сауатты, дүмбілез қара домалақтардың көбейгенін көріп, өздерінің арманы жүзеге асқанына шексіз қуанар ма еді, кім білсін? Әйтеуір, солар белгілеп берген отарлау саясатының шырмауынан қанша бұлқынсақ та шыға алмай отырғанымыз – ақиқат.

Ал, бұлқынған сәтте қандай күйге ұшырағанымыз тағы да жұмбақ емес. “Ұлтшыл, нашақор, бұзақы” айдарын арқалап, аз-кемі жоқ төрт жыл жүрдік. Мұндай озбырлық пен өктемдікке көнгісі келмеген жастардың Қазақ КСР Конституциясы аясындағы іс-әрекетін яғни, ой-пікірін ашық білдіруге еркі бар тең праволы азаматтардың заңды шеруін басып-жаншу үшін орталықтың әкімдері 7618 әскер (милицияны қоса есептегенде), 15 БТР, 10 мыңдай жұмысшы жасақшысын шығарды! Нәтижесінде КСРО Ішкі істер министрінің орынбасары генерал-полковник Б.Елисов, КСРО Бас прокурорының орынбасары О.Сорока, КСРО Мемлекеттік Қауіпсіздік комитеті төрағасының орынбасары Ф. Бобков және Қазақстан КП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Г. Колбин басқарған әскери-партиялық ұйым (ресми түрде штаб) қарусыз қыз-жігіттерді ойсырата “жеңді”. Оған қоса республика юстиция министрінің сол кездегі бірінші орынбасары И. Тетеркин, республика прокурорының орынбасары А. Ефимов сияқты “шаш ал десе бас алудан” тайынбайтын жергілікті атқамінерлеріміздің ерекше белсенділік танытқанын қалайша ұмытамыз? Жүздеген жас ғұмырдың болашағын тас-талқан етіп жойған “Құйын” операциясының жалғасы ретінде жүргізілген жазалау науқанының өте қысқа мерзімде аяқталуын қамтамасыз еткен нақ осы екеуі еді. Өйткені, прокуратура, юстиция, сот органдарының бірінші басшыларының ұлты қазақ болғандықтан да Колбин оларға сенімсіздікпен қарады. (Тағдырдың жазмышын қойсаңызшы: бүгінде сол қазақстандықтар атынан КСРО

халық депутатының мандатын иеленіп, Мәскеуде алшаң басып жүр-ау). Сыртқа сездірмесе де, қазақтардан іштей қауіптенетінін оның мына әрекетінен-ақ аңғаруға болатын еді. Желтоқсан оқиғасына қатысты қылмыстық істерді тергеуге тікелей жетекшілік жасау Тергеу басқармасының бастығы, республика прокурорының орынбасары А. Мызников пен Тергеу бөлімінің бастығы В. Волтуновқа тапсырылды. Ал, заң органдары мен арадағы байланысты үйлестіріп, соңғы мәліметтерді Колбинге жеткізіп отыру міндеті Орталық Қомитеттің әкімшілік бөлімінің меңгерушісі В.Ефимовтың еншісіне тиді. Осындай жан-жақты қысымға алынып, ең жоғарғы басшылықтың қырына іліккен жергілікті сот мүшелері тыпыр ете алмады. Сондықтан да, олар әділетсіздіктің небір сорақы түрлеріне көз жұмып қарауға мәжбүр болды. Мәселен, А.Мызниковтың желтоқсан оқиғасын тексеру мен тергеу жайында жоғарыға біржақты әзірлеген шолу анықтамасында пайдаланған тұжырымдар сол күйінде тергеушілер бекіткен айыптау қорытындылары мен сот шығарған үкімдерге еніп кеткен. Жаңа басшының нені аңсап отырғанын ұшқырлықпен сезінген кейбір әділет “сақшыларының” ойында көрініп қалу ниеті де байқалды. Соның бір дәлелі ретінде, студент Қ. Рахметовтың республика Жоғарғы Сотына 4-ші қаңтарда түскен қылмыстық ісінің бір күнге де кешіктірілместен, сол күні қарауға жіберілгенін айтуға болады. Қазақ радиосының қызметкері Х. Қожахметовтың Алматы қалалық сотына 7-қаңтар күні түскен ісі де осындай ерекше “ілтисапқа” ие болды. Сот алдына барғандардың алды ату жазасын арқалап, арты еңбекпен түзеуге, қара жұмысқа кесіліп жатты.

Мұның бәрін тәптіштеп жазып отырған себебім, ең жоғары үкім шығарылған демонстранттың бірі – Қайрат Рысқұлбеков мұның бәрінен де бейхабар еді. Қатардағы қарапайым жұрт үшін мәңгілік жұмбақ күйінде қалатын жоғарғы партия басшылығындағы ішкі-сыртқы ахуал да, билік жолындағы олардың құйтұрқы күресі мен тартысы да, орталықтың халықпен “ойыны” да, бәрі-бәрі, әрі-беріден соң төбесінен төніп тұрған әділетсіздік қылышының жарқылы да бірінші курс студентінің өресі жете бермейтін аса күрделі құпия әлем еді. Сұрқия әлем болатын...

Қайрат астана халқы жаңа жылды қарсы алған алғашқы күні ұсталды. “...Мені өткен жылдың желтоқсан айының 18 күні Фурманов пен Абай көшелерінің қиылысқан жерінде ертеңгі сағат 9.30-да түсіріп алынған фотосурет арқылы үстіміздегі жылдың бірінші қаңтары күні қамауға алды” деп жазды прокурорға берген түсініктемесінде ол.

Комиссия қорытындысынан:

“Көптеген қылмыстық істерді зерттеу барысында қылмыстық процессуальды заңның талаптары өрескел бұзылғаны анықталды. Адамдарды “тану” оперативтік жолмен алынған фотосуреттер арқылы жүргізілген. Жасақшы куәлар мен әскери қызметкерлердің, милиция өкілдерінің берген түсініктерінен байқалғандай оларға фотоальбомдар көрсетіліп, алаңда болған көпшілік арасынан қажетті “бұзақыларды” тану туралы өтініш жасалған. Бұдан кейін куәнің “танығаны” туралы арнайы протоколдар толтырылған. Мұның өзі – қосымша куәларсыз алынған айғақтардың заң тармақтарына еш сай келмейтінін былай қойғанда, тану критеріі ретінде адамдардың ұлттық ерекшеліктері мен белгілі бір киім үлгілері ғана есепке алынған. Қазақ КСР Қылмыстық кодексінің 60, 65-ші статьяларымен айып тағылған Б. Мергенованың, Қ. Рысқұлбековтың тағы басқалардың ісінде осы кемшіліктер бар”...

Қылмыстық істерді жүргізу ережелерінің өрескел бұрмалануы ең алдымен, адам тағдырына қатты әсер ететінін ескерсек, айыпталушының немесе күдік көлеңкесі түскен кез келген пенденің болашақ өмірінің қандай күйге ұшырайтыны, алдағы тағдыры алғаш айтылған тұжырымға тікелей қатысты болмақ. Сол бір күндері 30-шы жылдардағы НКВД-ның іс-әрекетін еске салатын қырғын асыра сілтеушіліктің салдарынан сотта күлкілі (күлкілі емес-ау, жылайтын) оқиғалар да болып жатты. А. Галанов деген бір куә өзі фотосурет арқылы “таныған” Е. Жолболдинді оның қасындағы Мұқашевпен шатастырса, екінші бір куә оны Мәженовпен шатастырады. (№ 27823 іс, 78-бет). Сондықтан Қайрат Рысқұлбековтың да тек фотосурет арқылы қамауға алынуы бұл істің әу бастан-ақ шикі айғақтарға негізделгенін аңғартатын тәрізді.

“Иә, мен сіздерден еш жасырмаймын, мен 1986 жылы 18-і күні алаңға бардым... Тек қана ол жерге барған себебім, бар мақсатым, біріншіден, ол жерде не болып, не істеп, не қойып жатқанын өз басым, көзіммен көру болды, – деп жазды үй-ішіне жолдаған ең соңғы хатында ол. – Екіншіден, алаңда қазақтың уыздай жас қыздарын ұрып-соғып, өлтіріп жатыр дегенді елден естіген соң, өз басым қолымды жайып “күл болмасаң, тұл бол” деп отыруға еркектік ар-намысым жетпеді. Ер қатарында, ер қара боп, саны бар сапасы жоқ боп, ербеңдеп жүрген намыссыз еркек мен емеспін. Құдайға шүкіршілік, кеудемде нағыз ерге лайық намыс баршылық. Оның үстіне, “Қыздың жолы жіңішке” деген. Менің түсінігімше, әйел адамға ер адамдар тұрмақ, аң екеш аңдардың – хайуандардың еркегі де – ұрғашысына мүйіз болмаса, тұяқ көтермейді. Ал біз – бәріміз де аң емес, адамзаттың ұлы – адамбыз... Міне, қысқаша айтқанда осындай түсінікпен, әйел затына ер болып, өз қол ұшымды беріп көмектесуге, оларды арашалап, қорғау үшін барғаным рас. Сол жерде қолымнан келгенінше бар көмегімді бергенім де рас. Ол үшін әлі күнге дейін өкінбеймін, керісінше үлкен мақтаныш тұтамын. Бірақта, бір құдай өзі куә, адам баласын өлтіргенім жоқ! Мұндай айуандық жасаудың өзі, сормаңдай менің қолымнан келмейді. Еш уақытта, ешқашанда... Ал, әйел затына айуандықпен қол көтеріп, шашынан тартып, көкпарша сүйрегені үшін милицияны ұрып-соққаным рас. Ол адам күні бүгінге дейін аман-есен, зыр жүгіріп жүр. Өз қолымнан жасаған бір теріс қылық, бар қылмысым осы ғана...”

Ақтық демі таусылғанша осы айтқанынан танбаған жиырма жасар қайсар жігіттің тергеуде өзін еркін ұстауы, тағылған айыптарды қасарысып мойындамауы республикалық прокуратураның тергеу бөлімінің бастығы А. Дубаевтың жүйкесін жұқартқан болар. Ол республикалық МҚК (мемлекеттік қауіпсіздік комитеті) түрмесінің № 7 камерасында отырған Қайраттың қасына П. Весельев деген баскесер жансызды жіберген. (Рыскүлбековтың 1987 жылы 8 тамызда республика прокурорына жазған арызынан). Ілікпес, қайсар студентті қорқытып, үркітудің бұл алғашқы әліпбиі емес пе екен? Осы кезде іргелес камераларда тағдырлас үш

айыпкер отырғанын, ал арада біраз күн өткен соң (25 мамырда) тағы бір жігіт қосылып, барлығы бесеу болып сот алдына баратынын, сөйтіп, ең басты айыпкер ретінде өзі жауап беретінін ол сезінді дейсің бе? Әй, қайдам...

– Мен мәселен, өзіммен бірге сотталғандардың ешқайсысын бұрын таныған да, білген де емеспін. Оларды тергеу барысында ғана көрдім, – дейді бесеудің бірі Жамбыл Тайжұмаев кейінірек. Мен онымен 1990 жылдың маусымында Алматыда кездестім.

Олар кімдер еді? Есімі аталған Жамбыл ол кезде Алматы энерго-құрылыс техникумының 3-курсында оқитын. Қамауға қаңтардың 21 күні алынып, 15 жылға сотталды. Ал, екіншісі – Түгелбай Тәшенов сонау Қарақалпақстаннан келіп, “Алматаоделстрой” тресінің құрылыс-монтаж участкесінде ағаш шебері болып жұмыс істейтін. Қамауға 24 желтоқсан күні алынып, 15 жылға кесілді. Үшіншісі – Қайыргелді Күзембаев, “Алматапромстрой” тресінің дәнекерлеушісі еді. Қамауға 7 қаңтар күні алынып, 14 жылға кетті. Төртіншісі – Ертай Көпесбаев, Алматы архитектура құрылыс институтының 1 курс студенті болатын. Сотқа дейін ол қаладан ешқайда шықпау туралы қолхатпен жүрді де, сот залында бірден қамауға алынып, төрт жылға кесілді. Байқап отырсыздар, бұлардың абақтыға түсу тағдыры ұқсас болғанымен, әрқайсысының ұсталу мерзімі әрқалай екені көп нәрсені меңземей ме?..

Жә, олардың Тәшеновтен басқасы қазір бостандықта, кеуделерінде шыбын жаны бар – тірі пенде. Тірі адам тірлігін істемек. Тәуекелдері жетсе, әлі-ақ өздерінің аққарасын анықтар. Үміт арталық. Сонымен бірге бұл фәниден өкінішпен аттанған марқұм Қайратты да ұмытпайық. Қол ұшын берелік. Кеш те болса...

* * *

Ол тірі қалғанда ақын болар ма еді? Мына бір жолдарға құлақ түріп көріңізші:

Әкетай-ау, пайғамбардай жасың бар,
Туа бермес Сіз секілді асылдар.
Қартайғанда жүрегінді қаралап,
Кесір болды-ау, біз секілді масылдар!

Айналайын, қарындасым, қарағым,
Сіздерге кім бұл өмірде тең келер?
Сүмірейіп сот алдында отырған,
Бауырыңды енді кімдер есіркер?

Айналайын, қарындасым, қарағым,
Қолда кісен, мен айдауда барамын.
Қайғы жетіп, азап тартқан ағанды,
Айтшы, жаным, қандай жанға баладың?

Айналайын, інішегім, құлыным,
Сені ойласам үзіледі жұлыным.
Сенің ерке, ақ жүзінді көре алмай,
Кетіп барам мен айдауда, құлыным!

Бұл – Қайраттың “Өкініш” атты өлеңінен үзінді. Лүп-лүп соққан балаң жүректің, өмірге құштар ыстық жүректің соңғы лүпілі. Жан сыры. Соңғы үміті. Өкініш пен өтініш... Өмірде өз кінәсіздігіңді сезіне тұрып, әлдебіреулердің мүлт кеткен қателігі үшін, әсіресе ел басқаруда үміт артқан үлкенді-кішілі саясаткерлердің желтоқсан дүрбелеңіне алып кеп тіреген шалыс қадамы үшін құрбандыққа шалынудан артық өкініш бар ма? “Ашиды жаның, қайнайды қаның...” Ғасырлар бойы “бұратана” атанған халықтарға қарсы бүркеме жүргізіліп келген империялық қамқорсудың іріп-шіріген жамылғысын сыпырып алған, қайран желтоқсан? Аяз қарыған күндер мен түндер... Несін жасырайық, жаңа басшымен ілесе келген басқару аппаратының лаңы да аз болған жоқ. Бір ғана мысал, Қазақстан КП Орталық Комитетіне 1986 жылы 17 мың 233 шағым хат түссе, Колбин басқарған алғашқы төрт айдың ішінде-ақ (1987 ж) 23 мың 880 шағым-хаттың түсуі “Құйын” салған ойранның екпінін танытса керек. Бір-бірінен асып түсіп, Колбинге жағынғысы келген бастықтарына қарсы бас көтерген жас “ұлтшылдардың” меселін қайтарып, оның үстіне жауқазын жариялықтың уыз кейпін аяусыз жасқап қою үшін ірі бір, үлкен құрбандық керек еді. Ол Қайрат па, жоқ басқа біреу ме, көздері қарауытқан олар үшін бәрібір еді.

Күнәдан таза басым бар,
Жиырма бірде жасым бар,
Қасқалдақтай қаным бар,
Бозторғайдай жаным бар.
Алам десең, алыңдар!
Қайрат деген атым бар,
Қазақ деген затым бар.
“Еркек тоқты – құрбандық”
Атам десең атыңдар!

– деп (“Ақтық сөз”) пешенесіне жазылған аз ғана ғұмырының соңғы сағатына дейін мынау алдамшы дүниеден рахым күтіп, күдерін үзбеген сұңғыла жігіттің көңілі осыны – кім үшін, не үшін мерт болуға тиіс екендігін біртіндеп сезе бастаған сияқты. Өзіне бағытталған оқ – кәнігі қылмыскерлерге емес, тығырыққа тірелген қоғамның бар шындығын басқаша түсінетіндерге, яғни саяси “теріс көзқарастағыларға” арналғанын аңғарды ол. Сол себепті, Қайрат болмаған күнде де алаңда ұсталған кез-келген жігіттің “ұлтшыл” атанып, осы кепті киюі ғажап емес еді. Бұл – партиялық заказ бойынша ұйымдастырылған саяси спектакль болатын.

“Қазақ әдебиетіндегі” (10. IX. 89) “Желтоқсан жаңғырықтары” атты мақаладан кейін мен өте көп хат алдым. Солардың арасында алаңдағы алапатты көзімен көріп, небір катігездіктерге куә болғандар аз емес еді.

“18 желтоқсан күні таңертеңгі сағат сегіз шамасында алаңға бардым. Онда кісілер көп екен. Мир және Ти-мирязов көшелерінің қиылысындағы 2-ші аппараттық-студиялық комплекстің (АСК-ның) қасында тізіліп милиция қызметкерлері тұрғанын көрдім. Олардың қолдарында бір-бір тақтай бар еді. Ұзындығы екі метрдей, көбісінің шегелері майыстырылмаған. Өз ойым (оған күмәнданбаймын) милиционерлер әлгі тақтайларды сол жердегі құрылысты қоршаған қоршаудан бұзып алған секілді, себебі бәрі жасыл сырмен сырланған екен. Ал қоршаудың әр-әр жері үңірейіп қалыпты... Сағат 23 шамасында 2-ші АСК-ның қасына тағы бардым. Кенет сол жерден шүйіркелесіп тұрған бес-алты қазақ қызының біреуін европа тектес бір милиционер шап беріп ұстап алды да, қолдарын қайыра бастады. Қалғандары

үркіп он-он бес қадамдай жерге қашып барды да, құрбыларын кимай қайта оралды. Олардың жалынышты, шырылдаған үні құлағымнан әлі күнге кетер емес. Мен іштей жүрексінсем де жақын барып, қоя беруін талап етіп едім, милиционер “Пошел ты на...” деп балағаттап жіберді. Осы сәт қыздар жабылып кетіп, құрбыларын босатып алды. Сосын жапатармағай жан-жаққа қаша жөнелді. Бұған ыза болған милиционер олардың тағы біреуін аяғынан шалып құлатты. (Бұл әдісті тәртіп сақшылары қыздарға қандай “шеберлікпен” қолданған десеңізші – К.Т.) Қатты екпінмен үш-төрт қадамдай жерге ұшып түскен әлгі қыз жол ернеуіндегі қырлы тасқа маңдаймен соғылды. Әп-сәтте бет-жүзін қан жуып кетті. Неше жерден “бұзақы, ұлтшыл” болсам да жігіт атым бар емес пе, менің байқамаған болып өте шығуға намысым жібермеді. Жүгіріп барып қолтығынан көтердім. Сол кезде желкемнен тиген қатты соққыдан (бәлкім, рэзеңке тоқпақ болар) көзім қарауытып кетті. Келесі сәтте жерде жаттым. Тепкінің астында. Бетіме, басыма тиген ауыр соққылар, керзі етіктер еміс-еміс есімде... Көзімді ашсам автобуста келеді екем. Бейтаныс бір бойжеткен менің басымды сүйеп, өксіп-өксіп жылап отыр. Жан-жағым түгел ыңырсыған жаралылар...” (Құрманбай Қалмұратов – жазықсыз бес жылға сотталған. Ол кейінірек Олжас Сүлейменовтың араласуымен бостандыққа шықты – К.Т.)

Міне, бар шындықты, әлі толық ашылмаған сол күннің сұмдықтарын боямасыз сол қалпында қағазға түсірген бұлардың кез келгені қажет болған жағдайда Қайраттың орнына отыратын еді. Оған орғандағылардың айла-шарғысы да жетерлік еді. Күйініш пен ашынған жан дауысы аңғарылар осынау хаттарды барынша мұқият зерттеген Мұхтар Шаханов басқарған комиссия мүшелері хат иелері мен Қ. Рысқұлбековтың ақтық сөзінің арасында жігі ажырамас бір байланыс барын байқады. Ол ұқсастық мынада – бойындағы ер азаматқа тән асыл қасиетін жоғалтпаған кез келген жігіт атаулы көз алдында қорғаныз әйел затына әлдекімнің озбырлық көрсетуіне жол беріп қоя алмас еді. Жол беру – тірідей өлім. Еркектік намысқа сын! Сондықтан да, Қайраттың ақтық сөзіне күмәндануға еш негіз жоқ. Оның қиын сәтте қиналғанына қарамастан, қыз балаға қол ұшын беруге ұмтылған ізгі ниеттен туған іс-әрекетін “қылмыс” деп

біржақты бағаласақ онда адамгершілік ардан аттағанымыз. Ал, әйел затын ол кімнен қорғады – жеті басты айдаһардан ба, жоқ әлде көк сауыт құрсанған әскерден бе – бұл басқа мәселе.

Әрине, командирінің бұйрығын орындаудан басқа еш амалы қалмаған “жәбірленуші” – милиционерді бұл арада көзге шұқып, оны айыптаудан аулақпыз. Бұйрық талқыланбайды – орындалуға тиіс. Қуыңдар деді, қуды. Ұстандар деді, ұстады. Бірақ, сот мәжілісінде А.-ның: “Қазақстан” қонақ үйінің жанында топтан жүгіріп шыққан қоңыр курткалы, жарғақ құлақшынды, таяқ ұстаған жігіт мені жазықсыз соққыға жықты”, – деуі (үкімнің 18-бетінде) қанша сенейін десең де көңілге қонбайды-ақ. Рас, оның сол жақ сегізінші қабырғасының сынғанын, ауруханада жатып шыққанын айғақтайтын сот-дәрігерлік сарапшыларының анықтамасы бар. Куәлардың айтуынша, “қоңыр курткалы” жігіттің ұрғаны да рас. Мұны Қайраттың өзі де мойындап отыр. Бірақ “Не үшін?” деген заңды сауалға милиционердің жауап бере алмағаны да рас. Сол күні білесіздер, көшеде не көп, форма кигендер көп болды. Жүз, екі жүз, үш... мың... Солардың арасынан ешкімге соқтықпай аман-есен өтіп келіп, дәл А-ның қасына келгенде Қайраттың қаны қызып, тұра шабуына не себеп болды екен? Бәлкім, өзі айтқандай “Қорғансыз қызға қол ұшын беруден” ұшқындаған намыс оты қамшылады ма екен? Әйтеуір, тегін емес...

Қайрат Рысқұлбековке тағылған, әрі жазасын ауырлатқан тағы бір үлкен айып – жасақшының өліміне қатыстылығы. Қазақ КСР Жоғарғы Сотының мүшесі Е. Грабарниктың төрағалығымен 1987 жылғы 25 мамыр – 16 маусым аралығында өткен сот процесінің үкімінде мынадай күлдібадам тіркестер бар. Мағынасын дәл сақтау үшін іс жүргізілген тілде алайық: **“Рысқұлбеков, Ташенов и лицо не установленное следствием (қарайтқан біз – К. Т.) с целью умышленного убийства народного дружинника Савицкого подбежали к нему и стали наносить ему удары в жизненно важные органы”.**_(Үкімнің бесінші беті.).

Япыр-ау, сонда тергеу барысында анықталмаған жұмбақ жандар кім? Олар неге табылмайды? Ал табылмаса, сот олардың жоғарыда есімі аталған жасақшыны жер жастандырғысы келген ниетін қайдан білген? Бәлкім, сол

жұмбақ жандарыңыз “қой терісін жамылған қасқырлар” емес екеніне кепілдік бар ма? Иә, иә, арандатушыларды айтамын. Біреуді біреу біліп болмайтын опыр-топырда ондай күмәнді жағдайлардың кездескені де рас. Мәселен № 7552 әскери бөлімге қарасты “Ф. Ж. 99-79” нөмірлі машинаны түтіндеткіш жарылғыштар мен АК-74 автоматынан атуға жарайтын оқтарға толтырып, алаңға кім, не үшін тастап кетті? (№ 31022 қылмыстық істің материалынан). Әлдекімдердің күткеніндей, бұл қарулар ақыры Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті орналасқан үйге бағытталып, атылды да... Атқандар анықталды. Бірақ, біреудің қолымен от көсеуші сабаздар сол беті зым-зия. Қайраттың ісі де осымен төркіндес. Өйткені, мыңдаған жандар ары-бері сапырылысып, лықсыған толқын секілді біресе алға, біресе кейін шегініп ию-кию боп жүргенде, бақытсыз жасақшыға басқа біреудің қолы “бата тимей, қате тиюі де” әбден мүмкін ғой. Ал, ат шаптырым алаңның күнбатыс бетіндегі “Зеленстрой” тресінің кеңсесі орналасқан үйдің терезесінен қарап тұрып, Рысқұлбековты “байқаған” куәларға келер болсақ, олардың “Қолында таяғы бар Рысқұлбеков жерге құлаған жасақшыны үш рет, Ташенов екі рет ұрды” деп шегелеп, нақтылап айтуы осы күдігінді ұлғайта түседі. Өздеріңіз ойлап қараңыздаршы, екі жақтың (демонстранттар мен әскерлердің) жаппай жұдырық сілтесуі кезінде жасақшысы қайсы, жай адамы қайсы ажырату былай тұрсын, кімді кімнің неше рет ұрғанын санап тұру қисынға келе ме? Келмейді, әрине. Тіпті, куәлардың қырағылығына күмәнданбаған күннің өзінде жүз-жүз елу қадам жерден танымайтын адамды есте сақтап қалғандарына бас шайқайсыз. Бір-біріне ұқсас дәлелдерге қарағанда “куәларға” Қайраттың (әлдекімге таяқпен сес жасап тұрған) суреті алдын-ала көрсетілмеді ме екен деген сауал пайда болады. Оның тұтқындалуына айғақ болған да осы сурет. Рысқұлбековтың бірде автобусқа шабуыл жасағандардың арасында, бірде жасақшыны ұрғандардың қатарында, енді бір сәтте “Қазақстан” қонақ үйінің қасында көрінуі, аз ғана уақыттың ішінде 9 автомашинаны өртеп, 152 машинаны зақымдап, 326 милиционерлер мен 196 әскерді жаралап ауруханаға түсіруге қатысуы қандай пері болса да, ақылға симайтын-ақ нәрсе. (Үкімнің 22-беті). Соттың сөзіне сенсек, ол мемлекетке 302644 сом (бұл да сонда) зиян

келтіріпті. Бір қызығы, бұл көрсеткіш желтоқсанға қатысты сотталушылардың барлығына да айып ретінде тағылған.

Су тисе ыдырап кететін арзан желіммен киюластырылған сапасыз өнім секілді киюы қашқан тергеу ісі мен сот барысында жіберілген бұл кілттипандардың түгелін Қ. Рысқұлбеков кассациялық тәртіппен жоғарғы инстанцияларға (республика жоғарғы Сотының төрағасына, президиумға, пленумға) жазған шағымдарында жіпке тізгендей етіп көрсетумен болды. Бірақ, алдын-ала тағдыры шешіліп қойған пақырға құлақ асатын кім бар? Сонау 1987-ші жылдың басында (қаңтардың 19 күні) қалалық сот төрағасының кеңсесінде өткізілген кеңесте Қазақ КСР Юстиция министрінің бірінші орынбасары М. Тетеркиннің “60, 65-ші баптармен жауапқа тартылғандардың бірде-бір ісі қайта тергеуге жіберілмесін, айыпкерлер қатаң жазаланысын” деген нұсқауы қолдарын жіпсіз байлаған сот, лауазым иелері өз бастарымен өздері қайғы еді. (Алматы қалалық сот төрағасының бұрынғы орынбасары Е. Қанадановтың, қалалық сот мүшесі К. Жүнісовтың комиссияға берген түсініктемелерінен). Өтірігі судай сорғалаған шала істің біреуін қатты сығымдап, сілкіп-сілкіп қайта тексеруге жіберуге әрекеттенген К. Жүнісовтың соңына Колбиннің жандайшаптарының біразы шам алып түсті. Міне, Қайраттың үні түрменің тас қабырғасында тұншығып, өзінен басқа ешкімге естілмеуі де сондықтан. Қалай болғанда да, “Суға кеткен тал қармайды”. Бұл жалғанның жақсылығынан гөрі жаманшылығын (ашаршылық, репрессия, соғысты) көп көріп, қалжыраған көнбіс халқымыздың әркімге бір жаутаңдап өскен жас ұрпағы праволық көрсоқырлықтан көп қорлық көрді ғой. Қайрат та көзі ашық, көңілі ояу, екі тілде бірдей сөйлеп, жаза алатын сауатты жігіт болғанымен, қанымызға біткен сол кемшіліктен ада емес еді. Өзіне ең қатал жаза берілуін талап етіп отырған прокуратура органдарына соншама қымбат уақытын зая кетіріп, жалбарынуы да соның салдары. 8 шілдеде жазған хатында “Қылмысыңыздың ауырлығына байланысты өлім жазасын өзгертуге негіз жоқ” деген жауап алды республика прокурорынан. Енді не істемек? Қайда бармақ?...

Кез келген өркендеген, мәдениеті жоғары дамыған елдерде мемлекеттің бірінші басшысы (президент) адамгер-

шілік гуманистік көзқарастар принципіне сүйене отырып, кездейсоқшалыс басқан жандарға соттан тыс кешірім жасауға хұқысы бар. Біздің елдің басшылары да халықаралық право ережелерін, дүниежүзі таныған үлгілерін тәжірибеде ішінара пайдаланады. Ең соңғы үміті осы екенін қорғаушысынан естіп-білген болу керек, Қайрат Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы С.Мұқашевқа “Кешірім беру туралы сұраныс” жазып, өтінішін тоғыз шумақ өлеңмен аяқтапты. (№ 2859 қылмыстық іс).

Жел кірді көңіліме жиырма бірде,
Айдады ерікке қоймай сол несібе.
Желпілдеп желдім екен мен несіне,
Түседі адасқаным, енді есіме...

Қандай сенгіштік! Қайран жастық! Өкімет басындағы құрметті ағалары түрме қабырғасында болып жатқан алуан түрлі заңсыздықтарды білмей отыр-ау, әйтпесе адам хұқын талкекке салғандарды тәртіпке шақырар еді, деп ойлау – балалық емей немене? Ықтияры болсын-болмасын Мұқашев та ондаған, жүздеген робот аппаратшылар секілді өзі өсіп-өніп шыққан әкімшілдік-әміршілдік әлемінің мүддесін қорғауға тырысатынын қайдан білсін ол. 1987 жылы тамыз айының 20-сы күні Қ. Рысқұлбековтың үкімін күшіне қалдыруды мақұлдаған қаулыға Мұқашевтың қолы қойылды. Ей, өмір-ай десеңші!

Мен не етермін, не етермін,
Мен келмеске кетермін.
Көрмеген қош бол, таңдарым,
Көре алмай мен өтермін...

Ізгілік атаулыдан күдерін үзіп, ең соңғы үміті, бар сенімі күйреген, рухани күйзелген балаң жігіттің “Ақтық сөзі” ғана қалды соңында.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1988 жылғы 23 көкектегі жарлығымен тым кештеу болса да кешірім жасалынғанын Қайрат естіді.

“...Міне, өздеріңіз естігендей ату жазасын жиырма жылға ауыстырды. Бұл әрине, біреуге қуаныш, біреуге жұбаныш,

ал біреуге азап, өз басым, бұл үшін қуанғаным жоқ. Өйткені, асыл анашым! Түсініңіші! Мен сорлының бұл тас зынданда жазықсыздан-жазықсыз еш отырғым келмейді. Он бір ай ішінде қайғы-қасіреттен жүйке тамырым әбден жұқарды. Әбден шаршадым. Сол себепті жазықсыздан-жазықсыз өз-өзімді жиырма жыл бойы қинағым келмейді...”

Комиссия құрамындағы тәжірибелі юристердің тұжырымы бойынша бас-аяғы келте қайырылған бұл хат қарғыс атқыр үкімді жиырма жылға (!) ауыстырғанды естіген сәтте ет қызуымен жазылған. Бес жүз күннен аса өлім камерасында өзегі талып, үміт пен үрей құшағында беймаза күй кешкен бейбақ сорлының енді 20 жыл отырасың дегендегі халін көз алдыңызға елестетіп көріңізші! Кейінірек 21 мамырда Семей қаласындағы түрменің 21 камерасында қаскөйлікпен қаза тапқан Қ.Рысқұлбековтің өлімін бүркемелеу үшін тергеушілер бұл хатты ең басты қорғаныс құралы ретінде пайдаланып бақты. Этаппен Қарағанды арқылы Свердлов қаласына жөнелтілуге тиіс айыпкердің бағыты өзгертіліп, басқа түрмеге тап болуы, оның қасына дәл қайтыс болардан бір күн бұрын алты рет сотталған қандыбалақ баскесер К.Власенконың қамалуы да көңілге көп күдік ұялатады. Алматыға арнайы шақыртылып осы іспен жеке танысқан юрист-эксперт, Латвия адам хұқы жөніндегі лигасының кеңесшісі В.Богдановтың айтуынша, бұл – нағыз қастандық.

“Рысқұлбековтың ісі желтоқсан оқиғасынан өрбіген барлық істердің өзегі, – деп жазды ол комиссияға берген анықтамасында. – Сондықтан да, бұған ерекше маңыз берілген. Оның тірі қалуы жүздеген жазықсыз бейкүнә адамдарға қарсы жазалау науқанын қолдан ұйымдастырып, қылмыстық процестерді көбіктен жасаған әлдекімдер үшін қауіп туғыза бастады. Ақиқатты мәңгілік құрдымға батыру – оларды құтқаратын жалғыз жол – қалайда куәнің көзін құрту еді...”

Рысқұлбековтың жұмбақ өліміне байланысты Семей облыстық прокуратурасының прокуроры Ильяшенко қозғаған істің біржақты жүргізілгенін айта келіп, Богданов тағы да мынадай күдіктерін ортаға салды. Алдымен оқиға болған жерді зерттеу талабы бұзылған, оған қатысуы міндетті түрде қажет болса да, тергеуші шақырылмаған. Куә ретінде

сондағы жазасын өтеушілер қатыстырылған. Ал, олардың түрме қызметкерлеріне кіріптар, тәуелді екені ескерілмеген. Ендеше бұл заңға қайшы. Сондай-ақ, тексеру протоколында дәрігерлік сот сарапшысы Б. Шалағаевтың аты-жөні бар да, қолы қойылмаған. Мұның өзі осы құжаттың айғақтық күшін жояды. Куә ретінде жауап алынған К. Власенконың күдіктілер санатынан негізсіз шығарылуы, Қайраттың өз жолқапшығында жаңа іш көйлегі бола тұра, моншадан соң қасындағы қылмыскердің іш көйлегін сұрап киюі де ешқандай логикалық қисынға келмейді.

Осы жолдарда жазып отырған менің де бұл пікірге алып-қосарым жоқ. Бар білетін деректеріміз осы. “О дүниеден бақыт іздеп кеткен” Қайратты батыр қылып көрсету мақсатымыз емес. Халық оны онсыз да пір тұтады. Мақсат – әділеттілікке көз жеткізу. Әрі-беріден соң, о дүниелік адам үшін шындыққа көз жеткізудің ерте-кеші бәрібір. Ақиқатқа тезірек көз жеткізу тірілерге, сонау Мойынқұмның арасындағы “Көктерек” совхозынан келіп астанадағы сот біткеннің табалдырығын тоздырып, әділет қуып жүрген інісі Талғатқа, мәңгі оралмас ғайыпқа ұшқан перзентін жоқтап Алматы мен Мәскеуге дейінгі жарты әлемді шарлаған қарт әкесі Ноғайбайға, желтоқсан жаңғырықтарынан селт етіп оянған бүгінгі замандастарына қажет.

22 ақпан, 1991 жыл.

АҚТЫҢ ОТЫН АҚЫМАҚ ӨШІРЕ АЛМАС

Жариялылық пен демократияның дендеп өмірге ене бастаған сол бір кезеңінде желтоқсан оқиғасын – жаңарудың тұғырлы сәті десе болар еді. Себебі әміршіл-әкімшіл тәртіпке қарсы бой көтерген жалынды жастарымыздың ерекше бір бұла күші, азаттық пен еркіндікке серпілісі айқын байқалған болатын. Мұны біз ерікті халық жасақшысы ретінде көшелерде қоғамдық тәртіп сақтау кезінде кезекшілік атқарған уақытта жақсы сездік. Көше бойымен сап түзеп, қолдарына “Қазақстанға ұлттық басшы керек!” деген және осы іспеттес ұрандар көтерген бейбіт жастардан біз ешқандай оғаш қимыл, дөрекі әрекет байқағынымыз жоқ. Бұған керісінше орталықтан арнайы алдырылған, мұздай қаруланған “темірдей тәртіп орнатушылар” олардың жұбына көпе-көрнеу қырғидай тиіп, берекесін кетіріп отырды. Бұл қоқан-лоққы, әрине, жастар намысына тиіп, ашындыра түсті. Осыған бір ғана мысал: 17-желтоқсан күні сағат 12 шамасында Сәтпаев көшесінің бойымен 200-дей студент Жаңа алаңға қарай бет алып келе жатқан. Қолдарында өздерінің талаптары жазылған транспоранттан басқа бөтен ештеңе көрінбейді. Олар алаңға 200-300 метрдей жақындап қалған кезде алаңды қоршауға алып тұрған мұздай темір құрсанғандардың бір бөлігі (шамамен 20-30-дай солдат) кенет жерден жеті қоян тапқандай “уралап”, құр қол студенттерге қарай лап қойды. Лезде көше бойы ойран-топыр болды да кетті. Мұндай бәтуәсіз әрі әсіре агрессивті шабуылды күтпеген жастар ығы-жығы сапырылысып, кейін қарай қашуға мәжбүр болды. Осы сеңдей соғылысты пайдаланып студенттер тобының кейінгі шебін қуып жеткен жасыл каскалы солдаттар оларды шетінен таяқпен, саперлік күрекпен құлаштап ұра бастады. Кейбіріне әскери соққы әдістерін қолданып, белден теуіп құлатуда. Онымен қоймай ұстап алғандарын шаштан сүйреп, тепкілеп алаңға апаруға әрекет жасап жүр. Мына сорақы көрініс әрқайсымыздың денемізді мұздай су құйып жібергендей қалтыратып, құйқамызды шымырлатты. Шынында, не деген айуандық еді десеңізші?! Жолжағамен кетіп бара жатқан бір егделеу кісі шыдай

алмады-ау деймін, мұрнынан қанын дірдектетіп, шашынан сүйреп бара жатқан өрімдей жас қызды арашалап алмақ болып ұмтылып еді, екі солдат жетіп барып оны дедектетіп алаңға қарай сүйрей жөнелді...

Міне, мұндай аяусыздық, қанішерлік жағдай сағат сайын жалғасып жатты. Біз қызметтен қайтқан шақта әскери жабық машинаға толтыра салған иттердің әкетіліп бара жатқанын өз көзіңізбен көрдік. Көп ұзамай ертесінде-ақ түн жамылған қорқаулар (қанішер солдаттарды басқаша қалай атауға болады) алаңда жазықсыз жастарды итке талатқанын, қала берді олардың бірталайын ұрып-соғып, машинаға салып қаладан тысқары жерлерге апарып тастағанын естідік. Бұл қатігездік әр жанның жүрегіне жазылмас жара салып кетті...

Құрбандық 17-18 желтоқсаннан кейін де жалғаса берді. Қудалау, соттау, ату жазасына бұйыру, қызметтен шығару – осының айқын айғағы. Осы бір сергелдең мен қаратүнекке толы күндерде мен де желтоқсан оқиғасының жазықсыз құрбаны болып кете бардым. Ол өзі бір ұзақ хикая, оны енді мен барынша тұжырымдап баяндауға тырысайын.

Редакцияның мазасыз жұмыс күндерінің бірінде, атап айтқанда желтоқсан айының 27-інде сол кездегі “Социалистік Қазақстан” мен “Лениншіл жас” газеттеріне шолушы болып кезекшілікке келдім.

Шолу деген сөз өз атынан көрініп тұрғанындай, газеттерде жарияланған материалдардың мазмұнды да мәнді жерлерін түйіндеп радиотыңдаушыларға жеткізу. Осы талапқа сәйкес мен сол күнгі газеттерге шолуды мазмұн ерекшеліктеріне орай қысқа беруге тырыстым. Күнделікті беріп жүрген шолу 7 минутқа шақталған, яғни машинкаға басқанда үш жарым бет болуы тиіс. Сол күнгі шолу мөлшері де осылай болды. Оны әзірлеп болған соң эфирге шығуға жарты сағат қалғанда хабарларды қабылдап алушы кезекшіге тапсырып, бірінші ауысымның жұмысына дайындық жасап отырғамын. Бір кезде кезекші шолудың 7 минут емес, бүгін 5 минут мөлшерінде болу керектігін хабарлады. Сағатыма қарасам межелі уақытқа шамалы ғана қалыпты. Міне, қызық, уақыт кестесіндегі өзгеріс неге алдын-ала ескертілмеген? Осылай болса ғой, материалдарды екшей отырып қысқартуға мүмкіндік туар еді. Енді кінәласып жатуға уақыт тар, тек шалт шешім керек. Шолу

материалдарының машинаға басылған екінші данасына асығыс көз жүгірттім, бәрі де маңызды хабарлар. Газеттерде КПСС Орталық Комитетінің Саяси Бюросының желтоқсан айының 25-і күні болған мәжілісінің тексті жарияланған. Мәжілісте 5 мәселе қаралған. Оның ішінде Соломенцевтің Алматы қаласына келген сапары, оның Желтоқсан оқиғасы жөніндегі хабары бар. Шолуды басқа материалдарға қарағанда (газеттерде мәжілістен басқа М.С.Горбачевтің КПСС Орталық Комитетінде одақтық министрліктер мен ведомстволардың басшыларымен кездесуі және т. б. ресми материалдар жарияланған) Соломенцевтің хабарына көбірек орын берген екенмін, сондықтан одан бір абзац қысқартып, басқа материалдарды да мүмкіндігінше ықшамдадым. Сөйтіп, бәрі уақыт кестесіне сәйкестендіріліп, эфирден ойдағыдай өткен еді. Бірақ, ол соңында өзіме қырсық болып жабысты.

Зырылдауық күндер өтіп, бір аптадай уақыт артта қалған. Жұмыс аптасының алғашқы күні болатын. Ойымда ештеңе жоқ, кезекті ауысым жұмысына кірісіп отырғанмын. Осы бір жайбарақаттықты жайсыз хабар астан-кестең етті. “Газеттерге шолу жасағанда желтоқсан оқиғасына байланысты хабарды қысқартқаның үшін сені басшылар жазалағалы жатыр” деген хабар дүңк ете түсті. Мен аң-таңмын. Қалайша, одан бері бір апта өтті ғой, эфирден өте салысымен, олай болмаған күнде 2-3 күннен кейін бұл жай неге сөз болмады, – деймін мен сенерімді, сенбесімді білмей. Сөйтсем, кейін бәрі түсінікті болды. Жандайшаптардың бірі шолудың қысқартылған екінші бетін фотосуретке түсіріп, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің сол кездегі хатшысы З.Камалиденовке апарып берген. Олардың кім екені қазір белгілі. Ондай арам пиғылды адамдарға: “Біреуге ор қазба, өзіңе терең қазасың” демекпін. Қолының қышуы қанған бұл азаматсымақтар қазірде жасырын агенттіктен шаш-етектен пайда таптық деп шапқылап жүр. Бірақ уақыт – таразышы, қарғы құрығы жібермейді оларды. Ал енді іздегенге сұраған, оқиғалардың барысында ықпал ету билігі өз қолында болған және оны жосықсыз пайдаланғандардың бірі З.Камалиденов ештеңенің ақ-қарасын ажыратпастан: “Мұндай ұлтшылды дереу қызметтен қуып, қаңғытып жіберіңдер” деп нұсқау берген. Содан радиодағы басшыларға да шыбын жан ке-

рек, сол күні, яғни 1987 жылдың 4 қаңтарында менің басыма қара бұлт төндірді. Құрақ ұшып жүріп ең алдымен дирекцияда қарап, сосын түстен кейін Қазақ ССР Радио және телевизия жөніндегі мемлекеттік Комитеттің коллегиясында қарап, 1987 жылғы 5 қаңтарда № 5 бұйрық бойынша 248-ші статьяның 7-інші параграфымен жұмыстан шығарды. Сөйтіп, радиомен, оның ішінде өзім 18 жыл бойы ыстығына күйіп, суығына тоңған “Соңғы хабарлар” редакциясымен қош айтыстым. Өзіңнің алғашқы журналистік қадамыңды бастаған ұяң қандай ыстық еді?! Қимаймын. Бірақ, амал не, әділетсіздің зәрлі найзасы төнген ол кезде қарсы тұрар қауһар қайда?!

Ыстық-суығы демекші, бұл редакцияға адамдар көп тұрақтамайды. Себебі – мұнда уақытпен санаспай жұмыс істеу керек. Мұның, әрине, тамақтану, демалу режиміне көп залалы бар. Ұзақ жылғы ауыртпалық маған да зиянын тигізбей қойған жоқ. Денсаулықтың қисыны біртіндеп қаша бастады. Ең алдымен бүйрекке операция жасалды. Кейіннен оған асқазан, бауыр сырқаттары жамалды. Өңеш эзофагиті де осы тұста пайда болды. Қан қысымы көтерілді. Алайда, жұмыстан шығарарда басшылар мұның бірін де, тіпті 18 жыл бойы табан аудармай еткен еңбекті де ескерген жоқ. Бұрынғы ата-бабамыз айтып кеткен: “Еңбегің еш, тұзың сор” деген осы екен. Осының бәрін екшеп, көңіл таразысынан өткізе келе біздің қоғамның 70 жыл бойы “Еңбек ер атандырады, мәртебеңді өсіреді” деп қақсап келген ұранымыздың бос сөз екеніне көзім әбден жетті.

Азапты күндер жұмыстан шығарылумен аяқталған жоқ. “Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің” демекші, мен үшін ауыр сын енді ғана басталған сияқты. Алғашқы күннен-ақ тауым қайтты. Қызметке орналасам деген талабым алғашқы екі-үш күннің ішінде тойтарылды. Бірнеше газет-журнал мекемесінің есігін ашып көріп едім, оның басшыларының бірі “бізде орын жоқ” деп таңдайы тақылдаса, ал екіншісі “ой-бу, желтоқсанға қатысқан желөкпенің бірі екенсің, жұта алмай жүрген басымыз жоқ, аулақ жүр, айналайын” деп үрке қарап, үрейлене шығарып салады. Не шара бар, “жазған құлда шаршау жоқ” дегендей, түрлі-түрлі сүзеген сөздерді ести жүре талай мекеменің табалдырығын тоздырдым-ау! Қанша қармансаң да еш нәтиже жоқ. Не

істеу керек? – деген жалғыз сауал жаныңды жегідей жейді. Айналаң түгел тұйық. Ең қиыны – жұрт таңертең қызметке қарай тартып бара жатса, сенің бос сенделіп, мән-мақсатсыз көшеде жүруің екен. Не деген, шәйттай ашық күндегі қапас дүние еді?! Қорғасындай ауыр оймен арпалысып келе жатып жан-жағыңдағы қым-қуыт транспортты да, ерсілі-қарсылы жүрген адамдарды да мүлде ұмытқандайсың.

Мұндайда достарыңның қатары тым сиреп қалғанына да мұңдanasың. Терезең тең, қағанағың қарқ, сағанағың сарқ болып жүрген кезде соғып, немесе апақ-сапақта келіп әңгіме шертіп кететін, тіпті кейде қонып та қалатын достарыңның көңіл аулап, сыр ақтармақ түгіл сырт айналып кеткені темір торға түскен азаппен бірдей ме деп қалдым. Бажайлап қарасақ, ата-бабамыздың әр сөзі, әр нақылы өмірдің ортасынан ойып алынған шырайлы шындық екен ғой. Басқа түспей мұны ешкім де байқамайды екен.

Көңілге жаман адам қарамайды,
Істерді келген-кеткен санамайды,
Басыңа іс түскенде жаман досың,
Беруге ат құйрығын жарамайды, –

деген дуалы ауыздан шыққан шымыр шумақтар осы айтқанымызды айна-қатесіз алдыңызға әкеледі.

Басыма түскен бұл ауыртпалықты туған-туыскандарыма, тіпті бірге туған бауырларыма да айтқаным жоқ. Айтпаған соң олар да сезбеді. Бар мұңым мен сырымды бөліскен жалғыз жарым Жамал ғана болды. Жұмыс іздеп сабылып, еш нәтиже шығара алмай иығым салыңқы, қабағым қатыңқы болып үйге келгенде, ол: “Жә, сонша таусыла беріп қайтесің, әлі-ақ шындықтың, әділеттің ақ шымылдығы ашылады, асықпасаң бәрі әлі-ақ орнына келеді. Ал әзірше өз ошағымыз өзімізде, ел қатарынан қалмаспыз” – деп торыққан көңіліме демеу жасайтын.

Мен қызметке екі айдан кейін барып орналастым. Өз басым адамдардың бәрін кінәлаудан аулақпын. Өмірде түрлі-түрлі жандар кездеседі ғой. Осындай қиын-қыстау кезеңде креслосында аман қалуды көздеп, қарақан басын күйттейтін адамдар бар да, жалтақтамай қол ұшын беретін, шындыққа тура қарайтын азаматтар да бар арамызда. Менің сонау

5-ші қаңтардан бастап су аяғы құрдымға кеткен жұмыссыз күндерімнің көш тізбегі наурыздың 10-на дейін созылды. “Жақсыдан шарапат” дейді ғой қазақ атамыз. Жазықсыз жапа шеккенімді жан жүйесімен түсінген адамның бірі – “Теміржолшы” газеті редакторының орынбасары Бақыт Есқуатов болды!..

Күнді күн жалғап, зымыран уақыт зулап өтіп жатты. “Басталған ай туралған етпен бірдей” деген ғой. Бірақ уақыт қанша зулап өтсе де өткен күннен белгі қалады екен. 1986 жылғы желтоқсан оқиғасынан кейінгі 3 жылдай уақыт колбиншілердің “қазақ ұлтшылдығы” деген жалаға толы даңғаза сөзі, жосықсыз тұжырымы елін сүйген, халқын сүйген әр қазақ азаматының ашу-ызасын келтірді. Аққа қанша қара күйе жаққанмен, түбінде әділеттің жеңіп, салтанат құратыны ежелден-ақ белгілі қағида.

Иә, ақиқат жолы қашан да ауыр. Осыған қарамастан Алматы қаласында 1986 жылғы желтоқсанның 17-18-інде болған оқиғаларға байланысты жағдайларға түпкілікті баға беру жөніндегі комиссия, оның қос төрағасының бірі, КСРО халық депутаты М.Шаханов тынбай жұмыс істеп, оған саликалы баға беріп, көптеген жазықсыз жандардың ақталып шығуына өз үлестерін қосты.

М.Ш.Шахановтың арқасында мен де заңды түрде ақталып, өз қызмет орныма қайта оралдым. Ақиқаттың ақ жолындағы табанды күрескер, ақиық ақын, халық перзенті Мұхтар Шахановқа азаматтығы үшін мың да бір алғыс айтамыз. Ал астана студенттері мен жастары бастап берген демократиялық жаңару жолы елдік пен еңселі егемендікке, азаматтық пен адамгершілікке апаратын ақ жол екенінде күмән жоқ. Өйткені, ақтың отын ақымақ өшіре алмақ емес.

3-кітап

Сафуан ШАЙМЕРДЕНОВ

**ҚАЗАҚСТАН КОМПАРТИЯСЫ ОРТАЛЫҚ
КОМИТЕТІНІҢ БІРІНШІ ХАТШЫСЫ
Г.КОЛБИН ҚАТЫСҚАН, 1987 ЖЫЛҒЫ
23-МАМЫРДА ӨТКЕН
ҚАЗАҚСТАН ЖАЗУШЫЛАР
ОДАҒЫ ПЛЕНУМЫНДА СӨЙЛЕНГЕН СӨЗ**

Достар!

Өз табиғатымда мен белсенді адам емеспін. Мұны осынау биік мінберден сөз сөйлеуге менің құлықсыздығымнан-ақ байқауға болар. Мен өзіме қатысты айтып тұрмын. Шындығы керек, соңғы отыз бес-отыз сегіз жыл ішінде бұл мінберге бесінші немесе алтыншы рет қана шығуым шығар. Осы жолы бар ойымды ақтарғым келіп тұр. Өйткені айтпауға тағы болмайды, себебі, біз ұлт ретінде жойылудың аз-ақ алдындамыз. Қазіргі уақытқа дейін көптеген проблемалар, өткір мәселелер жинақталып қалғаны соншалықты, тіпті, меніңше, оларды айтпаудың өзі қылмыспен пара-пар. Алайда, мен ана тілімде, өзім ойлайтын, жазатын және сөйлейтін тілде, яғни қазақша дайындалдым. Бірақ пленумымызға Колбин жолдас қатысатындығын естігенде мен өз шешімімді өзгерттім. (Залда қозғалыс). Орыс тілінде жақсы, еркін сөйлей алмасам да, осы тілде сөйлеуге бел байладым. Қандай бір қайта құруда да көлеңкелі тұстар бар екенін байқап жүргеніміздей, менің “қайта құрылуымда” да ондай ауытқулар мен олқы тұстар болмайтынына кепілдік бере алмаймын. Сондықтан да, егер менің сөзімде кемшін тұстар мен ауытқулар орын алып жатса, алдын-ала кешірулеріңізді өтінемін.

Осыдан түп-тура 29 жыл бұрын, 1968 жылы, кешіріңіздер, 1958 жылы, жаңадан құрылған “Мәдениет және тұрмыс” журналының редакциясында істеп жүргенімде, бірде, әлі күнге дейін есімде жақсы сақталыпты, маған әлдекім телефон шалды. Қайдан екенін білесіздер ме? Мешіттен. Мен туралы білгілері келеді екен. Мешітке келуімді өтінді. Мен таң қалдым, құдайға сенбейтінімді айтып, не қажетім барын сұрадым. Телефондағы дауыс: “Біз емеспіз, Сізді Сәкен халфенің өзі көргісі келеді” деді. Ол менімен танысқысы, сөйлескісі келіпті. Мұның өзі мен үшін қызық та еді, содан болар, шақыруды қабыл алып, мешітке бардым. Аулаға енгенімде, ондағылар шағын үйге кіруімді өтінді. “Сәкен халфе сізді сонда күтіп отыр”, дейді. Кірдім. Шағын ғана бөлме. Дөңгелек үстелге дастархан жайылыпты. Үстел жанына ұзын ақ сақалды шал жайғасыпты. Үстел үстінде менің “Жерлеу рәсімдерінің қисынсыздықтары” атты мақалам жарияланған “Мәдениет және тұрмыс” журналының соңғы нөмірі жатыр. Құдіретті қарияға деген құрметтен бе, жүрегім шым ете қалды: мақалада көз жұмған адамды шығарып салуға сәйкес рәсімдердің мағынасыздығы туралы мұсылман дінінің дәстүрін сынаған едім. Айыбымды түсініп, қолын екі қолыммен қыса ұстап, “Ассалаумағалейкүм” деп сәлемімді бердім де оның үкімін күттім. Ал, ол: “Мен сіздің мақалаңызды ризашылықпен оқып шықтым. Өйткені, сіз біз өзіміз де күресіп келе жатқан жерлеу рәсіміндегі келеңсіздіктер туралы жазыпсыз. Жерлеу рәсімдеріне байланысты сіздің сындарыңыз – біздің мақсатымыз. Адам көз жұмған соң оны шусыз, дау-дамайсыз соңғы сапарға шығарып салу – бұл дүниедегі әрбір адамның парызы. Қайталап айтайын, ешбір салмақ салмай, кінә тақпай шығарып салу – парызымыз. Егер өлген адамның жанұясында емшектегі бала болса, онда бұл үйдің ошағында үш күн бойы тамақ жасау үшін от жағуға шарият бойынша тыйым салынған. Ал, өлген адамның киімдерін бөліске салу барысында туындайтын дау-дамайлар – қисынсыздау нәрсе. Бізге зор көмек көрсеткеніңіз үшін Сізге рахмет. Жергілікті жерлердегі барлық өкілдерімізге біз сіздің мақалаңызбен танысуды ұсындық”, – деді ол. Халфе осылай деді де үнсіз қалды. Оның жүзінде реніш пайда болды да, кілт бұрылып, сөреден қағаздар алды. Сосын, өзіне жараспайтын оғаштау қимылмен кілт бұрылып, оларды мен

жаққа қарай сырғытып жіберді: “Міне, қараңыз. Осының бәрі дін жөнінде. Бір ғажабы – жазып отырған кіл өңкей ғалым адамдар. Бізді сынайды. Жоқ, біз туралы қандай сын болуы мүмкін?... Түгелімен қаралау. Рас, дінде кемшіліктер жоқ деуден аулақпыз. Кемшін тұстар да бар онда. Олай болса, сол кемшіліктерді білімділікпен, білгірлікпен көрсет, сөйтіп олардан құтылуымыз үшін бізге де көмектес. Жо-жоқ... Шылғи үстірт жазылған. Соған жүрегің айнып қана қоймайды, қатты налысыз да”.

Мен осы бір жағдай жөнінде қазір мақтану үшін айтып тұрғаным жоқ. Ондай мақаланы кез-келген жас журналист жаза алар еді. Сонда баяғы оқиғаны не үшін еске алды дейсіздер ме? Біздің республикамыздағы қазіргі жүргізіліп жатқан идеологиялық жұмыс Сәкен халфе ренішпен айтқан сол бір ғалымсымақтардың жазбаларын есіме түсіргендіктен ауызға алдым. Камалиденов басқарып отырған біздің идеологиялық жұмыс жау қуып келе жатқандай тынымсыз “шапқылайтындай”. Жау іздеп, оны қайткен күнде де тауып алуға бекінген сыңайлы. Бірақ ол ойлағанын жүзеге асыра алар ма екен? Себебі, жау жоқ қой! Меніңше, ұлтшылдық атты қаныпезер жау тек сіздің санаңызда ғана бар, жолдас Камалиденов. Алайда сіз келешек мақсатыңызды есепке ала отырып, бұл дерекпен келіскіңіз келмейді. Асыра сілтеу мен артық ынта-жігер көрінісі де осыдан бастау алатын сияқты. Қысымның шабуылы бұл. Сіз әдебиеттегі моно-ұлттық ахуал туралы түрлі қисынсыз шараларды, Орталық Комитеттің ерсі көрінетін шешімдерін ойлап табасыз. Аралас некеге шақырасыз. Бұрыннан ұмытылып кеткен кітаптарды қазбалап тауып, оларды тым қатты сынға аласыз, сол арқылы Қазақстан ғылымы – этнографияны жоққа шығаруға тырысасыз. Тіпті сонау реакция кезінде де бізде мұндай жоқ, еді ғой. Сіздің бұл әрекеттеріңізді қалай түсінуге болады? Өзіңіздің кезекті бір сөзіңізде сіз өлімші етіп сынаған Марат Мұқановтың “Орта жүз қазақтарының қоныстануының этникалық құрамы” атты кітабын мен тағы бір оқып шықтым. Сіздің ой-өрісіңіздің қорытындыларынан менің, кезінде Сәкен халфе айтқандай, жүрегім айныды, өкінішім де жоқ емес. Марат Мұқановтың кітабы 1974 жылы, бар-жоғы 3300 дана тиражбен ғана шықты. Марат Мұқанов орыстың белгілі ғалым-ориенталистері құрастырған материалдарға

үңіліп, мұқият зерделей, түсіне отырып, деректер негізінде тамаша кітап жазып шыққан. Ұялатындай не бар мұнда? Егер ол деректердің өңін айналдыра қолданса, бір жөн. Енді деректерді сол қалпында қолданса да айыптайсыз ба? Мәселе Мұқановта емес, мәселе ғасырлар бойы Этнография деп аталып келген ғылымда. Камалиденовтың нұсқауы бойынша бұдан былай біздің Қазақстанда бұл ғылыммен айналысуға тыйым салынған. Камалиденовтың сынының мәні, міне, осында!

Енді жолдас Камалиденов соншалықты насихаттап жүрген аралас неке жөнінде. Оның пікірінше, аралас неке – ұлтаралық қатынастардағы түрлі “аурулардан” айығудың көзі. Не деген кешелік! Осы бір ақылсыздыққа орай менің есіме 1961 жылы Алматыға Никита Сергеевич Хрущев келгендегі жағдай түсіп тұр. Ол қазіргі Жасөспірімдер театры орналасқан Коминтерн алаңында, астананың көпшілік еңбеккерлері алдында мынандай мәлімдеме жасады: Қазақтар жылқының, орыстар шошқаның етін жақсы көреді. Екі етті бір-бірімен араластырыңдар да шұжық жасаңдар – “Достық” дегеніміз сол” (залда қозғалыс). Иә, қазір бұл күлкілі. Ал, сол кезде мұның өзі біз үшін қасіретті еді: “Достық” шұжығын сатып алмағандар, жемегендер міндетті түрде интернационализмнің, халықтар достығының жауы болып шыға келетін. Біздің өмірімізде осындай сәттер де болған. Осынау ұлы, атап айтқанда, түрі, діні, тілі басқа-басқа көп ұлтты елдің, ұлы державаның бірінші басшысы халықтар достығы мен интернационализм туралы осылайша дөрекі, мағынасыз, пасық тұжырым жасағанын ойлаудың өзі де тым қорқынышты. Күлкілі ме, жоқ, әлде мұңдылау ма, бірақ бұл да біздің басымыздан өткен кезең. Бірақ біздің республикамыздағы дилетанттық идеологиялық өкіметте соқыр тәуелділікке негізделген мұндай өктем дөрекілік сол дәрежеде жиырма алты жыл өткеннен кейін тағы бір қайталанып отырғаны менің бойыма үрей ұялатады. Мақұл делік, сөйтіп орыс пен қазақ ұлттарының жақындасуы үшін, сол арқылы ұлтаралық қатынастар шиеленісін болдырмау үшін қазақтың жүз жігітін орыстың жүз әйелімен некелестірдік немесе керісінше жасадық делік. Бірақ сол жанұялар күні ертең ажырасып кетпейтініне кім кепілдік бере алады? Егер ажыраса қалса, қаншама адам жауласа-

тынын есептеп шығару оп-оңай: 500-600 адамды бір-біріне қарсы қоямыз. Егер қазақтар өз арасында айырылысып жатса, соның өзі қиын ғой. Ал, қазақтар мен орыстардың, немесе керісінше, бір-бірімен жауласуы – нағыз қауіп сол. Камалиденов жолдас насихаттап жүрген бастамалардың болашағы осындай. Мұндай бастамалардың бағасы да бес тиын! Жанұя құру – әркімнің тікелей өз ісі, бұл нәзік іс. Оған араласуға ешкімнің де құқы жоқ, тіпті Камалиденовтің де! Өйткені бұл көбіне-көп келеңсіз нәтижелер береді. Орыс халқында “күштеп сүйкімді бола алмайсың” деген тамаша накыл бар. Мейлі ол біздің республикамыздың бас идеологы болсын, кімде-кім күштеп сүйкімді болғысы келсе, ол халық алдында мазаққа калады. “Халва, халва, халва дегенмен, аузыңа дәмі үйірілмейді” дейді шығыс даналығы. Сондықтан, нағыз ұлтаралық қатынастар негізі қаланбайынша, “достық! достық!” дегенмен, оның тәттілігі болмас. Қалай десек те нәтиже аянышты. Махаббат бірте-бірте келеді. Оның қалай келгендігін кейде өзің де білмей қаласың. Ұлтаралық қатынастарда да солай. Әркімге белгілі, мәселен, өткен ғасырда екі дос, бірі қазақ, бірі орыс, атап айтқанда: ұлы Шоқан Уәлиханов пен одан он төрт жас үлкен ұлы Федор Достоевский хат алысқан. Достоевскийдің Уәлихановқа жазған мына бір хатына назар аударыңыздаршы. Мен тек бастапқы сөйлемдерін ғана оқимын: “Сіз маған мені жақсы көремін деп жазыпсыз, мен де өзіңізге өте ғашық болып қалғанымды мәлімдеймін. Мен ешқашан, ешкімге, керек десеңіз, туған бауырыма да мұндай бауырмалдықты сезінген емеспін. Мұның қалай екенін бір құдайдың өзі білер”. (Залда ду қол шапалақтау). Мен бұл жерде мына бір сөз тіркесін – “мұның себебін құдай ғана біледі”, – дегенді ерекше атап айтқым келеді. Міне, Қазақстанда тұратын адамдар – қазақтар, орыстар, корейлер, немістер, ұйғырлар арасында осындай ешқандай күштеусіз, ниеттес, достық қарым-қатынас орнықпайынша (қалай болғанын құдай біледі дегендей), дилетанттық сөзуарлықпен достық ешқашан болмайды. (Қол шапалақтау).

Енді Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының Әдебиет жөніндегі қаулысы туралы. Осы ретте айта кетейін, ұйымдастырушылық мәселеден басқа, қандай да бір шаралармен де, шешімдермен де әдеби жұмыстарды

калыптастыру мүмкін емес. Бұл тарихи дәлелденген. Тіпті БК(б)П ОК-нің 1946 жылғы атышулы қаулысын алыңыз. Осы қаулының “арқасында» Анна Ахматова мен Михаил Зощенко сияқты атақты жазушылар көз жұмған жоқ па еді?! Жергілікті жерлерде мыңдаған таланттар оның құрбанына айналды. Сол қаулыдан кейін қарабайырлық, шалалық орын алды. Бірізділік, үстірттік, өмірді әсіре өрнектеу, жылтырлық пайда болды. Соған қарамастан біз бүгінде Анна Ахматова мен Михаил Зощенконы білеміз де, құрмет тұтамыз да. Ал, осы қаулыдан кейін атақ жинаған ажаевшылар, бубеновшылар, бабаевшылар – бір күндік классиктер қайда кетті? Біз олардың өлі-тірісін білеміз бе?! Міне, 1946 жылғы атақты қаулының нәтижесі осындай! Немесе, мәселен, сол жылдардағы біздің республикамыздың әдебиет туралы қаулыларын алайық. Естеріңізде болар, сол қаулыларға сүйеніп, біз, мәңгүрттер сияқты, өзіміздің, тарихымыздан бас тарттық, “ғылымға қарсы”, “марксизмге қарсы” тенденциялары бар деген желеумен фольклорымыздан, халықтық эпостарымыздан бас тарттық. Әуезовты өткен феодалдық кезеңді аңсаушы, кеңестік “бақытты” өмірді менсінбеуші деп талай кінәладық, жасыратын несі бар, тіпті, оның көзін жоюға да тырыстық. Біз оны тығырыққа тіредік. Қатаң сынымызбен біз оны қазіргі тақырыпқа зорлап шығарма жазғыздық. Біздің адам күлерлік талаптарымызбен ол қайта құрыла бастады. Алайда, қазіргі тақырыпты ол онша көрсете алмады. Өйткені ол өткен ғасыр қазақтарының өмірін қазіргі колхозшылар мен жұмысшылардың өміріне қарағанда жақсы білетін еді. Лениннің әдебиетті әспеттеуге болмайды деген айқындамасын біз жоққа шығардық. Сол арқылы жер бетінен Әуезовтың талантын жойып жіберуге тырыстық. Егер ол дер кезінде Мәскеуге кетіп қалмағанда, біздер, барлық аталған қаулылармен қаруланып, оны міндетті түрде темір тордың арғы жағына апарып тығар едік. Жоғары тұрған органдар қабылдаған түрлі қаулылар түйіні, міне, осындай.

Қазақстан КП ОК Бюросының әдебиеттегі моноұлттық орта туралы қаулысынан бізге келіп-кетер пайда жоқ. Ең алдымен, әдебиеттегі моноұлттық орта дегеніміз не деген сауалға жауап берелікші, өйткені осы мәселе қаулыда өте қатты айыпталады. Бұл – мен өзім жазып жүрген орта. Бұл мен қазақ туралы, ал, Иван Щеголихин тек орыстар тура-

лы жазатын орта. Орталық Комитет Бюросының шешімі бізден бұл екі ортаны араластырып жіберуді талап етеді. Кезінде мұны “Достық” шұжығына байланысты Никита Сергеевич Хрушев те талап еткен, бізден халықтар достығын “шырқауды” талап етеді, яғни мен тек қазақтар туралы ғана емес, орыстар жөнінде де жазуым керек, ал Иван Щеголихин өзінің кітабында орыс кейіпкерлерінің арасында қазақтардың да бейнесін жасауы тиіс. Мәселенің мұндай қойылысынан кейін әдебиетте шылғи бірізділік, қарабайырлық, шалалық, конъюнктура қаптайтынына мен кәміл сенемін. Ойдан шығарушылар қатары өздерінің “идеясы жоғары” шығармаларын ұсынатын тұрпайы социолог-марксистермен, жалған жазушылармен толығады. Шығарманың жоғары көркемдігі туралы бұл жерде әңгіме болуы мүмкін де емес. Мұндай керек жерінде өздерін көрсете білетін, ұраншыл, адамды мезі қылатындардың “еңбегін” редакторлар қалайша жоққа шығарсын. Өйткені олардың айтар себептері төмендегідей. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бюросы шешімімен өзімнің романыма бәленше қазақты, бәленше орысты, бәленше ұйғырды, немісті кіргіздім, сол арқылы халықтар достығы мен интернационализмді жырладым, басуға тиіссіз, – дейді ондайлар. Егер редакторлар шығарманың көркемдік байлығына назар аударып, қабылдамай тастаса, олар редакторлардың үстінен шағым жазып, Орталық Комитетке, Камалиденов жолдасқа, тым құрығанда Смайылов жолдасқа барады. Ал, сіздер, Камалиденов пен Смайылов жолдастар, баспаға сол “шығармаларды” жариялауға бұйрық бересіздер, өйткені ондай жазушысымақтар Орталық Комитеттің талаптарын еш кілтипансыз орындады ғой! Енді басқа бір көрініске назар аударыңыздар: сол есі шыққан редакторға мен барайыншы. Мен оған немен барады дейсіңдер ғой? Өзіме жақын өмір шындығы, мәселен, соғысқа дейінгі қазақ ауылы туралы жазылған кітабымды алып бардым делік, бірақ онда бірде-бір орыс кейіпкер жоқ болатыны сөзсіз. Мені сағы сынған редактор қалай қабылдасын?! Егер қабылдаған күннің өзінде де бірқатар қазақ есімдерін орыс есімдеріне ауыстыруымды талап етеді. Мәселен: Сәрсенбайды Иванға, Бейсенбайды Сидорға... ауыстыр дері сөзсіз. Бұған, мұндай қысымға ашуланғанмен амал жоқ. Орталық Комитет-

ке барамын, ал Смайылов жолдас мені тыңдап алған соң: “редактордың айтқандары дұрыс, кітабыңды қайта өңдеп шық. Біз партияның еркіне қарсы жүре алмаймыз ғой дейді. (Залда қозғалыс). Иә-иә, партияның еркіне қарсы! Біз әрдайым партияның атынан сөйлейміз. Құдай біледі, бізде – демагогия басым. Қысымсыз жүрем десең, партияның талаптарын орында. Міне, Орталық Комитет Бюросының мұндай ойластырылмаған шешімінен мен осындай нәтиже көремін. Бұл қаулының мүмкін боларлық салдары жөнінде жақында біз Смайылов жолдаспен де әңгімелестік. Мәселе моно немесе полиұлттық орта хақында емес, шығармалардың көркемдік сапасында. Мені Иван Щеголихин толық және тұтас қолдады, әрі Шыңғыс Айтматовты мысалға келтіре отырып, бәрін дәлелдеп берді. Шыңғыс Айтматов әлемдік әдебиетке бірде-бір орыс кейіпкерінсіз-ақ, тек қырғыздың моноұлттық ортасымен ғана енген жоқ па еді, сол үшін оны ешкім де өмірлік позициядан да, әдеби позициядан да кінәлаған жоқ қой? Бәлкім, Орталық Комитеттің жауапты қызметкерін тыңдамағандықтан ба, оны шамдандырып алғанымыздан ба, немесе, мұндай күрделі мәселеде кәсіби білікті адамдармен ақылдасу қажеттігін ескерткенімізден бе, бір сөзбен айтқанда, ол қатты ашуланып, “әркім өз ойының кожасы” деген пікірді алға тартты. Бұл тұста мен кімнің ойы қандай екендігін ашып көрсетуді сіздердің төреліктеріңізге қалдырамын. Кімнің деңгейі қандай?.. (Залда қозғалыс). Сіздерге күлкілі де болар, жолдастар, маған мұның бәрі де адам күлерліктей әсер етеді. Керек десеңіздер, тіпті қисынсыз да. Өйткені мұның бәрі тұрмыстан тыс, саусақтан сорылған шаралар. Құрметті біздің республикамыздың басшылары, сіздерді сендіруге рұқсат етіңіздер, бізде жау жоқ... жо-жоқ, жаулар бар, бірақ олар сіздердің саналарыңызда ғана өмір сүреді. Біздің эрамызға дейінгі кезеңде-ақ, ұлы Конфуцидің өзі-ақ былай деген: “Қараңғы бөлмеде қара мысықты табу қиын, әсіресе ол жоқ болса, оны іздеп табу тым қиын”. Демек, сіздер қазақ халқынан ұлтшылдықты бекер іздеп әуреленесіздер. Бізде ұлтшылдық жоқ, болған да емес, болмайды да. Екі-үш дерекпен-ақ бұл ойымды дәлелдей аламын. “Басмач” – түрік сөзі. Алайда, қазақ тілінің лексиконында бұл сөз жоқ. Мен дұрыс айтып тұрмын ба? (дауыстар: дұрыс, дұрыс!). Неге жоқ дейсіздер ғой? Себебі шексіз, кең

байтақ қазақ жерінің даласында бірде-бір басмач болмаған. (Қол шапалақтау). Себебі, қазақ халқы Қазанның алғашқы күндерінен еш алаңсыз Кеңес өкіметінің туының соңынан ерді. Міне, “басмачтың” жоқтығының бір себебі. Бұл бірінші дәлел.

Менің ауылымда соғысқа дейін Суаткөл деген шағын ғана колхоз бар еді. Әрі кетсе 40-45 шаңырақ бар-тын. Кейінірек совхоздың бөлімшесіне айналған сол ауылдың тұрғындары Ұлы Отан соғысы жылдарында қаза тапқан өздерінің жерлестеріне ескерткіш тақта қоймақ болды. Оның ашылуына мен де шақырылдым. Ескерткіш ашылғанда мен мелшиіп тұрып қалдым: тасқа сексен үш адамның аты-жөні жазылыпты. Отан үшін әр ауладан екі адамнан көз жұмыпты! Міне, менің екінші дәлелім осы. Суаткөл жалғыз емес, достар. Қазақстанның әр аймағында осындай бір-бір өздерінің Суаткөлдері бар. Ұлы Отан соғысының тарихында қазақ халқы ерекше беделге де, орынға да ие. Ол деректер әркімге белгілі де. Әлия Молдағұлова! Мәншүк Мәметова! Екеуі де қазақ қыздары, екеуі де Кеңес Одағының Батырлары. Біз оларды мақтаныш тұтамыз. Қазақстаннан басқа қай жерде осындай Батыр қыздар бар? Қай одақтас республикада? Олар әскери міндетті емес те еді, бірақ сын сағаты соққанда, ерікті түрде сұранып, майданға аттанды, қайсарлықпен соғысты және нағыз ерлерше қаза тапты. Менің үшінші дәлелім осы. Мұндай халықты тек сілімтік қана қаралай алады. Мен журналист Есілбаев туралы айтып отырмын (залда қозғалыс). Қазақ КСР-інің астанасы Алматы қаласында “Ер Төстік” атты қазақ балабақшасы ашылды. Астанада тұратын қазақ халқының қуанышы мен үшін табиғи болатыны сөзсіз, өйткені бұл миллион халқы бар қаладағы небәрі үшінші немесе төртінші қазақ балабақшасы ғой. Есілбаев “Правда” газетінде жарияланған өзінің мақаласында “шындығында да тарихи оқиға емес пе” деп, мысқылдай мәлімдеп, халықтың сезімін қорлаған. Оның есебі айқын. Мұнысы қалай бағаланғанын да көрдік: мақала шыққаннан кейінгі жиырма күннен соң ол Қазақстан Журналистер одағының хатшылығына сайланды. Егер ол осы рухта тағы екі-үш мақала жазып жіберсе, жарты жыл етпей облыстардың біріне облыстық партия комитетінің хатшысы

боларына кәміл сенемін. Бұл тексіз “интернационалист – шенқұмарды” мен алдын-ала құттықтап қойғым келеді.

Енді желтоқсан оқиғалары жөнінде бірер сөз.

Сол күні, яғни 17-желтоқсан күні, кешкісін Жаңа алаңдағы шерудің куәгері болғанымды жасыра алмаймын. Мен алаңға жақын тұрамын және күн сайын кешкілік серуенге шығу менің әдетіме айналған. Сол бір қаһарлы күні, әдеттегідей, қамсыз алаңға келдім. Онда қалың топ адам тұр екен. Алғашында, 16-желтоқсанда Орталық Комитет пленумы болып өткеннен кейін, бәлкім, жаңа бірінші хатшы митингі ұйымдастырып, сөз сөйлеп жатқан болар деген ой келді (залда қозғалыс). Бір милиционерге келіп, “не болып жатыр?” деп сұрасам – үндемейді. Екіншісі мен жақындағаннан-ақ сырт айналып кетті. Үшіншісі “өзіміз де ешнәрсені түсінбей тұрмыз” дегендей, иығын қиқаң еткізді. Сол сәтте Камалиденовтың дауысын естідім. Ол: “Тоқтаңдар! Жатаққа кетіңдер! Әйтпеген күнде қару қолданамыз!” деп, қазақша сартылдап тұр. Ол ойын дұрыс жеткізе алмады. Общежитиені жатақ дейді, олай емес, жатақхана ғой. Жатақ дегеннің мәні мүлдем басқа. “Әйтпеген күнде қару қолданамыз!” деді. Оны менің көзімше қолданды да. Жүзге жуық, қолдарында қалқандары, резеңке таяқтары мен сапер күректері және иттері бар солдаттар мінбердің оң жағынан ілгері жылжи бастады. Тыныш, бейбіт тұрған халық кері серпілді. Олар қозғалысқа келгенде, шынымды айтсам, бойымды солардың аяқ астыларында тапталып қаламын ба деген үрей биледі. Тайып кетсем болды емес пе, кәрілік құтқарсын ба? Қабырға бойымен үйді жанамалай өтіп, төмен түстім. Сол сәтте қатқыл үн шықты: “Мен Елемисовпын. Мен республиканың прокурорымын! Тарқандар! Ұят болады. Жатаққа кетіңдер! (Тағы да “жатақ”). Мен күш қолданам. Сендерді алаңнан қуыңдар деп жарлық беремін! Мен республиканың прокуроры – Елемисовпын!” – деді ол. Оны кім тыңдасын? Біріншіден, халықтың бойында ол үрей сезімін туғызды. Екіншіден, өзінің фамилиясын қазақша дұрыс айта алмаған адамнан не күтуге болады? Елемис емес, Елемес қой. Рас, алаңда Назарбаев та сөйледі деген сөз бар, бірақ оның сөзін мен естіген жоқпын.

Мен төмен қарай қозғалып, Абай даңғылын кесіп өттім. Алыстаған сайын мәнсіз, сауатсыз үндеулер әлсін-

әлсін құлағыма келіп тұрды. Шынымды айтсам, сол мағынасыз дауыстар әлі күнге дейін құлағымнан кетер емес. Мінберге шығып, қаһар төкпестен ақыл-кеңес айтатын адам табылмағанына осы уақытқа дейін өкінемін. Егер ондай адам табылып, мінберге шығып, КОКП ОК шешімін, біздің пленум шешімін дұрыс түсіндіріп бергенде, халық тарап кететіндігіне мен кәміл сенемін, өйткені шеру бейбіт сипатта еді. Жағдайды біз өзіміз шиеленістіріп алдық. Өзіміз оларды қарсы әрекеттерге итермеледік. Право қорғау органдары өкілдерінің көмегімен, еш кедергісіз, арақ толы көліктерді өткізіп, әркімге еркін ұсына бастадық, бірақ ең құрығанда сол көліктердің нөмірін тіркеп қалуды “ұмыттық”. Ол қайдан пайда болған көліктер? Арақты таратқан кім? “Басбұзарлардың өздері ғой!” – деп шуластық кейіннен бәріміз. Егер мұны істеген олардың өздері болса, оларға неге кедергі жасамадық? Бұл өте бұлыңғырлау іс, жолдастар! Түні бойы қала көшелерімен әскери машиналар әрлі-берлі жүріп, шерушілерді бір-бірлеп ұстауға көшті. Жантүршігерлік дауыстарға қарағанда, солдаттар оларды аяусыз соққыға жыққан. Біз президент Рейганды, Ақ үйді, жалпы американдық басқару жүйесін, буржуазиялық демократияны сынауды әдетке айналдырғанбыз. Міне, сол буржуазия елінде, тұп-тура Ақ үйдің алдында бірде Хайдер деген қуақы шал пайда болып, көгалға жатып алды. Ол сол орнында 220 күн бойы жатып, аштық жариялады. Бір қызығы, Ақ үйдің жанында жатып, “аштық жариялауға” оған ешкім де кедергі келтірмеді. Жеті ай бойғы біздің тілшілеріміздің жүргізген репортажы былай болып басталатын еді ғой: “Ақ үй әдеттегідей үнсіз”. Біз Рейганның Ақ үйден шығып, Хайдерге келіп, оның қолын қысқанын қаладық, ал ол мұны істеген жоқ. Оның басқаша, бізде қалыптасқан “дәстүр” сияқты, шалды ақыл-есі ауысқандар ауруханасына немесе түрмеге қаматтыруға мүмкіндігі бар еді. Бірақ ол мұны да істеген жоқ. Міне, ең дамымай қалған, артта қалған, ыдырай бастаған буржуазиялық қоғамдағы демократияның бір мысалы. Меніңше, осы өшіп бара жатқан қоғамның демократиясынан бірді-екілі үлгі алу біз үшін артық болмас еді. Бұлай істеудің орнына біз тып-тыныш тұрған жігіттер мен қыздарымызға қарай резеңке таяқтар мен сапер күректерін ала жүгірдік, ит жұмсадық, ерт сөндіру машиналарынан су-

мен атқыладық. Ал, күн 40 градусқа жуық аяз еді ғой. Ең қорқыныштысы сол, біз содан соң оларды қоқыс төгетін жерге жібердік емес пе, себебі астананың барлық түрмелері толы-тын. Кейін келе біртіндеп әрқайсысына сот аштық. Алаңда Лениннің портреті мен транспаранттар ұстағаны үшін соттадық. Біздің сабырлылығымыз, бекемдігіміз қайда? Ізгіліктілігіміз қайда? Осынау ұлы державаның рухани әділеттілігі қайда? Біз өзі осындаймыз ба? Шерушілер жай ғана тұрмап па еді, өз-өздерімен?! Ешқандай шу да жоқ еді, үнсіз, тып-тыныш тұрмап па еді, олар?! Сол үшін де солдаттармен қоршап, істің немен аяқталарын күту қажеттігі неден туған?

ТӨРАҒАЛЫҚ ЕТУШІ: Сіздің уақытыңыз аяқталып келеді.

С.ШАЙМЕРДЕНОВ: Және төрт-бес минут уақыт берулеріңізді өтінемін (залдан дауыстар: уақыт берілсін, берілсін!).

Енді тағы бір нәрсе жөнінде айтқым келеді. Дұрысы нәрсе емес, адам туралы... Қонаев туралы. Көпшілік оған ұлтшылдық таңбасын жапсырғысы келеді, өйткені, бұрыннан бұғылып жатып, енді-енді аршыла бастаған барлық бақытсыздықтар содан бастау алады деген тұжырым қалыптасқан. Ол қалайша ұлтшыл болсын? Ұлтшыл болу үшін де, талант пен өзінің өмірлік қағидасын жүзеге асыру үшін де табандылық керек. Оның бойында бұл екеуі де жоқ. Ол қырық жылдан астам уақыт бойы республикада басшы қызметте болды. Осы ұзақ жылдар ішінде ол айтқан бір дана сөз халық есінде қалды ма? Жоқ, қалған жоқ! Керісінше, 1959 жылғы Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің пленумында Сәбит Мұқановтың Қонаев туралы айтқан: “Қонаев – уәделер қоржыны”, деген қанатты сөзі біздің есімізде жатталып қалды. Ол тым сұрықсыз. Сұрықсыздан үлкен сілкініс күтпеңіздер. Ол ұлтшыл емес. Ол өзінің айналасына онша таза емес адамдарды жинап алып, солардың мүдделерімен өмір сүрді. Бірақ оның талантты тумаластары да болғанын айту қажет, мәселен, Бауыржан Момышұлы ол ұлтының мақтанышы еді ғой, сол сияқты Құрманбек Жандарбеков, Қанабек Байсейітов – олар өте дарынды, ойлы азаматтар еді, бұлардың ешқайсысын да ол жанына жақын жолатпады. Неге? Өйткені олар: “Қадірлі

Димаш, сен мынаны дұрыс істедің, ананы бұрыс істедің” дейтіні сөзсіз. Сұр адамдар ешқашан таланттыларды жақсы көрген емес. Сондықтан да олар партия қайраткерлерінің көңіліне жақпады. Дәлірек айтсақ, Қонаев – нағыз тамыртаныстықтың жемісі, соның классикалық үлгісі. Біз бәріміз де мұндай биіктікке талантымен келмегенін білеміз. Сол бір кезінде қолында барлық билік тұрған, ал, қазір жалғыздікті қалған, бейшара адамға біз ұлтшылдық таңбасын таңамыз. Ол – ешқашан да жалпыхалықтық мүдде биігіне көтерілмеген адам. Ол әрдайым барлық нәрсеге өрісі тар рулық көзқарас талаптарымен қарады. Соңғы 22 жыл бойы ол “қай тумасың?” деген қазақ халқын жікке бөлетін, жойып жіберетін принциппен жұмыс істеп келді. Сіздер барлықтарыңыз да қазақ мектебі үшін тұңғыш оқу құралын жасаған Ыбырай Алтынсарин, академик Веселовский “орыс державасы үшін Қашқарияны ашқан тұңғыш-азамат” деп бағалаған, Шығысты ашқан, құйрықты жұлдыздай өмірден ағып өткен Шоқан Уәлиханов, бостандық пен махаббатты жырлап өткен ақын Біржан сал сияқты қазақ халқының атақты ұлдарын жақсы білесіздер, олар – халқымыздың мақтанышы. Мына қисынсыздықты қараңыздар: Алматы қаласында XIX ғасырдағы халқымыздың лайықты мәдениет пен ғылым қайраткерлерінің есімімен аталған бірде-бір елеулі көше жоқ. Неге жоқ? Себебі, олардың бәрі де Орталық Қазақстаннан. Ал, 30-жылдардағы аудандық көлемдегі қайраткер Түркебаевтың есімі астананың тамаша көшелерінің біріне берілді. Басқасын айтпағанда, ол Қонаев жолдастың туған күйеу баласы ғой. Бұл жерде халық алдындағы еңбектің жөні бөлек.

Қадірменді Геннадий Васильевич! Енді мен тіке Сізге арнап айтайын. Шынымды айтсам, мені сіздің мысыңыз басады. Сіздің қарапайымдылығыңыз, адамдармен қарымқатынастағы табиғилығыңыз сүйсінтеді. Мен, сондай-ақ, сіздің шешендік талантыңызға да ерекше маңыз беремін. Күннен-күнге сіздің ақжарқын адам екендігіңізге де көзім жетіп келе жатқандай. Қазақстанға сіз жақсы мүдделермен келгеніңізге – осынау кең-байтақ өлкені одан әрі көркейту, одан әрі байыту үшін келгеніңізге сенімдімін. Мен бұған сенемін. Мұны сізге жағымпаздану үшін айтып тұрғаным жоқ. Сізден ештеңе сұрамаймын, бір нәрсені талап ету де

ойымда жоқ. Менің жүрегімде, көңілімде екі күдік қана бар. Олар туралы үнсіз қалу – арыма сын. Өйткені бұл күдіктер менің жанымды жейді. Қазақстан комсомолының съезінде сізге көптеген сауалдар қойылды, сіз оларға жауап бердіңіз де. Біз оны теледидардан көрдік. Сонымен, бірінші сұрақ: “Қазақстан ЛЖКО ОК баяндамасында ұлтшылдық көріністері туралы көп айтылды, ал шовинизм көріністері жөнінде ауыз ашылмады. Демек, Қазақстанда шовинизм жоқ дей аламыз ба? Сіз: “Жоқ деп айта алмаймын. Шовинизм Қазақстанда бар. Біз ол туралы айтуды баяндамада ұмытып кетіппіз” дедіңіз. Сізге шын, айқын жауабыңыз үшін рахмет. Алайда сіздің ұмыт қалдырғаныңыздың аясында белгілі бір заңдылық бар ма екен деген ой мені жиі мазалайды. Сіз жайдан-жай шовинизм туралы қалайша ұмытып кеткенсіз? Сонда, Қазақстан Компартиясы ОК-де, сіздерде шовинизм көріністерімен күрестің нақты жоспары бар да, онымен күрестің терең, нақты ойластырылған жоспары жоқ болғаны ғой. Сіздің жауабыңыздан кейін мен осындай салқындау, мұңдылау ойға келдім. Екінші сұрақ: Сіз Қазақстанға келген кезден: “қазақ тілін үйренемін” деп мәлімдедіңіз. Сіз қазір қазақ тілін расында да үйреніп жүрсіз бе? Сіз “иә, үйреніп жүрмін” деп нығырлай айтқансыз. Қазақ тілін үйренуге деген сіздің ынта-ықыласыңыз үшін рахмет. Сіз осы арқылы қазақ тілін үйрену туралы тіпті ойламайтын да біздің республикамыздың қазақ емес партия-кеңес қызметкерлеріне жақсы үлгі-өнеге көрсетесіз. Алайда, сіз сұраққа жауап берер алдында, сұрақ-хатты оқыған сәтте қарқылдап күлдіңіз. Дәл осы кезде үйде, телевизор алдында отырған менің денем тітіркеніп кетті. Өйткені бұл күлкілі сұрақ емес еді. Расул Ғамзатов бірде: “Әлдекімді ауруынан ана тілі сауықтырады, мен ана тілімде ән айтамын. Егер ертеңгі күні менің тілім жоғалып кетсе, мен бүгін өлуге дайынмын” деді. Меніңше, Расул Ғамзатов дұрыс айтты. Мен оның сөздерін былайша қайталап айта аламын: егер қазақ тілі ертең жойылатын болса, мен бүгін өлуім қажет. Ана тілінсіз өмір сүрудің мәні жоқ қой! Тілсіз кез-келген адам – ол патша немесе шаруа, ғалым-данышпан немесе қарапайым сатушы болсын мейлі – ешкім де емес. Ал, сіз қарқылдап күлдіңіз. Маған сіздің қарқылыңыз түсініксіз... (залда қозғалыс).

Енді менің нақты ұсыныстарым бар. Олардың саны – төртеу.

Бірінші. Комсомол көшесін Шоқан Уәлиханов пен Федор Достоевский даңғылы етіп өзгерту және оларға, ыңғайлы тұсқа ескерткіш қою. Ескерткішке Достоевскийдің: “Сіз маған мені жақсы көремін деп жазыпсыз, ал мен сізге ғашық болып қалдым дегім келеді. Мен ешқашан да, ешкімге, керек десеңіз, туған бауырыма да мұндай бауырмалдықты сезінген емеспін. Мұның қалай екенін бір құдайдың өзі білер” деген сөздерін жазып қою керек (залдан дауыс: дұрыс!). Меніңше, халықтар достығы үшін мұндай ескерткіш жүздеген ұрандардан гөрі әлдеқайда пайдалы болар еді деп ойлаймын.

Екінші. Қазақ-кеңес әдебиетінің негізін қалаушы Сәкен Сейфуллинге ескерткіш орнату қажет. Мұндай ескерткіш үшін құдайдың өзі сыйлағандай орын бар – Абай мен Сейфуллин даңғылдары қиылысқан тұс. Сәкен Сейфуллин мұндай құрметке лайық.

Үшінші. Солтүстік Қазақстан облысында 30-жылдардың басында Төңкеріс ауданы болған. Қазір ол аудан жоқ, Пресновский, Жамбыл, Сергеев, Тимирязев және Ақсуат аудандарына бөлініп кетті. Бұрынғы Төңкеріс ауданының кереметі мынада – бұл ауданда үш белгілі тұлғалы жазушылар – Иван Шухов, Сәбит Мұқанов, және Ғабит Мүсірепов дүниеге келген. Сондықтан Пресновский, Жамбыл және Сергеев аудандарына осы азаматтарымыздың есімдерін берген жөн деп санаймын.

Енді менің соңғы ұсынысым, ол сізге бағытталады, Колбин жолдас. Мен сізге менімен бірге көшеге, екеуміз ғана, күзетсіз шығуды ұсынамын. Қала көшелерімен күні-түні бірге жүріп өтелік, егер қазақтардың біреуі сізді саусақпен нұқып өтсе, өзімді-өзім өртеп жіберейін, өйткені, сізге ешкім де тиіспейтініне құдайдай сенемін. (Залда қозғалыс. Колбин қарқылдап күлді). Міне, бұл арада сіздің қарқылыңыз маған әбден түсінікті, Геннадий Васильевич! (Қол шапалақтау).

Геннадий Васильевич! Мен сізді біздің идеологиялық жұмысымыздағы вавилондық қойыртпақты тоқтатуға шақырамын. Әйтпесе, бірте-бірте бір-бірімізді түсінуден қалармыз.

Ынта қойып тыңдағандарыңыз үшін рахмет!

АМЕРИКА-ХЕЛЬСИНКИ ТОБЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТОЛҚУЛАР ТУРАЛЫ БАЯНДАМАСЫНЫҢ ТЕЗИСТЕРІ

1986 жылдың желтоқсанында Қазақстанның астанасы Алматы өкімет басына Михаил Горбачев келгеннен бергі халықтың тұңғыш ірі наразылығының орталығына айналды. Мыңдаған жастар тобы, негізінен қазақтар, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметіне Геннадий Колбиннің сайлануына қарсылық білдіріп, көшелерге шықты. Мұның соңы қатты қақтығыстарға ұласып, соның салдарынан үш демонстрант қаза тауып, бірнеше жүздеген адам жарақаттанды. Ұсталған жүздеген адамдардың 99-ы кейіннен сот арқылы жазаланды.

Кеңес үкіметі жариялылықтың жаңа саясатына сәйкес, болған оқиғаны хабарлады да. Алайда, Алматы оқиғалары бүлік ретінде бағаланды. Қала шетел журналистері үшін жабық қалаға айналдырылды. Ресми баспасөзде “желтоқсан оқиғалары” үшін “есірткі мен араққа” бейім жас қазақ “ұлтшылдары” айыпталды.

Тәртіпсіздіктерден кейінгі екі ай бойы Алматы бүкіл әлемнен аластатылды. Батыс тілшілеріне қалаға келуге рұқсат берілген шақта демонстрацияға қатысушылардың көпшілігі темір тордың арғы жағында отырған еді. 1986 жылдың желтоқсанындағы оқиғаларды зерделеуге байланысты іс-әрекеттер ресми деңгейде де, бейресім деңгейде де тұмшаланып тасталды.

1986 жылғы желтоқсандағы Алматы тәртіпсіздіктері туралы ақпараттардың жоқтығына байланысты Американа-Хельсинки тобы оқиға болған жерде өздігінен тергеу жүргізу қажет деп тапты. 1990 жылғы мамыр айының соңында топ қызметкерлері Джери Лойбер (атқарушы директор) мен Кэти Космэн (топтың Вашингтондағы өкілі) жергілікті тұрғындардың “желтоқсан оқиғалары” жөніндегі пікірлерін білу мақсатында Алматы мен Қарағандыға барып қайтты.

Алматыда АХТ өкілдері өздерінің қаласында 1986 жылдың желтоқсанында болған оқиғалардың себеп-салдарын дербес зерттей бастаған адамдармен кездесті.

Олар шетелдіктермен тіпті саяси тақырыптарда да емін-еркін әңгімелесті. Қазіргі күнде “желтоқсан оқиғаларына” қатысқаны үшін сотталғандардың көбі дерлік босатылды. АХТ өкілдері солардың бірнешеуімен сұхбаттасуға мүмкіндік алды.

Сұралғандар “желтоқсан оқиғалары” туралы түрлі, кейде тіпті бір-біріне жанаспайтын пікірлер келтірді. Соған орай тәртіпсіздіктерді туғызған себеп-салдарды мұқият тексеру өте маңызды. Бұл наразылық Кремль саясатына қатысты өрбіді ме, әлде ол орыстар мен қазақтар немесе өзара жауласушы қазақ руларының арасындағы қақтығыстардан туындады ма, бұл жағы әлі түсініксіздеу. Қазақстандықтардың көпшілігі “қазақ ұлтшылдығы” деген айып әділетсіз тағылған қаралау екеніне сенімді. Олар бұл оқиғаларға: “қазақтардың орыстарға қарсы шығуы” деген баға берген КОКП Орталық Комитетінің 1987 жылғы шілде айындағы қаулысын әділетсіз деп санайды.

1990 жылдың 21-мамырында, АХТ қызметкерлерінің Қазақстанда жүрген кезінде, КОКП ОК бұл айыптауды ресми түрде алып тастады, мұның өзіне қазақстандықтар үлкен қанағат білдірді.

Баяндаманы әзірлеу барысында 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларына байланысты құжаттармен танысуға ұмтылу әрекеттеріміздің бәрі сәтсіз болды, өйткені ол құжаттар күні бүгінге дейін құпия түрде сақтаулы.

Сондай-ақ, Қазақстанның Жоғарғы Кеңесі тиісті тапсырма беруі арқылы іске кіріскен парламент тобының (Шахановтың комиссиясы) Алматыдағы тәртіпсіздіктерді тексеру қорытындыларын жария етуге бағытталған барлық ұмтылыстары да сәтсіздікпен аяқталды. Шахановтың комиссиясы желтоқсан оқиғалары барысында қаза тапқан, жараланған және хабарсыз жоғалып кеткен азаматтар туралы ресми құжаттарға рұқсат ала алмады, ал, АХТ қызметкерлеріне комиссияға мұндай рұқсат берілетіндігі жөнінде айтқан еді.

Баяндама негізінен 1990 жылдың мамырында, Қазақстанда АХТ қызметкерлері өткізген көптеген сауалнамалар материалдарына негізделген. Алматы мен

Қарағандыдағы түрлі ұлт өкілдерін құрайтын лауазымды адамдар мен қатардағы азаматтармен қатар АХТ қызметкерлері “желтоқсан оқиғаларына” тікелей қатысы бар 12 адаммен детальдық сұхбат жүргізді. Олардың ішінде 9 қазақ, үш басқа ұлт өкілі, 9 ер адам, 3 әйел бар. Он екінің тоғызы оқиғаның тікелей куәгерлері де, үшеуі оқиға жөнінде біреу арқылы хабардар. Куәгерлерді әлеуметтік жағынан бөліске салсақ, былай болар еді: 8-і түрлі мамандықтағы қызметшілер, 2-і жұмысшылар және тағы екеуі туралы нақты мәліметтер жоқ.

1986 жылдың желтоқсанындағы қасіретті оқиғалар сексенінші жылдардың соңында Қазақстанда қоғамдық топтардың пайда болуына жол ашып берді. Солардың бірі – “Желтоқсан” – “желтоқсан оқиғаларына” қатысқаны үшін заңсыз жауапқа тартылған, ақталып шыққан азаматтардың ұйымы. Бұл топтың мақсаты – Алматыдағы толқулардың себеп-салдарын тексеру, 1989 жылдың желтоқсанында 12 қоғамдық топ “желтоқсан оқиғаларының” құпия сақталып келе жатқанына байланысты коллективтік наразылық білдірді. Өз үндеуінде олар демонстранттарды қасіретке ұрындырғандар мен оқиғалар туралы ақпараттарды құпияландырып отырған адамдардың атын атап, түсін түстеп, оларды жауапкершілікке тартуды, лауазымдарынан айыруды талап етті.

“Желтоқсан оқиғаларын” тергеу мақсатында “Желтоқсан” қоғамдық тобынан басқа, КСРО халық депутаты Мұхтар Шахановтың маңына топтасқан бірнеше парламенттік комиссиялар да құрылды. Шахановтың комиссиясы тек “жеке баспада” ғана жарияланған, өздері тергеу жүргізген жұмыстардың қорытындылары туралы есепті әзірлеп, батысқа жөнелтті.

КСРО үкіметі әлі күнге дейін журналистерге, әсіресе шетелдіктерге елдің толқу өрбіген аймақтарына баруына тыйым салып келеді. Болып жатқан оқиғалар жөнінде ақпаратты құпия ұстаудың салдарынан олар туралы кеңес қоғамын түрлі өсек-аяңдар шарлап жүр. Дегенмен де, бірқатар жетістіктер де жоқ емес. “Желтоқсан оқиғалары” туралы хабарлар кеңес баспасөзінде бірізді шаблонға

құрылып жатқанда, Қазақстандағы кезекті тәртіпсіздіктер хақындағы ақпараттар айқындала бастады.

Баяндамада АХТ өкілдері Кеңес үкіметі бұдан осылай жариялылық саясаты рухымен, халықаралық баспасөз өкілдеріне елдегі толқу болып жатқан аймақтарға баруға мүмкіндік жасайтынына сенім білдіреді. Құпияларды ашу кеңес қоғамы үшін де тиімді, әрі осы бір күрделі қоғамды шетелдіктердің дұрыс түсінуі үшін де дұрыс болатыны сөзсіз. Қазақстан үкіметі 1986 жылы желтоқсанда Алматыда болған оқиғаларды толық әрі ақиқат тұрғысынан тергеуге және оның нәтижелерін жария етуге бар күш-жігерлерін салулары керек. Осы оқиғаларға жергілікті органдардың қатысын зерттеп, барлық жағынан қылмыстық жауапкершіліктері бар лауазымды адамдардың іс-қимылдары жөнінде айқын түсінік беру қажет.

ОҚИҒАЛАРҒА ҚАТЫСУШЫЛАР САНЫ ТУРАЛЫ...

“Желтоқсанның” бір мүшесі мәлімдегендей, наразылық білдірушілер саны 30 мыңға жуық адам болған, бірақ қақтығыс кезінде алаңда 10 мың адам болды.

Демонстрацияға қатысушы қазақ адвокаты демонстранттарға қарсы қойылған күштер туралы: 350 мың әскерилер (армия және ішкі әскерлер) мен 20 мың милиционер болды” дейді.

КҮШ ҚОЛДАНУ

АХТ қызметкерлері сұрастырған көзкөргендер бұл туралы бірдей пікір айтқан. Әскери училищелер курсанттары, әсіресе МХҚ шекара әскерлері училищелерінің курсанттары сапер күректерімен адамдарды қатты жарақаттады. Сондай-ақ жасақшылардың қолдарында 18-желтоқсан күні темір таяқтар болғаны да наразылықты күшейтті. Темірлерді шабуылдаушы басқа категориялар, милиция қолданды ма деген мәселеге байланысты көрсетулер қарама-қайшы. Екі куәгердің айтуынша, милиция да, әскерлер де демонстранттарды тоқпақтармен ұрған.

ТҰТҚЫНДАУЛАР, ҰСТАУЛАР, СОТТАР

1986 жылғы желтоқсан оқиғаларынан кейін тұтқындаулар, ұстаулар туралы куәгерлердің көптеген көрсетулері бар. Шахановтың комиссиясы әзірлеген материалдармен танысқан бір куәгер: “Ресми деректерге қарағанда, 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларынан кейін 600-ден астам адам ұсталғаны” жөнінде мәлімдеді. Комиссия деректеріне сүйенсек, шынтуайтқа келгенде, 2 мың адам ұсталған. ҚСРО халық депутаты Шахановтың айтуынша, 2401 адам тұтқындалған. Талайын абақтыға отырғызған, желтоқсан оқиғалары үшін басқа да жазалауларға ұшыраған. “Желтоқсан” белсендісінің айтуынша, “ресми құжаттарға қарағанда, 99 адам бас бостандығынан айырылып, 631 адам есепке алынған. Олардың бәрі де белгілі себептермен әкімшілік жағынан жазаланған”.

ДӘРІГЕРЛІК КӨМЕК

Америка-Хельсинки тобының баяндамасында екі ресми құжат қосымша тіркелген: госпитальдандыруды қажет ететіндердің тізімі және емханада дәрігерлік көмек алған, наразылық білдірушілер тізімі. Жараланғандар арасында бірде-бір милиционер немесе әскери адам тіркелмеген – олар не жарақат алмаған, немесе дәрігерлік көмек оларға басқа емдеу мекемелерінде көрсетілген. Дәрігерлік көмекке келгендердің көбі қазақ жұмысшылары мен студенттері.

Госпитальдандырылған 369 адамның 363-і қазақ, екеуі орыс, сондай-ақ түрікмен, чечен, армян, башқұрт өкілдері. Наразылық білдірушілердің орташа жасы – 25.

Жарақат сипатына келсек, 243 адам басынан немесе мойнынан жарақат алған. Аяқ-қол сынғандары, сондай-ақ қатты соққыдан жарақаттанғандар көп. Көп адамдар қорғанысты сипаттайтын дәлелдер – жарақат алғандарын айтады, қорғанғандарын тілге тиек етеді. Мәселен, қол сүйектерінің сынуы қорғанғанды айғақтайды. Жарақаттарғандардың көпшілігі қуғындалудан қорқып, өздерінің аты-жөндерін айтудан бас тартты.

ҚАЗА ТАБУ ЖАҒДАЙЛАРЫ

“Желтоқсан оқиғалары” жөніндегі хабарлардың тапшылығынан демонстрацияда өлгендер саны жүздеген адам болады деген алып-қашпа әңгімелер кең тарады. Алайда, Шаханов комиссиясының баяндамасы мұны жоққа шығарды.

Депутат Шаханов 1990 жылдың 22-мамырында АХТ-ға берген сұхбатында ресми деректерге жүгініп, қақтығыс барысында екі адам қаза тапқанын хабарлады. “Тәртіпті сақтау күштері көптеген ұрып-соғу, зорлау және бірқатар адамдарды өзін-өзі өлтіруге дейін итермелеген кейбір жағдайлар үшін жауап беруге тиіс. Бірақ тек екі өлім ғана ресми түрде тіркелген. Комиссияда осыған байланысты тергеуді жалғастыруға себепкер негіз де бар, өйткені таңқаларлық хабарламалар келіп түскен, олар тексеруді қажет етеді”, – дейді ол.

Шахановтың пікірінше, тәртіп сақтау күштерінің кейбір күштеу іс-әрекеттері толық ашылған жоқ, себебі, оның тобына осы мәселеге орай құжаттармен танысуға мүмкіндік бермеген.

“Біз “желтоқсан оқиғалары” барысында адамдардың қаза табуы хақында материалдармен таныса алмадық, алайда осыдан үш күн бұрын үміт ұшқыны пайда болды. Демонстрация барысында өкіметтің күш қолдануы туралы барлық ресми құжаттарды алатын шығармыз. Өкімет зорлық шараларын кеңінен пайдаланған”, – дейді ол.

ҚҰПИЯ ӨЛІМ

“Желтоқсан” жетекшісі, адвокат Аманжол Нәлібаев және “желтоқсан оқиғалары” жөнінде деректі фильм түсіруші Қалдыбай Әбенев “желтоқсан оқиғаларына” қатысушы, сотталған Қайрат Рысқұлбековтың түрмеде қаза табуының жағдайына алаңдаушылық білдірді. Түрме әкімшілігі оның өзін-өзі өлтіргенін дәлелдемек болады. Ал, Нәлібаев пен Әбенев бұл хабарламаның шындыққа жанаспайтынын айтады. Олар “Желтоқсан” бұл оқиғаны тергейтінін мәлімдеді.

“ЖЕЛТОҚСАН ОҚИҒАСЫНДАҒЫ” ӨКІМЕТ РОЛІ

Республика басшылығы. Барлық тергеулердің негізгі сауалы мынау: бейбіт наразылық демонстрациясына Қазақстан өкіметі қалай қарады?

Құрамында қазақтар да, басқа ұлт өкілдері де бар көптеген куәгерлер қақтығыс үшін негізгі жауапкершілік демонстрацияға салауатты көзқараспен қарай алмаған республика өкіметіне жүктелетіндігін айтады. АХТ-ға пікір білдірген тәуелсіз қоғамдық “Мемориал” ағарту бірлестігінің белсендісі болып өткен оқиғаға республика өкіметі жауап беруі тиіс деп мәлімдеді.

“Оқиғалар басшылардың сауатсыз іс-әрекеттерінің салдарынан болды, олар адамдармен сөйлеспеді, түсіндірмеді. Қонаев халық алдына шығып, тыныштандырғысы келмеді. Милиция да мұндай жағдайда қалай қимылдау қажеттігін білмеді”, – дейді ол. “Демонстранттарға өздерін толғандырған проблемаларды талқылау үшін микрофонды пайдалануға басшылық мүмкіндік берді ме?”. Бұл сауалға жауап беруде куәгерлердің пікірлері әр қилы.

ЖАСАҚШЫЛАР МЕН МИЛИЦИЯ

Әскери бөлімдермен қатар “желтоқсан оқиғаларына” жергілікті милиция да қатысты. Жеке тергеу жүргізген “Мемориал” мүшесі әңгімелескен көптеген көзкөргендер демонстранттар жергілікті милиционерлерді өздерін қолдауға үгіттегенін мәлімдемеген. “Қазақ милиционерлер студенттерге қосылудан бас тартқан, олардың бірқатары топқа барып, адамдарды айуандықпен ұрған”.

Қарусыз жасақшылар ерекше полициялық қызмет атқарды. Солардың ішінде көптеген білімді жас қазақтар – комсомол белсенділері болды. Бауыры осы жасақшылар қатарында жүрген куәгерлердің бірінің айтуынша, “жасақшылар қазақтардың бәрі бірдей демонстранттарды жақтамайтынын көрсету үшін арнайы ұйымдастырылған деп ойлаған”. Бұл жасақшыларды комсомол функционерлерінен іріктеген және ғылыми-зерттеу институттарының қызметкерлері тартылған”.

ӘСКЕРЛЕРДІ КІМ ЖІБЕРДІ?

“Желтоқсан” мүшесі және Шахановтың көмекшісі Сәрсенбай Сұлтановтың пікірінше, Горбачев ең құрығанда Алматыға, демонстранттарды тыныштандыру үшін әскер жіберу туралы шешімді білуі тиіс еді. Әрине, Алматыға әскер жіберу туралы шешімді дәл Горбачев жасады деп айту қиын, алайда Горбачев бұл шешім жөнінде білгені сөзсіз. Ойткені, әскерлер Ресейден келді емес пе?”.

“ҚАЗАҚ ҰЛТШЫЛДЫҒЫ”

“Желтоқсан оқиғаларына” қатысушылардың бірі осы оқиғаға ұлтшылдық айдарын таққан КОКП ОК Саяси бюросының мүшесі, КОКП ОК жанындағы Партиялық бақылау комитетінің төрағасы Михаил Соломенцев болғанын айтады. Ол Алматыға 18-желтоқсанда келген. Кейбір куәгерлердің айтуы бойынша, оқиғаға ұлтаралық қақтығыс сипатын беру мақсатында жасақшыларды орыстардан іріктеуге шешім қабылдаған Соломенцев көрінеді.

“Желтоқсан оқиғаларына” “қазақ ұлтшылдығы” деген айдар таққан КОКП ОК қарары (маусым, 1987) қазақ халқын қатты қапаландырды. Бұл жалған айыптаудан құтылуға ұмтылу 1989 жылдың көктемінен басталған Алматыдағы толқу себептерін тергеу жолындағы кең қозғалысқа өріс ашқан еді. 1990 жылдың 21-мамырында КОКП ОК бұл айыптауды қате деп тауып, “желтоқсан оқиғасына” баға беруде “қазақ ұлтшылдығы” айдарынан бас тартты.

АХТ қызметкерлерінің бақылауынша, Алматыдағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы барысында әсіресе демонстранттарға жасақшыларды қарсы қою қатты наразылықты туғызды. АХТ өкілдері сөйлескен көп адамдар орыс азаматтары қоғамдық тәртіпті дұрыстау үшін қажетсіз еді деген пікір айтады. Оларды бәрінен бұрын қазақтар мен орыстар арасында жанжал шығару мақсатында ұйымдастырған. “Мемориалдың бір мүшесі – орыс азаматы да: “Өкімет тәртіпті сақтау үшін орыс жұмысшыларын жұмылдырды. Ал, бұл ұлтаралық жанжалға әкеліп соқты”, – деді.

Адвокат Нәлібаев (қазақ) та жасақшыларды ұлтаралық араздықты ұйымдастыру үшін әкелгенін былайша әңгімелейді:

“Өкімет қолында армиялық бөлімдер мен ішкі әскерлерден 50 мыңдай солдат және 20 мың милиционер болды. Олар 18-желтоқсанда жасақшыларды не үшін жұмылдырды? Жиналғандарды бақылау үшін олардың қажеті де жоқ еді. Бәлкім, оқиғаға ұлтаралық қақтығыс, жанжал ретінде сипат беру мақсатында орыс жұмысшыларын қолдарына темір таяқтар ұстатып, көпшілігі қазақ жастарынан құралған демонстранттарға айдап салған”.

ӘСКЕРЛЕРДІҢ ОРНАЛАСУЫ

Көзкөргендерді сұрау негізінде бір куәгер 17-желтоқсан күні Брежнев алаңында бронетранспортерлер берілген милициялар мен әскерлердің орналасуын айтып берді.

“Милиция шақырылды. Милиционерлер солдаттар құрған шеңберге қосымша екінші шеңбер жасап сапқа тұрды. Қонаев та, Колбин де мінберге шықпады. Оның есесіне Новосибирьден, Ташкенттен жүйелі әскери бөлімдер келіп жетті. Сағат кешкі алтыда Фурманов көшесінің бойымен екі бронетранспортерден колонна өтті. Брежнев алаңы алдында олар бөлініп кетті, сол арқылы солдаттар мен милицияға қосымша тағы бір шеңбер құрады.

Сонымен, осы куәгер жүргізген тексерулерге жүгінсек, 17-інен 18-іне қараған түні демонстранттар айналасында үш шеңбер қалыптасты: сыртқы айналымда ПМ-нің ішкі әскерлері (спецназ), олардың алдына қарусыз милиция, ал демонстранттардың дәл алдында – жасақшылар орналасты. Алаң үш қатармен қоршалды.

АҚПАРАТТАРДЫ ШЕКТЕУ ЖӘНЕ ЖОЛЖҮРУЛЕР

Орталық өкімет те, республика өкіметі де Алматыда төтенше жағдай енгізбеді. Солай бола тұрса да, ақпарат алу мен жол жүруге бірқатар шектеулер қойылды. Оны куәгер қазақ адвокаты былайша сипаттайды:

“Төтенше жағдай енгізілмеді, бірақ Қазақстанға журналистердің келуіне тыйым салынды. Коменданттық сағат та, басқа шаралар да қолданылмады. Алайда, Алматы аэропорты жабық тұрды және темір жол қатынасы да белгілі уақытқа дейін тоқтатылды. Бірақ мұның қанша уақытқа созылғанын айта алмаймын”.

ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІ

Қазақстан халқының 1986 жылғы 17-18 желтоқсанда не болғанын зерттеу жолындағы алғашқы әрекеттері 1989 жылы ғана жасалды. “Желтоқсан” деп аталған қоғамдық топқа негізінен “Желтоқсан оқиғалары” кезінде соққыға жығылған адамдар енді. Олардың күшінің арқасында “Желтоқсан” үшін түрмеге жабылғандардың бәрі дерлік босатылды. Абақтыда тек екеуі ғана қалды, “Желтоқсанмен” бір мезгілде десек те болар, КСРО халық депутаты, қазақ ақыны Шахановтың комиссиясы деген атқа ие болған – Мұхтар Шаханов жетекшілік еткен депутаттық топ та құрылды.

Екі топ та біраз жұмыстар тындырды. Бірақ олардың жұмыстары әрдайым республика өкіметі тарапынан кедергілерге ұшырап отырды, олар ақыры топтардың жұмыстарына шектеу де қойды.

Шахановтың комиссиясын тарату туралы Жоғарғы Кеңестің жарлығына байланысты көпшіліктің наразылық білдіруі 1989 жылдың қарашасында Адам правосын қорғау жөніндегі Қазақ қоғамдық комитетінің жауапты хатшысы М.Иманбаев жазған құжатта айқын көрсетілген. Сол құжаттан үзінділер келтірілік:

“Комиссия мүшелерінің пікірін мойындамастан, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі өзінің 1989 жылғы 14-қарашадағы қаулысымен, республиканың партия басшыларының талап етуімен, Алматыдағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларын зерттеу жөніндегі комиссияны, ол өз жұмысын аяқтамаса да, таратып жіберді”.

Осы құжат авторы “желтоқсан оқиғалары” үшін республика басшыларын айыптайды. “Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі өз қаулысының төртінші пунктінде азаматтардың

арыз-шағымдарын қарауды Қазақ КСР прокурорына, Жоғарғы Сотына, ИМ, МХК, Қазақ КСР халыққа білім беру министрлігіне, кәсіпорындар мен мекемелер басшыларына, яғни, демонстранттар алдында айыптылардың өздеріне тапсырды... Сол кездегі басшылардың көпшілігі әлі күнге дейін жылы орындарынан жылжыған жоқ, немесе одан да жоғары қызметтерге өсірілді.

Халық наразылығының өсе түскенін атап көрсете отырып, Иманбаев қайғылы зардаптарға әкелген 1986 жылғы желтоқсандағы оқиғалар туралы толық шындық, жариялылықты талап етті.

“Бұл жөнінде халық біледі... Наразылық өсе түсуде. Оны тек шындық пен әділеттілік ғана, оқиға мен оның зардаптарын жария ету ғана баса алады. Республикалық баспасөздегі жалған деректер халықты одан әрі ызаландыра түсетіні сөзсіз”.

Автор бұл құжатты қорытындылай келе, “желтоқсан оқиғаларын” зерттеу үшін тәуелсіз комиссия құруға, оған Қазақстаннан басқа республикалардың да өкілдері енгізілуін талап етеді.

Шаханов комиссиясы едәуір дәрежеде қайта құрылып, жұмысын қайта жалғастырғанымен де, республика өкіметі оларға рұқсат бергенімен де, (1990 жылдан) Комиссия әлі күнге дейін түрлі лауазымды қызметтегілердің тарапынан кедергілерге кезігіп отыр.

Хельсинки тобына, Қазақстаннан келген жеке хатқа сүйенсек, Шахановтың комиссиясының жаңа құрамы шілденің орта тұсында даяр болған баяндамасын әлі күнге дейін жариялай алмай келеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жергілікті белсенді, социал-демократиялық партияның мүшесі “желтоқсан оқиғаларының” маңызын былайша сипаттайды: “Үш түрлі мәселені есте сақтау қажет: ол екі бірдей жергілікті элиталарға (қазақ пен орыс) қарсы тұңғыш жаппай наразылық еді. Демонстранттар жақсы ұйымдасқан еді және өз жетекшілері ұсталғаннан кейін де орындарында қала берді”.

Осы куәгердің тұжырымдауынша, егер қазақтарға орыс жұмысшылары қосылып кеткенде, бұл әлеуметтік талаптар наразылығы одан да кеңірек болар еді. “Завод жұмысшылары “желтоқсан оқиғаларынан” соң оған қатысушыларға демонстрацияға мерзімінен бұрын шыққандарын айтып жүрді. Егер ол нан бағасының өсуінен соң болғанда, олар да демонстранттарға қосылар еді”. 1986 жылғы Алматыдағы “жаппай тәртіпсіздіктер” Қазақстан үшін ғана емес, сондай-ақ, КСРО көлемінде де ірі тарихи оқиғаға айналды. Олар кеңес тарихында жаңа тараудың бетін ашты. Бұл жаңа кезең түрлі жерлердегі жиілеп кеткен толқулармен сипатталады.

ҰСЫНЫСТАР

АХТ Кеңес үкіметін мынандай шаралар жүргізуге шақырады:

- 1986 жылғы желтоқсандағы оқиғаларды зерттеу жөніндегі комиссия құру, атап айтқанда, осы оқиға барысында армия мен ішкі әскерлерді тым көп қолдану әділетсіздігі тексерілсін; бұл комиссияға басқа республикалар мен елдердің өкілдері, заңгерлері енгізілсін; зерттеу қорытындыларын кеңестік жариялылық тұрғысынан кеңінен жария ету, сол арқылы мұндай зардаптарға ұрындырған оқиғаның ендігі жерде қайталанбауы үшін алдын-алу шараларын ұйымдастыру;

- демонстранттарға қарсы күш қолданған, әскерлерді айдап салған, оларды ұстап, абақтыға қамаған жауапты адамдарды, лауазымды адамдар мен әскери бастықтарды сот жолымен тергеу;

- демонстрация барысында тәртіп сақтауға жұмылдырылатын әскерлер мен милиционерлерді заңқорғау күштерінің халықаралық тәртіп ережелерімен таныстырып, соған сәйкес қимылдауын бақылау;

- демонстрациялар барысында демонстрациялар мен тәртіпті қорғау туралы заңды өзгертіп, жасақшылардың оған қатысуын азайту, себебі олар бұл қызметті атқару үшін қажетті даярлықтан өтпеген;

- кеңес азаматтарын заңсыз тұтқындау мен тергеуге жол бермеу;

– ұсталған немесе тұтқындалған адамдар ауыра қалған жағдайда немесе олар жарақаттанған болса, тиісті дәрігерлік көмек көрсетілуін қамтамасыз ету;

– шетел және кеңес журналистерін толқулар өтіп жатқан аймақтарға жіберу;

– ел территориясының көп бөлігін саяхаттауға шетелдіктерге тиым салатын дәстүрлі кеңес саясатынан бас тарту.

– Американ-Хельсинки тобы Қазақстан басшылығын мынандай шараларды жүргізуге шақырады: 1986 ж. желтоқсан оқиғалары туралы тексерілген және толық баяндама жасау үшін Шаханов комиссиясына қажет деп тапқан барлық материалдар мен информацияны, оның ішінде өлгендер, жараланғандар және хабар-ошарсыз кеткендердің ресми тізімдерін кедергісіз пайдалануына мүмкіншілік беру;

– Шаханов комиссиясы баяндамасының толық тексін жариялау;

– “желтоқсан оқиғаларына” қатысқаны үшін сотталған Қайрат Рысқұлбеков өлімінің себептерін ресми түрде тексеру, өзіне-өзі қол жұмсамағандығы анықталған жағдайда заң бойынша жауаптыларды жауапқа тарту;

– “желтоқсан оқиғаларына” қатысқандары үшін сотталғандардың істерін қайта қарау, осы оқиғаларға байланысты қылмыс жасаған лауазымды адамдарды қылмыстық жауапкершілікке тарту;

– “желтоқсан оқиғаларына” қатысқандары үшін заңсыз сотталғандарды толық ақтау және сотталған уақыты үшін өтемақы төлеу, сондай-ақ оларды оқу, жұмыс орындарына қайта қабылдау;

– рұқсаты жоқ демонстрацияларға, митингілер мен жиналыстар өткізуге тыйым салатын Қазақстан Кеңесі Президиумының 1989 ж. 14 қараша күнгі “Республикада социалистік заңдылықты және тәртіпті нығайту шаралары туралы” Жарғысының күшін жою. Бұл Жарғы халықаралық право мен Хельсинки келісімдері бойынша қабылданған міндеттемелерге қайшы келеді және республиканың бейбіт түрде дамуына жағдай жасамайды;

– ұлттаралық қарым-қатынас проблемаларын, келіспеушілік жағдайларды шешу үшін лауазымды адамдармен, республиканың қоғамдық өкілдерімен бірлесе отырып, “Дөңгелек үстел” басында ұдайы әңгімелер жүргізу. Кейбір Кеңес республикаларында өткізіліп жүрген “дөңгелек үстел” басындағы мұндай келіссөздердің мақсаты – даулы мәселелерді бейбіт түрде әділ шешу;

– бұқаралық ақпарат құралдарын қолдап отыру, республикада болып жатқан оқиғаларды, оның ішінде азаматтардың праволарына қатысты жағдайларды кеңінен, толық насихаттау;

– аз ұлттардың праволарын қамтамасыз етуге міндеттелген Хельсинки келісімдеріне қатысушы елдердің Копенгаген конференциясындағы қорытынды құжатын жариялау.

ӨЗІМ ЖӘНЕ ӨЗГЕЛЕР ЖӨНІНДЕ. ҚАЗАҚҚА ҚАРСЫ ҚАСКӨЙЛІК

(“Өтті дәурен” осылай” кітабынан)

...Лигачев пен Соломенцев туралы бірдеме деудің өзі батпан жүк көтергеннен ауыр. Егор Кузьмич КОКП Орталық Комитетінің партиялық-ұйымдастыру бөліміне меңгеруші болып тағайындалғаннан кейін таныстым. Онымен республикадағы кадр мәселесін, атап айтқанда, Н.Назарбаевты Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағалығына тағайындауды бірлесіп шештік. Ол өз төңірегіне кіл жақсылығы қара басынан аспайтын, кадр мәселесін шешуге келгенде әділдіктен айналып өте беретін адамдарды жинады. Ол – Могильниченко, Мищенко және басқалар. Ал, Лигачев Орталық Комитеттің хатшылығына және Саяси Бюроның мүшелігіне сайланғаннан кейін күрт өзгерді. Қазақтың “жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас” деген мәтелін еріксіз еске түсіретін. Жеңімен сәлем беретінді шығарды. Оған кірудің өзі ақырет болды, қашан көрсең жау шапқандай қапылып жүретін, қашан барма мұрнынан шаншылып отыратын.

“Жаманның жамандығын айт – құты қашсын” дегелі отырғаным жоқ. Жұрт анығын, ақиқатын біле жүрсін деген ой. Әйтпесе, ұзында кеткен өшім, қысқада кегім жоқ. Тек, оның өзінен басқаны көзіне ілмейтін кеудемсоқтығы мен шама-шарқына қарамай көрінген “кеменің” құйрығынан ұстайтын ұрыншақтығын көргенде айдалада жүріп біз ұялатынбыз. Лигачев Орталық Комитеттің хатшысы ретінде кадр саясатымен айналысты. Бірді бірге соқты. Сосын идеология мәселесі жүктелді. Бұны да ұшпаққа шығара алмады. Ең ақыры ауыл шаруашылығы өндірісімен шұғылданды. Бірін қудалап, бірін қуартқаннан басқа не тындырғаны өздеріңізге белгілі, қысқасы, Лигачев қай саламен айналысын, сол жерде жұмыс ақсап жатты. Яғни басы жетпес орынға аяғын салды. Оған мысалды алыстан іздемей-ақ

қойыңыз. Лигачев білек сыбанып кіріскен ішімдікке қарсы күрестің немен тынғанын еске алсақ та жетеді. Күллі ел шаш-етектен шығынға батты. Самогон қайнату, нашақорлық сияқты анайы тірліктер жайлап кетті.

Лигачев естелік жазып, онда К.Черненко қайтыс болғаннан кейін Гришин Орталық Комитеттің Бас хатшысы болуға жанталасып, үкіметті қалайда басып алудың қамын жасады деген айып тағады. Шығармасына орынсыз “шытырман сюжет” қосуын түсінбедім. Мен Саяси Бюроның мүшесі ретінде Гришин партияның бірінші басшысы болғысы келіп, сол үшін төңірегіне “сыбайластарын” жинапты-мыс деген хабарды естіген емеспін.

Лигачев бір ернімен жер тіреп, бір ернімен көк тіреп жүргендей көрінуі көрер көзге ғана. Оның әліптің артын күтпейтін сабырсыздығы мен асығыстығынан көп мәселе атүсті шешіліп, арты дауға айналып жататын. Лигачев пен оның қарамағындағылардың жұмыс стилі мен әдісі, меніңше, сын көтермейтін және уақыт талабына сай келмейтін. Қырына алған адамдар туралы түскен “домалақ” арыздарға көктен іздегендері жерден табылғандай жата жармасып, індетте тексеретін. Қалайда “абыройын аяқ асты етіп, беделден жүрдай қылатын материалды” жіпке тізіп отыратын. Тырнақ астынан кір іздеп, аш арыстандай ыңыранып отыратын. Егор Кузьмичтің бірінші ішінде екенін, тіпті мінезінің бір ұрттығын өз басымнан кешпесем, айтпаған да болар едім. Қай шырағына көлеңке болғанымды білмеймін, қараптан-қарап жүріп аузын айға білей бастады. Ол қайта құруды бет перде етті. Тәртіп орнатып жатқандай қар борандатты, елдің бәріне кәрін төкті. Тура айтқанда, астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырды. Ал шын мәнінде мұның астарында бұлаң құйрық тірлік жатыр еді. Ол бара жатқанның балтасын, келе жатқанның кетпенін қоймаған, қара басының қамы үшін кімді де болса құрбандыққа шала салатын ұждансыздарды қанатының астына алып, қорған болды. Мысалы, Османходжаевты аузы-басы қисаймай: “Ол – нағыз коммунист, Өзбекстан партия ұйымындағы ел таныған басшы. Қайта құрудың бірден-бір қаһарманы” деп, аяқ-қолын

жерге тигізбей мақтағанын өз құлағыммен естіген едім. Сөйтіп шық жуытпай жүрген “қаһарманы” істі болып, басына бұлт үйірілген тұста Лигачев жалт беріп, басқаша сайрай бастады. Осыдан-ақ оның кім екенін топшылай беріңіз.

М.Соломенцев туралы әңгіме айтыла бастаса, жерге түкірмейтін қазақ кемде-кем. Халық арасында: “Жақсыны жақсы деген мақтау емес, жаманды жаман десең, болмайды өсек” деген бар. Мені оқырман дұрыс түсінер деп ойлаймын. Қартайғанда сөз қуалаған жақсы емес және ешкімде алынбай жүрген кек, тимей жүрген есем жоқ. Бар жайды біле жүрсін деген ой ғана.

Зады, әділетке шөлдеген халықпыз ғой. Кезінде айта алмай, тілімізді тістегеніміз рас. Бірақ Соломенцев жайындағы пікірімде бүкпе болған емес. Оны өзі де біледі. Ол – 1959-1962 жылдары Қарағанды облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, сосын, 1964 жылға дейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы. Онан кейін Қазақстаннан қалай ел бетіне қарағысыз боп кеткенін бұған дейінгі тараулардың бірінде айтқанмын. Республикада жоғары дәрежелі қызметте жүріп, жасыратыны жоқ, бетін жел қағып, маңдайынан күн шалса, қане?! Елдің экономикасын, мәдениетін көтеруге, әсіресе, ұлттық кадрларды тәрбиелеп, өсіруге келгенде ауыз тұшырлық ешнәрсе тындырмай кетті. Өзекті проблемаларды зерттеп, зерделеуді былай қойғанда, бір нәрсеге қолы тиіп кетсе болды, содан секем алып, ұлтшылдықтың сарынын сезгендей үрке қашып жүретін. Оны Горбачевтің арнайы тапсырмасымен Алматыға келгенде, бір бүйіріне балта сақтап жүргенін дәлелдеп берді. Қанды көбік жұтқызған 1986 жылғы желтоқсан оқиғасын сабасына түсіргелі келдім деп, сапты аяқтың сабынан қарап, ушықтырып, қарабауырлығын көрсетті. Қанын торсыққа байлап келгені сонша, бүкіл бір халықты ұлтшыл деген айып таққан КОКП Орталық Комитетінің атышулы қаулысының ең басты авторының бірі болды. Ақыры асқақтаған амалшыдан аяңдаған адалдық озды. М.Соломенцев қара жер қапты.

Кімнің басы кімнің қанжығасында жүр дейсің. Бірақ кімнің қайда, не істеп жүргені алақанға салғандай көрінеді

гой. Менің байқауымда ол РКФСР Министрлер Кеңесінің төрағасы боп талай жыл көңілі көкте жүрді. Бірақ бұрау басын сындырды дегеніңе сенбеймін. Оған Ресей қара топырақты аймағын игеру ісі куә. Аймақты игеруге қисапсыз қаражат бөлінді. Ол жердің жарығын бітегендей қомпайым жүргені болмаса, ертеңінен үлкен үміт күткен жерді иесіз қалдырды. Қаңырап бос қалған орыс деревнялары азып-тозғаннан басқа еш пайда көрмеді....

...“Күріш арқасында күрмек су ішеді” деген рас. Жауапты жұмыстарға тағайындау барысында қателік болмай қалған жоқ. Республикалық және облыстық партия, кеңес органдарының басшылары арасында аузы епті болғанымен, бұтынан борсық өткізген қулар, қара басының қамын жеп, бүйенін майлағандар, мансаптың буына пісіп, елдің қамын, шаруа жайын ұмытқандар болды. Біздің өмірімізде нартәуекелге бел байлап, батыл шешімдер жасайтын, қажет десеңіз, аса күрделі әрі жауапты істерге бас тігуге баратын тұстар аз кездеспейді. Сондай кездерде әлгі адамдар аузына құм құйылғандай шықпа, жаным, шықпа деп үнсіз отырып, әліптің артын күтеді, ең әрісі бөгелектеген аттай бас изеп, не айтсаң да “ләппай” деуден танбайтын. Кеш те болса көз жетті, ол адамдар жан ауыртып жұмыс істеуге, бас қатырып, ұзақ ойлауға жоқ. Бітеу жара сияқты. Оларды ұя бөріктеу жандар еді деп, сыпайылап айтқаннан гөрі, қалбырға салған сынаптай еді деу лайық. Ұстатпайды. Тасбақаның аузынан шөп алады. Өз пікірі жоқ, өзгенің ойын малданудан тайынбайды. Өзінен жоғарыға бетегеден биік, жусаннан аласа. Ал төмендегілердің табанын тіліп, тұз құюға бар. Және ондайлардың аузы салулы келеді. Жоғары дәрежелі қызметте жүріп, сыпыраның ішінде отырады. Шен алып, шекпен киюден кенде қалмайды. Сондай адамдардың жұлдызы жанған өкілдері О.С.Мирошхин мен С.Мұқашев.

Кадрларды басшылық жұмыстарға ұсынарда олардың іскерлік және адамгершілік қасиеттері барынша сараланып, жете зерделене бермеді. Соның біразы Комитеттің бюросында менімен ұзақ уақыт қызметтес болды. Былайша айтқанда, “кемедегінің жаны бір” дегендей, жұмыс істедік.

Соған қарамастан мен қалай зейнетті демалысқа шықтым, солай олар өткен күндерден іргесін аулақ салып, аттанға ұран қосты. Бұрынғы атаулыны қосыла қаралады. Олар “екі таудың шүйгінін аңсаған киіктің аш қалатынын” білмеді. Бәрінен де халық су алған қайнарға тас лақтырды, одан әрі де талай ұрпақ сусындайтынын түсінбеді. Өз мақсаттарына жетуі үшін аққа қара жағудан тайынбады, бұған дейін істелгендерді түгелдей жоққа шығаруға тырысып, сынаржақ бағалауға дейін барды, кем-кетікке келгенде түймедейді түйедей етіп көрсетуге ұмтылды. Менің халық алдындағы азды-көпті қызметімді сынаған кезде ол адамдар мені өңі түгілі түсінде көрмеген кісідей сыңай байқатты. “Қоғамдық пікір” тудыру үшін өткенді додаға салып, бөрі тиген қойдай қылды, өткеннің арбасы алысқа бармайды деп ұқты, бірақ сол арбаның кешегі иелерінің бірі өздері екендерін естен шығарып алған еді. Ондай адамдар туралы Лев Толстой: “Барлық уақытта сүттен ақ, судан таза болғысы келетін пенделер – ең қорқынышты адамдар. Олар өздерін күнәдан пәк қып көрсету үшін жазықсыз жандарды, әулие-әмбиені, тіпті құдайдың өзін жазғырудан тайынбайды” деген екен. Шын-туайтына келгенде, олар обал, сауап дегенді білмейді.

Солардың бірі З.Камалиденов еді. Сөзіне қарауыл қоятынның өзі. Айтқаны ісіне сәйкес келмейді. Қазақ: “Атқа отырса атасын да танымайды” деп осындайларды айтқан. Олардың алған беттен қайтпас табандылығы, кемшілікке ымырасыздығы көрер көзге ғана. Камалиденов Орталық Комитеттің хатшысы ретінде республикада идеологиялық және тәрбие жұмыстарын жақсартуға қатысты бірде-бір ұсыныс жасамай-ақ кетті. Оның айналып келіп айта беретін бар шаруасы – біреуді орнынан алып, орнына қоюмен шектелетін. Және оның көбісі біздің зиялыларымыздың бетке шығар қаймақтары болатын. Жасыратыны жоқ, мен оның талаптарын қолдаған емеспін. Мен зейнетті демалысқа қалай кеттім, Камалиденов солай өз дегенін түгелге жуық жүзеге асырды. Ол жайында кейін кеңірек тоқталамын.

Камалиденовтың ұртын алып, мұртына жалғап жүргенін жұртшылық бірден білді, ол “денсаулығына байланысты”

жұмыстан босатылып, 52 жасында “зейнетті” демалысқа шығарылды.

М.Меңдібаевты жауапты қызметке жоғарлатуымыз, оны толық мойындаймын, Орталық Комитеттің бюросының өрескел қате шешімі болды. Ол біраз уақыт Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы боп істеді, алайда облыстың және астананың экономикалық өркендеуіне іс жүзінде ешқандай үлес қосқан жоқ. Қайта керісінше боп шықты. Облыс бұрынғы қол жеткізген көрсеткіштерінен көрер көзге айырыла бастады. Экономикасы күрт төмендеп кетті. Ол, негізінен, кадрларды бүйі тигендей қылды. Қырына алғандарын шетінен қызметтен қуып, көбісінің үстінен қылмысты іс қозғатты. Сөйтіп, талай адал коммунистер әпербақан хатшының “сойылына жығылды”. Жалпы, жаралау оңай, ал жараны жазу қиын. Жөн-жосықсыз жапа шеккендердің азаматтық құқы қайтарылды. Біраз азаматтардың сағы сынды, рухы түсті. Мысқалдап жинаған абыройын айрандай төкті. Ел-жұрт алдында жерге қаратты, бала-шағасының алдында беделін түсірді. Сол жүрек сыздатқан жылдардың өтеуін немен қайтарғандаймыз? Асығыс шешім, ағат қадам адамдарға қанша қиянат, қандай қасірет әкелді? Ұрандап басталған ұрда жоқ шешімдерден ел зардап шегіп жатады, соны ойлай бермейміз. Меңдібаев басшылық жасаған кезеңді жұрт “кіші 37-і” деуі, сірә, тегін емес. Ал, оны Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы етіп сайлау одан да сорақы қателік болды. Ол, әрине, мен зейнетті демалысқа кеткеннен кейінгі “жаңалық” екенін еске сала кеткім келеді. Орталық Комитеттің бюросы Меңдібаевтың шілдеде мұз қатыратын мінезін, жауапты партиялық міндетті алып жүруге қабілетсіз екенін тез түсініп, екінші хатшылықтан босатты.

“Танауын көтерген тасқа соғылар” деген осы болар, сірә.

Горбачевке кісі өкпелеп болмайды. Неге дейсіз ғой? КСРО Министрлер Кеңесінің төрағасы кезінде Н.И.Рыжков ол не айтса, соны бұлжытпай орындап отырды. Әсіресе экономикалық саясатта Горбачев тізгінді қалай бұрғысы

келсе, делбе ұстаған Николай Иванович солай тартты. Яғни үкімет не істесе де президентпен келісіп барып, соның шешімімен іске асыруға тырысты. Алайда, елдегі жағдай күрт өзгеріп, жалпақ жұртқа жария етілген жоспар жарамсыз боп шықты. Бұған кім жауап беруге тиіс? Қалай болғанда да біреу халық алдында “кылша мойным талша” деу керек қой. Ол кім? Жеме-жемге келгенде, бар кінәні Н.Рыжковтың мойнына итере салды. Онсызда ері мойнына кетіп отырған ел аясын ба, тұс-тұстан келіп, түте-түтесін шығарды. Айтылмаған сөз, тағылмаған кінә қалмады. Сөйтіп, “айран ішкен құтылып, шелек жалаған тұтылды”. Президент не көрсе де премьер-министрмен бірге көріп, жауапкершілікті тең көтеруі керек еді. Бірақ Михаил Сергеевич беделден айырылғанша бел омыртқам қайырылсын деп, қайқайып шыға келді. Үкіметті жерден алып жерге салып жатқанда да ол ләм-мим демеді. Осының өзі-ақ М.Горбачевтің жылымдығы мен принципсіздігін көрсетеді.

Горбачев командасын түгел жаңартты. Қайта құру ісін бірге бастаған өзінің бар жақтастарын біртіндеп-біртіндеп жылыстырып жіберді. Жөн-жосықсыз басшылық құрамды тазарту, өмірдің өзі көрсеткендей, бүкіл елді ұлттық апатқа апарып соқтырды. Горбачевтің ең жақын серіктері – Шеварнадзе, Яковлев, Шаталин, Петраков және басқалары әр түрлі себептермен іргесін аулақ салды. Біздің ойымызша, олардың сырт айналуының басты себебі – Михаил Сергеевичтің ішкі саясатты жүргізудегі принципсіздігі, тайғанақтығы яки табанының бүрі жоқтығы, қысқа күнде қырық құбылатын жаңсақ байламдары.

Ол өзінің партиялас жолдастарының көбімен әрі тез, әрі өкінішсіз-ақ қоштасты. Қатарынан бірнеше жыл жұп жазбай, ескегін бірге есіскен Е.Лигачев қайықтан қалай түсіп қалғанын білмей де қалды. Оны көптеген газеттер, радио мен теледидар сан-саққа жүгіртіп, асауға құрық салғандай шыңғыртты. Тіпті өлі жанның бетін тырнап, былық-шылыққа шатастырып бақса да Горбачев шүйдесін көрсеткен күйі безеріп отырып алды. Бұл күл болмасаң, бұл бол дегеннің белгісі еді.

Горбачевтің тарапынан дәл осындай ішмерездікті мен де бастан кештім. Жалған арызды желеу етіп, КОКП Орталық Комитетінің құрамынан шығарды. Еңбегінді бұлдамайсың ғой. Бірақ адамгершілік жолдан жығылмаған жөн еді. Ұзақ жылғы қызметімді біле тұрып, Горбачев менің атыма бір ауыз жылы сөз айтуға жарамады. Керісінше, “кетер қызды керіп қал” дегендей, зейнетті демалысқа шыққан бойда көрінгенге аузына келгенді құсуға жол ашып берді. “Балақтағы бит басқа шықты”. “Тас түссе – талайынан” деген, көңіл жүдеп, жаным жадап мен қалдым. Қазір соның бәрі сап тиылды. Өтіріктің өрісі тар деген осы. Лағып сөйлегендердің айтқандары далада қалды. Халық ақтың қайсы, қараның қайсы екенін ажыратып, орын-орнына қойды. Шындық жеңді! Сол үшін де айналайын халқыма ризамын. Су ішсем де, суан ішсем де халқыммен бірге болғаныма бақыттымын!

1986 жылы желтоқсанның 11-і күнгі Саяси Бюроның мәжілісінде зейнетті демалысқа шығуыма байланысты мені қызметтен босату туралы шешім қабылдады. Ал, желтоқсанның он алтысында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумы болды. Оны өзім ашып, КОКП Орталық Комитетінің хатшысы Г.Разумовскийге сөз бердім. Ол менің зейнетті демалысқа шығуыма байланысты Саяси Бюроның шешімін оқып беріп, маған тілегін айтып, ыстық ықыласын білдірді. Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына Г.Колбинді сайлады. Пленум жұмысының соңына қарай мен оған қатысушыларға бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып істеген жұмыстары үшін өз алғыс-сезімді жеткізіп, табыс тіледім. Орталық Комитеттің мүшелері құрмет көрсетіп, мені ду қол шапалақтау үстінде шығарып салды. Разумовский Пионерлер сарайын, В.И.Ленин атындағы сарайды, Халық шаруашылығы жетістіктері көрмесін аралады. Уақыттың тапшылығына байланысты көрменің бас павильонын көруге ғана мұршасы келді. Сағат бірде Мәскеуге ұшып кетті. Орталық Комитеттің хатшысы кеткен соң, Разумовскийді шығарып салуға аэропортқа келген Орталық Комитеттің бюро мүшелерімен түгел қоштасып, үйге қайттым.

Желтоқсанның он жетісі күні сағат 11-де маған Қазақстан Қомпартиясы Орталық Қомитетінің екінші хатшысы О.С.Мирошхин телефон соқты. Орталық Қомитетке келуімді өтінді.

– Жайшылық па? Мен зейнетті демалыстамын ғой? – деп едім, ол:

– Алаңға бір топ жастар жиналды. Олар кеше өткен Орталық Комитеттің пленумының шешімін дұрыстап түсіндіріп беруді талап етеді. Жиналғандардың алдында сөйлеп, істің мән-жайын түсіндіріп берсеңіз дұрыс болар еді, – деп жауап берді.

– Жақсы, – деп және мынаны сұрадым. – Колбин келісе ме бұған?

Мирошхин телефон тұтқасын Колбинге берді. Ол Орталық Комитетке келіп, жастар алдында сөйлеуімді өтінді. Мен келісімді бердім. Табан астынан жиналып, айтқан жерге бардым. Бірінші хатшының кабинетіне кірсем, Бюро мүшелері түгел жиналып, алаңға жиналғандарға не істеу керектігін ақылдасып отыр екен. Колбин екі адамға: Назарбаев пен Камалиденовке жастар алдында сөйлеуді ұсынды. Маған сіз былай етсеңіз қайтеді деген тапсырма болмады. Колбиннің кабинетінде бақандай екі сағаттай тапжылмастан отырдым. Тіпті менің сөз сөйлеуім туралы әңгіме көтерілген жоқ. Сосын Колбин Мәскеумен байланысып, әлдекіммен сөйлесе бастады. Әңгімесіне кедергі болмайық деп, Мирошхиннен басқамыз шығып кеттік. Араға аз-кем уақыт салып, Колбин барлық бюро мүшелерін жинап, оларға косып мені де шақырды. Кірген бойда ол маған:

– Сіз боссыз, дем ала беріңіз. Біз өзіміз-ақ тиісті шара қолданып, тәртіпке келтіреміз, – деді.

Мен шығар алдында Мирошхиннен:

– Не үшін шақыртты, неге сөйлетпедіңіздер? – деп сұрадым.

Ол былай деп жауап берді:

– Ақылдаса келіп, сізге алаңға шығып сөйлеуіңіздің қажеті бола қоймас деп шештік. 1987 жылы маусым айында Мәскеуде өткен КОКП Орталық Комитетінің пленумында

маған алаңға шығып, сөз сөйлеуге рұқсат етпегенін Миротшин тағы да растады.

Күндізгі сағат бір шамасында Орталық Комитеттен оралдым. Дәл сол кезде Горбачев телефон шалып:

– Жастардың бұлай алаңға шығуын немен түсіндіруге болады? – деп сұрады.

– Қазір республика басшылары Орталық Комитетке жиналып, кеңесіп жатыр, – дедім. – Олар сізге баяндайтын болар.

– Бұны кімдер ұйымдастыруы мүмкін?

– Маған ұйымдастырушылары белгісіз.

– Жақсы, біз реттеп, шара қолданамыз. Тәртіп орнатамыз.

Горбачевтің соңғы сөзі осы. Ал, белгілі ақын Мұхтар Шахановтың комиссиясының деректері бойынша, 1986 жылы 17-желтоқсанда жастарды ұрып-соғу тәулік соңына қарай басталып, ол желтоқсанның 18-і күні де жалғасқан.

Әйтсе де, арада біраз уақыт өткен соң Колбин сөз сөйлеген жерінде аузы-басы қисаймай мені алаңға жиналғандар алдында сөйлеуден үзілді-кесілді бас тартты деп, айыптаумен болды. Сөз жоқ, шыбығы шырпылдамай, қылауына қыл түспей тұрған адам бет-аузы бүлк етпестен өтірік айтады деп кім ойласын, ол Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің барлық мүшелерін, күллі коммунистерді және республика еңбекшілерін түгел иландыруға ұмтылды. Сөйтіп, оның мені жамандаған жалған сөзі ұзын елдің үйіріне, қысқа елдің қиырына кетті. Ел алдындағы менің беделімді түсіру арқылы өз ұпайын түгендеуге ұмтылды. Қара қылды қақ жарған әділ болып көрінудің адам айтқысыз қитұрқыларына барды. Ең бастысы, “аңқау елге – арамза молдадан” бетер жұртшылықты адастырып бақты. Бірақ, уақыт кімнің кім екенін көрсетіп берді. Кейін анық көз жеткізгеніміздей, Алматыдағы желтоқсан оқиғасы ешкімнің арандатуынсыз болған және одан ұлтшылдық ауылы алыс жатыр еді. Мен имандай сенетін бір жәйт – жастар Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына республикада жан баласына белгісіз және беделі шамалы біреудің сайла-

нуына қарсы шықты, одан баска зәредей бөтен ой болған жоқ оларда.

Менің естуімше, республиканың бірде-бір басшысы алаңға шыққан жастарға пленумның мән-жайын дұрыстап түсіндіріп бермеген. Оның орнына олар “мұздай қаруланған” милицияны, әскерді қарсы қойып, жиналғандарды аяусыз жазалаған. Қаншама студенттер мен жұмысшылар жазықсыз жапа шекті. Қазақстан комсомолы Орталық Комитетінің мәліметіне қарағанда, оқиғаға қатысқаны үшін немесе оларды қолдағаны үшін бірнеше мыңдаған студенттер оқу орындарынан шығарылған, көбісі оқуды тастап кеткен. Комсомолдар мен коммунистердің қалың тобына жазалау сипатындағы шаралар қолданылған.

Енді бәрі алақанға салғандай; жағдайды бақылап, тәртіпке келтіру міндеті жүктелген жауапты адамдардың шалағайлығынан халық қандай қасіретке душар болды. Қыршын жастардың төгілген қаны үшін, он екіде бір гүлі ашылмаған жүздеген қыздар мен жігіттерді жазықсыздан жазықсыз соққыға жығып, тұтқындағаны үшін кім жауап беруге тиіс? Бұл сұрау белгісін талай адамның тұсына баттатып қоюға болады. Әңгіме мынада: “мұздай қаруланған” милицияны қаптат деген кім, әскерді төк деген кім, қақаған аязды күні су шаш деген кім, адам түгілі арыстанға шапқандай қабаған иттерге талат деген кім, жүзі айбалтадан бетер саперлік күректермен бет-жүзіне қарамай сабаңдар деген кім?.. Кім осының бәріне әмір берген, кім жоқ жерден ылаң салып, айбарын асырғысы келген? Гәп осында, сол “күнәһарларды” Орталық Комитеттің Колбин бастаған басшылары жатпай-тұрмай шырақ алып іздеді, жайдан-жай іздеген жоқ, бар кінәні соған аударып салып, өздері жауапкершіліктен дін аман құтылып кеткісі келді.

Ешқандай қатысым болмағанына қарамастан “Алматы оқиғасын” басты ұйымдастырушылардың бірі деп мені нысанаға алды. Түп етектен шап беріп ұстаудың небір айла-шарғысы жасалды. Алақанына түкіріп қойып, “Әп, бәлем, қолға бір түсерсің!” деп, емексігендердің бірі Колбиннің өзі. Оқиғаның өршіп, осыншалықты белең алуына ең басты се-

беп Қонаевтың алаңға барып, жастар алдында сөйлемеуінен дегенге иек артумен болды. Жиналыс сайын қайталауының бір сыры осында еді. Тек бұл ғана емес, республика партия ұйымының өмірінде орын алған қандай келеңсіз құбылыс болса, соның бәрін жиып-теріп әкеп, тек менің соқа басыма үйіп-түгуге тырысты. Бір ши шықса, тап осы жерден шығар деп үміттенді.

Жоғарыда айтқанымдай, 11-желтоқсанда Саяси Бюро менің зейнетті демалысқа кетуім туралы шешім қабылдады. Дәл осы күндері мен Алматыда едім. Соған қарамастан Колбин өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай ғып бөспесі бар ма. Оның айтуына қарағанда, мен Саяси Бюродан Қазақстанға қалайда Орталық Комитеттің бірінші хатшылығына ұлты орыс адамды ұсынуды және оны тек республикадан тысқары жерден алып баруды сұраппын. Бұл мүлде шындыққа жанаспайды. Колбиннің кезекті өтіріктерінің бірі. 1987 жылдың басында КОКП Орталық Комитетінің пленумы өтті. Оған мен қатысқаным жоқ, әйтсе де зейнетті демалысқа шығуыма байланысты Саяси Бюро мүшесі міндетінен босату туралы шешім қабылданды. Келесі, маусым айындағы пленумда Горбачевқа түскен біржақты және ақылға қонбайтын жөнсіз айыптаулардан кейін мен КОКП Орталық Комитетінің құрамынан шығарылдым. Ал, бізде қалай болды дейсіз ғой? Колбин бастаған топ барын салды. Шала байлап жібермей көңілдері көншімеді. Пленум шешіміне: Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы боп істеген кезде жіберген елеулі кемшіліктері үшін Орталық Комитеттің құрамынан шығарылсын деп көрсетті. Онысына да мақұл. Ұзындағы өшін, қысқадағы кегін қайтарсын-ақ. Бірақ, олар мұнымен де тынбады. КОКП Орталық Комитетінің аты-шулы: “Қазақ республикалық партия ұйымының еңбекшілерге интернационалдық және патриоттық тәрбие беру жұмысы туралы” қаулысын бетке ұстап, ілік табар жерге түгел жармасты. Менің қызметімде іштартушылықтың өркен жайғаны, ұжымдық шешімнің болмағаны, сыбайластықтың орныққаны айтылады. Төңірегіне кіл қызмет бабын теріс пайдаланған әлдекімдерді жинап алған деп кінәлады.

Аталмыш қаулы қалай қабылданды? Оны кім дайындағанында емес, тіпті қалай әзірленгенінде емес, әңгіме – қаулыға тайға таңба басқандай ғып жазылған кемшіліктердің орын алғаны рас па, рас болса, себебі неде дегенді неге сұрамайды? Неге айыпталушыны айналып өтеді? Адам хұқы жөнінде аузымыз көпіріп айтқанда желдей есіп, ешкімге дес бермейміз. Ал, кісі тағдыры таразыға, халық талқысына түскелі жатқанда оны аттап өтіп, ойына не келсе, соны жазады. Басқасын былай қойсаң да, адамгершілік жолы неге аяқ асты болады? Мен қара басымды арашалағалы айтып отырғаным жоқ, қалың елдің көшін бастаған азамат ретінде “мынау қалай?” дегенді сұрау жөн емес пе еді? Тіпті мен кінәлі-ақ болайын, бірақ бүкіл халықтың, қазақтың не жазығы бар? Соны түсіне алмай-ақ қойдым. Ары ойлап, бері ойлап, шегіне шыға алмадым. Басты тауға да, тасқа да соқтық, бірақ уақыт емшіге төрелігін қалдырып, әліптің артын тостым.

Сайып келгенде, қаулыда бұлтартпайтындай бірде-бір факты, бірде-бір нақты мысал жоқ. Көпке топырақ шашу, жаппай күйе жағу. Сонда менің төңірегімдегілер кімдер? Олар Орталық Комитетінің бюро мүшелері, Министрлер Кеңесінің басшылары емес пе, құдайға шүкір, бәрінің көзі тірі, ал кейбіреулері одан да жауапты жұмыстарға жоғарылатылды.

Орталық Комитеттің пленумында Колбин мені талай жерге апарып тастады. Қанша айтқаны өтіп, атқаны жетіп тұрса да әділдіктен аттамас болар. Бірақ ол анық-қанығына көз жеткізілмеген, негізсіз деректерді келтіріп, кей тұстары “тисе терекке, тимесе бұтаққа” дегендей, өтірікті суша сапырды. Байқаймын, Орталық Комитеттің мүшелерінің көбі оның көпе-көрнеу мені ағаш аттың басына ілгелі тұрғанын іштері сезіп, жақтырмай қарады. Ал, айызы қанып, “бәлем, саған осы керек” деп отырғандар да жоқ емес еді. Олар – Камалиденов, Мұқашев, Меңдібаев. Өт жарылардай-ақ іс. Сілкінсем қайтеді деген бір ой түрткіледі. Ашынған тілді келеді. Айтсам, айтайын дедім. Бірақ оның немен тынатыны өзіме аян. Оның үстіне жағдай басқа. Батылы жетіп біреулер

қолдаса, дұрысты дұрыс деп айтса жақсы. Әй, қайдам-ау... Іштей қолдаса қолдар. Бірақ... тар жерде қол созам деп, жеп отырған нанынан айырылғысы келмейді. “Тура биде туған жоқ” дейтін заман жоқ. Адам басқа. Сондықтан да мен пленумда сөйлеуді артық көрдім.

Менің Қазақстан Компартиясының да, КОКП-ның да Орталық Комитеттерінің құрамынан шығып калуыма ең басты себеп – 1986 жылғы Алматыдағы желтоқсан оқиғасы. Осы оқиғаға байланысты КОКП Орталық Комитеті асығыс әрі шикі қаулы қабылдады. Қазақстанда естіген ел күлгендей – ешқандай ұлтшылдық болған жоқ және оған еш негіз де жоқ еді. Сондықтан, республика жұртшылығы, біз ғана емес, біздің халқымыздың табиғатын түсінген барша ел аталмыш қаулыны қабылдамады. Неге десеңіз, Қазақстандағы жағдайды әділетсіз бағалағаны үшін ғана емес, сондай-ақ, қазақ халқын қорлағаны үшін мойындамаған-ды. КОКП Орталық Комитетінің бұл қаулысы жұртшылықтың заңды талап етуімен, дәлірек айтқанда елдің қысымымен 1990 жылы сәуір айында өз күшін жойды. Орталық Комитеттің идеология бөлімінің меңгерушісі басқарған КОКП Орталық Комитетінің комиссиясы атап көрсеткендей: “Қабылданған қаулыда жекелеген тұжырымдар мен саяси бағалар шын мәнінде қате және өткен оқиға қазақ ұлтшылдығы бола алмайды”. КОКП Орталық Комитеті өзінің қателігін ресми түрде мойындап, тұтас бір халықтан әділетсіз айыптауын алып тастады. Ел бетіне шіркеу болған қаулы іс жүзінде Орталық және республикалық газеттердің барлығында жарияланған еді, ал оны жоққа шығарған шешім туралы тек “Известия ЦК КПСС” журналында қысқа хабар берумен шектелді.

Желтоқсан оқиғасы өткеннен кейін үш жыл бойына мені және менің жақындарымды қуғындаумен болды. Ол үшін ар-ұяттан безген журналистсымақтар мен ғалымсымақтарды айдап салып, екі кісі бас қосқан жерде жамандап, сөз сөйледі, газет беттерінде құлаш-құлаш “сын” материалдар жариялады. “Қолынан келген қонышынан басадының” керін келтірді. Олар шімірікпестен тілдеуге дейін барды. Мені

“таптап” өтіп, күллі республика тарихына қара күйе жақты. Шынтуайтына келгенде, республикада тамаша істер мен ерлікке толы жеңістер жетерлік еді...

* * *

Бұрын Батысқа шекемізден қараушы едік, енді олар бізге иегінің астынан қарайтынды шығарды. “Досқа күлкі, дұшпанға таба болу” деген осы. Ел басшысы қалай аттан түседі, солай жер табандатып, абыройдан жұрдай қылады. Соны көріп, көздері алақандай болады. Ащы да болса шындық, амал жоқ, Абай айтқандай:

“Өмір-дүние дегенің – ағып жатқан су екен,

Жүрген-тұрған жұмысың, ойлап тұрсаң, у екен”, – деп, іштен тынасың да, сабырды жолдас қып отырады екенсің.

Колбин ақылы алқымынан аспайтын кісінің тірлігін жазады. Келе сала тебінгіден тер, қабырғадан қар жаудырды. Республиканың 30-40 жыл бұрын не істеп, не қойғанын, мұрнына исі бармаса да, іске алғысыз ғып сынады. Онысын: тұлыпқа мәңгіреген сиырдай көріп, күлгендер та табылды. Баспасөзде, теледидарда, пленумдарда алақұйындатып сөйлеген сөздерінде бесенеден белгілі фактілер бұрмаланып, далаға лағатын.

Алматыдағы желтоқсан оқиғасын Колбин және оның айтқанына көніп, айдауында жүргендер әлдебір ұлтшылдардың айдап салуымен болған “жанжал” деп сипаттады. Ал, КСРО халық депутаты М.Шаханов басқарған беделді комиссия: “...қазақ жастарының бой көтеруінде ешқандай ұлтшылдық жоқ, бұл олардың азаматтық және саяси көзқарасын емін-еркін білдіру құқы” деп, мүлде басқаша, бірақ әділ қорытынды жасады. Комиссия: жүздеген, тіпті мыңдаған жас жігіттер мен қыздарды быт-бырақай қуып, өлімші ғып сабап, қамауға алу үшін күш қолдануына бірден-бір кінәлі адамдардың атын атап, түсін түстеп берді. Беделден жұрдай болған бұл адамдарды бұдан былайғы жерде қазіргі отырған қызметінде қалдыру лайықсыз деп тапты. Алайда комиссияның орынды талабы әлі күнге дейін аяғына жеткізілмей, сөзбұйдаға салынып келді. Қалай болғанда да

комиссия өз міндетін абыроймен орындады, ол желтоқсан оқиғасының ақ-қарасын ашып, алып-қашты сөздер мен өсек-аянды пышақкесті тиды.

Өздеріңізбен бөлісе кететін және бір жай бар. Зейнетті демалысқа шыққаннан кейінгі алғашқы жылдары төбеден сырық ойнатып, дөңқабақ көрсетушілер көбейді. Баяғыда бір байғұс: “Отырсам опак, тұрсам сопақ дейді; қатты жүрсем қу аяқ дейді; сөйлесем тақ-тақ дейді, сөйлемесем ақымақ дейді; жоғары қарасам шапыраш дейді, төмен қарасам сүзбе көз дейді” деген екен. Сол айтқандай, садақ тартқан оқтай жүрдім бе десем, тұс-тұстан жала жауып, жағаға ұмтылатындар жоқ емес екен. “Жау қайда деме – жар астында, бөрі қайда деме – бөрік астында” деген рас екен. Жариялылық, демократия деп жарғақ құлақтары жастыққа тимей жатқанда, әлгі ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермей жүргендерге, ол олай емес, былай еді” деп, тойтарыс бере алмай қиналдым. Теледидар, радио, газет, журналдардың есігі мен үшін тарс жабылды. Маңыма да жуымады, маңайлатқан да жоқ. Ол ол ма, табалдырығымнан кісі аттатпай қойды. Мен туралы жазылып жатқан неше түрлі материалдарға көзқарасымды біліп, пікір алмасуға келген журналистерді де “ит қосып қуды”.

“Вашингтон пост” газетінде мақала жарияланды. Тілші менімен кездесудің оңайға түспегенін жазыпты. Біз, шынында да, қала сыртында жүздестік. Салған жерден ол менен:

– Сіз бас бостандығы бар азамат емессіз бе? – деп сұрады.

Не деп жауап бергендейсіз? Әрине, бас бостандығы бар адаммын, бірақ... Одан әрі жіліктеп беру оңайға түспеді. Әрине, менің дәлелдерімді мұхиттың арғы жағынан ат арытып, тон тоздырып келген журналист түсіне қояр дейсіз бе? Оған: қолында билік барда сенен сыйлы, сенен құрметті жан жоқ, ал қызметтен кеткен күні ертеңінде-ақ батқан күндей ұмытыласың, шырайың шықты дегенде, жаңа ғана “таққа” отырған басшылардың айдап салуымен кейбіреулердің аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып жатыр, оларға ақиқатын айттайын, мұрсат беріңдер десем, өңменімнен итеріп, жолатар емес, қазір қара жер төсек болып тұр деп, қайтіп айтайын.

Аузың бара ма, жаманның жағасын жыртқанмен, жақсың қайсы? Оған мұңыңды шаққанда, жат ел маңдайыңнан сипап, арқаңнан қаға қоя ма? Олар түгілі, өзіміздің ішіміздегі бірлі-жарым өкпе айтсаң көтереді, назыңды түсінеді дейтіндерге әшейінде би аға, түйе ауғанда қайда жүрсіндер деп айтып көргенім жоқ. Өмір болған соң, дүние бірде көл, бірде шөл боп жатады ғой. Шапқан аттай, желіккен дау өршіп барып өшер. Сәлдесіне шоқ түскен молдадай шоршып түсіп омыртқамның ішіндегі жұлыным – халқыма сөз келер сөкет тірлікке бармаймын деп, өзіме-өзім тоқтау жасадым. Колбиннің өз табағын өзіне тартар күн туар дедім.

Ай-айдың оты басқа. Колбин қалай кетті, солай қаптаған кара бұлт сейіліп, шуақты күн нұрын шаша бастады. Адам ажал келмесе, ақпан соқса да, тоқпан соқса да өлмейді екен. “Алтын жағаң болса да – жаға менен жең керек, асқан батыр болсаң да – ағайын мен ел керек” деген де ескіден қалған сөз бар. Елді пір тұтып, арқа сүйеп едім, адаспаппын. Жабыққан күндері жаныма желеу, көңіліме демеу болды. Аяғы жеткен күн сайын ағылып келіп сәлем береді, жетпегені хат жазып, хабарымды біледі. Қазақстаннан ғана емес, еліміздің түкпір-түкпірінен, тіпті шет елдерден сәлем айтушылар көп. Шет елдерден келгендер ат басын бұрмай кетпейді.

Аз отырып, көп сынайтын қонақтар да бар. Олармен ортақ пікірге келу үшін ұзақ отырып, пікір таластыратын кез болады. Өрелі ойлар, көшелі сөздер айтылады. Адам осылай байып, осылай рухтанса керек. Қонақтардың бірі менен:

– Сіз Қазақстандағы коррупция туралы не айтасыз? Газеттер осы жайында тынбай жазды, – деп сұрағаны бар.

– Қазақта алып алты, жеп жеті болмайды деген бар. Ол ел үстінен ішіп-жеп оңбайсың деген сөз. Ал, жең ұшынан жалғасып, мансабын мал табуға сатып жүргендерді өз басым кездестірген емеспін. Ал, ондайлар болса, онымен заң орындары айналыссын, – дедім.

Әрине, оның нені меңзеп, неге иек артып тұрғанын түсіндім. Бұл тірліктен сіз де сау емессіз, әйтпесе ең жақын көмекшілеріңізді түрмеге жаппас еді ғой, – деген емеурін бар еді.

– Жоғарыдан жасалған қысымға республика прокуроры елгезектік танытып, менің көмекшім Д.Бекежановты және басқаларды қамау жөніндегі ордерге қол қойды. Ол туралы жоғарыда шет-жағасы айтылды. Бекежановты тар есік, тар босағаға салды. Жалған айыптаулармен паракор деді. Бірақ өтірік жанға байлау болмайды. Таққан кінәлары далада қалды. Қалайда мойындату үшін тергеу орындары күш көрсетіп, сағын сындырудың бар амалын жасады. Колбиннің бар арманы “тұтқындарды” мойындатып, маған құрық салу. Алайда оның арам ойы алысқа бармады. Айыпталушылардың бірі Ақуев Қазақ КСР Жоғарғы сотының шешімімен толық ақталды. Басқалардың да ақ-адал екеніне еш күмән жоқ, оларға да әділет салтанат құратын күн алыс емес.

Одақтық прокуратураның тергеушісі Калининченко республиканың бірқатар жауапты қызметкерлерінің беделіне нұқсан келетін материалдар алу үшін тірі жан төзбес қиянаттарға дейін барды. Халқымыздың аяулы азаматтарының бірі А.Асқаровты ақ жерден қара қылғысы келді. Бішкекте өткен сот процесі кезінде Калининченко және оның шаш ал десе, бас алуға даяр тобы өз дегендеріне жету үшін сұрақ алу үстінде білгендерін істеген. Қылбұрау салып, соққыға жыққан. Қаны кепсе де су бермей азаптаған. Талайдың қанын мойнына жүктеген баскесерлермен бірге бір камераға салып, адам намысына тиер қорлықтар көрсеткен. Жәбірлеу, ұрып-соғу, тілдеу, алдап-арбау арқылы жалған түсінік алмақ болған. Ақыры тергеушілер ешнәрсе шығара алмады. Өйткені, олардың ары таза. Оқ иіліп сынбайды. Адал адам жаладан мерт болмайды.

“Литературная газетаның” 1989 жылғы сәуірдің 12-сі күнгі санында жарияланған Ю.Шекочихиннің материалында Калининченко бармағын тістеп, өзінің әріптестері көрші Өзбекстанды қалай қараласа, бұл да Қазақстанды солай күйелемек ниетінен түк шығара алмағанына өкініш білдіреді. “Қазақ ісі” елді алты бақан алауыз еткісі келген арам ойлы адамдардың әрекеті еді, одан түк шықпады және оның болуы да мүмкін емес. Бір қайран қалдыратын нәрсе – адам тағдырын ойыншыққа айналдырған, азамат намысын

аяққа таптаған безбүйрек мансапқор, атақ-даңқ үшін арын садақа қылған Калиниченко сияқтылардың қара қылды қақ жарады дейтін заң орындарында жауапты қызметте алшаң басып жүретіндігі жанға батады. Адам хұқы, ар-ожданы, абырой-намысы ардақталмаған жерде әділдік болмайды. Қылмыс әділетсіздік жайлаған жерді шиырлайды.

Маған кадр мәселесін шешуде рулық принципті басшылыққа алыпты-мыс деген айып-шам тағылды. Бұған не дерсің? Білместің білеміні көп, жөнсіздің жөні көп деген осы. Ақиқатқа көз жеткіземін деген кісі сол жылдардағы басшы қызметтерде болған азаматтардың тізіміне үңілсін. Ал, өз басым – үзеңгіні тең ұстадым, жүзге емес, ұлтына емес, тек халық алдында ісі адал, иманы бар, ділі таза азаматтар қызметтес болды деп білем. Мен қазақпен де, орыспен де, украин, евреймен де, белорус, грекпен де тізе қосып жұмыс істедім. “Ала қойды бөле қырыққан жүнге жарымайтынын” атқа мінген әрбір азамат жақсы түсінеді деп ойлаймын.

Қанды көбік жұтқызған сол бір қиын-қыстау күндерде мерзімді баспасөз, әсіресе Орталық басылымдар мені даттаймын деп, күллі халықтың, қарапайым еңбек адамдарының маңдайын күнге күйдіріп, жүзін аязға салғанына іштей қынжылдым. Баспасөз партияның он қолы ғана емес, кезі келсе қолшоқпарларына да айнала салатынына көз жетті...

Ұрынарға тау, ұрысарға жау таппаған үй айналып шықпайды дегендей, айналып келіп Колбиннің жағасына жармаса бергені несі демессіз. Ол өзі кеткенмен артына бітпес дау тастап кетті. Осында екі жарым жыл істеді. Республика өміріне қатысты көптеген мәселелерді жеті өлшеп, бір-ақ рет кеспей, асығыс, білмей шешті. Колбин азық-түлік проблемасын шешу үшін нендей амал тапты деңіз? Оның обал-сауабын ойламағанның өзінде, келетін кесел-кесапатының өзі қанша. Алды-артына қаратпай маң даладан киік, ну тоғайдан жабайы шошқа, өзен-көлден каз-үйрек аттырып, қызылсыраған елді борсық, суыр етімен қамтамасыз етуге әмір берді. Қалың орман, қоғалы көлдерден жүгірген аң, ұшқан құс сау қалмады. Естімеген елде көп деген осындай-ақ болар. Пайдасын кім көргені бір өзіне аян, ал

шығыны шаш-етектен болғанын ел енді-енді естіп-біліп жатыр. Республикалық “ЭКО-КУРЬЕР” газетінің мәліметіне қарағанда, “Қызыл кітапқа” енген аң, құстың көбі қырылып кеткен. Бұл эколог-мамандарсыз шешілген. Осының өзінен-ақ Колбиннің жұмыс стиліндегі іске деген көзқарасты байқауға болады. Біз жылдар бойы қуынып жүріп әрең ашқан Торғай, Маңқыстау облыстарын, қаншама ауданды бір-ақ күнде жаптырып тастады.

Өмір талабы мен халық тірлігі тоғысқан жерде дүниеге келген екі бірдей облыс жұртшылықтың талап-тілегімен қайта шаңырақ көтерді.

Колбин, бет-аузы бүлк етпестен, бір жылдың ішінде қазақ тілін үйреніп, баяндаманы жергілікті ұлт тілінде жасайтын боламын деп уәде берді. Кейін “Правда” газетінде өткен дөңгелек столда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумдарында, баяндаманы қазақша жасап жүрмін деп бөсіп те жіберді. Бірақ екі жарым жыл ішінде қазақша дұрыстап сәлем бере алмай кеткен кісіге имандай сеніп жүрген аңғалдығымызға не дауа. Қазақ ондайларды: “Ұялмас бетке талмас жақ береді” деп бір ауыз сөзбен сілейте салған. Бұл арада Қазақстанда тұратын басқа халықтарды былай қойғанда, түпкілікті тұрғындарының тілін айтпағанның өзінде, жалпы мәдениетінен, ғылымынан, өнерінен, экономикасынан мүлде бейхабар жан еді және ісі мұрнына бармай-ақ кетті. Соған қарамастан бірқатар қазақ зиялыларын жөнсіз сынап, кейбіреулерінің соңынан шырақ алып түсті. Өз саласындағы аса ірі мамандардан жоғары баға алған ғалым-антрополог О.Ысмағұлов бірінші хатшының беталды айтылған сынынан көп қуғын-сүргін көрді. Орталық Комитет бюросының көптеген қаулылары кезінде асығыс және дәйексіз, електен өтпеген деректерге негізделіп қабылданғандығын уақыт дәлелдеп берді. Ондағы мақсат – жекелеген коммунистерді, ең бастысы қазақ зиялыларының таңдаулы өкілдерін әшкерелеу, кемсіту және негізсіз айыптау. Белгілі оқымысты, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, Қазақ мемлекеттік университетінің бұрынғы ректоры Ө. Жолдасбеков, сондай-ақ ірі химик-ғалым, күрді

халқының өкілі, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Н.Надиров осындай орынсыз кінәлаудың құрбаны болды. Бірақ, олар өздерінің білімімен, парасатымен, іскерлігімен, азаматтық абыройына кір шалдырмай, уақыт сынына табандылықпен төтеп берді. Ал, осындай ұлттың намысы болғандай азаматтарды жазықсыздан-жазықсыз шырылда-тып, қуғындауға мұрындық болған кім? Ол – жоғарыда атап өткенімдей, Колбиннің шылауынан шықпай, бас кеңесшісі болған З.Камалиденов. Бір ғажабы, Колбинді Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығынан босатқан кезде кейбір тізе бүгіп, қол қусыруға еті өліп кеткен жағымпаздар: “республикада істеген жемісті еңбегі үшін” алғыс жариялауды ұсынудан тайынбағанын қайтерсіз. Әлі де болса, “Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті” дейтіндер арамызда бары қандай өкінішті. Елдің намысын қара басының бір күнгі рахатына айырбастап кетуден асқан сатқындық болмас. Сақтансаң, осындайлардан сақтан, болашақ!..

*Қазақ тіліндегі нұсқасын дайындаған
Серік ӘБДІРАЙЫМҰЛЫ*

АҚИҚАТТЫҢ АУЫР ЖҮГІ

1988 жыл. Арқалық қаласының жанындағы қатаң тәртіпті түрмедемін. Жұмысы ауыр. Күтімі нашар. Майор Төртқариннің айтуынша, “жеке ісімнің” ішінде “тек қана ауыр жұмыстарға салынсын” деген үкіметтің арнайы бұйрық-қағазы бар көрінеді. Ағаш кесетін жерде бөренелер таситын жүкші болып істеймін. (Бұл үкіметтің менің музыка маманы екендігімді ескергендігі болар!) Бір-екі рет бригадирмен келісіп басқа жұмысқа ауысып байқап едім, ертесінде-ақ қайтадан бұрынғы орныма жіберді. Бригадирлердің айтуынша, лагерь басшыларына МХК-ның тапсырмасы солай екен. Шынында да зонаға МХК-ның екі қызметкері жиі келіп жүретін. Кейде мені шақыртып, жай-күйімді сұрағансиды. Ал сыртымнан әлгіндей әрекеттер істейді...

Бірде маған: “Сіз ұлт мәселесімен ертеден айналысып жүрсіз ғой. Осы, 1986 жылғы желтоқсан оқиғасының болу себебі туралы өз ойыңызды жазып берсеңіз қайтеді?” – деді. Жазамын деп, турасынан айтатын әдетіммен шымбайына тиіп, мүшкіл халімді одан сайын ауырлатып аламын ба деген де қауіп болды. Сондықтан, жұмыстың ауырлығын, уақыттың жоқтығын айтып жазудан бас тарттым. Бірақ іштей ойланып та жүрдім. Өйткені, менің саяси көзқарасымды МХК да, үкімет те 1977 жылғы ісімнен-ақ жақсы білетін еді.

Бір күні лагерь бастығы шақыртты. Барсам, бөлмесінде түрмешілерге ұқсамайтын, жылы жүзді адам отыр екен. “Қазақтелефильмнің” режиссері Еркін Әбішевпін” деп танысты. Желтоқсан оқиғасына байланысты деректі фильм түсірмекші екен. Оқиға туралы менің пікірімді сұрады. Сәл ойланған соң, “тәуекел” деп, бірсыпыра нәрселерді айтып-айтып салдым. (Сол фильмді Орталық Комитеттегілер бірнеше рет көргеннен соң мені және Ж.Сәбитованы түрмеден босатыпты. Кейінірек, көптеген күзеу-түзеуден өтіп, фильм “Версия” деген атпен теледидар арқылы көрсетілді).

“Шешінген судан тайынбас” дегендей, енді әлгі МХК-ның сұраған мақаласын жазып бермекке бел будым. Ондағы

мақсатым үкіметтің желтоқсан оқиғасына деген біржақты, теріс көзқарасын өзгерту болды. Желтоқсандықтардың ешқандай да нашақор, бұзақы емес – Мәскеудің қазақ халқының пікірімен санаспай, басынып, Қазақстанды басқаруға өзге ұлттың адамын тағайындағаны үшін, отаршылдықтың шектен шыққан өктемдігіне наразылық білдіріп саяси талаппен шыққан, ашынған азаматтар екенін тәсілін тауып жазуға тырыстым.

Сөйтіп, 1988 жылы қазан айында мақаламды аяқтап, әлгілерге бердім. Кейіннен білсем, мақаламды орысшаға аудартып, көптеген үкімет адамдары оқып, талқылапты. Кезінде құны ерекше көрінген осы материалым әлі де мәнін жоя қоймаған шығар деген ниетпен оқырманға ұсынғанды мақұл көрдім.

Автор.

Қайта құру аталынатын, бүгінде елімізде қолға алынып жатқан осынау гуманистік бағыттағы игі істерді, талпыныстарды естігенінде жарты ғасырдан астам уақыт адамды қояндай қорқақтыққа, екіжүзді, екісөзділікке “тәрбиелеп” баққан зар заманның шынымен-ақ келмекке кеткені ме деген қуаныш жүрегіңді кернейді. Жок, әлде бұл да бір уақытша, кезекті бір “жылы леп”, “либералдық ойын” ғана ма деп әбден зәрекезеп болған көңіл түрлі ойға да қалады. Бірақ ондаған жылдар бойына арман еткен істерің туралы сөз қозғалып жатқанда бұған шын көңіліңмен сеніп, сол арманың іс жүзіне аспақ боп жатқанда өзіңнің де шет қалмай, жігерінді қайта жанып, білек түре іске кіріскің келеді. Әсіресе өмірдің өзі алға тартып отырған маңызды мәселелерді шешуде кейбіреулердің әлі де құрғақ сөз сапырудан аса алмай, істі бұрынғы әдетінше су аяғы құрдымға тірмек болғанын, бұра тартып адасып, не өңін айналдыра бастағанын көргенде (өзіңнің не жағдайда екенінді біле тұра) үндемей, бұғып қалуға адамдық, азаматтық арың жібермейді екен.

1986 жылдың желтоқсан айында Алматыда (және Қазақстанның басқа да қалаларында болған) оқиғадан кейін, сол оқиға себебін анықтау мақсатында республикалық және одақтық баспасөздерден ұлт мәселесіне арналған бірсыпыра

мақалалар жарияланып, 1988 жылы маусым айында Алматыда Қазақстан КП Орталық Комитетінің XII пленумы, Қазақстан ЛКСМ Орталық Комитетінің IV пленумы ұлт мәселесіне арналады. Иә, “ештен кеш жақсы” демекші, бұған да шүкір. Сонау 30-шы жылдары еліміздегі үкімет тізгінін Сталин жеке-дара қолына сығымдап алғаннан кейін “көреген көсемді” жеке меншік мемлекетінің бір пұшпағын әлдекімдер бөліп әкете ме деген (Пуришкевичтік) үрей елесі мазалап, ұлт республикаларындағы көрнекті интеллигенция өкілдеріне “ұлтшыл” айдары тағылып жаппай қырғынға ұшыратылса, одан кейінгі жылдарда да ұлт мәселесі жөнінде ауыз ашпақ болған адамдарға қолайлы кезең орнады деп айтуға болмайды. Қазір де, қайта құру арқылы қолымыз жетіп отырған жариялылық кездің өзінде де, бұл мәселе жайында айтушылар сол, ондаған жылдар бойы қалыптасқан үрейден әлі арыла алмай жалтақтық танытуда. Осы себептен 1986 жылғы “желтоқсан оқиғасы” туралы айтылып жатқан ой-пікірлердің сана-салмағы әртүрлі. Біреулер сөйлей келе оқиғаның нақтылы себептерін айтар тұсқа жеткенде ой қорытындылаудан жалтарып, “өзге біреу айтып қалар” деген сыңай танытса, ал тағы бір шешендер тоқырау кезеңіндегі өздері ойлап шығарып, өздері “сенген” ескі өтіріктерін тағы да қайталап, “бізде ұлт проблемасы шешілген” деп әлі де мамыражай күйлерінен арыла алмай отыр. Ал ол проблеманы кім, қашан шешіп еді? Патшаның жазалаушы “экспедициялары” ма, әлде Сталин репрессиялары ма? Жоқ, әлде елімізде ұлтаралық қатынастар мәдениетін тәрбиелеу жұмысын жүйемен жүргізу орнына оны даңғаз, шолақ ұрандармен алмастыру арқылы Брежнев шешті ме?

Рас, Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында бұрын Россия патшалығының отары боп келген ұлт аймақтарында ұлттық республикалар, облыстар құру, олардың шекарасын белгілеу, әр халықтың өз мәдениетін жедел дамыту үшін жағдай жасалынып, бірсыпыра табыстарға қол жетті. Бірақ Сталин репрессиясы революция еккен алма ағашын дәл жеміс бере бастаған кезінде шауып құлатқандай болды. Содан кейін-ақ ұлт мәселесін зерттемек түгіл “ұлт” деген сөздің өзін ауызға алудан қорқатын халге жеттік емес пе?!

Ал енді бәз-біреулер аспаннан түскендей боп: “Ойпырмай, бұрын “ұлт проблемасы” дегенді естімеуші едік, тиыш едік” деп таңдай қағып, бас шайқап, елімізде орын алып отырған кейбір келеңсіз құбылыстар үшін барлық кінәні “елді еркінсіткен” қайта құруға таңғысы келеді. Иә, “көрмес – түйені де кермес” деген. Әйтпесе осы, өткендегі “ұр да жық”, “темір тәртіпті” аңсаушылар сүйікті көсемдерінің 30-шы жылдары Одактас республикаларды қанға бөктіргенде мыңдаған адамдарға “ұлтшылдық ұйымға мүше болды” деген айып таққанын естіді ме? Ал халықтың көпшілігін тоғышарлық, жемқорлық індеті жайлаған “тоқырау жылдарында” да еліміздің тартып жатқан зор моральдық, материалдық шығындарын көрмеу, сезбеу өзіндік ой-пікірі, түйсігі бар адам үшін мүмкін бе еді? Тек даңғаза ұрандарға сене бермей, осы адамдар көздерін алдап, тұмшалаған “жасыл көзілдіріктерін” бір мезгіл шешкенде ғой жұмақ бағында емес, өртеніп, күйген орманда серуендеп жүргендерін көрер еді-ау. Ал олардың “айтқанға сеніп, айдағанға көніп” қана жүре бергендеріне, ешнәрсені білуге ұмтылмай, меңіреулікті бақыт санағандарына кім кінәлі?

Әрине, еліміздің тарихында болған фактілердің жарияланбай, халықтан жасырын сақталуы көп адамдардың өмірімізде болып жатқан түрлі құбылыстарға дұрыс баға бере алмауына әкеліп соқтырды. Ал, шын мәнінде “елімізде ұлт проблемасы жоқ” немесе “шешілген” деу кейбір чиновниктердің кешегі жылдары да дәл осы мәселеге жолаудан қашып, бас қатырғысы келмей, болған фактілерді жылы жауып қойып, тыныш ұйықтаған “бақытты шақтарын” енді бірдеме етіп ақтау үшін ойлап тапқан “жаңа өтірігі” ғана. Әйтпесе КСРО-дай жүздеген ұлттардан құрылған мемлекетте ұлт проблемасы ешқашан да толастамай, әр кездері-ақ көптеген адамдарды толғандырып келді. Бұған дәлел ретінде “жүз тілді Қазақстанның интернационализм апогеясына жеткендігі” туралы айта кеткім келеді.

Қазірде әскердегі солдаттар арасында кездесетін “дедовщина”, ұлттық дискриминация туралы ептеп айтыла бастады ғой. Ал мен бұл жағдаймен әскер қатарында жүргенімде, 1969 жылы-ақ ұшырасқанмын... Көп айтып қайтейін, істің ақыры

менің науқасқа ұшырауыма әкеп соқтырды. Тиісті заң орындары болса “бізде ұлт проблемасының жоқ екенін” дәлелдеу үшін бе, әйтеуір, кінәлілерге еш шара қолданбай “жабулы қазанды жабулы күйінде қалдырды”. Ал менің көңілімде “бұл қалай?” деген түйткіл пайда болды. Кейінірек, мұғалімдік қызметте жүргенімде де коллективімізде көп-көрім білімі бар адамдардың (әсіресе орыс ұлтты адамдардың) ішінен өздері тұратын республиканың тіліне, жалпы мәдениетіне менсінбей қараушылық сияқты қылықтарды байқадым. Тілді құрметтемеу астарында елді құрметтемеу жатыр деп түсіндім. Қай кезеңде қандай ұлтты болмасын құшақ жая қарсы алған, қонақжайлығы мен аты шыққан қазақ халқын бұлайша кемсіте қарау әділдікке жатпайды деп ойладым. Сол кезден бастап бұл құбылыстың себебі неде, оған қалай қарсы тұру керектігін анықтамақ мақсатта В.И.Лениннің ұлт мәселесіне арнаған еңбектерін, К.Маркстің, Ф.Энгельстің ұлт мәселесіне байланысты айтқан пікірлерін оқыдым да: “елімізде ұлттар теңдігінің лениндік принциптері дұрыс жүзеге асырылмай жатыр” деген пікірге келдім. Сөйтіп, ұлт мәселесіне арнап 1972-1977 жылдар аралығында жиырмаға жуық мақала, өлең үндеулер жаздым. Оларда Қазақстанда интернационалдық тәрбиенің біржақты, тек қазақ халқы үшін ғана жүргізіліп, ал өзге ұлттар өзі тұрып жатқан республикасының тілін, мәдениетін үйренуге еш тырыспайтындығын, қазақша мектептердің жаппай жабылуы жастарымыздың ана тілін білмеуіне соқтыратынын, ақыр-соңында тілмен бірге қазақ халқына ұлт ретінде жойылу қаупі төнерін, орыс мектептерінде қазақ тілі пәнінің немқұрайды өтілетіндігін, оған мемлекет қаржысының бекерге ысырап етіліп жатқанын жаздым. Арал, Балқаш апаттары туралы айтуға енді ғана мүмкіндік туса, мен бұл жайларды “бақытсыздығыма қарай” ертерек, 1972 жылдары айтып қойыппын. Экономикалық самғауымыз жайлы газет, радио акпарларының құр сылдырсөз екенін, оған дәлел – дүкендердің бос сөрелері, қала түгіл ауылда пәтер алудың қиын екенін жаздым.

Демократияшыл “Жас қазақ” ұйымын құрмақ болып, оның устав, программаларын, өкіметке қояр тілек,

талаптарын құрастырдым. Экономика мәселесіне арнап “Прогресс пе, әлде регресс пе?”, ұлт мәселесі жөнінде тарих оқулықтарының өрескел бұрмаланғандығы, 30-шы жылдардағы репрессиялар жайында “КСРО-дағы азаматтар бостандығы туралы шындық”, “Одақ па, әлде отар ма?” т.б. мақалалар жаздым. Оларды баспаға апарып әуре болмадым. Өйткені, музыка туралы сын мақалаларымды басудан ат-тондарын ала қашқан редакторлар ұлт мәселесі туралы мақаланы баса қоймасын білдім. Сондықтан әлгі жазғандарымды астыртын таратпақ болдым. 1977 жылы “СССР-дегі мемлекеттік қоғамдық құрылысқа жала жапты” деген айыппен екі жылға сотталдым. Әрине, сол жазғандарымның барлығы бірдей дұрыс еді деп қазірде айту қиын. Өйткені, біріншіден, ол кезде өмірден тәжірибем шамалы болды; (1972 жылы мен 23 жаста едім), екіншіден, мен айтқан мәселелер жөніндегі мәліметтер кітап, газеттерде жариялана қоймайтын “құпия” нәрселер болғандықтан, біраз фактілерді болжаммен ғана айтуыма тура келді.

Міне, енді ұлт проблемасының тоқырау жылдарында да болғандығына кейбір “ескі, тыныш заманды” аңсаушылардың көздері жеткен болар. Бірақ сол кездегі басшылар бұның себебін зерттеуге тырыспады да. Ғасырлар бойы саяси мәселелерді сойылмен шешіп үйренген әдетпен “жаздым, жаңылдым де!” деп бұйырды да, түрмеге тыға салды. Ал “жауырды жаба тоқудың” ақыры желтоқсандағыдай бір оқиғаға әкеп соқтырарын мен сол кезде-ақ білгенмін.

Соңғы уақыттардағы елімізде орын алып отырған ұлтаралық қақтығыстар себебін анықтамақ болғанда бір қалыппен өлшеушілік, дүмше тәуіпше әр түрлі ауруды бір ғана дәрімен емдемек әрекеттер де кездеседі. Ал түсінер адамға Амурдағы Комсомол қаласындағы шовинистік бұзақылық, Сумгаиттағы ұлтшылдық пен Алматы оқиғасының арасында екі түрлі себеп жатыр.

Иә, Алматыдағы “желтоқсан оқиғасының” себебі туралы айтар болсақ, сол оқиғадан кейін баспа беттеріндегі мақалалардағы, баяндамалардағы айтылған пікірлерден, сол оқиғадан кейін пленумдарда жедел қабылданған ұлттық тілге қамқорлық, қос тілділік туралы қаулылардан-ақ үкімет

басшыларының оқиғаға негіз болған себептерді дұрыс түсінгендігі байқалады. Бірақ, солай бола тұра, әлі де “қазақ жастарының алаңға шығуына ұлттық менмендік, дандай-су себеп болды” немесе “алаңға алдауға ергендер шықты” деген сияқты алдыңғыға қарама-қайшы пікірлер айтылуда. Ал, сонда қазақты әкетіп бара жатқан қандай тәкаппарлық, ненің мақтанышы? Жастарымыздың жаппай өз ана тілін түсінуден қалғанына, 17 млн. халқы бар Қазақстанда қазақ тілінде шығатын тиражы 20-30 мың-ақ кітаптың да алушысы болмай, қоймаларда шаң астында жатқанына мақтанамыз ба? Жоқ, әлде Греция, Рим, Россия тарихын жатқа білгенімізбен, әлі күнге өз тарихымызды шала-шарпы ғана естіп, тарих оқулығы, тарихи фильмдер түсіруде баска республикалардың соңында қалғандығымызға мақтанамыз ба? Әлде астанамыз Алматыда 21-22 процент қана қазақ тұратындығына, өзендерімізді былай қойғанда, Балқаш, Аралдай теңіздерімізден айрылғанымызға кеуде соғамыз ба? (Мүмкін, біреулер ескі, мамыражай әдетіне соғып: “мұндай проблемалар жоқ” дейтін шығар. Егер төрт бұрышымыз түгел болса, “проблема жоқ” болса, онда пленумдарда тіл, экология туралы қаулылар қабылдап неміз бар еді?)

Сол күндері алаңға шыққандардың көпшілігі білімсіз, қараңғы адамдар емес, университет, институт студенттері мен мұғалімдері екен. Ал, мұндай адамдарды (және бірекі адам емес, мыңдаған адамдарды), егер әркімнің ішінде жатқан бір “қыжылы” болмаса, тек азғырумен, алдаумен сондай қауіпті іске шығару мүмкін бе?

Өмірдің өзі алға тартып отырған қоғамымыздағы проблемаларымызды өзіміз шешпесек, кім шешеді? Бірақ, өкінішке қарай, “Алматы оқиғасын” көп еске ала бермесек, айтпай-ақ қойсақ қайтеді” деген де сөздер естіліп қалып жүр.

Егер үндемеумен, айтпаумен істің бәрі шешілер болса, онда соңғы жиырма-отыз жылда барлық проблемаларымыз шешіліп біткен болар еді ғой. “Ауруын жасырған – өлер” деген. Ал, ауруды емдеу үшін оның диагнозын дұрыс қою қажет. Егер болашақта тағы да мұндай “оқиғаларға” ұрынғымыз келмесе, мәймөңкелетіп, ауруымызды жасыра бермей, оның себептерін анықтаудан қашқақтамауымыз керек.

Сонымен, Алматыда елді көшеге шығарған не нәрсе, ол не “қыжыл?” Тіліміздің, жалпы ұлттық мәдениетіміздің оқиға қарсаңында қандай күйге жеткенін жоғарыда айтып өттік.

“Мектептер жабылып, ана тілін ұмытқанға, тарихы айтылмағанға бола да соншама бүлінуге бола ма?!” деген таяз, тоғышарлық сұрақ та қояр біреулер. Ал шын мәнінде өз мәдениетіміздің ұлттық формалары әлсіреп, жоғала бастауы, керісінше, өзгеге еліктеуіміздің күшеюі басқа ұлттарда “қазақ халқы өз елдігін, дәстүрін қорғай алмайтын ынжық, намысы төмен халық” деген пікір туғызды. Сөйте келе “қазақ тілі, мәдениеті өмірге қажетсіз” деген ұғым қалыптастып, ол ұғым тікелей халқымызға да қолданыла бастады. Мысалы, студент кезімізде жатақханадағы телевизордан қазақша ән немесе домбырамен күй орындала бастаса басқа ұлт өкілі тыжырынып, телевизорды басқа каналға қосуға ұмтылатын, не теріс айналып кететін. Осының бәрі қазақ адамында: “Біз олардың тілін үйреніп, дәстүрін сыйлағанда олар біздікін неге менсінбейді?!” деген наразылық, қорлану сезімін туғызды.

Республикада ұлтаралық қатынас мәдениеті осылайша жылдар бойына төмендеп, кері кетіп тұрған кезде Қазақстан басшылығына басқа ұлт адамының тағайындалуы қурап тұрған шөпке шырпы тастағанмен бірдей болды. Әркімге-ақ: “енді бізді өзге ұлттар бұрынғыдан әрі келеке-мазақ ететін болды-ау”, деген ой бірден келді. Бұған қоса соңғы жылдарда зордың күшімен әзер-әзер ашыла бастаған бірен-саран қазақша мектеп, бала-бақшасын ашу ісі енді тоқтап қалатын болды деген қауіп те адамдардың алаңға шығуына басты себеп болды. Мұны мейлі “ұлтшылдық” десін, не басқа бірдеме деп атасын – шындығы осы. Бірақ, “ұлтшыл” деп өзге ұлттан өз ұлтын жоғары санаған дүмше адамды атайды емес пе? Ал Алматы оқиғасының себебі қазақтардың өзін біреуден артық санағандығынан емес, керісінше, басқалардың төмендетуіне, ұлттар тендігінің лениндік принципін сақталмауына наразылық ретінде ашынғаннан болды дер едім. Сондықтан “Алматы оқиғасын” айтқанда “шовинизм” сөзін бірінші, “ұлтшылдық” сөзін екінші жазған жөн. Өйткені бұл оқиғада біріншісі себеп те, екіншісі – соның салдары.

В.И. Ленин өзінің “Ұлттар туралы немесе “автономияландыру” туралы мәселе жөнінде” атты мақаласында: “Үлкен ұлттың ұлтшылдығы мен кішкене ұлттың ұлтшылдығын ажырата білу қажет. Екінші ұлтшылдық жөнінде тарихи практикада әрдайым дерлік біз, үлкен ұлттың өкілдері, сансыз көп зорлық жасап, кінәлі боп жүрміз, тіпті одан да асып – өзіміз байқамайтын сансыз көп зорлық, зәбір көрсетеміз” деген еді. (Шығ. тол. жинағы. 45-том. 1982 жылғы басылым).

Интернационалистік тәрбие жұмысын бұрынғыдай тек қана жергілікті, кіші ұлттарға ғана жүргізумен тынбай, әсіресе үлкен ұлттар арасында жүргізу аса қажет. Өйткені, “желтоқсан оқиғасының” болуына жергілікті халықпен күнделікті ара-қатынаста менсінбеушілік мінез, анайы анекдоттар арқылы мәдениетсіздік көрсеткен, намысына тиген үлкен ұлт өкілдерінің де кінәсі жоқ деуге болмайды. Ал, түптеп келсек, бұл оқиғаға халыққа интернационалдық тәрбие беру жұмысын құлдыратып, бетімен жіберген идеологиялық басшыларымыз кінәлі.

Иә, “Алматы оқиғасы” (және елімізде болып жатқан басқа да эксцестер) халқымыздың өз айтар ойын, қояр талабын жеткізерде анайы, ұр да жық әдістен басқа жол таппағаны біздің демократиялық мәдениетіміздің, дискуссия жүргізу мәдениетіміздің аса төмен екендігінің дәлелі болды. Болмаса, басқа да елдерде талай-талай митинг, демонстрациялар бүліншіліксіз-ақ өтіп жатыр емес пе? Әрине, ондаған жылдар бойына “үндемеуге” тәрбиеленген халықтан бұдан өзге, мәдениеттірек әрекет күту де қиын-ау. Және де алаңға жиналғандарды таратушылар тарапынан да соншалықты бір тапқыр әдістер қолданылды деп айтуға болмайды. Ақылдан гөрі сойылға жүгінер “ескі тәсілден” аса алмау оқиғаның мүлдем асқынып, ушығып кетуіне соқтырды емес пе?

Рас, алаңға жиналғандар алдында республика басшылары шығып сөйлеп, халықты таратуға әрекет етті. Алайда сөйлеушілердің аузына “қойыңдар-ей”-ден басқа мардымды сөз түспеді, иланымды ой айта алмады.

Соған қарамай, ел сенген “ағаларымыз” халық мүдделі боп отырған ұлттық тіліміз, мәдениетіміз, экологиялық апаттар сияқты толғақты мәселелер туралы айтпақ болған

адамдарды мейлінше тежеуге тырысып бақты емес пе?! Басқа елдер өз тарихын зерттеп, мысалы, орыс халқы тек І Петр туралы ғана ондаған фильмдер түсірсе (тіпті Совет өкіметіне жау болған Керенский, Савинков, Махно т. б. туралы да фильмдер түсіріліп, кітаптар жазылып жатса), ал бізге өткен ғасырлардағы батырларымыз, ел басшылары туралы жұмған аузымызды ашпауға “нұсқаулар” беріліп жатты... Сондықтан мұндай басшылардың сөзіне халықтың елең етпеуі түсінікті де.

Қазақстанды “интернационализм апогеясына жеткізбек боп” мектептерімізді жапқан, “жоспарды артығымен орындамақ боп” жерімізді шөлге, теңізімізді шалшыққа айналдырған кім? Сырттан келген біреу ме? Жоқ, әрине, бұл, өз халқының мүддесіне нұқсан келтіру арқылы орындаушылық қағылездігін, айтқызбай-ақ істер пысықтығын көрсетіп қалу арқылы мансап баспалдағымен әрмен қарай көтерілуден дәмектен өз “ішімізден шыққан шұбарларымыздың” ісі.

Кейбіреулер: “Алаңға шыққандар ескі басшылық тұсындағы мансап-дәулетінен, артықшылықтарынан айрылып қаламыз ба деп қауіптенген қайта құрудың қарсыластары екен”, деп те бізге айдар тағып жүр.

Оу, сонда мансап, байлығы үшін қауіптенер жасөспірім студенттер ме, әлде сонау жылдары дәл осы сірескен саясатты сынағаным үшін жазаға тартылған мен бе? (Бізге мансап-байлық қайдан келсін). Жас студенттерді “қайта құрудың жауы” десек, сонда оның досы кім болмақ? Тоқырау кезеңінің “сыналған” ескі кадрлары ма?

Осы мәселеде бір түсінбеушіліктің жатқаны анық. Көптеген адамдардың тағдырына тікелей қатысы бар бұл “мәселе” сөзбұйдаға салына бермей жуық арада шешімін табар деген үмітпен мен де көппен бірге “алаңға рұқсатсыз шыққаным үшін алған тиісті жазамды” өтеудемін. Әрине, бұл жолғы жазаға ұшырауыма тоқырау жылдары алған “ұлтшыл” айдарымның да әсері аз тиген жоқ деп ойлаймын.

Иә, ондаған жылдар бойына бетімен жіберілген ұлтаралық қатынастар мәселесінің ақыры жақсылыққа апармасы белгілі еді. Дегенмен, егер ұлттық тілге, мәдениетке

камқорлық, тіл туралы қаулылар ертерек шыққанда (әрине, құрғақ сөз күйінде қалмай, іс жүзіне асырыла бастағанда), жариялылық осы, 1988 жылдағыдай дәрежеде болып, халық жүрегінде шемең боп жатқан 1932-1937 жылдардың шындықтары да жасырылмай, ертерек айтылғанда, мүмкін, “Алматы оқиғасы” болмас па еді деген де ой келеді. Өйткені халықпен жасырынбақ ойнап: болғанды – “болмады” деп, болмағанды – “болды” деп көлгірсу адал адамдардың ашу-ызасын тудырды. Ал халықтың екінші бір бөлігі қандай да бір идеалға сенуден қалып, бар күш-жігерін мемлекет байлығынан шамасы келгенше қарпып, қымқырып қалудың сан алуан әдістерін ойлап табуға жұмсады емес пе?

Және де бұрынғы республика басшысы мен оның төңірегіндегілердің жіберген кемшіліктерін халыққа бүкпесіз, ертерек айтып, қайта құру саясатын батылырақ жүргізу керек еді. Болмаса, жасыраны жоқ, студенттер түгілі Қазақ телевизиясының редакторы боп істеп жүрген менің өзім сол 1986 жылғы “желтоқсан оқиғасына” дейін қайта құрудың тек “маскүнемдікпен күрес” науқанын және “жеделдету” туралы үндеуін ғана естіппін. Ал жариялылық, демократияландыру, қостілділік дегендер оқиғадан кейін ғана естіле бастады ғой?

“Қазақстан тарихында бұрын да бірінші басшы өзге ұлттан болған, бірақ ол кездері халық қыңқ етпеп еді” деп сталиндік диктатураны аңсаған біреулер “Алматы оқиғасын” қайта құрудан, демократияландырудан көрмекке әрекет жасайды. Иә, ұлттық интеллигенциямызды жою арқылы ұлттық санамыздың өсуіне репрессиялардың үлкен тежеу салғаны рас.

Жасыраны жоқ, осы мақаланы жазарда сәл сын, пікір айтсақ “диссидент”, немесе “ұлтшыл” айдарын таға қоятын өткен жылдардан зәрекеп болған көңілде “жариялылық демократияландыру дегенге иланып қалып, онсыз да шекесі қызып тұрмаған мүшкіл халімді одан әрмен ауырлатып алмас па екенмін” деген қобалжу да болды. Бірақ қайта құру алға қойып отырған “ұлт мәселесіндегі әр құбылысты зерттеп, ақиқатына жету” сияқты үлкен мақсаттарға сенгім келді. Ал ақиқатқа әрқайсымыз ойымыздағыны бүкпесіз

ортаға салғанда ғана жетуге болады. Кемшіліктерімізді мойындағанымызда ғана түзеуге болады. Түлкібұлаң сөздермен, проблеманы жылы жауып қоюмен, “мен айтпайын, өзге айтсын” тәсілімен біз тек ақиқаттың аулын алыстатып аламыз. (Ал, біз өз кемшіліктерімізді өзгеден көретін ескі әдеттен әлі толық арыла алмай келеміз). Мысалы, өткен ғасырда Россия үкіметі елдегі күйзелісті шіріген крепостниктік, самодержавиялық тәртіптен көрмей, “елдің басын қатырған” Герценнің Лондонда шығатын “Колокол” журналынан, шетел агенттерінен, марксизмнен көруші еді. Сол сияқты “Алматы оқиғасын” да “жастарды ұлтшылдыққа үгіттеген Алаш Орда партиясының қалдықтарынан” көрмек әрекеттер де жоқ емес.

Тегінде, кесел себебін, біріншіден, өз арамыздан іздеуді үйренген жөн. Біреуге сілтеп мәселені тұманға көмгеннен, “шортанның өмірімен” де, басшылардың жалаң ақпарымен де проблемаларымыздың шешіле қоймайтындығына көзіміз жетердей болған-ақ шығар. Кеселіміз бар екен, ендеше оның диагнозын дұрыс қойып, емдеу қажет. Әрине, ол үшін тәуіптеріміз білгір болуы керек. Кешелері “ұлт проблемасы бізде жоқ” деп тыныш ұйықтап, бүгінде қайта құру “айт” деді екен деп қана өмірі өзі бас қатырып көрмеген ұлт мәселесі жайында да әйтеуір бір “әу” деп қалуды мақсат еткен “мамандарымыз” келелі пікір айта алар ма? Рас, көріпкелдіктері болса, бұл мәселені баяғыдан бері неғып өздері шешпеген? “Жалындаған”, “алаулағандарды” ауыздықтауда тәжірибесі мол, батыл пікір айтыла қалса түзеп-күзеуден қазір де тартына қоймайтын “ескі кадрларымызға” (бюрократтарға) жаңаша ойлап, жаңаша шешуді қажет етер мәселелерді тапсырудың ақыры бізді тағы да бір “тоқырау дәуіріне” ұшыратпасына кім кепіл? Сондықтан осы ұлт мәселесінде бір кездері “аузы күйген, таяқ жеген” біз сияқты азды-көпті “тәжірибесі” барлардың да пікірлеріне бір мезгіл құлақ салынса – ортақ ісімізге пайдасы тимесе, зияны болмас еді. Міне, бұл – ақиқаттың ауыр жүгі санамызға сыналып сіңірген шындық.

Иә, КСРО сияқты көп ұлтты мемлекетте ұлт мәселесі экономика мәселесінен еш төмен емес, тіпті одан да

маңыздырақ деп ойлаймын. “Алтау ала болса – ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса – төбедегі келеді” дейді халық мақалы. Егер күнделікті өмірде өз арамызда түсінбеушілік туып жатса, бірлік, ынтымақ болмаса, экономикамыздың өсіп-өркендеуі туралы сөз ету де бекершілік қой. Сондықтан ғасырлар бойы талай жанжалдарға себеп болып келген ұлтаралық қайшылықтар сияқты індеттен арылуымыз үшін, ертеңгі күндері балаларымыз, немерелеріміз де одан қасірет шекпеуі үшін біз, бүгінгі ұрпақ, өз тарихи міндетімізді кейінге қалдырмай, ұлт мәселесін түбегейлі зерттеп, шынайы, адалдықпен реттеп шешкеніміз жөн.

*Қазанның 25-і, 1988 ж.
Арқалық колониясы.*

ШЫНДЫҚ ҮНІ ШЫРМАЛҒАНМЕН...

Ол кезде мен құрылыста істей жүріп, университеттің журналистика факультетінің сырттай оқу бөлімінің алтыншы курсында оқитын едім. Бұрынғы “Қазақстан пионері”, қазіргі “Ұлан” газетінде практикада жүргенмін.

Ертеңгісін жұмысқа келгенімде кешегі өткен төтенше Пленумның шешімін журналист жолдастар қызбалана сөз етуде еді. Көбі “Колбин деген кім ол? Өзімізден ешкім табылмағандай, Ульянов облысынан әкелгені несі-ай?” – деп ойларын ашық айтудан іркілмеді.

Ісі қазақ азаматтарының жүздерінде бір келіспеушілік, мұң сезімі байқалса, орыс ағайындарымыздың да арасынан біздің жан күйзелісімізді түсінгендер табылды.

Ары-бері сенделген жүріс көбейіп телефон қоңыраулары безек қағады. Жігіттерге қаланың бұрыш-бұрышындағы “алаңға жастар жиналуда” деген хабарлар келіп жатты.

Кешкісін, қасымда есімдері елге белгілі екі журналист бар, алаңға қарай бет алдық. Келіп жеткенімізде адамдар өте көп жиналған екен. Көбі жастар. Құрылыста істейтін жастар арасынан таныстарымды кездестірдім. Осы кезде жанымдағы екі жігіт өз таныстарына қосылды да, мен құрылысшы әріптестерімнің қасында қалдым.

Мінбеде тұрған Қазақ КСР Ішкі істер министрінің орынбасары Басаров: “Қайтыңдар, қайтыңдар! Әйтпесе күшпен таратамыз, қиын болады!” – деп өктем-өктем үн қатады. Оны тыңдар жастар жоқ. Қайта топ-топ болып, “Елім-ай” әнін айтқан қыз-жігіттер үстемелей келіп қосылуда. Тіпті алаңда тұрған адамдардың: “Ей, Басаров, шүлдірлемей қазақша айт! Конституцияның негіздері неге орындалмайды? Колбин жөніне кетсін, Қонаев, Қонаевты шығарыңдар?” – деген жекелеген дауыстар ортақ үнге ұласып та қалады.

Мінбенің оң жақ, сол жақ шетінде тұрған, қолдарында қалқандары мен резіңке шоқпарлары бар милициялардың да саны көбейе бастады. Бір кезде қол ұстасып, өлең айтып наразылық білдіріп тұрған жігіттер мен қыздарға өкімет үйі жағынан бір ротадай милиция солдаттары лап қойды. Ондай ұрысты күтпеген жастарымыз төлеген таяқтың астын-

да қалды. Осындай қоқан-лоққы ұрыс қайталана бастады. Солдаттар лап берді де бас-көз демей сабалап, жараланған, жығылғандарды өздерімен ала кетеді. Сонда да бәрі-бір жастарды алаңнан кетіре алмады. Кеш қараңғылығы қоюланды. Міне, қаз-қатар тізілген өрт машиналары су шашты. Сөйтіп, бейбіт қарсылыққа қарсы ойына келген ойранды істеп бақты.

Бұл күнгі желтоқсан айының ызғары да тым қатты еді. Шашылған судан алаң дайын мұз айдынына айналды...

Жердің тайғақтығынан, сойылдың соққысынан арамыз сирей бастады. Ес тоқтатар: “Қашпандар, алға-алға” деген сөздер дем берді ма, бір мезет біз де солдаттарға қарсы лап қойдық. Олардың да десі қайта бастады. Біз қолмен, олар таяқпен... Осы кезде менен үш метрдей алда тұрған жігітті қақ маңдайдан бір солдат салып өтті. Әп-сәтте ол құлаған теректей серең етіп, үнсіз қалды. Біз солдаттарды мінбеге дейін қуалап тағы да тойтарыс бердік. Бір сәт ұрыс тына қалды, мұз айдынында қансыраған, қимылсыз жатқан қыз-жігіттерімізді орнынан тұрғызып, тұра алмайтынын көтеріп алаң шетіне жеткізе бастадық. Мен жаңағы көз алдымда құлаған жігіттің жанына келдім. Еш қимыл жоқ. Тағы бір жігіт келіп, екеулеп әрең көтеріп алдық. Қатты соққыдан басы жарылған. Қаннан жүзі көрінбейді. Біз де шетке шықтық. Шашы жайыла сұлық жатқан қыздардың саны одан да көбейіп келеді.

Шеттегі жаралылардың бірін көтере, екіншісін сүйей алып кетіп жатыр. Біз де жаңағы белгісіз жігітті Абай даңғылына дейін көтеріп келдік. Осы жерде жігіт сөзге келіп: “Сендер мені ауруханаға апармай, үйге жеткізіп салыңдаршы”, – деді. Ол Абай мен Үмбетбаев кешесінің қиылысындағы үйлердің бірінде пәтерде тұрады екен. Осы жерде жігіттермен қоштастым.

Бір сәт есімді жинағандаймын. Бала бақшаға баратыным есіме түсті. Жолдасым жас нәрестемен үйде отырғандықтан, үлкен ұлымды ертелі-кеш бала-бақшаға өзім апарып, әкелетінмін. Балабақшадан баланы алатын уақыт әлдеқашан өтіп кеткен де еді.

“Тянь-Шань” дүкенінің маңында орналасқан №105-ші балабақшаға түнделетіп жеттім. Бәрі кетіп қалған, іштен күзетші шықты. Жөнді жауап та бермейді. Ертең меңгерушінің алдында түсініктеме жазатынымды ескерте,

баланы қолыма ұстатты. Баланы ала, алаң жаққа қарайлай-қарайлай үйге кеттім.

...Одан кейінгі күндердің несін айтайын? Алғаш рет демократияның жалауын ұстап, шындықты шырылдай айтқан жастарымыз жеңілісте қалды. Қолынан қан тамған басшылармен бірге атақ-даңқ, отырған жұмсақ орны үшін жан аямаған қазақ мәңгүрттері жаппай жазалауды бастады.

Өзім Алматы тұрғын-үй құрылысы тресіне қарасты № 11-ші құрылыс-монтаж басқармасында істейтін болғандықтан, практика уақыты өткеннен кейін басқармаға келдім.

Мұнда да жағдай қиын. Басқарма “әкімсымақтары” сол 17-18-ші желтоқсан күндері жұмысқа келмегендердің тізімін алып, жазалау науқанына кірісіп кетіпті. Құрылысшы жігіттердің де жүздерінде үрей бар. Бір танысым маған: “Бүгін түсте Құттыбекті үш адам алып кетті, қайда әкеткені белгісіз”, – деді. Бәріміз бір бригадада істейтінбіз.

Түскі үзіліс кезінде прораб өзіне шақыртты. “Сен сағат 4-те кеңсеге бар. Кәсіподақ ұйымының төрағасы шақыртып жатыр” деді. “Неге шақырды екен?” деген сауалға жауап таба алмай алқына жеткенімде, мән-жайды түсіндірмей жатып: “Ертең Құттыбектің соты болады, Калинин аудандық сотында. Соған біздің басқарма атынан қатысуға сені лайық деп тауып отырмыз. Өзің сол бригадандансың” деді. Сөйтіп, қолыма бір жапырақ қағаз ұстата салды. Оқысам, басқарма жиналысының шешімі. Оған қатынасқандар және сөйлегендер, дауысқа салғандар мен қалыс қалғандардың тізімі бар. Соңында менің аты-жөнім жазылыпты. Оның тұсында “Представитель от СМУ-11, обвинитель”, – деген жазу тұр. “Менімен неге келіспедіңіздер, бармаймын”, – деп едім, арқамнан қағып: “Сен түсін, бригадаларыңда өзіңнен басқа ешкімнің ыңғайы болмай тұр. Одан саған келіп-кетер зияны болмайды”, – деп, тоқтау айтқан болды.

...Үнсіз далаға шықтым. Ойымды жегідей жеген тағы да өтірік пен көзбояу. Бұл қалай, неге болмаған жиналысты – болды, қатыспағандарды қатысты деп көрсетеді. Енді онымен қоймай, “бар, ананы қарала” деуін қарашы-ей, мына иттердің!...

Дегенмен ертесінде белгіленген уақыт бойынша Байзақов көшесінің бойындағы аудандық, қалалық сот орналасқан ғимаратқа келдім. Мұндағы шаруа ширақ. Соттардың

жұмысы жүріп, күніне 3-4 адамды соттайды. Бүгін де үш залда сот қатар жүретін болды.

Мен Құттыбектің соты жүретін залға кірдім. Туған-туысқандарынан гөрі оның куәгерлері көп екен. Зал іші жар-тылай толы. Мен де солардың бірі болып жайғастым.

“Суд идет” деген дауыс шықты. Біз орнымыздан тұрдық. Сот төрдегі орнына екі заседателимен жайғасқан соң қайта отырдық. Залдың сол жақ қанатында прокурор, оң жақ қанатында адвокат отыр. Сот тұрып: “От СМУ-11 где представитель, пришел или нет?” – деді. Орнымнан тұрдым. Менің орным прокурордың қасында екен, барып жайғастым.

Бір кезде Құттыбектің қолын артына ұстатқан күйі екі солдат алып келді. Аздап жүдеңкірегені болмаса, көздерінде жалын бар. Оның жанарынан: “Міне, жазықсыз жазаланғалы тұрмын, қолыңнан келсе, адалыңды айт...” деген ойын ұққандай болдым.

Сот басталып кетті. Құттыбектің тергеуден кейінгі ісін оқып, таныстырып жатыр. Менің ойым астан-кестең... Кешегі бірге істеп жүрген әріптесім бүгін жаза алушы да, мен оны қаралаушымын, бұл қалай?... Сонда өз коллективі қорғаудың орнына “жығылғанға жұдырық” жұмсағаны несі? Советтің әділ заңы осы болғаны ма?” деп сарсаңға түстім.

Соттаушы да, сотталушы да, оның прокуроры да қазақ. Бұл не, өздерінің етін өздері жесін дегені ме? Бұл қандай құйтырқы саясат? Осындай түпсіз ойдың тұңғиығында отырған мені соттың “даң” еткен балғасының үні селк еткізді.

– Енді сол күні Құттыбектің алаңда болғанын дәлелдейтін куәлар сөйлейді, – деді.

Алматыдағы “Гидромаш” зауытының 17 жұмысшысы Құттыбекті біз мезгілде көріпті. Бәрінің айтатыны біреу: “18-і күні Бсйбітшілік пен Сәтбаев көшелерінің қиылысында, сағат онда, қолында жазып алған ұраны бар, артына топ қазақты ерткен, үстінде жылтыр ақ курткасы бар осының нақ өзі!”. Кейбіреуі тұрып, сағат 10 мен 11-дің арасында қайтыс болған Савицкий дегенді де осы өлтіруі мүмкін дегенді айтып отыр.

Ал Құттыбек тергеушіге берген жауабында алаңға Фурманов көшесі жағынан сағат 11-де келгенін айтыпты. Куәлар оны бұрмалап, сағат 10 мен 11-де Бейбітшілік көшесі мен

Сәтбаев көшесінің қиылысынан көрдік деп ауыз аштырмайды. Осындай тартыспен сот келесі күні де жалғасатын болды.

Соттың екінші күні қалған куәлар сөйледі. Құттыбектің сөзін растайтын бригадиріміз Бақыт Үргебаев оның сағат 10-да жұмыста болғанын айтты. Куәлар сөйлеп жатқанда біздерге алаңнан түсірілген көптеген суреттерді көруге берді. Соның ішінде Құттыбектің Фурманов көшесі жағында ұранның бір шетін көтеріп тұрған суреті анық түсіріліп алынған екен. Осы бір айғақ суреттерді көргенімде оны аямайтынына көзім жетті. Осы кезде сөз кезегін “қоғамдық айыптаушыға” беретінін хабарлады. Естіп тұрып жүрегім ауырды. “Атының жаманын қарашы, мен оны енді қоғамдық тұрғыдан айыптауым керек екен...”

Орнымнан тұрдым да: “Құрметті сот иелері, менің № 11-ші құрылыс-монтаж басқармасында істегеніме бес жыл болды. Сол басқармадан бүгінгі Аймаханов Құттыбектің сотына жіберді. Бірақ мен ол туралы көрген-білгенімді ғана айтамын”, – дедім. Сол кезде қасымда отырған прокурор: “Айт, айт, оның басқа істеген қылмыстарын да айт”, – деп сыбырлады.

– Аймаханов Құттыбекке келетін болсам, оны білетініме бір жыл болды. Осы бір жыл ішінде ешқандай оғаш қылығын, жұмыста ең негізгі мәселе болып саналатын “прогул” жасаған жерін кездестіргем жоқ. Үлкенді сыйлайды, жұмысты жақсы істейді, – дей бергенімде жанымда отырған прокурор атып тұрды да: “Бұл өз міндетін білмейді, қаралаудың орнына ақтайын деген ойы бар, сөзін тоқтатуын өтінемін” деді. Сот тұрып: “Қаралаушы ретінде айтарың бар ма?” – деді. “Жоқ, Аймаханов туралы бар білетінім осы, басқа ештеңе айта алмаймын. Ол күндері онымен бірге болғаным жоқ, сенбесеңіздер бригадирден сұраңыздар”, – дедім.

Менен кейін сөйлеген Құттыбектің адвокаты “сағат 11 кезінде Фурманов көшесі қиылысында болғанын, бригадир Үргебаевтың әлгі сөздерін тілге тиек етіп, тергеушінің кейбір пікірін жокқа шығарды. “Бұл 60, 65-статьяларға келмейді. Басқармадан келген қоғамдық айыптаушының өзі де ол туралы дұрыс пікірлер айтып отыр. Оның үстіне “Гидромаш” заводынан келген 17 куәгердің айтқандары өзіміз көрген суреттегі фактілерге сәйкес келмейді. Құрметті сот,

прокурор жолдастар, Аймахановтың ісін басқа тергеушіге берулеріңізді сұраймын”, – деді.

Сосын прокурор сөз алды. Ол да адвокаттың қойған талаптарына жауап бере отырып: “Өздеріңіз жаңа суреттен көргендей, оның сол күндері алаңда болғаны ақиқат. Бұл алаңға шығушыларды ұйымдастырушылардың бірі ретінде ұран көтерген және жастардың алдыңғы тобында жүріп қақтығысқа шақырумен болған. Бұл ұлт арасына от жағушы ғана емес, сағат 10 мен 11-дің арасында Савицкийдің өліміне себепкер болғандардың бірі. Осының бәрін ескере отырып, Аймаханов Құттыбектің істеген ісі Қазақ ҚСР қылмысты істер кодексінің 60-шы, 65-ші бабына сәйкес келетіндіктен жеті жыл бас бостандығынан айырылсын”, – деді.

– “Тұтқын Аймаханов Құттыбек, соңғы сөзіңді айт”, – деді сот.

Ол орнынан тұрды. Қара торы өңі сұстанып: “Мен бұрын да айтқам, қазір де айтам: тергеуші Губенко істі дұрыс жүргізген жоқ. Оның үйретуі бойынша жаттанды сөз айтқан он жеті куәсінің айтқандарына келіспеймін. Бұл жалған, тағы да айтам: жалған... соңғы сөзім осы, – деді.

Ол кезде жазалаушылардың ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс еді ғой. (Басыңа іс түссе, қазір де қиын). “Тұтқын әкетілсін, қазір үзіліс, сот үкім шығару үшін кетеді, екі сағаттан соң осында қайта жиналамыз”, – деді.

Дегбірісіз күткен екі сағат та артта қалды. “Суд идет” деген соң орнымыздан тұрып, қайта отырдық. “Тұтқын әкелінсін”. Отырған біздерге байыппен қарап Құттыбек те өз орнына келіп жайғасты. Екі солдат оны қимылдатпай, сөзге келтірмей бағып тұр.

Сот орнынан тұрып шығарған үкімін оқи бастады. “Тұтқын Аймаханов Құттыбек 1962 жылы Шымкент облысы, Алғабас ауданы, “Жамбыл” совхозында туылған. Жұмыс орны – “СМУ-11”, бетоншы болып жұмыс істеген, – дей келіп, “Тидромаш” зауытынан келген куәлердің сөздері дәлелсіз болғандықтан, негізсіз деп тапқанын айтты. – Алматы қалалық соты Аймаханов Құттыбекті Қазақ ҚСР қылмысты істер кодексінің № 65-ші статьясы бойынша 17-18-ші желтоқсан күндері алаңда жаппай тәртіпсіздікке қатысқаны үшін 2 жыл, ал № 60-шы статьямен ұлт наразылығын тудырушы ретінде 3 жылға бас

бостандығынан айыруға кесім жасады. Сонымен қатар куәлардың айтқандары негізсіз болғандықтан, жаза мерзімі жеті жылдан бес жылға түсіріліп, Аймаханов Құттыбек бес жылға бас бостандығынан айырылсын. Жазалану мерзімі қатаң тәртіп түрінде өтелсін. Бұл іс ешқандай шағымдануға жатпайды. Үкім орындалсын. Тұтқын әкетілсін.

17-ақпан, 1987 жыл, Алматы”.

Осылай, әріптесіміз қол алып хош айтыса да алмай кете барды...

Иә, жалған оты жалындап, шындық үні шырмалған кез еді...

...Бірақ, шындықты шынжырлауға болмайды екен.

Желтоқсан тағылымы осыны тағы да айғақтады.

ЖАН ЖАРАСЫ ЖАЗЫЛАР ЕМЕС

Мен суық хабарды жұмыста жүріп естідім. Содан кейін-ақ жұмысыма қолым бармай қойды. Болған оқиғаға ой жіберіп, өзімізше талдау жасауға ешқандай мүмкіндік болған жоқ. Өйткені, бұған дейін біз биік мінбелерден сөйленген сөздерге, көрнекті жерлерге ілінген түрлі ұрандарға иман-дай сеніп келдік. Сөйтсек, мына дүние екіжүзді екен-ау!..

Уақыт – ұстаз. Содан бері менің өмірге деген көзқарасым өзгере берді. Өйткені, тоталитарлық биліктің ұлтымыздың тізгінін өзіне бермей, отарлау саясатының жаңа бір тәсілін ойлап тапқаны мені осылай ой-тұжырымдауға үйретті.

...Мен алаңға келгенде ондағы қарақұрым халықты көрдім. Бәрінің де көздері төбесінде қызылала жалауы желбіреп тұрған еңселі үй жақта екен. Сол үйден бір үміт күтіп, шындыққа шынымен-ақ көз жеткізгісі келген сансыз көз. Өзінің ертеңі үшін, болашақ ұрпағы үшін алаңдаушылық білдірген халық. Еңселі ғимарат буырқанған қалың жұрттың ортасында бастарына темір қалпақ, қолдарына қалқан мен резеңке сойыл ұстаған сұп-сұр солдаттар тобы. Тап бір қаптап келе жатқан ежелгі жауымен соғысуға даярланып, тас-түйін тұрғандай.

Осылай алаңда қанша тұрғанымызды, уақыттың қанша болғанын білмейміз. Бір кезде алаңның бір бүйіріндегі халық дүркіресіп, айқай-шудан төңірек азан-қазан болды. Осыны пайдаланып, солдаттар да бізге қарайлап қойды. Араларынан “уралаған” дауыстарды да естіп қаламыз. Мен елдің екпінімен әлгі у-шу шыққан жаққа жүгірдім. Сол жағымыздан қыстың ызғарлы түнін қақ жара тілгілеген жарық көрінеді. Олар, тіпті бізді басып-жаншып өте шығатындай қаптап келеді. Мен оларға жол берейін деп бұрыла бергенім сол еді, кенет сол аяғымның тізесіне қатты соққы тиді. Ет қызуымен біраз жерге дейін барған болдым. Содан кейін-ақ аяғымды баса алмай тұрып қалдым. Бірақ жарақатқа қарайтын шама қайда? Әлгі машиналар су шашып келеді екен. Бір жағымыздан – солдаттар, екінші жағымыздан машиналар тықсырып, әбден састық. Сөйтіп, жүргенде аяғым тайып, шалқалай құладым. Мені құтқаруға ұмтылған екі-үш жігітті арттары-

нан ұрған судың екпіні мұрттай ұшырды. Әйтеуір, біреулер мені жатақханаға әкеліпті. Тізем домбығып ісіп кеткен. Аяқтарым мұз болып қатып қалыпты. Үсті-басымның бәрі малмандай су...

Сол күні көрген қорлыққа шыдай алар емеспін. Ызадан қалш-қалш етемін. Жатақханаға сыймай барамын. Тән жарасынан жан жарасы қатты батуда. Көрген зәбірімді кімге айтып шағынарымды білмеймін. Осы кезде жаныма келген достарымның бірі:

– Қайсымызға оңай тиіп жатыр дейсің. Одан да бөлмеге барып, шәй ішіп, таң атқанша бір-екі сағат қалды ғой, біраз тынығып алайық, – деді.

Біз: Нұрлан, Сәбит және Сағадат деген төрт жігіт үнсіз отырып шәй іштік. Бірімізге-біріміз тіктеп қарай алмаймыз. Бүгінгі болған оқиға әрқайсымызды-ақ іштей мазалап отырғанын түсінем. Өйткені, тамақтарымыздағы ащы өксік аузымыз ашылды дегенше лық етіп ақтарылып кетердей, әзер шыдап отырмыз... Бір кезде үстімізге, жау қуып келе жатқандай есікті жұлқи ашып, бізбен араласып жүрген бір таңыс жігіт кіріп келді.

– Алаң жаққа бардың ба? Не болып жатыр? – деп орындарымыздан өре түрегелген едік. Өкінішке қарай, студент досымыз бізге көзін алартып бір қарады да, ләм-мим деместен дастарқандағы тамақты қомағайлана асап-асап жіберді. Бір кезде:

– Осы сендер-ақ көтерілістеріңмен жұрттың тынышын алып біттіңдер-ау, түге. Кім секретарь болатынында не істерің бар? Алаңға бардың ба дейді ғой. Көрмегенім алаң болсын! – деді.

Біз әлгінің сөзінен есеңгіреп отырып қалдық. Ол сөзін қайта жалғады:

– Қазақ бола ма, орыс бола ма, немесе шүршіт бола ма, онда менің не шаруам бар?! Кеше қалай жүрсем, ертең де солай өмір сүремін...

Біз Болысбайдың намысын оятпақ болып едік, ол сөзімізді тыңдағысы да келмеді.

– Мен үшін бір-ақ намыс бар. Ол – аман-есен оқуымды бітіріп, қызметке орналасу. Қалғанына түкірмеймін де...

Отырған жігіттер оны осы айтқаны үшін-ақ түтіп жіберуге әзір еді. Алайда, ол қашып құтылды. Есіктен шығып бара жатып:

– Қазақ-қазақ деп өңештеріңді жыртасыңдар кеп. Осының бәрі кімнің арқасы? Ертең орыстар кете қалса, бір-біріңмен қырқысып, аштан бұратылып, без теріп кетерсіңдер! – деп тағы да бықсытты.

Ертесінде, яғни 17-желтоқсанда жұмысқа барайын деп аялдамаға келсем, көшеде жиналып жатқан жастарды көрдім. Топқа мен де қосылдым.

Алаңға ертелеп жиналған жастар тобы көбейіп қалған екен. Бірақ алдымызды бақайшақтарына дейін мұздай қаруланған жасақтар тобы бөгеді. Олар біздерді аяусыз сабауға кірісті. Қарусыз, қорғансыз жастар кейін қарай дүрліге қашуда. Кейіншектеп бара жатып, мен біреулерге соқтығысып қалдым. Сөйтсем жолды кесе-көлденең өңшең қыздар қуғыншылардың жолын бөгемек болып отыра қалыпты. Қыздарды ұрмайды деп ойласа керек. Бірақ, көздері қанға толған жандайшаптар оларды да аяған жоқ. Жан-жақтан сілтенген сойылдар аяулы аруларымыздың басына жауып кетті. Оларға араша түспекке біз де ұмтылған едік. Қатты тиген бір соққыдан қабағым жарылып, қан сорғалап жүр.

Басындағы жаулығы сыпырылып иығына түскен бір қыз әлденені айтып түсіндірмекші еді, тура шекесінен қатты тиген соққыдан ұшып түсті. Бет-аузын қан жуып кетті. Соққылар бұдан кейін де тиылмады. Әлгі қыз қыбырсыз қалды...

Біз, бес-алты жігіт, солдаттарды басқарып тұрған офицерлермен тілдеспек болып, көп қиындықтармен алдарына барғанда “коммунист емессіндер, дұрыс бағыты жоқ бұзықсындар!” деп өзімізді кінәлады. Жазалау жалғаса берді. Соққыдан құлаған жастарды солдаттар айыздары қанғанша тепкілеп, естен танған соң денелерін дайын тұрған машиналарға лақтырып тастауда...

24-желтоқсанда мені қамауға алды. Масанчи көшесіндегі қалалық ішкі істер басқармасының подвалында жаттым. Тергеуші Губенко күніне бірнеше сағат бойы сұрақ ала-

ды. №20-камерада Қайрат Рысқұлбековпен екі айдай бірге жаттым. Екеуміз сол кезде ұзақ сырласатынбыз. Әрине, мен бұрын Қайратты танымайтынмын. Тергеушілердің неше түрлі құйтырқыларын бастан өткердік-ау. Менің таңқалатыным, Қайраттың өзінің айтуымен ол жүрген көшелер мен тұрған жерлерінің бәрін бейнетаспаға түсіріп алыпты. Тергеушілердің қулықпен құрған қақпанына Қайраттың қалай түсіп қалғанына таңмын. “Бір топ адам жерде жатқан адамды тепкілеп жатыр екен. Өтіп бара жатып мен де таяғыммен бір түртіп қалдым деп айта сал. Одан саған ештеңе болмайды” деп үлкен қуыршақ адамды жатқызып бұған таяқ ұстатып, киноға басып алған екен. Сөйтсе, үш әйелді куә еткен де, олар Қайратты “таныған”. Қ. Рысқұлбеков соңғы күнге дейін бұл әурешілік не үшін кажет болғандығын ұға алмады ғой. Өлген жасақшының өлімін өзіне таңғалы жүргенін ол сезген жоқ. Әйтпесе, оған ешқандай қатысы жоқ еді.

Тергеушілердің осы құйтырқыларының жақсылыққа апармайтынына күдіктенетінімді мен Қайратқа айттым да. Ол бастапқы айтқандарынан бас тартты. Кейін осы үшін де мен тергеушіден аяусыз зәбір көрдім. Содан кейін оны басқа жаққа алып кетті. Маған бес жыл беріп, Қостанайға жөнелтті.

Қазір толық ақталдым. Өзімнің бұрынғы орнымда істеп жүрмін. Осынау мұзы жанымды қарып, ызғары жүрегімді тілгілеген Желтоқсан оқиғасына да бүгін бес жыл толды. Сол күндердегі көргендерім мен өз басымнан өткен зұлмат әлі ұмытылар емес. Ұмытылмайды да. Бұл оқиға халқымыздың санасында қанды оқиға ретінде мәңгі қалып қойды. Кезінде өрімдей жастарымызды әбден қорқытып тастаған-ақ екен. Олардың көбі әлі де сол кездегі болғанды әңгімелеуге қорқады. Әбден қоянжүрек болып қалған менің жоғарыда аттары аталған жолдастарым осы мақаланы жазарымда бізді атамай-ақ қойшы деп жалынғандай болып еді. Фамилияларын атамасам да өздерінің аттарын қосқаным үшін мен олардан кешірім өтінем. Мен сол кезде де өз пікірімді ашық айтқанмын. Әлі де сол бетімнен қайтпаймын. Өйткені, біздің талабымыз әділ.

(“Алматы ақшамы”, 13-желтоқсан, 1991 жыл.)

ҚАНДЫ КЕК

Ол күндерде менің өлгім келді. Бірақ өле алмай қиналдым. Талай оқталдым. Жан деген тәтті екен. Жеме-жемге келгенде дүниені әділетсіздік пен аярлық билеріне, өмір деп әспеттеп жүргеніміз әншейін ит тірлік қана екеніне көзім анық жетіп, қорлансам да, сол тозақы жалғанды қимадым. Азабын тарттым. Ес білгеннен санаға сіңген түсінік барды: “Біздің ел – балажан ел”, “Өкіметіміз – ең әділ өкімет”, “Біз – бейбітшіліктің тірегіміз”. Бұл сөздер де, осыған орай қалыптасқан ұғым да – қасиетті еді. Сол қасиеттімнің айналдырған екі күннің ішінде тас-талқаны шықты. Қағидаға айналған әлгі сөздер әшейін көз алдау екенін, ал өзім – иісалмас аңқау әрі барынша ашықауыз екенімді қапысыз ұқтым. Талай зобалаңды басынан өткерген жарықтық әкем бұрын маған аз айтқан жоқ еді: “Өкіметте опа жоқ. Оның басына іс түспесін де. Басына іс түссе халықты құрбандыққа шалып жібереді. Өзімдікін жөн деп аузы бір қисаймасын де, егер қисайды бар ма, бітті, елге жөн бе, жөн емес пе, оған пысқырып та қарамайды, белінен басып, омыртқасын опырып жібереді”, – деп шегелеуші еді-ау. Мен ол тұжырымдармен мүлдем келіспейтінмін. Кәрі көкіректің сырылы, сары уайымы деймін де қоямын ішімнен. Ал желтоқсанның қорлықты күндерінде көзім анық жетті ғой, әкемнің айтқаны – айна-қатесіз шындық екен! Әкем дүниеден өкіметке сенбей өтті, жек көріп өтті. Ал мен бұрын өкіметке “өзіміздікі” деп ішбұрушы ем. Қаһарлы желтоқсан күндерінде “өзіміздікі” дегеннің барлығы да жат екеніне, тіптен жау екеніне көзім жетті. Күллі халықтың тірі өлік екенін білдім. Сол тірі өліктердің арасында тірі өлік күйіммен сүйретіліп мен де жүрдім... Не тірі емеспін, не өлік емеспін. Жалғыз мен ғана емес, тұтас халық солай екен. Осыны білдім де, қорланып, намыстанып өліп кете жаздадым. Бірақ өле алмадым... Күніміз құлдан да жаман екен. Сонда да өлмедік. Бұрындары тірі өлік екенімізді, құл екенімізді білмей жүргеніміз болмаса – шын болмысымыз

тірі өлік, құл екен де. Екі күн кімнің кім екенін, ненің не екенін көрсетті де берді.

Қазақ десе өзіңе тиеді, бұл аңқаулықты қойсайшы, бұрын мен Отан мен мемлекетті бөліп қарамаппын. Екеуінің мүлдем бөлек екеніне мән бермейтінмін. Тергеушілер де қадалған жерден қан алардай болып:

– Сен мемлекетке қарсы шыққансың! – дегенде жаным шығып кете жаздады. Өздері өңшең әдемі қазақ жігіттері еді. Сол көркем замандастарымның әлгі айыптауы маған “Отаныңды саттың!” дегендей әсер етті. Мен үшін оған дейін мемлекет пен Отан бір еді де, ал Отан деген – менің түсінігімде қандай киелі еді! Отан мен үшін – қырық беске келгенше ұл көрмеген әкем мен шешемнің мойнына бұршақ салып: “А, құдай, бала бер! Бала бер де, ала бер!” деген мұңлықты күйі, тұңғыш ұлы Батыр әскерге кетерде нанның шетінен тістетіп, келгенше төріне сақтап, армиядан сол ұлы аман-есен келгенде өзгелерді итеріп тастап, бірінші болып перзентін өзі құшақтауға жанұшыра ұмтылған Ұлжан әпкемнің аңыраулы көңілі, жалғыз ұлы Бауыржан соғыстан түнделетіп келгенде, қуанғаннан кебісін кие алмай абдыраған Момыш қарт, дүниеге шуағын шашқан қасиетті Домалақ ана, көзінді қуантып, көкірегіңді кернеп кетер жусанды қыр, туған жеріне қайта-қайта боздап тарта беретін көршінің ақсақ түйесі, 300 шақырым жердегі ет комбинатынан қашып келіп бүкіл ауылды жылатқан қара сиыр, даланы ән-жырымен тербеткен Біржан сал, “көз жұмғанша өзінің күміс халқының көркіне тоймай өткен” жайсаңдар, жүрегімнің өмір бойғы киелі бойтұмарына айналған қаракөз тәжік қызы, балаларымның былдырлап сөйлегені мен бал кылығы, некелі жарымның назы мен өзімсінгені, сырлас достарымның بازیнасы мен әзілі, кең жазықта мың сан атты көкпаршының арасынан суырылып шығар қызыл аттың жалындай лаулауы мен сол жалын үстіндегі көкем... Міне, Отан деген мен үшін осындай қасиетті де киелі қымбаттыларым ғой. Бұл асылдарымды қалай сатпақпын мен?!

Тергеушілер менің ол ділімді біле ме, білмей ме, маған анық емес-ті. Асылы ашуландыру үшін солай сұраған болар.

Әйтпесе, Отанның киелі екенін сезбейтіндей бәрі бірдей кеше емес шығар-ау. Бірақ сол сауалдарымен намысымды таптап, жаман қорлады. Сүйекке таңба салды.

Кейде олардың шұқшиуы – өздеріне дүмді біреу “Кінәліні тап!” деп желкесінен сағат сайын шұқып отырғандықтан ғана қызмет бабына орай шұқшиғандай көрінеді. Ал кей сәтте қызмет үшін ғана емес, аямас бетке ауысқан асқан қатыгездікпен мені жауға балағандай көрініп те кетеді. Сонда – бір топ қазақ бір-біріне жау көрінгендей... Өңкей келісті жігіттердің менен сұрамағаны жоқ. Сұрамасты сұрайды. Айтпасты айтады. Олар – үшеу, мен – жалғыз. Бәріміз де қазақпыз. 16-сы күні түнде қайда болғанымды, 17-сі күні алаңға неге барғанымды, Қонаевтың орнынан түсуі мен Колбиннің келгеніне қалай қарайтынымды, мені біреулердің “Тимур” деп атар-атамасын, әлдеқандай “милиционердің шәпкесін көзіне неге түсіріп жібергенімді”, фамилиямның “ов” емес, “ұлы” екенін, біреу фамилиямды өзгертіп атаса неліктен тұлан тұтып ашуланатымды, куртка киер-кимесімді, “тоқал алам” деген сөзді неғып айтатынымды, сол арқылы ескілікті көксеп, қазақты көбейткім келетін-келмейтіндігімді, жазушылармен қандай қарым-қатынастамын, әсіресе Шона Смаханұлы, Сәбетқазы Ақатаев, Ақселеу Сейдімбековтермен әмпей-жәмпей емеспін бе, оның ішінде Шона Смаханұлының “Мектеп ашу жөніндегі жігіттерінің бірімін” бе, басқа ма, баяғыда қазақ класын аштыру үшін неге көп жүгіргенімді тәптіштеп сұрады дейсің. Осыны, тағы басқа да жайларды бір емес, мың сұраған шығар-ау. Олар мені ұрған жоқ. Одан басқасының бәрін көрсетті. Жаны ашыған рай танытады. Жұбатқан болады. Кейде айбарақ қып қорқытты да. Алдады да, сызданды да, көсемсіді де. Неше түрлі айла-шарғыға салды. Алғашқы тергеу бес сағаттың ар жақ – бер жағындай уақытқа созылды. Жақсылықтан дәметкіш көңілдің алданғаны болып шықпаса, үшеудің бірі маған кәдімгідей жаны ашығандай көрінген. Есімі Нағашыбай болатын. Ол – Гостелерадиодағы көзқұлақ еді. Өз “қорасынан бұзақының” шыққаны оған да оңайға соқпайтын болар, кім біледі, сол үшін де тергеуде іші

бұрды ма, жоқ әлде шын жаны ашыды ма? Кім білсін. “Сен ешкімді ұрған да, өлтірген де жоқсың ғой. Абдырама, саспа. Соны айт”, деген жайлап қана. Әлгі сауалдар үш-төрт айдан соң тағы қайталайды. Өртүрлі райда. Қорқытып-үркітумен. Алдаумен. Бұл жолғы кіргізгендері – темір торлы бөлме еді. Өткендегі қауіпсіздік комитетінің кіре беріс бөлмесі болатын. Ал мынау – темір торлы! Торды көргеннен-ақ зәрем ұшты. Еңгезердей тергеушінің сөзі де зәрлі шықты:

– Саған екі-ақ жол бар. Бірі – бар шындықты айтып, осы жерден аман кетесің, үйіңе қайтасың. Екіншісі – шыныңды айтпай қасарысып отыра бер, не түк білмейтін аңқаусып отыр. Сол бойы қаласың! Қайтып бізден құтылмайсың! Сол күйі қамаймыз!

Алдыңғы тергеудің ерекшелігі: онда үшеуі де қазақ болса, мұнда екеуі де – еуропалық. Ұлтын айыру қиын. Әйтеуір азиялық емес. Және бір айырмасы, әлгі сұрақтармен қоса, бірінші тергеуді жүргізген өз әріптестерінің (қазақ жігіттерінің) мені қалай тергегеніне дейін тәптіштеп сұрағаны. Сонда мен арқылы өздерінің әріптестерін де тексергені ғой. Және бұл екеуінің жасы да, шені де жоғары еді. Жасы үлкендігі бірден көрініп тұрды. Ал шені жоғарылығы – үстімізге кірген кейбіреулердің бұл екеуіне деген кішіктігінен байқалатын.

Екі тергеуде де әбден сілікпем шықты. Кей сұрақтары тым зәрлі, зілді болса, кейбіреулерінің қисынсыздығы сонша, еріксіз күлкің келеді. Бірақ күлу қайда. Бірер мәрте күлем деп бөлеге қала жаздадым. “Сен өзі қайда отырғаныңды білесің бе?!” деп жеп жіберердей тесірейгенде, арқанды кеңге салуға мүлдем болмайтынын біліп, есінді жинап ала қоясың. Тегінде мені тергеуге шақыртудың ешқандай қисыны жоқтай көрінген. Алайда, ол күндері қисыны бар-жоғына кім қарап жатты дейсің.

Алдыңғыда да, соңғысында да – тергеушілер онда болғанымды ешкімге білдірмеуімді қатты тапсырып еді. Мен “Аузымда сөз тұрмайды, тұйықтықты жаратпаймын” десем, “Бізге неге ашылмайсың?!” деп жабыса кеткені. Отыз бірінші желтоқсан күні түстен кейін телефон соғып, шақырғанда да “ешкімге тіс жармауды” ескерткен. Бірақ мен

телефонды қоя сала-ақ, әріптестеріме: “Мені КГБ шақыртып жатыр” дегенмін. Кабинет толы жан үндемей, бір сәт тым-тырыс бола қалғаны бар. Кідіріп барып дуылдасып кетті ғой, жанашыр жандар еді, білген ақылдарын үйретіп жатты.

Жалпы мені сол он жетісінен бастап ерекше аңдуға алғаны белгілі болды. Өйткені тергеуде көрдім ғой: сабаздар менің түшкіргеніме дейін біліп отырды. “Шіркін-ай, осы ықтияттылық пен пысықтықты өзге пайдалы іске жаратса, елге қандай игілікті болар еді! Қаншама ақыл мен жігер босқа қор болды. Бір-бірімізді аңдып, тырнақ астынан кір іздеп сорлап жүрміз?! Бұндай иттірлік не үшін? Кім үшін? Нендей мұрат үшін?!” деп зығырданым қайнап еді.

Екі рет қана тергеуге шақырып қысқанмен, маған бәрібір тыныштық бере қойған жоқ. Телефонмен хабарласып тұрады. Бейсауат жүрісіме тиым салынған. Байқамай бірдеңе айтып қойсам, ертеңіне-ақ телефон шылдыр ете түседі: “Сен не бүлдіріп жүрсің өзің?! Тыныш жүрмейсің бе?!” дейді сызданып. Сол күндерде қатты қорқып жүрдім. Бірақ қанша қорықсам да, табиғатындағы мінез көрінбей тұра ма, қалай дегенде де ішіндегі шерінді де, әділетсіздікке деген өшпенділігіңді де, келімсектердің басынуын да, қазақтың қорлықта екенін де айтып қаласың. Аузыңды бағып сөйлейсің. Сонда да айтылып кетеді. Кейде жолдастарыңның арасында ғана емес, қызып кетіп, жаңа ортада, көпшілік арасында да айтып қоясың. Ұзамайды, сол сөз алдыңнан шығып тұрғаны. Бетіңе салық қып басқысы келеді. “Ниетің жақсы емес, ұлтшылдарға бүйрегің бұрады” дегендей қылады. Аңдуда екенімді білемін. Бір жігітті автовокзалда отырғанымда танып та қалдым. Көзі жанып тұр. Өтірік мас болып келді. Сыр тартпақ.

Бір күні, жұмыстан келсем, әйелімнің көзі атыздай болып отыр. “Машинканды тексерді!” дейді. Машинкамның істемей тұрғанына жылға жуықтаған. “Істемейді!” десе сенбей, қолма-қол тексеріпті. Сосын барып қана “е” дейді. Қай мекемеден, кім екені мүлдем белгісіз. Милиция формасында болыпты. Кім екенін айтпапты да. Менің тергеуде жүргенімді білетін келіншегім кім екенін сұрамапты да.

“Қорықпа, машинка тексергендері әншейін ойыншық. Құр бопса ғой. Маған енді түк те істей алмайды” деп жұбатқан болдым. Еркектікке салынып, жұбатқаным болмаса іштей үрейленіп жүрдім. Бір жағынан бұлай қалтырап, ішкенім ірің, жегенім желім болып жүргенше, жастығымды ала кетейін деген жаһал ойға да бекіндім. Бір емес, талай рет. Егер біреу-міреу сәл артық сөз айтты бар ма, бірден өлтіріп жіберуден тайынбайтын бір дүлей долылық буып алатын. Сөйтіп, дүниенің әділетсіздігі мен аярлығына ашынып, күйініп жүріп, бірде ауылдас бір бозбаланы балтамен шауып жібере жаздадым. Ол күндерде мен қорлық пен намыстан өлгім келген. Өле алмадым. Біреу-міреудің қанын ішкім келді. Іше алмадым. Сол желтоқсаннан бері мен өзгеріп кеттім. Қатты өзгердім. Ешкімге, ештеңеге сенбеймін. Әсіресе, өкімет атаулыға ішім жылымайды. Кегім бар. Қанды кек. Ол кек көрге өзіммен бірге кірер. Мені бұлай еткен сол екі күнгі сұмдық жабайылық еді. Әсіресе бір көрініс тіптен жанымды шошытып, мені өмірден баз кештірген... (Көргенімді сол қаз-қалпында қағазға түсіріп, деректі шығарма жазып едім. Үзінділер келтірейін.).

“Осы күнгі жыл санауға кіретін мың тоғыз жүз сексен алтыншы жылдың он сегізінші желтоқсаны – қасіретті де қаралы күн болды...”

Қорлау мен жазалау түстен кейін де тоқталмады. Қаһарынан да қайтқан жоқ: әлі сол сұсты, суық бетімен тұр. Ешкімді де аямайды. Омырып, тас-талқан етеді. Ал ашынған қыздар мен жігіттер топтанған шеру болып олар да келе береді. Орысша Бейбітшілік аталған көшенің бойында шылым шегісіп, кейде еріккеннен не істерін білмей бір-бірін түртісіп ойнап тұрған дүлейлер сонадайдан-ақ атыла жөнеледі. Шерушілерге тұмсығы іліне бере-ақ қырғын майдан салып, қас-қағымда-ақ майқаңдап өтеді. Топан сұдай ақтарылған айбарлы мұндай көп жендеттен құтылып кететіндер тым сирек. Көпшілігі өлердей таяқ жеп, қолға түседі. Машинаға тоғытылады. Денін лақтырып салады. Өз аяғынан жүруге жарағандары болса, оларды итеріп-итеріп мінгізеді. Жай мінгізу – бұларға тіпті де қол еместей.

Кейбір құлап қалғандарды құдайдан безген топтар аяғынан сүйрей жөнеледі. Сол аяғынан сүйреткен күйі тағы екі жендетке қолынан ұстатқыза бере толғап-толғап темір көлікке атып кеп жібереді. Құдды ағаш не қап тиеген секілді. Кейін шегініп, үй-үйді тасалап сытылып кеткен өжет жігіттер одан ары безіп құрымайды. Қайтадан жиылып, енді Сәтбаев көшесінің бойымен шеру болып келе жатады. Бірақ сорына қарап, ауыр соққы бұл жолы тура маңдайынан тиеді. Сол жойқын соққы мүлдем тұралатып кетеді. Көбі қолға түсіп, тулақтай сүйретіліп, темір көлікке лақтырылады. О бастағы үлкен топ әбден азайып қалған. Сол қалған азын-аулақ жігітпен қыз тағы да шегіне қашып, үй-үйді сағалап, бой тасалап барып, тез бас қосады да енді басқа тұстан шыға келеді. Өлсе де, тірілсе де алаңға өтпекші. Бір кезде отыз шақты қыз-жігітке жүз қаралы жаналғыш өршелене ұмтылғаны. Қас-қаққанша-ақ быт-шыт қылды. Тек үш-төрт жігіт қана өліспей беріспейтіндей: таяқтарын оңды-солды сілтеп жанұшырып жүр. Әсіресе біреуінің қимылы ересен; ешкімді маңына жолатпайды. Әбден ашынған секілді. Ал қыздар болса мүлдем құрқол еді. Шеттеңкіреп қалған бір қызға үш жаналғыш жақындай беріп еді, осыны көзі шалып қалды да, ұрсысып жатқандарды тастай салып, мысықтай секіріп кеп, көлденеңнен кес-кестей кетті. Тегінде үш жаналғышты “мен бөгей тұрайын, сен қаш” дегені ме, бойжеткенге бас изегендей болды, сөйтті де, жалма-жан жалғыз өзі жағаласа бастады. Үшеуін де бөгеген. Тіпті өзіне де жолатар емес. Қыз қаша жөнеліп еді, бірақ бейбақ ұзап та үлгермеді, көлденеңнен киліккен жытқыр біреуі тура көкжелкеден ұрып кеп жібергені: қыз етпетінен ұшып түскен. Бұл кезде жігітке жабылушы – үшеу емес, бесеу боп қалған-ды. Арпалысып жүрген жалғыз шеруші өзі қорғаған қаракөздің оңбай құлағанын көрген де жоқ. Көруі мүмкін емес те еді. Құлаған қыз әп-сәтте-ақ жазалаушылар қамауына түсіп қалған болатын. Оның былқ-сылқ еткен денесін сүйретіп арнаулы машинаға атып жібергенін жоғарыда тұрған бұлар ғана көрді. Топ жендетпен жалғыз айқасқан жеке батыр оны қайдан байқасын... Көпшілік қоя ма, бұл жігіттің де ауыр

соққы тура желкесінен тиген. Сол бойы тұрмастан қалды. Етпетінен жатыр. Бесеу жалма-жан кейін шегініп кетті де, қайран жігіт не өлі, не тірі екені белгісіз – етпетінен жатты. Аналардың оқыс шегініп кеткеніне қарағанда, шеруші тіл тартпастан кетті ме екен...

Осыны көргенде Теміржан алдына қараған күйі тесірейіп қатты да қалды. О баста отыз қаралы болған бұл топ, өзге замандастарына қарағанда, жаналғыштардан көп қорғанып еді. Тесірейіп қараған Теміржанның ессіз көзіне етпетінен сұлаған серігіне келген екінші бір шеруші түсті. Егер тірі болса, орнынан тұрғызып алып, көтеріп әкетпекші болды ма? Жоқ болмаса өлгенін біліп, көзін жабуға асығып жүргені ме, әйтеуір ұшып жеткендей, қасына сарт ете қалған. Топ жендет оған да жабыла кетті де бассалып ұстап алды. Екеуі қолтығынан ұстап дереу машинаға қарай сүйрей бастаған. Анау бір орында табандап тұрып бұлқынып қалғанда, екі жендет әлтек-әлтек қақты. Жігіттің аса қайратты екені көрініп-ақ тұр. Соны сезген әккі жендеттің үшінші біреуі шашына қол салған. Шерушінің бәрібір көнгісі жоқ. Бұлқынып барады. Төртінші жаналғыш әлгі топқа жақындай беріп еді, сол сол-ақ екен, аспанға шапшып өршеленіп жатқан асау жігіт салбырады да қалды. Қос қолтықтан алған екеудің қолында сүйретіліп кете барды. Теміржан шерушіге аяқ астынан “не құйын соғып өткенін” қапелімде байқамай да, түсінбей де қалған.

– Иттер! Өңшең шошқа! – деді Мәлс зәрленіп тұрып. – Әбден дайындықтан өткен бәлелер екен! Тізесінен ұрып жіберді! Қалай тез ұрады, ә, жауыздар! Оңбағандар! Бұл войсканың шетжағасын мен де білем...

Әлгі әр шеруші бейне өлік секілді, түк буыны жоқ, екі жендеттің қолтығында сүйретіліп барады...

Ал жазалаушылар... қаннен-қаперсіз, қысылу да, абыржу да жоқ. Арматурын білемдей ұстап, қарқылдап күліп, талтаңдап баяғы орнына қайтып келе жатты. Бейне күнде өстіп кісі ұрып жаттыққандай. “Бүкіл бір халыққа қарсы қару көтеріп қарабет болған жоқпыз ба, осы?” деген күмән мына алшаңдаған жүріс-тұрыстарына қарағанда, бүгін түгіл

ертең де, ертең түгіл қартайып, бұл пәнимен арыздасып қоштасарда да ойларына келмейтіндей... Ондайды ойлаудан гөрі қайта сауап тірлік жасадым дегенге соншалықты сенімді секілді. Ал баяғы тұрған орнына келгендегі болмыстары... Лаулатып от жағып жылынып-жылынып алады. Темекіні де асықпай шегіп, кей-кейде бүйірден түртіп, қуаласып ойнап кетеді. Өздері көңілді-ақ. Тіпті осы көңілді сәттердің дөп үстінде шерушілерді алыстан-ақ көзі шалып қалса бітті, құдайлары бергені! Ақилана ұмтылғанда, құдды атажауына аттандағандай, жындана ұмтылады...”

Осы сұмдықты көзіммен көрдім. Қанды кегім көкірегіме мұз боп қатып қалды. Ол мұз өмірі жібімейді...

ПРОФЕССОРДЫҢ ІСІ

“Барлық адам жаратылысынан бас еркі азат, бойындағы сана-сезімі, қасиеттері мен хұқы тең болып туады. Әрбір адам өмір сүруге, еркін болуға һәм жеке басынын тірлігіне ешкімнің қол сұқпауына хақылы”. – Бұл жолдар 1948 жылы бүкіл бейбітшілік сүйгіш адамзат қауымы бірігіп қабылдаған Адам хұқының жалпыға ортақ декларациясынын қағидалары. Көріп отырсыздар, халықаралық құжат бойынша, жер бетінде тірлік кешкен адамзат баласынын хұқы бірдей. Әйел демей, еркек демей, жас демей, кәрі демей – бірін-бірі сыйлауға құрметтеуге міндетті. Ешкімге де басқа біреудің адамгершілік ар-намысына тиюге, кемсітуге, оның жеке басы мен семьялық өміріне ықтиярсыз араласуға, күш көрсетіп қорлауға, беделін төгуге ешқандай артықшылық берілмейді. Бұл айтылғандарға көкірегінде сәулесі бар саналы пенде атаулының бәрі бас иері хақ. Алайда өмірдегі оқиғалар кейде бұған кереғар нәрселер бар екенін көрсетуде.

Заң ғылымының докторы, профессор, “Қазақ ССР-іне еңбек сіңірген ғылым қайраткері”, аса тәжірибелі юрист Сұлтан Назарұлы Досымбеков те тасқа басылған осы ережелерге әрқашан қалтқысыз сенетін, әрі оны бұлжытпай орындауға тырысатын. Барлық адал адамдар секілді жоғарыдағы қағидаға құдайдай табынып, құрметпен қарап келгендердің бірі. Он алты жыл бойы өзі үздіксіз декан болып, дәріс берген заң факультетіндегі шәкірттерінің құлағына да құйған осы – заңға адал болу, қандай қиын күн туса да осынау қасиетті заңның әрбір қарпін қастерлеу, бұзбау. Әлі күнге дейін осы пікірінен танған емес. Тау көшіп жатса да сыр алдыра қоймайтын шығыс халқына тән қайсар мінезінін тұрақтылығын 86-шы жылдың буырқанған желтоқсаны да өзгерте алмапты...

“Интеллигенция – халықтың күш-қуаты” (А.П.Чехов). Қоғамымыздың жетпіс жылдық әлеуметтік-саяси дамуында жолай кездескен небір аумалы-төкпелі кезеңдер мен сын сағаттарда халқымыздың осы бір күш-қуатын әлсіреткісі келмеген диктаторлар кемде-кем. Сталин, Голлощекин, Хрущев... Осыған тағы, өзіміздің көз алдымыз-

да көк жуадай жыпырлап, біркелкі өсіп шыққан және біртұтас әкімшілдік-әміршілдік басқару жүйесінен таласатармаса қоректеніп, жанданған, тамырын тереңге жайған жергілікті әкімдер тобын қосыңыз. Солардың бәрі-бәрі озық ойлы, көзі ашық, санасы еркін, ел арасында беделді зиялы қауымнан өлердей сескенгеніне, қорыққанына тарихтың әлі сарғаймаған парақтары куә емес пе. Сол қорыққандықтың да белгісі – зиялыларға қарапайым халықты қарсы қойып, біржола құтылуға тырысып отырды ғой. Мәселен, 1928-38 жылдардағы отырықшылдандыру, коллективтендіру саясатын жүргізушілердің өзі ғана халқымыздың 22 мың зиялы өкілін оққа байлап беріп, 49 мың азаматымызды итжеккенге айдаған екен. Ал, жерімізді тулақтай түтіп, шаңымызды бұрқырата қаққан тың игеру науқаны қаншама бейкүнә жанның тағдырын ойрандап, өмірін өзгертті десеңізші! Қазақстан министрлерінің “Варфоломей түні” атанған 1953-тің мазасыз түнін кім ұмыта қойды екен? Сол жылы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің сессиясы қарсанына Орталық Партия Комитетінің бір ғана шешімімен республикамыздың он төрт министрі бір түнде орнынан алынды. Одан кейін де ауық-ауық қайталанған кадр алмастыру ойынында “ойда саны, құмда ізі қалмаған” жандарды іздеген біреу бар ма? Әрине, жоқ. Сонан соң....

Сонан соң 1986 жылдың желтоқсаны қазақ зиялыларын сең соққан балықтай есеңгіретіп, тағы да бір үлкен дауылды ала келді.

Расында да, орталықтан соққан бұл дауыл республика өмірін түбірімен қопарып, қатты бір сілкіндіріп өтті. Партия қызметіндегі республика басшыларынан бастап облыстық комитеттердің 65 секретары, қалалық және аудандық комитеттердің 630 секретары түгелдей орнынан ауыстырылып, кеңес және шаруашылық органдарының жетекші салаларындағы қызметкерлердің көпшілігі шетке ығыстырылды. Әсіресе, бұл ығыстырудың салқыны халыққа білім беру жүйесі мен жоғарғы оқу орындарында дәріс беретін ғалымдарға өте ауыр тиді. Қазақстан ғылымының алғы шебінде еңбек етіп, тер төгіп жүрген академик Ө.Жолдасбеков, профессор Т.Қожакеев, экономика ғылымының докторы Н.Мамыров, Қазақстан Ком-

партиясы Орталық Комитеті ғылым және оқу орындары бөлімінің бұрынғы меңгерушісі С. Темірбеков, оқу министрі К.Нәрібаев, архитектура-құрылыс институтының ректоры С.Байболов, осы институттың доценті А.Уақов т.б. көптеген оқымысты ғалымдардың есімдері орталық газеттердің бетінен түспей, қолдан жасалынған даңғазашудың объектісіне айналды.

Заң ғылымын бір кісідей-ақ меңгердім деп жүрген профессор, ҚазМУ-дың заң факультетінің кешкі және сырттай оқу бөлімінде кафедра меңгерушісі болып қызмет істейтін С.Досымбеков өзінің есімі жоғарыда аталған әріптестерімен бірге “Известия” газетінде “жарқ” ете қалғанда, алғашында бір түсінбеушілік кеткен шығар деп жорамалдаған. “Шырмауық” атты мақаланың авторы В.Щепоткин салған жерден бұған сүліктей қадалып, таппаған айдары, қоймаған кінәсі қалмапты. “Жершіл, рушыл” дейді. “Тәкаппар” дейді. Бұрынғы ректор Ө. Жолдасбековтың ең жақын “туысы” көрінеді. Студенттерді “батыс, шығыс” деп екіге бөледі екен. Төрт бес сабақтан қарыз боп қалған өзінің тамыр-таныстарын келесі курсқа университеттегі қамқоршыларының қолдауымен көшіре салады екен... Қойшы, осы мақаладан кейін адам түсініп болмайтын ырың-жырың басталды да кетті. Біреуді біреу біліп болмайды. Әлгі “Әрбір адам көзқарасын еркін білдіруге және жеке басының тірлігіне ешкімнің қол сұқпауына хақылы” деп құрандай сенетін қағидасы далада қалған бір алмағайып заман туды. Астанада гу-гу әңгіме. Аңду. Қудалау. Елең-алаң күндерді бастан кешірген үлкен-кіші тегіс аузына сақ. Бір-біріне ашық сөйлесуге, тіпті көмектесуге де жасқанатын секілді. Күтпеген жерден тағдыр тәлкегіне ұшыраған Сұлтан Назарұлы қайда барарын, кімге шағынарын білмеді, әрі профессор басымен әлдекімнің алдына барып кішіреюді де намыс көрді.

Қазір, арада біраз жылдың жүзі өткен кезде барлық шындыққа бүгінгі күннің көзімен қарап, тағы да бір екшелеуді талап еткен ол редакция есігін де қинала-қинала ашты.

– Сіздер мені дұрыс түсініңіздер, – деп қояды сөз арасында. – Маған енді мансап, қызметтің керегі жоқ. Ел алдында жазықсыз қараланған есімімді ақтап, сосын партиялық

билетімді қайтарып алсам, мен үшін әділдік деген сол. Айтыңыздаршы, заң ғылымының докторы мынау бейбіт заманда заңсыздықтан жапа шегіп жүр дегенге кім сенеді?

Қанша сыр бермеймін десе де, пайғамбар жасына жеткен ақбас профессордың үнінен дәл осы жолы бір жарықшақ айқын сезілді. Көңіл толқыны ма? Әлде нала, әлде мұң...

Өмірбаян беттерінен: 1927 жылы Шымкент облысының Түркістан ауданында туған. Москва мемлекеттік университетінің заң факультетін және аспирантурасын бітірген. 1950 жылдан Қазақ КСР Ғылым академиясының Право секторында кіші ғылыми қызметкер, Алматы заң институтының сырттай бөлімінің меңгерушісі, облыстық “Білім” қоғамының жауапты хатшысы, Алматы милиция мектебінің оқытушысы, қайтадан академия... 1965 жылы Қазақ политехникалық институтына доценттік қызметке конкурспен орналасты. 1971 жылдан Қазақ Мемлекеттік университетінде доцент. Профессор. Кафедра меңгерушісі. 1986 жылдың 26 тамызына дейін кешкі және сырттай оқу бөлімінің деканы. 1987 жылдың 8 көкегінде “тәрбиелік жұмысқа сай келмейтін қылығы үшін” статьямен қызметтен шығарылды. Партия қатарынан қуылды.

Неге?

Ғұмыр бойы әріптестерінің ыстық ілтипатына бөленіп келген білікті профессор бір ғана сәтте қалайша тәрбие ісіне жарамсыз болып шыға келді? Университеттің жаңа басшылығы оған нендей кінә артады?

Досымбековті декан боп тұрған кезінде оқу-тәрбие жұмысын, үлгерім барысын, кешкі және сырттай оқу бөліміндегі, жалпы моральдық хал-ахуалды тергеп-тексерген көп комиссияның тоқ етер уәжі төмендегідей:

Студенттерден емтихан алу ережесінін министрлік бекіткен тәртібін өрескел бұзған. Алтыбаевқа он рет, Хайымовқа сегіз рет “Сот психологиясы” пәнінен қайта емтихан тапсыру үшін жолдама берген. (“Известия” 24.01.87).

(Анықтама: Бұрынғы декан С.Н.Досымбеков доцент Г.Д.Досболов жүргізетін “Сот психологиясы” пәнінен қайта емтихан тапсыру үшін Хайымовқа тоғыз рет, Алтыбаевқа он рет жолдама берген емес.

Факультет методисі С. Байғажаева).

– Заң факультетін бітіруші Аяпбергенов, Бахаутдинов, Құлжанов мемлекеттік сынақ кезінде ғылыми коммунизмнен екілік алып құлап, келесі жолы профессор С.Досымбековтің желеп-жебеуімен емтихан тапсырып, өтіп кеткен.

“Анықтама: Аталған студенттердің ғылыми коммунизм пәнінен қайта сынақ өткізуіне С.Досымбековтың ықпалы тиді деу негізсіз. Досымбеков комиссия құрамына КСР Жоғары оқу орындары министрлігінің 1984 жылғы № 275 бұйрығы бойынша бітіруші студенттерді оқытқан кафедраның өкілі ретінде қатысқан.

– Алматы облыстық парткомиссиясының қорытындысынан).

– С.Досымбеков декандық хұқын пайдаланып, республикамыздың өзге оқу орындарынан мамандығы тура келмесс де екінші курсқа студенттер қабылдаған.

Бұл арада жоғары оқу орындарының ішкі жұмыс тәртібінен мүлде хабарсыз оқырмандарға түсіндіре кететін бір жәйт бар. Оқу министрлігінің 1983 жылғы шілдедегі арнайы түсінік хаты бойынша, студенттерді бір оқу орнынан екіншісіне ауыстыру, тек ректорлардың келісімімен ғана жүргізілетін шаруа. Ал факультет партия комитетінің Досымбековке орынсыз айып ретінде тағып отырған бұл фактісін облыстық парткомиссия мүшелері мұқият тексере келіп, Жезқазған политехникалық институтынан ауысып келген екі студенттің университет қабылдау комиссиясының шешімі негізінде қабылданғанын дәлелдеді. Яғни, декан Досымбековтың бұған еш қатысы болмаған.

– Ал, жүз процент үлгірім көрсеткішіне жетіп, жоғары жақтың алдында жақсы көрініп қалу үшін декан Досымбековтың қосып жазу ісімен айналысқанын қайда қоясыз? – дейді қарсыластары.

Иә, өмірдің қай саласында болмасын шаруашылықта да, кәсіпорындарында да, мәдениет, өнер ошақтарында да, айналып келгенде кез-келген оқу орнында да қосып жазу – қылмыс боп есептеледі. Ал, қылмыстың ісі аңқыған жерде қашанда заң қадағалау органдарының өкілі жүрмек. Міне, осыған байланысты, Калинин аудандық прокуратурасында Досымбековтың үстінен № 29701 қылмыстық іс қозғалып, үлкен бір том дүниеге келді. Прокурордың көмекшісі

А.Ерекенова өзі тексеріп, бүге-шігісіне дейін ашқан заң факультетінің кешкі сырттай оқу бөлімі 1984-85 жылдары қатарынан екі рет еңбек жарысының жеңімпазы атанып, университеттің арнайы дипломына ие болғанын естігенде таң қалған шығар-ау. Ал, мына бір анықтама тергеуде жүрген профессорға беріліпті:

“С.Н.Досымбеков жетекшілік ететін әкімшілік право кафедрасы 1981, 82, 83, 85 жылдары Қазақ Мемлекеттік университеті заң факультеті кафедралары арасындағы жарыста 2-ші, 3-ші орындарды иеленіп отырды.

Заң факультеті кәсіподақ бюросының төрағасы Ғ.И.Баймурзин”. Сонымен, алғашқы қылмыстық іс жабылды. Бірақ, мұнымен қуғындау тоқтаған жоқ.

Баяғыда Ақтамберді жырау он бес жасында жетімдік пен жалғыздықтың зарын тартып жүріп:

Жамаулы киім кигенім,
Жарлылық, сенен көремін.
Жағама қолдың тигенін,
Жалғыздық, сенен көремін, –

деп зарланған екен. Алпыстың асқарынан енді ғана асқан профессордың өміріндегі кейбір сәттегі жан күйзелісін сол 15 жасар бала жыраудың тағдырына ұқсатқыңыз келеді, кейде. Иә, иә, маңайында көңілі жақын әріптестері мен бірге қызмет істеген жора-жолдастары қаншама көп бола тұрса да, ол жалғыз қалды. “Жалғыздың үні шықпас...” десе де, жалғыздық оты өзегін қанша өртесе де, 86-ның ызғарлы қысында Қазақстанға жаңа басшымен бірге ілесіп, бұрқырай келген “тазалау” науқанына төтеп бергеніне қайран қаласыз. Дәл сол кезде жоғары жақтың нұсқауына төменнен ұрандап үн қосқан жандайшаптар “ұлтшылдық” таңбасын желеу қылып, заң факультетіндегі (бүкіл қазақ оқу орындарындағы) қазақ студенттерінің процентін басқаларымен салыстырып, екі ұлттың арасына шоқ тастағаны естеріңізде болар. “Досымбеков перекосқа жол беріп отыр. Сырттай оқу бөлімінің бірінші курсына оқитын 245 студенттің 167-сі қазақ. Бұл қалай?!” деген даурығысқан дауыстар да сол кезде естілді. (“Известия” 24.01.87). Ал сол талапкерлерді оқуға қабылдау, сынақтан іріктеп өткізу – деканның емес, ректорат пен

кабылдау комиссиясының компетенциясындағы дүние екені шіркіндердің ойына кіріп шықсайшы.

Бірде, 1981 жылы Б. деген студент қыз жазғы сессияға келмей қалды. Мойнында бес пәннен қарызы бар. Ол үлгермеуші ретінде ректордың бұйрығымен оқудан шығарылды. Бәрі заңға сай. Бәрі дұрыс. Бірақ, күндердің күнінде әлгі бойжеткен екі көзі боталап, деканаттың есігін қақпай ма?

– Қайда жүрсің, қарғам-ау, – дейді декан.

– Ауырып қалдым, ағай, – дейді ол ағынан жарылып.

– Сенің бұл сөзіңе сенейін-ақ. Бірақ басқалар сенбейді ғой. Қағазың бар ма?

Б. өзінің тұрған ауылы (Қаскелең ауданы, Киров поселкесіндегі ауруханада) ұзақ уақыт емделгені туралы анықтамасын алып көрсетеді. Мұндай сәтте адамгершілік сезімі биік, жүрегі таза, кеңпейіл әрбір азамат не істеуі керек? Дұрыс, қолұшын беруге міндетті. Декан, профессор Сұлтан Назарұлы да солай істеді. Алды студент, арты мектепте оқитын өзінің де бес ұл-қызы бар емес пе? Ректорға қатынас қағаз жолдап келесі жылға себеппен қалғандардың қатарына қосқызды. Ардан безген әлдекімдер осы оқиғаны да тілге тиек етіп, бір жиналыста қоңырсытты ғой. Е, өмір-ай десеңші!..

Бастық болу, бір іске жетекшілік жасау, әрі ғылымды қатар алып жүру оңай шаруа емес екендігіне осы он алты жыл ұстаздық өмірінде көзі толық жеткен сияқты. Досымбековті қайтсе де қылмыстық жауапқа тартуды көксеген белгісіз бір күштер, әйтеуір бір ілік табылса, прокуратураға сүйреумен болды. Сонау 1959, 1964 жылдары алған бір сөгістерін де шаңын қағып, жарыққа шығарыпты. Ойпырмай, десеңізші! Бір жолы университет әкімшілігі про-ректор Ж.А.Әубәкіровтың басшылығымен Павлодар, Алматы облыстарының төрт шаруашылығына өкілдер жіберіп, ғылыми жұмысты практика жүзінде дамыту үшін келісім-шартқа отырған еді. Кейіннен “Осыдан түскен қаржыны С.Досымбеков сіңіріп кетті” деген лақап тарады. Ал, шын мәнісінде, бұл әңгімені қалалық прокуратура тексере келіп мынадай қорытынды берді:

“Шарт бойынша ғылыми-зерттеу жұмысына жетекшілік жасау шынында профессор С.Н.Досымбековке жүктелген.

Ал есеп қағаздарының, ақша алу ведомостарының тізіміндегі адамдарды тексере келгенде келісім шарт негізінде А.Худяков, А.Мұқанов, Х.Мырзаболатов және басқалар еңбек ақы алып отырғаны анықталды. Досымбековке бұл міндеті үшін ешқандай ақы төленбеген.

Алматы қалалық прокуратурасының аға тергеушісі В.Ақкөзов”.

Осымен прокуратура органдары Досымбековтың үстінен қозғалған қылмыстық істі төртінші рет тексеріп, төртінші рет қысқартты!

Адам жаны темір емес. Ол да ет пен сүйектен жаратылған тірі пенде. Осыншама қуғын-сүргінге шыдау – үлкен күш-жігерді қажет ететінін құрметті оқырман сезініп отырған болар. Екі рет инфаркт алғаннан кейін көп ұзамай Сұлтан Назарұлы университеттен кетуге мәжбүр болды. Декандық қызметіндегі кейбір олқылықтар үшін (ұсақ-түйек мін кімде жоқ дейсіз) кафедра меңгерушісі міндетінен зорлықпен кетіру кімге тиімді болғанын “Горизонт” газетіндегі мына бір жолдар айқындап тұрғандай. “Жаңа басшылық (ректор Е. Ерғожин – *авт.*) келгеннен кейін “бөліп ал да билей бер” деген принциппен іске кірісті. Ең жақсы, әрі жас кадрлар ағылып кете бастады. Химия факультетінің деканы М.Наурызбаев, философия-экономика факультетінің деканы Р.Алшанов, есептеу машинасы лабораториясының меңгерушісі Ю.Потребников, кадрлар бөлімінің бастығы М.Мирханов және басқа көптеген, өз ісін жетік білетін мамандардан айрылды... ҚазМУ қалашығының құрылысы мүлде тоқтап қалды. Ең сорақысы сол университет ішінде жұрттың көңіл-күйіне кері әсерін тигізетін беймаза күй орнады”. (13.01.90) Қазақ университетінің доценті, кафедра меңгерушісі С.Либерманның бұл мойындауы сол кезде-ақ университетті торлап алған асыра сілтеу науқанының шын болмысын танытқандай еді...

Ал, ешқандай кінәсі дәлелденбесе де профессор С.Досымбеков ұзақ уақыт бойы университет партия ұйымы мен қалалық партия органдары тарапынан жақсылық шуағын неге сезіне алмай жүрді? Оның себебі біреу-ақ, партиядан шығарылған күннің ертеңінде (1987 жылдың 12 наурыз күні) “Плата за протекционизм” атты мақалада оның есімі тағы да айрықша аталып өткен еді. Ал, “Известия” газетіндегі бұл мақалаға қол қойған Қазақстан Ком-

партиясы Орталық Комитетінің сол кездегі екінші хатшысы С.Құбашев болатын.

Осы бір ауыр қолтаңба ақиқатқа ұмтылған профессордың болашағына мәңгілік бөгеу болды...

Мақала терімге әзірленіп жатқан күні – 10-қыркүйекте заң ғылымының докторы, профессор Сұлтан Назарұлы Досымбековтың жүрекке шапқан ауыр науқастан дүниеден қайтқаны туралы қайғылы хабар алдық.

Әділдік үшін соңғы демі үзілгенше тынбай алысып өткен сол бір қайсар жанның рухы алдында астамшылық көрсетіп, бақастық танытқан пенделердің бір сәт ойлануы үшін бұл мақаланы баспасөз бетінен әдейі алмадық.

Өйткені, адамгершілік асыл қасиетті мұрат тұтып, биік ұстай білу, сондай-ақ қаншалық ащы болса да ақиқатты анық мойындай білу – марқұмдар үшін емес, мына біздерге – тірілер үшін қажет.

ОЛ ОН АЛТЫ ЖАСТА ЕДІ...

Зайсан қаласынан Ақжар ауылына аттанып бара жатқан автобус ішінде әрі-сәрі күй кешіп, қырық қадам жерді көрінбес қылған құсқанатының қалқыған қарына көз тігіп, Сәбира туралы естіген әңгімелерді еске түсіруге тырыстым. “Бары-жоғы он алты жастағы бойжеткен қыз өзін-өзін өлімге қалай қиды екен? Оған қандай ерік-жігер күші жетті екен?...” – деген сұраулы ойлар бірден-ақ қамап алды. Құсқанатының қарындай анталаған, ой мен жүрегімді шабақтаған сезімнің ортасында қалдым. Еріксізбін... Әлден уақыттан кейін ғана есімді жиғандай болып, жүрек тоқтатып, Сәбираға қатысты жайларды салмақтауға көштім.

Сәбира... Сәбира Мұхамеджанова, 1985 жылы сегіз-жылдықты үздік бітірісімен, Өскемен қаласындағы педучилищенің бастауыш кластарға мұғалімдер даярлайтын қазақ бөліміне келіп түскен. Бірінші курсты орташа бітірген. Класс жетекшісінің айтуына қарағанда, “математика, физика секілді пәндерден жақсы оқыса да, кей сабақтардан нашар оқитын”.

Класс жетекшісі – Шолпан Мұхамедиева бас оқиғаны көз алдынан кино лентасын өткізіп отырғандай бастырмалата әңгімеледі. Бір таңқаларлығы: айтатын сөздерін әлдеқашан жұптап, тақпақтай жаттап алған адам секілді, бір сарынмен төндіре айтады.

Сәбираның мінезі тік, сабақ үстінде қатты сөзге келіп қалса, шығып жүре беретінін, онымен бірге тұрған қыздардың айтуына қарағанда, бір жолы кеудесін, білегін алмаспен тіліп тастағанын, Сәбираның семьясында бұрын да бір қыз асылып өліпті дегенді естігенін, жалпы, шешесі де дұрыс емес секілді боп көрінгенін, соған қарағанда семьясында бір “жетіспеушілік” бар ма деген күдігін айта келіп... “22-желтоқсан күні екі қазақ бөлімі сабаққа келмей қойды. Олар сол күні кешкі сағат бес-алтыларға дейін көшеге шығып, ЦУМ-ның маңайына барыпты. Кеш қарая жиналған қыздарды жиналысқа шақырып, мән-жайды түсіндірдік. Оларға неге шықтыңдар деп едік, жатақханаға кеше жақсы киінген бір әйел келіп: “Ертең ЦУМ-ға келіңдер!

Алматыдағы жағдайды сол жерде естисіңдер. Мұндағылар шындықты сендерге айтпай отыр. Алматы жақтан 9 адам келеді...” – деп айтты десті. Оны қоқыс төгуге шыққан Нұрпейісова Алмагүл көріпті.

Ал, 26-желтоқсан күні жеделхат салып шақырған ата-аналармен кездестік. Ішінде Сәбираның да мамысы бар. Арада көп уақыт өтті ғой, мен сол бір жағдайды ұмытып та қалыппын... Сәбирамен де, мамасымен де оқу ісі меңгерушіміз – Мария Жұмағұлованың кабинетінде сөйлескенбіз. Қасымда қай мұғалімдер болғаны есімде жоқ. Сәбираның шешесі қиын адам екен. “Мен сенімен сөйлеспеймін. Директормен сөйлесем”, деп жеделхатты лақтырды. Мен директорға кеткенімде, Сәбира шешесімен бірге кабинетте қалған. Қайтып келсем – жоқ, жылап шығып кетіпті. Іле-шала “құлап кетті” дегенді естідік... Десе де, Сәбира сондай сұмдық мінез-құлығымен бірде болмаса, бірде қайтыс болар еді. Бәрібір ол өлер еді!” – деп класс жетекшісі сөзін аяқтады.

Оның соңғы сөзі кеудемді қанжармен осып жібергендей болды. Класс жетекшісінің сөзі “айттым-бітті!” деп кескен үкіміндей естілді. “Аузыңыз барып, қалай айтасыз?” деген сауалға: “Сәбира “Мен оқымаймын, өлемін!” деп, маған бірнеше рет айтқан. Ол бәрібір адам болмас еді. Шешесі зорлап оқытты ғой”, – деп жауап берді. Бұл жерде Шолпан Мұхамедиеваның көп нәрсені тайсақтап, шындықты толық айтпағанын, бүгіп қалғанын түсіндім. Училищенің директоры Николай Николаевич Баранов пен оқу ісінің меңгерушісі Мария Жұмағұлова да, “Біз ештеңе айта алмаймыз” деп аттондарын ала қашты.

Ал, сол 22-желтоқсан оқиғасына қатысты училищеден сегіз жасөспірім жігіт шығарылыпты. Олардың кейіннен үшеуі ғана оқуға қайта қабылданып, біреуі ғана аяқтаған. Училище қабырғасынан тек қана ер балалардың шығарылуы да, әрине, тегін емес. Өйткені сол күні 4-курста оқитын қыздардан да көшеге шыққан ғой... Ол кезде жатақханада немесе оқу залында, жұмыс басында бір сағат болмай қалған адам астана ғана емес, шет қалаларда да “сырттай” бұйрықпен-ақ шығарылып жіберілгені бүкпесіз шындық. Бірақ, он алты жасар қаршадай қыздың қайғылы қазасы училищеде оқитын басқа қазақ қыздарын тергеп-тексеруден, оқу орнынан қуылудан құтқарғаны анық.

Толку 22-желтоқсан күні кешкі сағат 7 мен 9 аралығында болған. Сәбиралар да, яғни педучилищеде жиналыста отырған ғой... Толку “Юбилейный” кинотеатры алдынан басталыпты. “Қаладағы желтоқсан жайын тап басу үшін толқудың ішінде болып, Өскемен жол құрылысы институтынан шығарылған, арада жыл салып барып кейін аяқтаған Нұрғазы Сауханов пен Тілеуғазы Құрманбаевтың әңгімесіне құлақ түрейік.

– 22-желтоқсан күні кешкі сағат сегіз мөлшерінде шымкенттік Қалтаев Садуыл деген жолдасыммен үйге “переговор” соғуға бара жатқанбыз. Ойымызда ештеңе жоқ. Ушанов алаңындағы киоскінің қасынан өте беріп едік, қасында қызметкерлері бар милиция полковнигі жолыға кетіп, машинаға отырыңдар деді. Біз не істедік, переговорға бара жатырмыз деп едім, барған соң сөйлесеміз, айыптарың жоқ болса босатып жібереміз деді полковник. Біз полковниктің өзі айтып тұрған соң еріксіз иландық. Бірақ ол бізді алдап соқты! Барған бетте камераға жапты. Ертеңгісін тергеушіде болдық, кешке дейін бір сөтке бойы ас-сусыз жаттық. Кешкісін институттан деканымыз Тастанбеков бастаған мұғалімдер келіп, бәрімізді шығарып әкетті. Өзім оқитын бөлімнің комсомол ұйымы ұнамды мінездеме берген екен, бірақ оған қарамапты да. Еңбек кітапшама: “За идейно-морально-политической неубежденности отчислен из института” деп жазыпты, – деп семейлік Тілеуғазы Құрманбаев қасындағы Нұрғазыға қарады.

– Тілеуғазымен бір камерада мен де отырдым, – деп бастады әңгімесін Н.Сауханов. – Камерада он екі адам отырдық. Бәріміз де студентпіз. Өз басым 22-і күні “Юбилейный” кинотеатры маңына жиналу туралы студенттер арасынан естідім. Бұл сөз пединститут жақтан шығыпты... Ілияс Алдекеев деген бірге тұратын жолдасыммен митинг дегенге қызығушылықтан кешкі жеті мөлшерінде кинотеатрға қарай тарттық. Обкомның алдындағы Ленин алаңы мен кинотеатр жақтан шыққан 50-60 адам шерулеп келе жатыр екен. Олардың көбісі кинодан шықса керек. Барлығы да жастар. Біз осы жерде қосылдық. Осы кезде бір орыс капитан басқарған милиция қызметкерлері жолымызды кес-кестеп: “Сендер неге жиналып жүрсіңдер? Ойларыңда бұзықтық бар, кетіңдер!” – деп араласты. Біз: “Сендер айтпасаңдар да жатақханамызға

кетіп барамыз”, – дедік. Олар бірақ қалмастан еріп отырды. Ушанов алаңына жеткенше жол бойы бос болды. Алаңда бізді күтіп тұрғандар бар екенін бәріміз де сездік. Артық ештеңе істей қойған жоқпыз ғой, сондықтан бізге қайтер дейсің деген сенімді оймен алған беттен таймадық. Алаң бос екен, бірақ жан-жағынан түйісетін бес көшенің торабын милиция мен басқа да жай көліктер – жүк машинасы, автобустармен тығыңдап тастапты. Алаңға келген бойда әлгі көліктерден қарғып-қарғып түскен милиция қызметкерлері мен халық жасақтары бас салды. Қолдарында келтектері бар. Біз мұндай боларын алдын-ала сезгендіктен қарсыласпадық. Олар бірақ дәкірлік танытты. Қыздардың шашынан сүйреп, жігіттердің қолдарын бұрап, келтекпен ұрып-соғып жатты. Екі қазақ жігіті қолымды қайырып, автобуска дедекте-те итеріп кіргізді. Бәрімізді де Ульба аудандық Ішкі істер бөліміне алып келді. Қасымдағы бірге жүрген жолдастарыммен бір камераға қамады. Адам көп болғандықтан, камера жетіспеді-ау деймін, көбісін сол түні-ақ босатып жіберді. Камерада қамалғандар бір тәулік бойы отырдық. Мұғалімдеріміз келісімен бізді де қоя берді.

Бірақ заң орны мені көп айналдырды. 24-і күні бөлмемде прокурордың шақыруын тастап кетіпті. Мен, институттағы тағдырым белгісіз болса да, сабақтан қалмай барып жүргем. Сабақтан кейін тергеушіге келдім. Ол: “Қанша, қандай транспорант жаздың?.. Қазақтарды айғайлап көшеге шақырдың...” – деп жала жапты. Осыны мойында, “организатор” екенінді мойында деп әуреледі. Мен мойындай қоймадым. Содан 30-желтоқсанға дейін осы бір-екі сұрақпен мазалап, “таскать” етті. 30-ы күні бәрімізді де шақырды. Мен бірінші боп келіппін. Тергеуші бір жапырақ қағаз ұстатты. Онда ұйымдастырушы, транспорант жазушы, көшеде ұран салып, қазақтарды көтеріліске шақырушы екенімді мойындағаным туралы жазылыпты. Мен қол қоюдан бас тартып, дәлелдеп шығуын өтіндім. Тергеуші ойланып қалды да: “Мен саған “очная ставка” берем, егер кінәсіз екенінді дәлелдесең, босатамын”, – деді. Бірден-ақ келістім. Өзіммен бірге барған Ілиястың бөлмелес жігіттерін куәға тарттым. Тергеуші олармен мені жүздестіретін алдында бес минуттей жеке-жеке жолығысып алды. Бетпе-бет жауап кезінде Қайрат

Жанәбілев:

– Бізді бөлмеге келіп шақырған – осы. Колбинге қарсы көшеге шығамыз деді, – деп салғаны. Мұндай жаланы күтпеген басым күйіп кеттім, үстелді жұдырықпен бір-ақ қойдым да: “Болды!.. Енді не істесеңдер де еріктерің. Мен ештеңе де айтпаймын”, – деп отыра кеттім.

Екі-үш минут тым-тырыс қалдық. Әлгінде тергеуші Қайратты үгіттеп, қорқытқан ғой деп ойлады. Тергеуші маған көзін тіккен. Бәлкім, қазір кінәсін мойнына алып, кешірім сұрап жалынар десе керек. Мен де үнсіз мелшидім.

Осы кезде Қайраттың ар-ұяты шыдамады-ау деймін: “Жаңағының бәрі өтірік. Өшіріп тастаңыз. Мен енді шындықты айтамын”, – деді. Ал, Ілияс болса, бірден-ақ бар шындықты жайып салды. Сосын бір сағаттан кейін тергеуші ішке шақырып: “Сауханов, сен өзінді ақтадың. Боссың!” – деді... Институтта бастауыш комсомол қатарынан, не оқудан шығару мәселесі күн тәртібіне қойылды. Бірге оқитын студенттер комсомол қатарынан шығаруға, бірақ оқу орнында қалдыруға жүз процент қол көтерді. Сол-ақ екен, жиналысқа қатысып отырған институт комсомол ұйымының хатшысы:

– Егер бұл комсомол қатарынан шығарылса, институттан да автоматты түрде шығады, – деп мәселені бір-ақ ауыз сөзбен шешіп тастады. Отырғандар іштей қарсы болса да, өзіміз бірдеңеге ұшырап кетерміз деген қауіппен үнсіз қалды. Бары – осы...

Иә, бары осы ма?

Сексен алтыншы жылғы желтоқсан сойқаны Өскемен қаласында да жастардың толқуына әсер еткені даусыз. Бірақ бұл толқуды сол кезде ешкім де сабырлықпен, салқынқандылықпен салмақтай қоймады. Жастардың көшеге стихиялы түрде шыққаны жоғарыдағы куәгердің сөзінен анық көрініп отыр. Тіпті олар әлі күнге дейін өздеріне қандай айып тағылғанын, № 830 “с” бұйрығында берілген айыптаудың мазмұнын да білмейді екен. Сегіз адам қол қойған “за идейно-политической неубежденности в социалистическом строе, проявление чуждой морали, выразившихся в виде оголтелого национализма, учинении массовых беспорядков на улицах г. Усть-Каменогорска...” деген бұйрықтың өзі құпия түрде берілсе керек. Өйткені, бұл бұйрықтың өзінде көп қайшылықтың ұшы көрініп тұр. Қалада “қаны

тамшылаған ұлтшылдықтың” бола қоймағанынан, “жаппай бейбастақтықтың” еш жерде көрініс бермеуінен осындай жалған бұйрық беріп отырған жоғарғы оқу орнының өз басшылары да қорықса керек.

Өскемен педагогика институтының ректоры Ережеп Мәмбетқалиевтің айтуына қарағанда, сол кезде бұл оқу орнында еңбек және соғыс ардагерлерінен құрылған институт мұғалімдері комиссиясы құрылып, олар көптеген жазықсыз студенттерді жазаланудан аман алып қалған. Мұндай игілікті іске институт партия ұйымының хатшысы Анатолий Адамович Поюк мұрындық болғанның орнына: “Обкомның идеология бөлімінен маған телефон соғып жатыр, сіздер неге кінәлілерді шығармайсыздар? Тезірек шара қолданыңыз!” – деп ректор мен құрылған комиссияның мүшелерін мазалай беріпті. Ал, сол бір дүрбелең уақта Обкомның идеология бөлімін басқарып отырған Г.Л.Бердюгин жоғарыдан нұсқау мен бұйрықты телефонмен талай жерге шалған. Ол ИМ, МХК т. б. мекемелер қарайтын обкомдағы әкімшілік комиссиясын кейін де көп уақытқа дейін “курировать” етіп отырған. Желтоқсан жағдайында бұл билікті де емін-еркін пайдаланып, тоқырау жылдары тұрғысынан “тікелей басқарып”, тоталитарлық қана емес, империялық жолмен жедел жүзеге асырған. Бірақ бұл жерде Бердюгиннің өзіне де “жоғарыдан” бұйрық келгенін, жоғарыдағы “ұр тоқпақ” Камалиденовтың өзі жастарды “алашордашылдар” дегенін ұмытпағанымыз жөн.

Астанадағы желтоқсан ызғары сол күндерде ауыл-село-арға да жетті. Күршім ауданындағы аупарткомның идеология бөлімін басқарған Ысқақов та “Қалғұты” совхозындағы ауыл мұғалімдері Әлтай Есқалиев пен Ақбота Болатоваға жағдайдың мәнісін түсіндіргеннің орнына, жиналыста дүрсе қоя беріп, тіпті мұғалімдердің артына шырақ алып түсіпті.

Сол кезде Өскемен сауда техникумының үшінші курс студенті Гүлжан Кәрімғозина, кәмелетке жасы толмаса да, қазақша білмесе де, “өкіметке қарсы қазақ тілінде листовка жазған қауіпті элемент” ретінде жауапқа тартылып, бір жылға сотталып кетті. Жоғарғы Кеңесте құрылған Желтоқсан комиссиясы Гүлжанды қылмысының жоқтығына байланысты толықтай ақтап шықты.

...Зайсаннан шыққан автобус балықшылар ауылы Тұғылға түс ауа жеткенде күн шайдай ашық екен. Мұнда құсқанаты түнде жауып, Ертісті бойлай Алтайға ауып кетсе керек. Тарбағатай өңірінің көгі көкөңездене қалыпты. Наурыз күні ғана шағырмақ. Тобықтан түскен құсқанаты қара жердің бетінде шала-пұла еріп, теміреткідей шұбартып жатыр. Тұғылдан әрі Ақжар жақын. Көп кешікпей Толағай тауын бүйірлей орағытып, Тарбағатай ауданының орталығына да жеттік.

Ертеңгісін ертемен Сәбираның ауылы Ақмектепке келе жатып: “26.12.86 г. Между Мухамеджановой”, ее матерью и классным руководителем педагогического училища произошел разговор по поводу ее поведения и успеваемости, после чего Мухамеджанова пошла в общежитие. Зайдя в свою комнату, она пошла сразу же к окну стала на подоконник и высунулась в форточку, а потом через нее выбросилась с 5-этажа. В машине “скорой помощи” Мухамеджанова скончалась”, – деген Ульба аудандық прокуратурасының тергеушісі А.М.Альферовтың қорытындысын еске түсіріп, тергеуші “неліктен желтоқсанға қатысты конфликтінің туғанын, ұрыс-керістің түп-төркінін жасырып қалды?” деген түйткілге жүйрік ой тізгіндеде берді.

Кешікпей-ақ түйілген түйткілді алпысқа кеп қалған ақ шашты Сағидолдина Күлшар-апа аз да болса тарқатты.

– Мен жатақханаға жеткенімде, Сәбирам түскі сабаққа кеткен екен. Тәрбиешісінің рұқсатымен кілт әкелген соң 141-бөлмеге барып отырғанымда, қызым келіп құшақтап, денсаулығымды сұрады. Көңілім босап, оны қатты қысып жыладым... Көп кешікпей жиналысқа шақырып келді. Сол-ақ екен жүрегім бірдеңені сезгендей атқалақтай, аузыма тығылып, барғым келмеді. Сол сәтте Сәбирам: “Мені 10-класқа қайта қабылдай ма?” – деді. Мен: – Қабылдайды, дедім. Сосын: “Сатқын деген ат жақсы ма?” деді абыржып, көзі ұшқын шашып тұр екен. Мен бейшара, ойымда түк жоқ: ол сөздің несі бар деппін. “Өзіңіз мұғалім бола тұрып, оның жай сөз емес екенін біле тұрып, қалай айтып отырсыз?” – деді ол ренжіп.

Жиналыста менен басқа ата-аналардан екі әйел, үш еркек бар екен. Жиналыс жүріп жатқанда Сәбирамның класс

жетекшісі Шолпан: “Сен барлық қыздар үшін жауап берем деп едің ғой, – деп қызыма шүйілді. – Соны шешеңе қайталап айтшы”. “Өзіңіз ауылдың мұғалімі емессіз, осы сөзді қалада тұрып қалай айтасыз, ауыл мұғаліміне?” – деді де, қызым түрі бұзылып, булығып, еңіреп жіберді намыстан.

“Менің балам, сүт кенжем, өзімнен де ауыр сөз естіген емес еді”, – деді. “Иә, солай ма?” – деді класс жетекшісі. Сөйтті де: “Енді бұлардың училищеде оқу-оқымауын директор шешеді” деп, есіктен шығып кетті. Осы кезде Сәбирам өзімен бірге жиналысқа түскен қызбен қасымда тұр еді, ілешала қайда шығып, қалай шығып кеткенін байқай алмай қалдым. Класс жетекшісі қайтып келді, директор көрінбеді. Біз күтіп қалдық. Бес минут өтпей жатып-ақ екі ер бала жүгіріп келіп: “Апай, бесінші этаждан құлап, қызыңыз өліп қалды!”, – деді аптығып. Менің жүрегім тас төбеке шықты. “Менің Сәбирам ба?” дей бердім. Есікті таба алмай қалдым... Балам, бала-ақ еді!... – деп көзінен жас парлаған ана отырып қалды.

Ал, Сәбираның класс жетекшісі Шолпан Мұхамедияның отыз жыл мектепте мұғалім болып, құрметті демалысқа шыққан бұл адамның ақыл-есіне күмән келтіргенінің бекер екеніне, ешқандай үлкен қызының асылып қайтыс болмағанына, шаңырағының естері бүтіндігіне көзіміз жетті. Рас, бір ұлы рактан қайтыс болыпты. Он алты жасар кенжесінің өлімі бұл шаңырақты дауыл тұрғандай шайқалтып кетіпті. Алпыс үшінші жылғы Сәуле сіңілісі Сәбира өлімінен кейін бас аруына шалдығыпты, қарындасы қайтыс болған кезде әскерде жүрген алпыс сегізінші жылғы інісі Төрехан келген бойда ішімдікке салынып, бұзылып кете жаздапты. Бәрінен де, “Сәбираны өлтіріп әкелген сенсің, сен кінәлі!” деп екі күннің бірінде ақ шашты ананың басынан сөз бен таяқ айырмайтын әкесі Еркінбектің күйігі бүкіл ауылды күңіретеді. Ашынған әке: “Бәрі өліп, сол аман жүрсе, артық еді!” – дейді.

17-қазанда үйіне жазған хатында Сәбира сағынышты шерте келе, “Класс жетекшіміз бір мәжін. Ананы істеңдер, мынаны істеңдер деп мылжындай береді...” деп баға беріпті. Осының өзінен-ақ желтоқсанға дейін де оқушы мен класс жетекшісі арасындағы жағдай шиеленісе түскені анық байқалады. Сондықтан шешесі қанша жалынса да, жиналыс

үстінде кешірім сұраудан Сәбира бас тартқан. Мұның өзі – Сәбираның біржола тұйыққа тірелгеніне, он алты жастағы өтпелі кезеңдегі жас қыздың өлімнен басқа жол таңдай алмауына айғақ дер едік. Әрине, бұл жерде класс жетекшісі, мұғалімдер ұжымы педагог ретінде өтпелі кезеңде жасөспірімнің қандай іске де бас тігетінін ескеріп, оны іштей түсініп, тығырықтан шығарудың жолын қарастыруы керек еді. Өкініштісі, олай болмай шықты.

Сондай-ақ, Шолпан Мұхамедиеваның “Сәбира бір жолы кеудесін, білегін алмаспен тіліп тастапты. Мұны айтып жүрген – Зәуреш Байырова” деген сөзімен, Зәурешпен де кездестік. Ол бірінші курста ғана бірге тұрғанын, Сәбираның аса адал, өжет екендігін айта келіп, кеудесі мен білегінен тілінген жерін байқаусызда бір көріп қалғанын, бірақ оның өліміне мұның ешқандай қатысы жоқтығына, Сәбира сана-сезімінің сызатсыз мөлдірлігіне кепілдік бере сөйледі. Ал, екінші курста бірге тұрып, қайтыс болған сағатына шейін бір болған Уатқан Қасимова мұндай қылықты Сәбирадан мүлде байқамағанын, көзбен кермегенін айта келіп, Сәбираға қатысты кезеңді жасырмай жеткізді.

– Сол, 1986 жылы 22 желтоқсанда біздің группа сабаққа барған жоқ. Ол күні қазақтарды көтеріліске шығасыңдар деп, тәрбиешілер жатақханадан шығармай жүр екен. Біздер бірден-екіден дүкенге барамыз деп таңертең тоғыз жарым мөлшерінде көшеге қыдырып кеткеніміз – көшеде, пәтерге кеткені – пәтерде, бір сөзбен, әркім өз шаруасымен тарап кетті. Сағат бес мөлшерінде біздің группаның қыздарын жатақханаға кіргізбестен, келген бетте “сендерді училищеге шақырып жатыр” деп ауыздан аттандырып жатыр екен. Училище оқу ісінің меңгерушісі Мария Жұмағұлованың кабинетінің алдына жиналып қалған қыздардың арасында кей қыздар жылап-сықтап тұр. Әсіресе, Сәбира елден ерек ботадай боздап, қыздардың қой дегеніне көнбей жылап отыр. “Не болды?” – деп сұрасақ, “Бәріне кінәлі мен! Қыздар үшін мен берем жауапты. Мен бәрін бастаған. Мен кінәлі!” – деп айтыпты мұғалімдерге.

Бізді де бір-бірлеп шақырып алып сұрады. Іште Мария Жұмағұлова, Останина, Шолпан Мұхамедиева бар екен. Мұғалімдеріміз “күдікті” қыздардың қатарына кіргендердің ата-аналарын шақырып жеделхат салды. Зайсандық Жа-

нат Ахмедиеваның: “Біз не істедік? Ешкімді де бастап апарғанымыз жоқ қой. Бастағанда қайда апарамыз?” – деп зар жылағаны әлі есімде...

Ата-аналарын шақырған құрбыларыммен 26 желтоқсан күні жеке жиналыс болып жатқанда мен сабақтан келіп, тамақ пісіріп қойып, үйлерімен сөйлесуге телеграфқа кеткен Гүлнәр мен Жанарды және шешесімен жиналысқа кеткен Сәбираны күтіп, алдыма дипломатымды қойып, төсек үстінде сабақ қарап отырғам. Кеш қарайып қалған мезгіл. Кенет есік сарт етіп ашылып, көзі жылағаннан қанталап, ісініп кеткен, жүзі ашу-ызадан өрт сөндіргендей Сәбира кіріп келді. Мен: “Не болды?” – дедім жүрегім қобалжи. “Ештеңе болған жоқ”, – деп бір-ақ қайырды. “Мамаң қайда?” дедім. Сәбира терезеге қарай козғалған бетте: “Соны қарағалы тұрмын” деп, терезе ернеуіне секіріп шықты. Сыртын перде жауып қалды. Ойымда түк жоқ, мен есебімді шығарып отыра бердім. Іле-шала терезе пердесі сытырлады. Жалт қарасам, Сәбираның аяғы желдеткіштен көрінеді. Шошығанымнан атып тұрып, жөнеле бергенімді білем. Сол кезде Сәбираның ащы бір даусын естіп қалдым.

Қарсы бөлмедегі қыздарға жүгіріп барып: “Қыздар, Сәбира секіріп кетті!” – дедім. 108-109-бөлмедегі қыздармен бірге бәріміз төменге жүгірдік. Бірақ бізді бірінші қабаттан тысқа шығармай қойды. Қыздарды тәрбиешілер бөлмелеріне барыңдар деп таратып жіберді. Мен бөлмеде отыра алмадым. Желдеткіш ашық тұр... Сәбира шешемді қараймын деп, мені алдап секіріп кеткен сияқты болды да тұрды. Аяғының астына терезе алдындағы ток плитканы қойыпты. Жүрегім қобалжып, шыдай алмай төменге түстім. Бірінші қабатта Сәбираны зембілмен көтеріп келе жатыр екен. Бетіне ақ жауып тастапты. Сосын “жедел жәрдеммен” ауруханаға алып кетті. Көз алдым тұманытып, егіле бердім.

Өлден уақытта Сәбираның шешесін бөлmemізге ертіп келді. Ол кісі: “Қызым, сүт кенжем-ау, бұл не істегенің? Не жазығың бар еді? Өлтірді ғой!.. Өлтірді!..” – деп үзіп-үзіп сөйлей берді. Шешей бір-екі күн Сәбираның төсегінде жатып шықты... Кәрі ана қатты қиналып, көз алдымызда шөгіп кетті.

– Қарағым! – деп жіп иіріп отырған Уатқанның анасы Жұмахан шешей әңгімеге араласты. – Сол Сәбираның

өлімінен кейін, қасында бірге болған бұған да оңай соққан жоқ. Түн баласында шошып оялатын болып кетті. Жүрегі аузына тығылып, алғашқы кезде тіпті талып та қалатын. Дәрігерлер қатты шошынған, жүрегі ауырады дейді. Қазір де тілінің астына тәбілеткі қойып, қысылып қалып жүреді... Сәбираны сол кезде не нәрсе итермеледі екен деп мен де кейде ойланамын. Он екіде бір гүлі ашылмай кетті ғой, қайран қарағым. – Шешей көзіне жас іркіліп, үнсіз қалды.

Иә, көңілдегі көп түйткілдің түйіні тарқағандай... Бірақ тергеуші Альферов бұл өлімнің жай өлім емес екенін білсе де, мойынға алар жауапкершілік пен желтоқсан дүрбелеңі дегеннен бойын тартып, “разговор по поводу ее поведения и успеваемости” деп, сылап-сипап қана “жабулы қазан жабулы қалсын” ниетімен, қасақана жылы жауып қойғаны сөзсіз. Бұл жерде класс жетекшісі Шолпан Мұхамедиеваны ғана кінәлі деу ағаттық болар еді. Егер Сәбирамен, оның анасымен әңгіме болған сәтте училище директоры Николай Баранов келіп, басқа да мұғалімдермен бірге бар жағдайдың анық-қанығына жеткенде, қайғылы жағдай болмас па еді?! Сәбира туралы Жоғарғы Кеңес комиссиясы өз сөзін айтты. Бірақ... суық қарыған жауқазындай жас ғұмыр ердің – ері, азаматтың – азаматы ғана шыдайтын нар істі нахақ та болса мойнына алып, жарық дүниеден саналы түрде баз кешті.

“МЕН ӘЛІ АҚТАЛҒАН ЖОҚПЫН...”

Ол халқын сүйгені үшін кінәлі болып шықты. Заң орындары оны “желтоқсан оқиғаларына белсене қатысып, жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастырдың, ұлтшылдықты насихаттадың” деп айыптады. Көпе-көрнеу жала жапты. Айтқан уәжіне құлақ та аспады. Сөйтіп, бес жылға соттап жіберді. Бүгінде түрмеге кінәсіз жабылғаны анықталса да, ресми түрде ақталмай отырған Алматыдағы № 29 орта мектептің физика пәнінің мұғалімі Жансая СӘБИТОВАМЕН әңгімеміз осы тұрғыда өрбіді.

– 1987 жылғы қаңтардың 7-сінде республикалық газеттер Сіздің “ұлтаралық араздықты өршітіп, қоғамға қарсы іс-әрекет жасағаныңыз, азаматтық жауапсыздық танытқаныңыз” үшін жауапқа тартылғаныңызды хабарлады...

– Есіме түссе, жүрегім шаншиды. Қайтейін, басқа салса, бәрін де көреді екенсің. “Желтоқсанның 18-і күні № 17 автобуспен “Саяхат” автовокзалының маңайында кетіп бара жатып, он шақты машина мінген әскерді көрдім. Жанарыма жас толды, Брежнев атындағы алаңдағы жастарды ойладым. 17-сі мен 18-і күндері жұмыста болдым. Ол кезде № 19 жұмысшы жастардың кешкі мектебінде сабақ беретінмін. Желтоқсанның 20-сында Бақанас ауылында тұратын туыстарыма телефон соғып едім, сөйлесе алмадым. Байланысты үзіп тастапты. Алматы құрылыс техникумында оқитын жиен інім Әбіл Құрмантаевты жатақханасына іздеп барып, әкесіне операция жасалғанын, сондықтан Бақанасқа барып қайтуы не хабарласуы керектігін айттым. Жатақханадан шыға бергенімде, қайдан келгені белгісіз, екі-үш милиция қызметкері ұстап алып, машинаға отырғызды. Дереву үсті-басыммен сөмкемді тінте бастады. Расында да желтоқсанның 18-і күні Мәскеудегі шенеуніктердің Қазақстанды басынып, орталықтан басшы жібергеніне қапаланып, үйімдегі машинкамен 27 бет парақша дайындаған едім. Соны сөмкеме салып алғам. Онда республикамыздың халқының ой-пікірі неге ескерілмегенін, Қазақ елін неге қазақ емес, басқа ұлт өкілі басқаруы қажет екендігін жазғанмын. Парақшаларды қалай таратуды да білгем жоқ. Ертеңіне бірнеше сөздер жазылған плакат-ұран әзірлеп, Алматы

қалалық партия комитетінің үйіне барып, қарсылық білдіруді ойлағамын, кейін “сабама” түсіп, бұл ойымнан қайтқанмын. Милиция қызметкерлерінің тінту кезінде сөмкемнен әлгі парақшаларды тауып алғаны болмаса, ешқандай үгіт-насихат жүргізуге үлгерген де жоқпын.

– **Сот барысында бұл жағдай ескерілді ме?**

– Қайдағы ескерілген! Тергеу үш-ақ күн жүргізіліп, 1987 жылғы қаңтардың 5-інде сот үкімі оқылды. Қазақстан Жоғарғы сотының мүшесі Р.Оспанованың төрағалық етуімен, прокурор З.Лақпаевтың, қоғамдық айыптаушы Ш.Сәбдікееваның қатысуымен өткен соттың үкімінде маған таңылмаған айып қалмады. Мен “1986 жылғы желтоқсанның 17-сінен 20-сына дейін Алматыдағы Брежнев атындағы алаңда орын алған жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастырушы, арандатушы және белсенді қатысушы” болып шықтым. “Тәртіпсіздікті одан әрі жалғастыру және күшейту, ұлттар араздығын қоздыру мақсатымен Алматы құрылыс техникумының жатақханасы алдында парақшалар таратыппын”. Қаңтардың 20-сы күні қаланың дәрігерлік емдеу орындарына қаралған 679 адамның ауруханаға жатқызылған 241 адамның, бүлінген 24 машинаның, қатардан шығарылған 122 автобус пен жеңіл машинаның, басқа да іс-әрекеттердің барлығы менің парақшаларымның “ықпалынан” орын алғаны “дәлелденді”.

– **Бұл жағдайды үй-ішіңіз қалай қабылдады?**

– Қазақстан Ғылым академиясының Астрофизика институтының аға ғылыми қызметкері болып істейтін, физика-математика ғылымдарының кандидаты деген лауазымы бар жұбайым Шәміл Сәбитов мұны естігенде жүрегі ауырып, ауруханаға түсті. Бес жасар қызымыз Маржанға ештеңе айтпадық; қазір бесінші класта оқитын ол әлі күнге дейін мені ауруханада жатып келді деп ойлайды. Шәмілді дереу партиядан шығарып, “зайыбын интернационалдық рухта тәрбиелей алмағаны үшін” жазалап та үлгерді. Жиенімі Әбіл Құрмантаевты оқуынан қуып жіберді.

1987 жылғы қаңтардың 18-іне дейін үй-ішім менің қайда екенімді білмеptі. Оларға хабар бермеген. Сейфуллин көшесінің бойындағы түрмеде біраз уақыт ұстап, Шамалған станциясындағы әйелдердің еңбекпен түзеу колониясына әкелді. Мұнда да бірін-бірі андыған, тың тыңдаған адамдар.

Үйге хат жазсаң, алдымен тексеріп алады да, жібергісі келсе жібереді; көңілі қаламаса, жыртып тастай салады екен. Денис Викторович Свиридов деген отряд бастығы Бақанастан туылғанымды біліп алып, Д.А.Қонаевтың туысқаны екенсің деп басқаларды соңыма “тыңшы” етіп қойды. Шыңғыс Айтматовқа да хат жазып, көмек сұрадым; қарап отырмай колония қызметкерлерін әшкерелеп өлең жаздым. Свиридов осындай қағаздарымды кейін ұрлап алып, жоғалтып жіберді. Айтпақшы, Қазақстан Мемлекеттік хауіпсіздік комитетінің түрмесіне отырған кезімде көрші “бөлмеде” жап-жас уыздай қазақ жігіттері де болды, ылғи қазақша ән айтып отыратын. Колонияда 12-14 сағат жұмыс істедім, киім тіктік. Қазір ойлап қарасам, біздің өкімет адамдарды осылайша күштеп жұмсаудың нәтижесінде өндірістік жоспарды орындауға әбден үйренген-ау, шамасы. 1988 жылғы қарашаның 22-сінде Шамалғандағы колониядан Қаскелең ауданына қарасты Ремизовка деген жердегі Ішкі істер министрлігінің қосалқы шаруашылығына әкеліп, сонда жұмыс істедім. Қаскелен аудандық халық сотының 1989 жылғы ақпандағы анықтамасына орай түрмеден босап шықтым. Сот үкімінде менің бес жылға дейін педагогикалық қызметпен айналысуыма да тыйым салынған еді. Қазақстан Жоғарғы соты Төралқасының 1988 жылғы қарашаның 22-сіндегі қаулысымен сотталу мерзімім үш жылға азайтылғанымен, бала тәрбиесіне елеулі нұқсан келтіреді деп ойласа керек.

Мен сотталған соң қазір 81 жасқа келген шешем Нәзиләнің маған кешірім жасауды өтініп хат жазбаған жері қалмады. Оған мән берген ешкім жоқ. Өзім үйге келген соң 90 сом жалақымен Ленин аудандық әлеуметтік қамсыздандыру бөліміне орналасуыма тура келді. Биылғы қыркүйектің 27-сіне дейін сол 90 сомды қанағат етіп жүрдім. КСРО халық депутаты Мұхтар Шахановтың Қазақстан халыққа білім беру министрі Ш.Шаяхметовке хат жазып, тағдырыма араша түсуінің нәтижесінде қазіргі қызметіме қолым жетті.

– Сол бір қиын-қыстау кезде заң қорғаушылардың зәре-құтын қашырған парақшаларыңыздағы жазу қандай еді?

– Кәдімгі ақ қағазға: “Өлімге неге жол беріледі?”, “Жалғыз адамды неге сегіз миллион қазаққа қарсы қоясыңдар?”, “Өлім-жітім туралы неге ақиқат хабар айтылмайды?”,

“Сыртқы дүниемен байланыс неге үзіліп тасталған?” деп жазғанмын. Осы сұрақтарда басқа ұлтқа қарсы пиғыл, жеккөрушілік, айналадағының бәрін қиратып, адамдарды ұрып-соғуға шақырған ұрандар бар ма? Сот кезінде Қазақстан Прокуратурасының тергеушісінен: “Кеше ғана Қонаевтың алдында зыр жүгіріп, бүгін ол кісіні аяқ-асты етіп, басқаларға жалпақтауыңыз қалай?” – деп сұрағаным есіме түседі. Тергеуші сонда: “Мен партияның жауынгерімін!” – деп жауап берген еді. Сондай-ақ соттағы: “Орталық Комитеттің бірінші хатшысын неге осыншалықты “қарқынмен” ауыстырып жіберді?” – деген сауалыма: “Партия солай шешті!” – деген жауап алғам. Сол “күдіретті” партияның дәрмені қалмады, бірақ оның “жауынгерлері” әлі күнге дейін менің жазықсыз сотталғанымды мойындағылары келмей, ресми түрде ақтаудан, бес жыл бойы тартып келе жатқан жан азабымның төлемін қайтарудан жалтарып отыр. Осыған дейін Құдайдай сеніп келген “коммунистік қоғамымыздың” бір “ерекшелігі” де осы шығар. Дегенмен, әлі де үмітімді үзбеймін.

*Әңгімелескен Мырзантай ҚОЖАБАЙҰЛЫ
 (“Ана тілі”, 12 желтоқсан, 1991 жыл).*

ДҮРБЕЛЕН

1986 жылғы Алматыдағы желтоқсан оқиғасын зерделеп, ой елегінен өткізіп, саралап зерттегенімізде небір заңсыздықтардың – қорқыту-үркіту, ұрып-соғу, дәлелсіз соттау, партия, комсомол қатарынан шығару сияқты шаралар қолданылғандығы бұл күндері бәрімізге мәлім. Сонда да болса алаңға жиналған жастардың талап-тілегі қандай еді деген сауалға жауап іздегіміз келеді. “Адамдармен ақылдасып, келіспестен қол көтеру арқылы қабылданған шешімнің республикада теріс пікір туғызғаны табиғи жәйт”. (Н.Ә.Назарбаевтың пленумдағы сөзінен). Мұндай жағдайда жұмысшы жастар мен студенттер алаңға арақ ішіп, наша тартып бей-берекет шатақ шығаруға жиналды дегенге кім сене қояр екен?

Сол бір желтоқсанның сұрқай күні көптің көңіліне қаяу түсірді. Ұрда-жық жазалаушылардың күшімен қанжоса болып басылған Алматы жастарының бой көтеруі сол күні-ақ әлемге таралып кетіп еді. Біреулер бұрыс, біреулері дұрыс айтса да, қалай дегенмен желтоқсан оқиғасы нағыз демократиялық қозғалыстың еліміздегі алғашқы нышаны болды. Батыс жұрты бұл оқиғаны осылай түсінеді.

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі президиумының төрағасы С.Мұқашев теледидарда бұл оқиғаны қалың елге теріс түсіндірсе де, ел басшысының хабарына көпшілік сенімсіздікпен қарағандығы да шындық. Алаңға жиналғандардың арасынан ұсталғандар тергеу кезінде Қазақ КСР қылмысты істер кодексінің 60, 65-баптарымен жауапқа тартылды. 60-бап – нәсілдік және ұлт-араздықты қоздыру мақсатымен үгіт-насихат жүргізді деген айыпты айғақтаса, ал 65-бап – жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастырды деген мазмұнда Қазақ КСР қылмысты істер кодексінде баяндалған.

1986 жылдың 19-желтоқсанында Алматы қалалық партия активінде КОКП Орталық Комитетінің өкілі М.С.Соломенцев алаңдағы оқиғаны “барып тұрған ұлтшылдық” деп бағалады. Бір кездерде Қазақстан Орталық Партия комитетінде басшы қызметте болған М.С.Соломенцевтің 19-желтоқсанда Алматыға келуіне дейін Л.И.Брежнев алаңы “тазаланып” қойылмап па еді?!

Желтоқсан оқиғасынан кейін баспасөзде жарияланған пікірталастар тек қана біржақты болып келді. Орыс тіліндегі газеттер “Желтоқсан оқиғасын” қаралауда алдына жан салмады. “Правда”, “Известия” газеттерінің тілшілері Дильдяев пен Ардаев бұл оқиғаның бояуын тіптен қалыңдатып, одақ көлеміне хабарлап жатты. Ол ол ма, өз арамыздағы әдебиет пен өнердің бір топ қайраткерлері: “Халықтың атынан сөйлеуге оларға кім рұқсат берді?” – деп жастарымызға жата келіп жабысты ма, әлде өздерінің жүрек әмірлерімен жазды ма – бұл жағын тек жаратқан ием ғана біледі.

Г.В.Колбин Желтоқсан оқиғасы кезіндегі Қазақстан Орталық партия комитетінің идеология жұмысы жөніндегі хатшысы З.Камалиденовтың ерекше революциялық еңбегін атап өтті.

Желтоқсан оқиғасы кезінде өз халқының бетіне түкірген ел басшыларының кейбір әрекеттері көңілден шыға қоймайды. Біртума ақын Жұбан аға Молдағалиев жаны күйзеліп, шындықты Колбиннің бетіне айтып жатса, кейбір жарамсақтар халық арасынан жанталасып ұлтшылдарды іздей бастады. Тіпті адам күлерлік бір жағдай – баспасөзде интернационалдық семьялар жөнінде мақалалар қаптап кетті. Күйеуі орыс қазақ әйелдері “ұлтшылдармен” ұрысқа шықты. Мұндай жағдайға не күлерімізді, не жыларымызды білмедік. Аралас неке туралы әңгіме Колбиннің кезінде баспасөзде, радио, теледидарда жиі насихатталды.

Желтоқсан оқиғасына Алматы жоғары оқу орындарының көптеген студенттері қатысты. Солардың арасында Желтоқсан оқиғасына белсене араласты деп кінәланған оқу орындарының бірі – Театр-көркемсурет институты. Осы институтта сотталған студенттер мен қудаланған оқытушылардың түсініктері мен мәліметтеріне назар аударуды жөн көріп отырмыз. Мәселен, осы институттың оқытушысы Бахытжан Мырзахметов былай деп жазды: “Алаң милиция нарядымен, кейіннен солдаттармен қоршалына бастады. Ал студент жастар болса, өз пікірлерін мінбеге шығып айтқысы келді. Менің нақты байқағаным, бір капитанның бұйрығымен алдыңғы қатардағы жігіттерді жұлмалап ұстап алып, мінбенің ар жағындағы дайындап қойған машиналарға күштеп мінгізе бастады. Жай киім киіп жүрген мемлекеттік хауіпсіздік комитетінің жігіттері де жігі

қимылға көшті. Алдыңғы қатарда көзге ерекше көрінген жастарды көрсетіп тұрды. Іле-шала, “Первая рота, за мной! Вторая рота, за мной!” – деген подполковниктің бұйрығы айқын естілді. Ол жиналған студенттерге, “Кетіндер, бұл сендерге концерт емес” дегенде, оның жанында тұрған мен: “Жолдас подполковник, рас, бұл концерт емес – драма. Студенттерді неге күш қолданып алып кетіп жатырсыздар, олар сіздерге қол жұмсаған жоқ қой?” – дедім де, сырттап, алаңнан шығып кеттім. Сол сәтте тез кетіп қалмасам мені де ұстап алар еді. Мен алаңға студенттерді қайтару үшін барған едім”.

Аты аталған институттың қызметкері Байтілееваны институт партия ұйымының сол кездегі хатшысы Диденко қоғамдық айыптаушы, қаралаушы ретінде сотқа тартылған студенттердің соңынан жібереді. Өз ана тілінде жөнді сөйлей алмайтын Байтілеева бұл институтқа сол жылы ғана жұмысқа орналасқан екен. Ол өзін “интернационалистпін, туып өскен жерім Қазақстанның солтүстік өңірі. Маған тапсырма берді, мен орындауға тиісті болдым” деген еді. Байтілееваның түсініктемесі: “Желтоқсан оқиғасына байланысты Е.Тоқтаровтың қылмысты ісі бойынша институт парторгі мені қоғамдық айыптаушы ғып бекітті. Бұл істі атқара алмаймын деп едім, институт атынан сені ұсынып отырмыз деген соң амал жоқ бардым. Қаралаушы болып барғаным өкінемін. Сейтімбетовтың, Айтмырзаевтың және басқалардың сотына қоғамдық қорғаушылар жіберілмеді. Тек айыптаушылар болды”. Мінеки, Байтілееваның мойындағанындай, сотқа қоғамдық қорғаушылар қатыстырылмаған. Қоғамдық айыптаушы болған Байтілеева сот процесінде қызып кеткені соншалық, Е.Тоқтаровты “Мемлекеттік қылмыскер” деп айыптауға дейін барған. Осы қаралаудың астарында 30-шы жылдардағы айла-әдістер жатыр. Е.Тоқтаровтың сотына қатысқан оның апасы сол кездегі партия ұйымының хатшысына былай деп арыз жазыпты:

“Институттың аға лаборанты Байтілееваның інімді “Мемлекет жауы” деп айыптауы жанымға батты. Сот үкім шығармай тұрып осындай қаралау, бұрынғы сталиндік зобалаңнан қалған “халық жауы” дегені сияқты, өз ана тілін білмейтін, әрі институт парторгының қолшоқпары болған Байтілееваның соттағы байбаламы інімді аяққа жығып берді”. Бұл көрсетілген дәлелді бекер жазып отырғанымыз

жоқ. Қаралаудың жөні осы екен деп, аңғалдықпен алаңға барған жастарды қаралау үшін, Байтілеевадай “интернационалистер” тым белсеніп көзге түсіп еді.

Аты аталған институттың студенті Жармұханбет Тілегеновтың көрген зобалаңы тіпті қиын. Оның бейнесі мемлекеттік хауіпсіздік комитетінің қызметкерлері түсіріп алған суреттен табылыпты. Болашақ өнер саласындағы маман “модаға” еліктеп сақал-мұрт жібермей ме? Жіберген сақал-мұрты енді өзіне бәле болып жабысты. Ол бұзақылардың топ басшысы ретінде айыпталды. Еркек кіндіктің екісінің бірінде болатын сақал-мұрттың жазығы не еді? Ондай сақал Шәкәрімде де, Достоевскийде де, Толстойда да бар емес пе еді? Жастайынан жетімдіктің тауқыметін көріп өскен, оқу-білімге ынталы жас арманы болған осы институтқа түсіп, жақсы оқып, қоғамдық жұмыстарға белсене қатысады. Мінездемесінен кінәрат таба алмаймыз. Алайда, амал қанша, ол Қазақ КСР қылмысты істер кодексінің 65-бабымен күшейтілген режимдегі мекемеге жазасын өтеуге жіберілді. Жастайынан жетімдіктің тауқыметін бір тартса, тағдырдың екінші тәлкегіне түсіп жазықсыз жазаланды. Сол үшін де институтта бірге оқыған әйелімен дәм-тұзы жараспай, ажырасты. Ажырасуға себеп оның “мемлекет жауы” болуы. Сол қаралы кезеңде жолдастары оны интернационалист жігіт деп ақтамақ болған екен. Интернационалист дегеннің түп төркіні – Жармұханбеттің әйелі орыс қызы еді. Бұл жерде оның интернационалистігі далада қалды. Айыптаушылардың пікірі бойынша сақал-мұрт жіберген жігіт нағыз бұзақыға ұқсап тұрған екен. Күшейтілген режимдегі оның көрген қорлығын ауызбен айтып жеткізу қиын-ақ. Алматыдағы Желтоқсан оқиғасынан СОТА арқылы хабардар болған түрме қызметкерлері оны мүсіркейді дейсің бе? Талай рет тепкіге салды, соққыға жықты. Түрмедегі жазасын өтеу мерзімі біткен соң оны Сібірге ағаш кесуге еңбекпен түзеу лагеріне жібереді. Жармұханбет сәтін тауып қашып шығады. Күн демей, түн демей жол жүріп, жасырынып Алматыға да жетеді-ау! Қол ұшын берер ешкім жоқ. Кімге барып паналайды? Тек бір арманы – болған оқиғаны Олжас Сүлейменовке айту еді. Бұл кезеңде Жармұханбетті “қашқын” ретінде ішкі істер бөлімдері іздестіріп жатты. Ол болса Олжас ағасын күтіп Жазушылар одағының фойесінде

ұйқысыз күндері мен түндерін өткізді. Осы бір сәтте Жармұханбетке қол ұшын берер азамат табылмап еді. Тек мүсіркеуден басқа амалы жоқ жазушылар оны айналсоқтап жүрді. Сәті келгенде әңгімелескен едім.

– Ешнәрсе айтпаймын. Олжас қана керек маған, – деді ол тістеніп.

Көп ұзамай алыс сапардан оралған Олжас ағасының шапағаты арқылы ол Алматыда қалды. Өзі оқыған институтына қайта оралды. Оған Мұхтар Шаханов ағасы да қол ұшын берді. Жолдастары да, мұғалімдері де оның қазіргі қиын жағдайын баса айтады. Мінез-құлқы да өзгерген. Аурушаң.

Мен онымен тағы да жолықтым. Ол өз шеберханасында дипломдық жұмысын жасап жатты. Ер азаматтың көз жасын көру қандай қиын еді. Көрген-білгенін, басынан өткізгендерін өзегі өртені баяндап берді.

Сол бір бас ауыртып, балтыр сыздатар кезеңді есіне алған осы институттың студенті Бақыт Иманқожаев былай дейді:

– Мені желтоқсан оқиғасына байланысты 1987 жылы шілденің 20-да 60-65-баптармен айыптап, 3 жыл 6 айға бас бостандығымнан айырды. Шығарылған үкімге толығымен қарсымын. Себебі 60-баппен ұлт араздығын тудырушы адам айыпталады. 65-бап басбұзар тәртіпсіздіктерді ұйымдастырып, өртеу, қирату, ұрып-соғу секілді іс-әрекеттердің бірде-біреуі болған емес.

Енді өзімді алаңға шығарған себепке келетін болсам – Желтоқсан оқиғасына дейін елімізде болып келген заңсыздықтардың әбден жанымды ауыртып, шегіне жеткен кезі болды. Бұрмаланған заңның кесірінен құрдымға кетуге аз қалған ана тілінің тағдыры, майлы бөкселерін жұмсақ орындыққа батырып өз қара бастарының қамын күйттеген ел басшыларының “арқасында” ыдырап, жүзге, руға бөлініп елдігімізден кете бастаған халқымның тағдыры. Мінеки, осындай жағдайда жергілікті халықтың салт-дәстүрін, тілін білмейтін әлдекімнің, Қазақстанды билеуге келгені менің көңіліме ұнамады. Бір жағынан халқымыздың ішінен еліне басшы болар бір азамат табылмағандай, басқа республикадан адам әкеліп қойғаны жанымды жәбірледі. Сол себептен де жолдастарыммен бірге наразылығымды білдірейін деп

алаңға шықтым. Алайда біз заңға қарсы келердей ешбір іс-әрекетке барған жоқпыз. Керісінше, басқаларды тәртіпке шақыруға тырыстық. Бұл фактіні сот процесінде куә болған Д. Ұяқбаев растады. Бас бостандығынан айырылып, еңбекпен тузеу колониясына барғанымыздағы көрген зансыздықтарды айтып жеткізу қиын. Алғаш Петропавл қаласындағы колонияда болдым. 1988 жылы желтоқсан айында Сібірге ағаш кесуге жіберді. Вагонзакпен Свердловскіге келгенімде түрмеде істейтін заң қызметкері аға лейтенант Ласточкиннің айтақтауымен 8 адамның тепкісінің астына түстім. Сондағы себеп – заң қызметкерлері кіргенде орнымнан атып тұрып бас киімімді алмағаным. Оның үстіне мен “декабристпін” ғой. Мен ешқашан қылмысымды мойындап, кешірім жасаңдар деп арыз жазған емеспін. Керісінше, наразылық шағым жаза бердім. Ал маған қағаз жүзінде кешірім жасап, босатып отыр. Мені бас бостандығымнан айырып, өміріме қара дақ түсіріп, соңында кешірім сұрайтындай қандай қылмысым бар?

Мұндай түсініктемені Жеңіс Дәулетов те баяндап берді. Бір таңданарлығы: аты аталған жігіттердің қылмысты ісі бір-біріне өте ұқсас. Сондықтан оның қалай қолға түскенін тыңдайық.

– Фурманов көшесінің бойына жете бергенімде қолымнан бір жігіт шап беріп ұстап алды. Жәй киім киген кісі, орыс азаматы мені жіберер емес. Менімен бірге органға барасың дейді. Содан не керек, тағы бір орыс азаматы келіп қолымды қайырып сүйрелей бастады. Оларға көмекке тағы екі жігіт келді. Мені айқайламасын деп мойныма оралған шарфымды аузыма нығыздап тықты. Бесеуі тепкілеп, үстімдегі курткамның дал-дұлын шығарды. Өне бойым ісіп кетті. Малақайымды біреу тартып алды. Біреуі айқайлап машинаны тақаңдар деді. Бір жеңіл “Уаз” машинасы артымен келіп тоқтап еді, әлгілер мені жабылып машинаға тыға бастады. Мен қарсыластым. Сәті түсіп, машинаның карданынан мықтап ұстап алдым. Менің осы жанталасып жатқанымды бір бейтаныс қыз байқап қалып кері қарай жүгіре жөнелді. Ол қыз бір топ жігітке болған оқиғаны айтып, ертіп келген екен. Жігіттер мені әлгілерден құтқарып алды. Бізді екі жағымыздан КГБ-ның және милицияның қызметкерлері қоршап жүріп отырды. Топтан шыққан

адамды машинаға тықты. Сөйтіп, біз бір-бірімізді мықтап ұстап Абай проспектісіне шықтық. Тағы да топтанып Ленин проспектісіне жақындадық. Қысқасы, алаңдағы оқиғаны қызықтап барамын деп ит көрмеген қорлықты көрдім. Институтқа келсек есіктің алды қаптаған милиция. Ешкімді кіргізбейді, ешкімді шығармайды.

Аты аталған институттың оқытушысы Қ.Байкуатов: – Мен Брежнев атындағы алаңдағы студенттерді қайтару үшін желтоқсанның 17-де сағат 11-дің шамасында бардым. Бар болғаны 5-10 минут болдым. Бәрі көз алдымда. Милиция қызметкерлері алаңға жиналғандардың арасынан жігіттерді ұстап алып, қолдарын артына бұрап машиналарға тией бастады. Бәле-жалаға ұшырармын деп қауіптеніп кері қайттым. Сол кезде алаңға қарай ентіге жүгіріп келе жатқан еңгезердей орыс жігіті: “Будем бить казахов, будем давить как тараканов!” деп айқайлады. Дегенмен осы жерде жол-жөнекей бара жатқан тағы бір ересектеу келген орыс адамы жаңағы жігітке айтқан сөзінің дұрыс емес екендігін қатты ескертті. Сол күннен бастап студенттердің күзетшісіне айналдық. 3 күн, 3 түн кезекшілікте болдық. Студенттерді сабаққа алып барып, алып келіп жүрдік. Жоғарыдан келген бұйрық солай. Интернационалдық тәрбие жөнінде жөн-жосығы жоқ әңгімелерді айттық, – дейді сол күндерді есіне алып.

Сол желтоқсанның қытымыр қысында Алматы оқиғасы СОТА хабары арқылы елімізге тарады. Қайсыбір жағдайда орталық баспасөз бен право қорғау органдары тіл табысып, Алматыдағы оқиғаны өздерінше, өз білгенінше жазды. Мұндай мақалалар сериясы “Советская культура” газетінде жарияланды. Авторы – Марченко.

Алматыдағы Желтоқсан оқиғасынан кейін республикадан тыс жерлерде тұрған қазақ интеллигенциясы мен жастары қыастық көрді. Алматы театр-көркемсурет институтының оқытушысы Сайлау Батыршаұлының дерегіне назар аударар кетейік.

– Желтоқсан оқиғасы кезінде мен Москвада докторантурада оқуда едім. Бұған қарамастан мемлекеттік хауіпсіздік комитетінің адамдары менің үстімнен арыз жинап, бірнеше рет сұраққа шақырды. “Ұлтшылсың” деген айдар тағып қойды. Қазақ КСР Прокуратурасында тергеуші П.П.Сафонов

менімен кеңеспей-ақ, сөйлеспей-ақ, көрмей-ақ “Ұлтшылдық көзқарастағы адам” деп тауып, Алматы қаласы Совет аудандық партия комитетіне ісімді өткізіп, шара қолдануды өтіне сұраған. Совет аудандық партия комитетінен Е.К.Бреусов бастаған комиссия маған және институттың 10 профессоры мен оқытушысына “ұлтшыл” дегенді зорлап таппақ болып күш салмасы бар ма? Алайда біздің нақты талап етуіміз бойынша әрең дегенде ұлтшылдықтан арылды. Біздің үстімізден арыз жазып, ізімізге түскендердің бірде-біреуі жазаланбады. Бірде-біреуі кешірім сұрамады.

Ұлтшыл деп айдар тағу – көптен келе жатқан сайқал саясаттың бір түрі. Байқауымша, фамилиямның Батыршаұлы болғандығы, лекцияны қазақша жүргізуім, қазақ халқы туралы әңгімем менің ұлтшылдар қатарына қосылуыма себепкер болған екен. Бұған Қазақ КСР Прокуратурасының орынбасары Д. А. Мызниковтың мына анықтамасы дәлел: “Айыптаушы кабинет меңгерушісі А. С. Канев: – Батыршаұлы ұлтшылдық көзқарастағы адам. Бірақ өзінің пікірін ашық айтпай отыр. Ол әдейі өз фамилиясын өзгерткен. Тек есімімді атаңдар дейді. Шетелдіктер сияқты қазақтарда да фамилия жоқ. Әкесінің аты қосақталып орыстарда ғана жүреді дейді. Ол менің лекциямда “қазақ халқының тарихына көңіл аудармадың” деді. (4-том. 18-19-беттегі айыптау). Батыршаұлы Сайлаудың Москвада жүріп аты-жөні үшін, айтқан пікірлері үшін ұлтшыл бола жаздағаны тіпті адам күлерлік оқиға. Ол содан кейін Алматыға келісімен сезікті адамға айналды. Желтоқсан оқиғасынан кейін сол бір сұрғылт күннің салқыны Қазақ Мемлекеттік қыздар институтының доценті, педагогика ғылымының кандидаты Маргарита Рамазанқызы Жәрдемалиеваға да тиген екен. Маргарита Рамазанқызы өзінің кезекті сабағын Алматы қаласындағы мұғалімдердің білімін жетілдіру институтында 1987 жылы көкектің 4-де өткізген. Әңгіме түсінікті болуы үшін оның Қазақстан Орталық партия комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы Г. В. Колбинге жазған хатын сол күйінде беруді жөн көрдік.

“Құрметті Геннадий Васильевич! Менің 1987 жылғы 4-көкекте Алматыдағы мұғалімдердің білімін жетілдіру институтында оқыған лекциям өзімді ұлтшылдар қатарына апарып тастады. Үстімнен жазылған арыз бойынша мен ұлт

катынасы жөніндегі сектордың басшысы В.А.Ауман жолдаспен 1987 жылдың 18 мамырында әңгімелестім. Алайда менің түсініктемем мен өтінішімді ол қабылдамады да. Сонымен, мен жазықсыздан-жазықсыз қуғын-сүргінге ұшырадым. Жұмысымнан босатты. Оның үстіне мен туралы “Казахстанская правда” газетінде салақұлаш материал жарияланды. Мұнымен қоймай, менің ұлтшылдығым туралы В.А.Ауман мен Қазақстан Орталық комитетінің хатшысы Камалиденов жолдас ел алдында әңгіме қозғап жүр. 1987 жылдың 19-шы шілдесіндегі жоғары оқу орындары қызметкерлері мен партия қызметкерлерінің біріккен мәжілісінде мені ұлтшыл деп ерекше атап өтті. Маған тағылған бұл жаланы нақты тексерген кім бар? Институт тыңдаушылары Рыбаков, Метельникова және Толкалинаның екі ауыз өсек сөзіне сенген Ауман жолдас Камалиденовке мен жөнінде хабарлаған екен. Егер мен нағыз ұлтшыл болсам, қалған тыңдаушылар менің ұлтшылдығым туралы неге айтпайды. Бұл жерде үш әйелдің сөзіне бола Камалиденовтің менің есімімді елге жаюы дұрыс па? 20 жылдан бері институттағы қызметімде бірде-бір ескерту алып көрмеппін. Маған елден ерекше, көпшілік аудиторияда есімімнің аталғаны қатты соққы болып тиді. Сондықтан да Камалиденовтың моральдық-психологиялық соққысын алып, ауруханаға түстім. 1987 жылы шілденің 26-да мені кафедра меңгерушілігінен босатты. Мені жұмыстан шығару туралы мәселе қойылды. Мені “ұлтшыл” деп таңбалап, қаралауы нағыз көрсоқырлық деп есептеймін. Сондықтан да Орталық партия комитетінен көмек күтемін”. Орталық баспасөз арқылы өрттей лаулаған осы бір әңгімені ушықтырған Ауман Москваға кетті. Ал Камалиденов болса, дер кезінде “пенсияға” шығып үлгірді. Ұлтшыл деп қуғынға түскен Маргарита Рамазанқызы бірнеше жыл әуре-сарсаңнан кейін өз коллективінің табанды да нақты талабының арқасында қайта оралды. Оған Г.В.Колбинге жазған арызы көмектесе қоймады.

Тарихта “Қазақ ұлтшылдығы” деген термин қалыптаса жаздады. Оны ойлап тапқан – Қазақстан Орталық партия комитетіндегі жандайшаптар.

1986 жылғы 19 желтоқсанда СОКП Орталық Комитетінің өкілі М.С.Соломенцев қаланың бірнеше жерлерінде болып, қала тұрғындарымен кездескендігі бәрімізге мәлім. Есте

қалған бір оқиға – сол күні Алматының көкбазары қалалық ішкі милиция бөлімінің қызметкерлерімен және халық жасақшыларымен қоршауға алынды. Базарға Горький көшесі жағынан кіреберістегі төмен қарай түсетін баспалдақты ыстық сумен тазалап жуып жатқан орта жастағы әйелдің сөзі әлі есімде.

– Соломенцев баспалдақтан тайып жығылмасын деп жуып жатырмыз. Тапсырма солай. Күн суық, жуған жерімдегі су қатып қалып жатыр. Келсе, Соломенцев жолдас тезірек келмей ме екен, – деп қынжылғанын сол жердегі көпшілік естіді.

Сол бір ызғарлы күндерде жүректерге қатып қалған өкпе-наз айтылмады. Айтуға да болмайды. Сәл ғана қиғаш әңгіме ушығып кетері даусыз болатын. Жер-жерде Желтоқсан оқиғасына қатысушыларды біржақты кінәлап, жұмыстарынан, оқу орындарынан шығара бастады. Қажетті жерде оларды жақтағандарды да қудалау етек алды. Желтоқсан оқиғасынан кейін аудандық ішкі істер бөлімдерінде, прокуратураларда тергеушілер жаппай Желтоқсан оқиғасына қатысушыларды тергеумен болды. Шақыру қағаздары қаптап кетті. Жұмыс орындарында қазақ жастарын топтап-топтап жұмыстан босатып жатты.

– “1937 жыл қайтып оралды ма?” деген ой келді маған, – деп бастаған еді әңгімесін Алматы театр-көркемсурет институтының профессоры Кәукен Кенжетаев. – 1986 жылы Желтоқсан оқиғасынан кейін менің де “ұлтшылдар” қатарына “кірген” жайым бар. Менің үстімнен жазылған арыз бойынша, МХК-ның Алматыға жаңадан келген әрі қаламен танысып та үлгермеген жас тергеушісі ақпарлар жинай бастапты. Әрине, ол кезде ұлтшыл деп айыптау оңай. Мен кафедра меңгерушісі едім. Өлгі жас тергеуші біздің кафедраның адамдарын шақырып, менің үстімнен деректер жинаған екен. Мәселен, Кенжетаев пәлен жерде пәленді айтып қалды, түген жерде түгенді айтты дегеннен басқа мазмұнды ештеңе таба алмаған. Не мені шақырып мұның қалай деп сұрамайды. Не керек, содан кейін сергелдең басталды. Институт ректоры Дорженов, партия ұйымының секретары Диденко, мұғалімдер Қыстаубаев, Нұрмағанбетов, Батыршаұлы және мен обком, горком, республика прокуратурасы, МХК, райком – қысқасы бармаған жеріміз қалмады.

Ақыры аудандық партия комитетінен комиссия құрылып, бізді тексере бастады. Оның бастығы Бреусова болатын. Ол қолындағы мен туралы қойыртпақ жаланы оқи отырып, мені айыптай бастады. Жаланы жазған Мухина деген мен танымайтын біреу. Соңынан білдім. Ол әйел бұрынғы ректор Дорженовтың секретаршасы болып шықты. Мухинаны тауып көзбе-көз жолықтым. “Қалқам-ау, мұның қалай, мені неліктен ұлтшыл дейсің? Дәлелің бар ма?” – деп сұрағанымда, ол: “Маған осылай жаз деп айтып еді. Кешіріңіз, мен қазір барып түзетем” деді. Ал кім айтты деймін ғой. Бұған жауап бермеді. Ол кезде менің кафедрамда 26 кісі қызмет ететін. Ұлттары да әртүрлі. Қазақ, орыс, украин, еврей, ұйғыр, неміс, корей, тәжік, белорус – көп ұлтты болатынбыз. Ал кафедраға 1979 жылы Минвуздың шақыруы бойынша келіп, “Музыкалы комедия” бөлімін ашқан мен болатынмын. Қайтейін, қызметімнен бас тартып, арыз жазып босадым. Бұрынырақта “халық жауы” деген бәле-жаланың шет жағасын көріп қалғаным бар. Қолдан жасалған қысымнан қорқып қалдым. Біздерге, өнер адамдарына қырсық қай кезде де кездесіп отырады. Мінеки, өмірбаянымда Желтоқсан оқиғасының осындай ізі қалды.

Расында, Кәукен Кенжетаев айтпақшы, желтоқсан оқиғасында қан-жоса болып таяқ жеген КСРО Халық депутаты Әзірбайжан Мәмбетов, актер Тұңғышбай Жаманқұлов, ақын Мейірхан Ақдәулетовтың Брежнев алаңында “көппен көрген ұлы тойы” мәңгілік есінде қалды емес пе?

Қыздар педагогикалық институтында оқудан шығарылған қыздардан түсінік алып отырғанбыз. Кезегі бойынша келген аққұба өңді талдырмаш қыз бірер жыл түрмеде болып келген екен. Мұхтар Шахановтың араласуымен түрмеден шығып, оқуын Алматыда жалғастырған қыздың аты-жөнін толық жазуды қажет етпедік. Оның көкейінде небір айтуға болмайтын сырлар бар екендігін түсініп, ол қызды Әмина Нұғыманова апаймен жеке қалдырдық. Біраз уақыттан соң қайта оралсақ, бода-бода болып жылаған Әмина апамыз ес-түссіз отыр. Біз сол бір қыздың көрген қасіретін толық баяндамай-ақ қоялық. Оны тек Әмина апай ғана білсін. Біз солай деп шештік. Ал мұндай қорлық көрген қыз осы ғана ма? Біз Желтоқсан оқиғасына қатысып, қалың тобыр солдат бесінші қабаттан лақтырып жібергенде, ғайыптан ағаш

бұтағына ілініп қалған жігітпен әңгімелескен едік. (Ол біздің араласуымызбен оқуына қайта оралды).

– Аяқ-қолымнан төрт жігіт ұстап алды да, ырғап-ырғап төменге қарай лақтырып жіберді. Бір ғажабы есімді жисам, мен жерде емес, дәу қарағаштың бұтағының арасына қысылып қалыппын. Жерге түссем, саудам біткені ғой. Сонымен таңға дейін ағаш бұтағында салбырап жаттым. Таң атқан соң жігіттер келіп ағаштан түсіріп алды, – деген болатын.

Соққыға жығылған 15 қызды Фурманов көшесі мен Брежнев атындағы алаңның қиылысындағы дүкенде еден жуатын апай жазалаушылардан әрең құтқарып қалған екен. Біз осындай куәлерден ондаған, тіпті жүздеген түсініктер жазып алдық. Келешекте желтоқсан оқиғасына қатысты ұзақ әңгіменің негізін құрайтын сол естеліктер менің ең қымбат дүниемдей сақтаулы тұр.

ҚАНДЫ ЖЕЛТОҚСАН ЖАДЫМЫЗДА

Осыдан бірер ай бұрын Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігінде баспасөз конференциясы өтті. Мұндайда журналистер Желтоқсан оқиғасы туралы сөз етпей қала ма? Бір қаламдасымыз: “Кейбір ішкі істер қызметкерлері, оның ішінде жауапты қызметте отырғандары да бар, Желтоқсан оқиғасы кезіндегі “ерліктері” үшін алған наградаларын қайтарып берді ме?” деп, ішкі істер қызметкерлері күтпеген тосын сұрақ қойды. Ал, олар не деп жауап берді дейсіңдер ғой?! Алған наградаларын қайтарып бермек түгілі, олар бұл оқиға кезінде өздерінің ешқандай да кінәлі емес екендіктерін дәлелдеуге тырысты. “Керісінше, “бұзақы” жастар милиционерлерді ұрып-соқты, оның дәлелі ретінде оқиға кезінде түсірілген кинолентаны көріңіздер”, – деп бізді кинолента көруге шақырды. Көрдік. Алайда, бұл көмескі, тек қана жастардың лек-легімен алаңға қарай ағылғанын көрсеткен кадрлар еді. Шынын айтқанда, мен дәл осы кинолентамен Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің бірінші сессиясында депутаттарға көрсеткен кезден таныспын. Ол кезде мемлекеттік комиссия Желтоқсан оқиғасына әділ бағасын бермеген еді. Енді шындықтың беті ашылған шақта да осы біржақты түсірілген, тек қана жастарды бұзақы деп көрсетуге тырысқан кинолентаны алға тартудың қажеті қанша? Әлде, Ішкі істер министрлігі өз қызметкерлерін сүттен ақ, судан таза қылып көрсеткілері келді ме екен? Не десек те, шындықтың шымылдықымен бүркеліп тұрғаны жаныңа батады.

Ал, оқиғаның ақиқаты мүлдем басқаша болатын. Мен ол кезде IV курстың студенті едім. Алаңға бет түзеген қарусыз, құрқол жастарды милиционерлер кеуделерінен итеріп, күш жұмсады, қол көтерді. Ал, осы жағдайлар кинолентаға неге түсірілмеген? Тіптен, оқиға барысын толық алмай-ақ, өзім көрген бір-екі фактіні айта кетейін. Сол кезде жас жігіттерді былай қойғанда, қазақ қыздарының өжеттігі мен қайсарлығы жұртшылықты таң қалдырды. Менің курстас екі қызым алаңдағы мінбеге көтеріліп кетіпті. Сөз сөйлейтін түрлері бар. Оларды милиция қызметкерлері сүйрелеп, күш

көрсетіп, төмен түсіріп тастады. Қарсыласуға қыздардың қауқары болмады. Алға қарай ұмтыла түскен тағы бір қызды милиционер сойылымен соғып жіберді. Қыздың басынан қою қара қан бұрқ ете түсті. Аппақ тоқыма малақайынан өтіп кеткен қанға қарамастан әлгі қыз алаңнан кетер емес. Осы жерде қарусыз демонстрантқа, оның ішінде қыз балаға қол жұмсаған милиция қызметкері неге кинолентаға түспеген? Күйіп кетесің-ау!..

Айта берсе, оқиға кезінде, милиция қызметкерлері тарапынан көрсетілген озбырлықтар көп. Оқиғадан кейін көшеде өз жөнінде жүрген адамға орынсыз тиіскен кездері де болды. Шаш ал десе, бас алатын жендеттер құсап кетті ғой олар сол кезде. Мәселен, 18-желтоқсан күні кешкілік “Қаракөз” кафесінде демалып отырған курстас екі жігітімізге милиционер жөнсіз тиісіп, соққыға жыққан. Курстасымыз милиционерлердің әділетсіздігін айтпақ түгілі, өзі нахақтан күйіп, қудаланып кете жаздады. Дәрігерге көрінуден қорқып, басының жарақатын біз байлап, таңып беріп жүрдік.

Осындай оқиғалардан соң ішкі істер қызметкерлері қалайша өздерін сүттен ақ, судан таза етіп көрсетпекші? Бүгінгідей ашық жариялылық пен демократия салтанат құрған кезде ақты – ақ, қараны – қара деп әділдікті көрсететін кез жетті емес пе? Осы жерде айта кететін бір ой: егерде оқиға барысы толықтай түсірілген болса, оны жүйелеп деректі, тарихи фильм етіп шығаруды қолға алған жөн. Сонда бұл болашақта ұрпақтарымызға үлкен тарихи құжат болып қалар еді.

* * *

Турагелді (Ербол Сытатаевтың ағасы): – Жұмыста жүр едім, ауылдас бір құрдасым тракторынды тоқтат дегендей ишара берді. Тоқтаттым. “Осылай да осылай, Ербол қайтыс болыпты, сабыр ет, үйге бар” дейді маған. Ауылда Ербол аттас бірнеше адам бар. Бәлкім, шатасқан болар деп, сенгім келмеді.

Осыдан бір демалыс бұрын үйге келіп, қысқы киімдерін алып кетті емес пе?!

Үйге жақындасам, құжынаған халық. Әңгіме рас болып шықты. Әншейінде үйге бас сұқпайтын аудан, ауыл басшылары қоғадай жапырылып жүгіріп жүр.

Бұрын өлім-жітім, қаза болғанда да бастықтардың мұндай қаптап кеткенін көрмеп едім. Той-томалақ болғанда кеңсеге көлік, т.б. сұрап барғанда қырын қарайтын басшылар отыңмен кіріп, күліңмен шығады, бұған қалай таңқалмассың. Бір кезде өлікті Шонжыға жеткізіпті десе, бір кезде Іле көпірге келіп жетті дейді. Енді бірде Көкталға жетіп қалды деседі.

Мен танымайтын екі жігіттің ықыласы керемет. “Курстасы едік, институтка бірге түскенбіз” деп жік-жаппар болады, о баста оларға сендім де.

Кейіннен байқасам, курстасымыз деген екі жігіт екі адамның басы біріге қалса да жандарына жетіп барып тың тыңдайды, темекі сұраған болып сылтауратып, темекі тұтатқан болып кірмеген жерлері қалмады. Тіпті қазан-ошақ басындағы әйелдер де олардың назарынан тыс қалмады. Бір сұр “Волга” ауыл арасын шаңдатып жүріп алды. Сөйтсем бұл батырларым МХК-нің арландары екен. Олардың саны екеу емес, одан да көп болып шықты. Әскери киімдерін ауыстырып, арамызға кіріп кеткен бұлардың іс-әрекетінен шошыын дедік. Бізді семьямызбен үрей биледі. Көрші-қолаң, ауылдастар да қорықты.

Содан түнгі сағат 2 шамасында Ерболдың денесін алып келді. Өлікті алып келер алдында, әлгі Ерболмен курстаспыз деп жүргеннің былғары куртка кигені мені жеке шығарып алып, өмірбаян, аты-жөнімді, бала-шаға, тіпті ата-бабама дейін теріп айтып берді де, өзінің МХК-дан екенін растайтын куәлігін көрсетті.

Қысқасы, “Қазір өлікті алып келгенде айқай-шу болмасын, өліктің бетін ашпаймыз, ертең түстен қалдырмай көмуіміз керек. Егер анау-мынау десеңіз, біздің талабымызды орындамасаңыз, туған-туыстарыңмен қоса бәріңізді де жер аударамыз. Жазаға тартыласыңдар!” деп қорқытты.

Алайда, өлікті алып келген соң, үйге бірден кіргізбей, ағаш табыттың қақпағын ашып көрелік, бәлкім басқа біреудің денесі шығар, – деген мені ауыл ақсақалдары қолдады. Ақыры көпшіліктің талабымен табыт ашылды.

Боп-боз болып жатқан Ерболымның бет-әлпетін көрдім. Содан соң үйге алып кірдік.

Жерлейтін күні ағайын-туыстар бар, бәріміз өлікті тағы бір қарадық. Көз алды күреңіткен, денесі қарая бастаған.

Шүйдесінде соққының ізі бар, оны дәкемен қатты ғып орап тастапты. Іш-құрлысын кесіп, алып тастаған екен. Менің ойымша қатты соққыдан: солдат күрегімен немесе темір таяқпен ұрғанда бірден мерт болған. Шүйдеден тиген қатты соққыдан көз жанары сыртқа шығып тұр, сол соққыдан көздің айналасы қарайып кеткен.

Ертеңінде Ерболды жерлеп болысымен бастықтар да, МХК да өз шаруаларын бітіріп, жөндеріне кетті. МХК қызметкерлері жәй кетпеді, бізді қорқытып кетті...

1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы кезінде Сарыөзекте жүрген Ерболдың жақын туысы – Бейсен АЛШАНБЕКОВ былай дейді:

– Сарыөзекте едім. Түнде жатақханада әлдекімдердің менің аты-жөнімді сұрап жатқанын естідім. Ешнәрседен хабарсызбын. Мені іздеп жүргендер жергілікті Мемлекеттік хауіпсіздік комитетінен екен. Менің аты-жөнімді сұрады да: “Тез арада ауылға қайт, мұнда жүруге болмайды”, – деп бұйырды. Түнделетіп Көкталға келдім.

Ертеңінде ауылға келсем, бауырым Ербол ағаш табытта жатыр. Төбемнен жай түскендей болды.

Содан 1987 жылдың қаңтар айында бір рет, қазан айында екінші рет Қазақ КСР Прокуратурасына барып арыздандық. Әділдік қайда? Өзімізді қорқытып, үркітіп, шошытып жіберді. Қуалағаннан не пайда, қара күш пен зорлық-зомбылықтың заманы әлі де болса қақап тұрған кез... Бір дүлей заман болды ғой...

Шымкент облысы, Созақ ауданы, Энгельс атындағы совхоздың тұрғыны, Қазақтың Абай атындағы мемлекеттік педагогикалық университеті күндізгі бөлімінің бұрынғы, сыртқы бөлімінің қазіргі студенті Гүлнәр Айтбекқызы ЕСЕНҚҰЛОВА: – 18-желтоқсан біз үшін әдеттегідей оқу күні болатын. Лекция оқу корпусының 7-қабатында жүріп жатқан. Кенет көшеден айқай-шу естілді. Терезеден үлкен жиынды көрдік. Олар бізді өздеріне шақырды. Үзілісте ешнәрсеге түсінбеген біз бірінші қабатқа түстік. Алдымыздан бұрынғы деканымыз П.М.Момынов шығып, ешнәрсе де болып жатпағанын айтып, кері қайтарды. Лекция қайта жалғасып, сағат 1-ден 15 сәт кеткенде біттік. Көшеге шықтық, құмырсқаша қимылдап жатқан автобустар сап тиылған. Көшеде адамдар алаңға қарай ағылып барады.

Кейбіреулері: “алаңға жүріңдер, жиналыс болып жатыр” деп айқайлайды. Жаяулап Фурманов көшесіне келгенімізде, алаң лық толы халық екен. Тіптен аяқ алып жүруге жер жоқ сияқты. Бірен-саран қыз-жігіттер мінбеге шығып сөйлеп жатыр, олардың сөзін ести алмадық. Біз келгенде алаң тыптыныш еді. Бір кезде милиция мен әскери формалы кісілер қаптап кетті. Түстері суық, қарулы. Әне-міне дегенше қоршап та алды. Менің қасымда жолдас қызым – Сәуле Сатыбалдиева бар болатын.

Екеуіміздің де ойымызда ештеңе жоқ. Ол кезде жұрттың бәрі де жайбарақат еді. Кенет бір милиция қызметкері шеткері тұрған жас қызды білегінен шап беріп ұстап алды да, алаңға қарай сүйрей жөнелді. Қарап тұрған бір жігіт арашаға ұмтылды. Милиционерлер жабылып, екеуін де соққыға жығып, тақыр асфальтпен сүйрей жөнелді. Тыптыныш тұрған халық сеңдей соғылып, үргін-сүргін болды да кетті. Не болғанын, не істерімізді білмей қалдық. Осылай абдырап тұрғанымызда бір милиционер Сәулені де сүйрей жөнеліпті.

– Гүлнәр, құтқар, мені тастама! – деп еңіреп барады екен. Бір таңқалғаным, маған ешкім тиіспеді. Жолдас қызымды қимай, алаңға қарай соңынан ере бердім. Алда не күтіп тұрғанын қайдан білем, бар ойым досымды тастағым келмеді. Ол адамгершілікке жатпайтын еді. Айналамда не болып жатқаны түсініксіз. Сәуленің шырқырағаны сай-сүйегімнен өтеді. Басым айналып бара жатқан сияқты. Не керек, есімді милиция машинасында жидым. Темір тордан жан-жағымда не болып жатқанын көру мүмкін емес. Байқасам, машинада 5 қыз, 1 жігіт екенбіз. Сәуле бірінші болып тордан шығуға әрекеттеніп еді, аямай ұрып тастады. Мен де оңбай таяқ жедім. Әуелі тіземнен теуіп, ішімнен ұрғанда құлап бара жатқанымды білемін...

– Сен қазақ емессің бе, қарындастарың ғой... Неге аямайсың? – деп қасымыздағы жігіттің ышқына айғайлағаны құлағымда.

Есімді жисам, оны әбден тепкілеп тастапты. Машина жүріп келеді. Бір-бірімізді сүйемелдей ес жидық. Қыздар: “Аты-жөнімізді жазып, көшеге тастай берейік. Біреу-міреу ала қалса, іздестірер”, – деп шуласып тордың саңылауынан қағазды шиыршықтап тастай бердік.

Қас қарая бізді үлкен қақпалы үйге қамады. Бір жағындағы торда – ер балалар да, бір жағында – қыздар. Алдымен аты-жөнімізді, оқитын жерімізді жазып алып, тергей бастады. Бізге ол жерде орын болмады. Камералар лық толы екен...

Бірде кезекті сұраудан Сәуле ебіл-дебіл жылап келді. Не болғанын сұрадым. Ол жылап тұрып, бір ересек милиция қызметкері тергеп, “бізге куәлік көмек етіп, қызмет қылсаң – құтқарамын. Әйтпесе – атыласың!” – деп, алып қалуға әрекет жасапты. Сәуле еш көнбепті. Бізді келесі бір бөлмеге алып келді. Бұл жер де ұсталғандарға лық толы екен. Ішінде ересектері де бар. Тергеп жатыр екен. Тергеуден келгендер қиналып келеді. Азаптанғанын сезіп, шулап жылаймыз. Бұл жердегілердің көбісі алаңнан жарақат алғандар. Жараларын ауырсынған қыздардың ыңырсығаны жан түршігерлік.

Аштан бір күн жаттық. Таң атты. Сағат 11-лер кезінде мені шақырды. Тергеуші: – “Алаңға не мақсатпен бардың? Кім жіберді? Кім бастады?” – деп сұрады. Мен бөтен ойым жоқ болғанын айттым. Камераға қайта әкеле жатқанда ұлдар жағынан жантүршігерлік дауыстар естідім. “Балаларды қинап жатыр”, – деп, бүкіл камера шулап, күңірендік, бірақ қолдан келер не шара бар? Осылайша 4 күн тергелдік. Тізем күп болып ісіп кетті. Оны елер шама жоқ. Ақыры төртінші күні кешке босатты.

– Жан-жақтарыңа қарамайсыңдар, ешкіммен сөйлеспейсіңдер, арттарыңнан біздің адамдар жүріп отырады, – деп ескертті.

Жатақханаға әзер жеткенімізде, бізді іздестіріп те жатыр екен. 4 күн бойына нәр татқанымыз жоқ. Жұтым су бермей, аш ұстады. Апта өтпей-ақ біз туралы әңгіме басталды, группа жиналысында кураторымыз Асылжанов бізді қаралап сөйлеп, институттан шығару туралы ұсыныс жасады. Бізге еш сөз бермеді. Мұғалімдерімізге ренжуге де болмайды. Жоғарыдан нұсқау, қыспақ болғанын білеміз. Институттан шығып, ауылға келгенде Алматыдағыдан да қиын жағдайға тап болдым. Отызыншы жылдары “халық жауынан” жұрт үдере қашса, менен де солай үрікті. “Шаш ал десе бас алатын” содыр басшылықтың нағыз қайнары біздің ауданда екен. Алдымен “тергеген” партком басшысы болды.

Институттан шығарғанда “жұмыс істеген жеріңнен “жақсы” деген мінездеме әкелсең, қайта қабылдауымыз мүмкін” деген деканымыздың сөзінен соң, совхоздың қара жұмысына араластым. Қора тазалау, сақпанға бару, қырқым қырку, құрылыс жұмыстарына белсене қатыстым. Осы кездерде облыстардан, ауданнан ішкі істер бөлімдерінің қызметкерлері бақылауға алып, сұраумен болды. Бұл тіптен жүйкемді тоздырды. Бұл оқиға тек өзіммен кеткен жоқ, ата-анама да кесірі тиді. Әкем Есенқұлов Айтбек Энгельс атындағы совхоздың директоры қызметін атқаратын. “Баласын теріс тәрбиелеген, “ұлтшыл” етіп өсірген”, – деп аудандық партия комитетінің бюросында есеп карточкасына жазып қатаң сөгіс беріп, артынша-ақ қызметінен босатты. Маған бәрінен де осы батты. Әкем басқарған шаруашылық бұған дейін мемлекетке мал өнімдерін өткізу жөнінде жоспарды асыра орындап, аудан бойынша бірінші, екінші орынды иемденіп келген еді. Міне, аялап өсірген әкеме тигізген “шапағатым мен жақсылығым” осы болды.

Оқуымды сырттай жалғастыруға әзер қолым жетті...

(“Жас қазақ” газетінен, № 1-2, 1992 жыл).

* * *

А. ЖАНТҰРСЫНОВ (Алматы облысы): Мен 1986 жылы Харьковтегі әскери әуе күштері оқуында едім. 1987 жылы оқуымды тәмәмдап, Алматыда орналасқан әскери бөлімге келдім. Қазақтардан 3-4 ғана офицер, прапорщик бар екен. Келген бетте екі ұлт арасындағы ызғарды бірден байқадым. Әскерилер сәл бастары қосыла қалса, әңгімелері – “Желтоқсан” оқиғасы. Сырт түрім қазаққа онша ұқсамайтындықтан, орыс тілін жақсы білетіндігімнен алғашқыда менің көзімше-ақ сол оқиғада жасаған “ерліктерін” жыр қылып айтатын. Мұндай қорлықтарына тосқауыл қойып, қазақ екендігімді білдіргеннен соң олар үшін “жауға” айналдым. “Это им на 100 лет урок, теперь они век не поднимутся” деген пікірлеріне қатты қорландым. Он екіде бір гүлі ашылмаған қазақ қыздары туралы “Как мы их обделали, а?” деген мазақтары мен үшін өліммен тең еді. Менің қарсы көзқарасыма тап болғанда олар тіптен өшігіп кетті, “ұлтшылсың” деген сөзді жиі еститін болдым. Қайтейін,

көпке сөзің жүрсін бе? Әскери тәртіпті бұзушы деген атқа да жиі қалып жүрдім, сол үшін.

(“Жас Алаш” газетінен, 25 ақпан, 1992 жыл).

* * *

“...Желтоқсан оқиғасынан кейін Талдықорған облысындағы әр түрлі шовинистер жыланша ысқырынып, бас көтерді. Облыстық партия Комитетінің идеология бөлімінің бұрынғы меңгерушісі Метельский халқымыздың сүйікті ұлы Олжас Сүлейменовке тіл тигізіп, оны “жынды, мылжың” деп қаралады. Сол кездегі облысымыздың біріншісі болған Ануфриев (жолдас деуге аузым бармайды) Керімбеков, Жолжанов сияқты ақылды, білгір 100-ден астам қазақ кадрларына өтірік жала жауып жұмыстан босатып, олардың тағдырын тәлкек етті. Қазақ пен орыстың баласы төбелесіп қалса да, оған саяси мән беріп, ұлт араздығын қоздыра түсті...”

*(Талдықорған облыстық “Жерұйық” газетінен.
19-желтоқсан, 1991 жыл).*

* * *

“...Алматыда тұратын, етене жақын туыстасым оқиғаның ауыр эпизодтарын көріпті. Атап айтқанда, орталықта, орыс драма театрының қасында көп пәтерлі үйде тұратын Сәуле атты келінім оқиға кезінде көшеге шығуға қорқып, жас нәрестесін төсіне басып тұрып терезеден, әскерлер мен милиция қызметкерлері көптеген қыздарды ұрып-соққанын, шаштарынан жұлып, ішке теуіп, автобустың ішіне лақтырғандарын көргенін жылап тұрып айтқаны әлі көз алдымда.

Бұған қоса екі әділетсіздіктің: қазақ халқын, оның ішінде туған, төл кадрларымызды менсінбеген, тіпті аяққа басқан жағдайдың куәсі мен жәбірленушісі ретінде де болдым.

Біріншісі, аталмыш оқиға болысымен жедел түрде Алматының прокуратура мен ішкі істер органдарына жергілікті жерлерден тергеушілер шақыртты. Олардың ұлттары тек орыстар болды, қазақ тергеушілеріне сенбеді. Біздің облыстық прокуратурадан В. Сухих деген аға тергеуші екі ай сонда болып, тергеу жүргізді. Бірде семьясына келгенде мән-жайды сұрағанымызда: “Біздерге тергеудің барысын айтуға тиым салынды. Ал жағдай ауыр, көп уақытымыз

мыңдаған фотосуреттерді көру, солардың ішінен кім кімді ұрып жатқанын, кінәлі адамдарды анықтауға кетеді” деді.

Өзіміздің облысымызға, Целиноград қаласына келсек, сол күндерді, жағдайды жеңіл деуге болмайды. Жоғарғы, яғни республика прокуратурасынан, ішкі істер министрлігінен келген тікелей құпия нұсқаулар бойынша күндіз-түні кезекте болып, казармалық жағдайға көшіп, аяғымыздан тік тұрдық. Мені қаладағы “Колос” дүкені қарсысындағы “Қоғамдық тәртіп пунктіне” бекітіп қойды. Менен басқа бірнеше оперативтік милиция қызметкерлері көше күзетінде жүрді. Олардың міндеті ұлты қазақ жігіттері 2-3 адамнан топ болып жүрсе, бізге рациямен хабарлау болатын. Желтоқсанның 19-20 күндері ондаған жастар көшеден ұсталып, қалалық, аудандық милиция бөлімдеріне тапсырылған-ды...

Екіншіден, нақты болған қысым мен қорлықты көрсетейін. Оқиғаның айқайы сәл басылып, тергеу жүріп жатқан кез болатын. Дәлірек айтқанда, 1987 жылы ақпан айында біздің облысқа Қазақ КСР-інің сол кездегі прокуроры Ғ.Елемесов келіп, бүкіл облыстың прокуратура қызметкерлерімен жиналыс өткізді. Әрине, онда желтоқсан оқиғасын айтып, қылмыскерлерге тергеу жүріп жатыр, шетінен қамауға алынды деп маңғаздана хабарлады. Осыдан кейін ұлты қазақ кадрларға тиісті. Оның ішінде мен де бармын. Сондағы айтқаны: “Қазақтың саны орыстарға қарағанда көп, сондықтан прокуратура органдарындағы қазақтарды қысқарту керек”. Сол жерде отырған ардагерлер (мен, Байзақов А., тағы басқалар) қапаланып, жағамызды ұстадық. Әйтеуір аман қалдық-ау! Оның өзінде облыстың прокуроры Ю.А.Хитриннің адамгершілігі арқасында жұмысымызда қалдық.

М. ТУТКИН, еңбек ардагері.

*(Целиноград облыстық “Арқа ажары” газетінен.
17-желтоқсан, 1991 жыл).*

* * *

Е. ӘБДІРЕЕВ, “Дәстүр” қазақ ұлттық-мәдени орталығының қызметкері: – ... Тек бір ғана штрихты айта кетейін. Алаңда абыр-сабыр. Жігіттерді соғып, қыздарды бұрымынан тартып, жұлып жатыр. Олар қорлыққа шыдамай шыңғырады. Біздер бір топ жігіт қорғалақтап, айна-

ламыз қоршаулы болғандықтан жақын тұрған бес қатарлы үйдің подъезіне тығылды. “Олар осында кірді, бірде-бірін босатпаңдар, ұрып-соғыңдар” деген бұйрық алған жауынгерлер әр басқыштың тұсында екі-екіден дайын тұр екен. Біздерді бір-бірлеп тартып-сүйреп шығарып, соққыға жықты. Мен де есімді білмей қалыппын. Алматыдағы алаң опыр-топыр болып, аппақ қар қып-қызыл қанға боялған. Айыпты болсақ қандай жазаға да көнер едік. Бірақ бәрі керісінше болғаны жүрекке жара салды ғой...

*(Ақтөбе облыстық “Ақтөбе” газетінен,
17-желтоқсан, 1991 жыл).*

* * *

Ол кезде Тоқан Орысбаев ағай Таскескен аудандық байланыс бөлімі бастығының орынбасары еді. Алматыға байланыс техникумында сырттай оқитын. Кезекті қысқы сессиясына барғанда желтоқсан оқиғасының үстінен түсті.

– “Алаңдағы жастар шеруіне қызық үшін барайық” деп шыққанбыз, – деп еске алады ол кісі. – Бір кезде бейбіт шеру сатыр-сұтыр ұрысқа айналып кетті. Жүгірген адам, соңынан қуған солдаттар... Дәл алдымызда өліп қалған жап-жас жігіттің мүрдесі жатыр. Қасымдағы жолдасым “обал ғой, мүрдені адам баспайтын жерге қоялық” деген соң әлгі өлікті көтеріп жолдан алысырақ шыршаның қасына апара беруіміз мұң екен, екі солдат қолдарындағы резинка сойылымен бір-бір ұрып құлатты. Онан кейін есімде қалғаны, әйтеуір автобуска қарай сүйрей жөнелгендері. Есімді тар, лас бір үйдің ішінде жинадым. Ыңырсыған адамдар, ауа қан сасып кетіпті. Таң ата келе тағы да машинаға тиеп алып жүріп кетті. Содан айдалаға апарып бір-ақ түсірді. Қай жер екенін білмеймін. Әйтеуір, қала көрінбейді. Қаз-қатар жүрелеп, қолымызды желкеге қойып отырғызып қойды. Біраздан кейін машинамен командирі келді ме, біреу келді. Бұрылып қарауға мұрша жоқ.

– Іштерінде коммунистер бар ма? – деп сұрады орыс тілінде.

Мен жан қалтамнан партбилетімді алып шығып, зорға жоғары көтердім. Мені алып кетті. Жағдайымды түсіндіріп айттым. Мұнан кейін менің сөзімді анықтағанша бір-екі

күн ұстады. Ақыры қоя берді. Кетіп бара жатып: “Сендер мені жазықсыз ұрып-соғып, жәбірледіңдер. Енді емделуге көмектесіңдер” дедім. Сонда: “Аман-есен құтылғаныңа разы бол... Жоғал!” – деді. Мұнан кейін оқу жайына қалды. Оншақты күн туысымның үйінде жатып емделдім...

*Ш. ДҮЙСЕНБЕКҚЫЗЫ.
(Облыстық “Семей таңы” газетінен,
17-желтоқсан, 1991 жыл).*

* * *

Бізді (Қайрат Рысқұлбеков, Төлеуғали Тәшенов, Қайыргелді Күзембаев және мен) аса қауіпті қылмыскер ретінде МХК-ның изоляторында ұстады. 1987 жылдың 23 мамыры мен 17 маусымы аралығында болған Жоғарғы Сот мәжілісі Қайратты ату жазасына, мені және Төлеуғалиды – 15 жылға, Қайыргелдіні 14 жылға кесті.

...Айтпағым – халқымыздың көнбістігі, ел билік тізгінін сеніп тапсырған ағаларымыздың жалтақтығы. Жоғарғы Сотта біздің, бірде-біріміздің кінәміз мойнымызға қойылған жоқ. Соған қарамастан сотталып кете бардық. Оған сол кездегі Қазақ КСР Бас прокуроры Ғ.Елемесовтың менің қорғаушым С. Әлімғазинаға берген жауабын оқып көз жеткізуге болады.

“Сіздің Ж.Х. Тайжұмаевтың ісі бойынша берген шағымыңыз қылмыстық істі тексере отырып каралды.

1986 жылғы 17-18 желтоқсанда Алматы қаласында Тайжұмаев ұлтшылдық ұран тастап, Брежнев атындағы алаңға бір топ курстастарын ертіп келген. Алаңда ол ұлтшылдық ұрандармен айқайлап, машиналар мен шеп құрған әскерлерге тас атқан. Жаппай тәртіпсіздікке белсенді қатысушылармен бірге милиция машинасын аударып жіберіп, оның бензин құятын бағын таспен ұрып тескен. Лақтырылған сигарет ұшқынынан от шығып, машина жанып кеткен. Халық жасақшысы Ведельдің басынан сүйменмен ұрып, оған ауыр дене жарақатын салған.

Сіздің тас лақтыруды, машинаның аударылуы мен бензин бағының тесілуін дәлелдеуіңіз Қазақ КСР Қылмыстық Кодексінің 65-бабымен емес, 170-бабының 3-тармағымен анықталуға тиіс. Ұлттық араздық туғызу және халық жасақ-

шысының өміріне қастандық жасауға Тайжұмаевтың кінәсі анықталмайтындықтан істі тоқтатуды талап етуіңіз негізсіз және ол іс материалдарымен дәлелденген.

Куәлер Тайсаринов, Майемеров және басқалар оларды алаңға Тайжұмаев ертіп келгенін көрсетті. Тайжұмаев оларға ұлтшылдық үгіт жүргізген, ал алаңда ұлтшылдық ұрандар тастаған.

Куәлер Петрова, Стамқұлов Ведельдің басынан сүйменмен Тайжұмаев ұрғанын дәлелдеді.

Аталған куәлердің көрсетулеріне күмәндануға негіз жоқ. Алаңдағы жаппай тәртіпсіздік кезінде Тайжұмаевтың қолында таяғы мен ұраны болғанын бейнелейтін іске тігілген фотосурет оның кінәлілігін тағы да куәландырады.

Ж.Х.Тайжұмаевтың әрекеті Қазақ КСР Қылмыстық Кодексінің 60, 65-баптарымен және 173-баптың 1-тармағымен дұрыс бағаланған. Жаза жасаған қылмысына сай белгіленген. Сот қаулысына наразылық білдіруге негіз жоқ”.

Міне, осылай “батыр” болдық та шықтық. Ол ол ма, түрмеде жатқанда “мүсіркеушілік сұрады” деп күйдіргенін айтсаңшы! Жоқ, керісінше, бүкіл ұлт намысын аяққа таптаған өздері кешірім сұрасын олардың! Мен түрмеде жатқанда “мүсіркеушілік сұрап, Жоғарғы Кеңеске арыз жазасың ба” дегендерге солай айтқанмын. Әлі де айтарым сол.

Желтоқсан оқиғасы кезінде халықты жаппай ереуілге шығуға мәжбүр еткен, кейін жазықсыз жандарды жазаға тартқан сол кездегі әкімдер халықтан өздері кешірім сұрауы керек және олар жауапқа тартылуға тиіс!

*Жамбыл ТАЙЖҰМАЕВ, желтоқсанишы.
(Жамбыл облыстық “Ақ жол” газетінен,
17-желтоқсан, 1991 жыл).*

* * *

Сәду ҚАЛТАЕВ, брокер, Өскемен құрылыс-жол институтының бұрынғы студенті: – Мен желтоқсан оқиғасының қарсаңында институттың автотранспорт факультетінің төртінші курсына оқып жүрдім. Алматыда Колбиннің келуіне байланысты жастар шеруі басталған сәтте-ақ бұл оқиға жайында хабарлар бізге жетті. Біз жастарды қанға бояп, ұрып-соға бастағандығын естідік. Ал ақпарат

құралдары, әсіресе СОТА оқиғаны бұрмалап жеткізді. Біз оған сенбедік және бәрімізді намыс қысты. 19 желтоқсан күні институттың № 4 жатақханасында студент жастардың ұйымдастыруымен жиналыс өтті. Жиналыс алматылық жастарды қолдады. Сөйтіп, орталықтың шешіміне қарсылық акциясы ретінде біз де Өскеменде шеруге шығуды ұйғардық.

Шеру 23 желтоқсан күні болды. Таңғы сағат сегіздер шамасында біз жатақханадан шығып, Ленин алаңының маңына келдік. Бастапқыда 150 адамдай болдық. Спорт сарайына жақындаған тұста бізге 500-дей қазақ келіп қосылды. Мен шерудің алдында келе жаттым. Қасымдағы екі бойжеткеннің қолынан мықтап ұстап алдым және жастарға бәрің осылай жүріңдер, әйтпесе араларымызға біреу кіріп, әдейі төбелес ұйымдастыруы мүмкін дедім. Бізге тыныш, тәртіпті, үнсіз ғана қарсылық білдіру керек болды. Ал біздің не үшін шеруге шыққанымызды қолымыздағы транспаранттар мен плакаттар айтып тұрды.

Бұл сәтте бізді милиционерлер де қоршап келе жатқан еді. Ушанов көшесіне жеткен тұста “Волга” мінген полковник шеніндегі бір адам келіп жетті. Шамасы сол бұйрық берген болуы керек, милиционерлер келіп бірден біздің топқа араласты. Осыдан кейін-ақ қым-қуыт, айқай-шу басталды. Мені ұстап, Стахановтағы милиция кеңсесіне алып барды.

Міне, біз осылай шеруге шықтық. Мұның ақыры үлкен катерге айналды. Алдымен мен оқитын группада жиналыс өтті. Онда бірге оқитын студенттердің бәрі мені оқудан шығаруға қарсы болды. Тек бір коммунист қыз ғана қалыс қалды. Өйткені жиналысқа факультеттің парткомы қатысып отырған еді.

Мен өз группама риза болдым. Себебі 16 студенттің 11-і орыс, 5-еуі ғана қазақ еді. Соған қарамастан олар мені түгелдей қолдады. Себебі, біздің орыс халқына емес, орталықтың өктемдігіне қарсы шыққанымызды бәрі түсінді. Нағыз достық дегеніміз, міне, осы емес пе!

Дегенмен соңға түскен соң қоюшы ма еді? Ақыры мені факультетаралық жиналысқа салып, институттан шығартты. Және жай ғана шығарған жоқ. “Лениндік принциптер мен социалистік құрылымға сенімсіздігі және бөтен моральды байқатқандығы үшін” деген тұжырыммен шығарды. Тек арада үш жыл өткеннен кейін, желтоқсан оқиғасының

құрбандықтары ақталғаннан кейін көп күш-жігер жұмсап, ізденудің нәтижесінде ғана оқуымды жалғастыруға мүмкіндік алдым. Көп азапты бастан кештім. Жоғарыдағы тұжырымнан кейін мені ешбір мекеме, кәсіпорын жұмысқа алғысы келмеді...

* * *

Тергеуші қолындағы шошаңдаған резеңке таякпен құлак шекеден дәлдеп тартып жіберді де:

– Көрсетем мен сендерге “Долой Колбинді!” деп ышқына айқайлады. Оның қырылдай естілген қарлығыңқы даусы нақ сол сәтте бұралқы иттің қыңсылағанына ұқсайтын еді.

Сокқының талма тұстан қатты тигені соншалық көзім карауытып, есім ауып кете жаздады. Дәрменсіздігіме налып, жағымды ұстаған күйі төмен қарап отырып қалдым. Ізінше оқыстан шыққан ащы “ойбайдан” селк ете қалсам, сәл әріректегі үстелде жауап беріп отырған жігітті жанын қинап, жарақатының тігісін сөгіп жатыр екен. Ол құлындағы даусы шығып, өзінің ешқандай кінәсі жоқтығын, тіпті Орталық алаңының маңайына да жоламағанын, ал, мына сол жақ бетін бір апта бұрын жұмыста жүріп жаралап алғанын айтып зар жылауда. Әйтсе де өрімдей жас жігіттің жалынышты сөздеріне тергеуші титтей де аяныш білдірмеді. Керісінше жарақатының жаңа ма, әлде ескі ме екенін анықтау үшін істікпен ішін үңгілеп, қалайда ілік тапсам деп жанталасуда. Қайтсін-ай, байғұс, мұндайлар “үр десе үріп, жүр десе – жүретін” қоғамның құлаккесті құлдары емес пе, тәйірі! Ең сұмдығы сол, бұлар шаш ал десе, бас алудан тайынбайды.

1986 жылғы желтоқсан оқиғасы мұны айқын дәлелдеп берді. Сол бір қайғылы күндерде Алматы қаласының Ішкі істер бөлімдерінде осы сияқты айуандықпен тергеп, жауап алу әдісі дағдылы машыққа айналды. Соның солдарынан қазақтың қаншама ұл-қыздары жапа шегіп, зар жұтты, қан құсып, абақтыға қамалды десеңізші. Мен де сол көптің бірі болатынмын.

Бізге, Қарғалыдағы технологиялық техникумда оқитындарға, хабар сәл кешігіңкіреп жетті. Мән-жайдан құлағдар болысымен, жағдайды өз көзімізбен көріп, наразылық шеруіне қатысуды ұйғардық. Содан автобуспен шаһардың межелі жеріне жетіп, Фурманов көшесімен

алаңға беттегеніміз сол еді, жапа-тармағай кейін қарап серпілген қалың адамды байқап, бұларға не болды деген оймен аңырайып тұрып қалдық. Сөйткенше істің мәнісі де белгілі болды. Кісілердің барлығы басы ауған жаққа бей-берекет қашып барады, қолға түскендер апыр-топыр құлап жатыр, ал, бронкеудеше киіп, кеспелтек таяқ ұстаған әпербақан әскерилер әрі қарусыз, әрі заңмен қорғалмаған бейшара адамдарды аяусыз жусатуда. Тегі, өздерін қан майданның қақ ортасында жүргендей сезінеді-ау деймін, әйтеуір ешкікөзденген күйлері жігіті қайсы, қызы қайсы деместен оңды-солды төмпештеп келеді. Қарап тұрып таяқ жейтін емес, батырға да жан керек, біз де бұрылып алып каша жөнелдік.

Абай атамыздың ескерткішінің жанында жастар қайтадан жиналып сап түзеді. Сосын алдымен Көкбазарға қарай төмен түстік, одан кейін Орталық әмбебап дүкенінің жанынан өтіп, Желтоқсан (бұрынғы Бейбітшілік) көшесімен алаңға қарай бет түзедік. Көше қиылыстарында қаптаған солдат, танк, БТР, өрт сөндіргіш машиналар... Істің насырға шауып бара жатқанын байқап: “Ендігіміз бос әуре, аманымызда жөнімізді табайық” дестік. Сөйтіп, біз, бір топ жігіт, “Целинный” кинотеатры жанындағы Қарғалы поселкесіне қатынайтын №26 автобус аялдмасына жақындай бергенімізде жан-жағымыздан автомат, пистолет кезенген қарулы адамдар қоршап алды да, қолымызды қайырған күйі дедектетіп бір үлкен үйге әкелді. Әрқайсымызды жеке-жеке қуықтай бөлмелерге қамап тастады. Артынан білдім, ол Қазақ КСР Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің орталық үйі екен.

Ұстап әкеліп қамағаннан кейін кәдімгіше жай киім киген бір қазақ жігіт келіп, киімімді түгелдей шешіндіріп, денемді бастан-аяқ мұқият тексеріп шықты. Әсіресе білегіме көп үңілді, шамасы иненің орнын іздеді-ау деймін. Қалтамды қырындысына дейін ақтарып, түк таппады. Студент байғұста студенттік билеттен басқа не болсын?!

Біраздан соң бізді Совет аудандық ішкі істер бөліміне әкелді. Алғашында тергеушінің қазақ екеніне ішім жылып, жағдайды түсінер, ортақ тіл табысармыз деген ойым бос далбаса болып шықты. Ол – нағыз сұмпайының өзі екен. Сорақылығын суреттеуге тіл жетпейді. Адам емес, әншейін робот. Көп созып не қылайын, ол мені суретке түсіріп, саусақ таңбаларымды алды. Куәлікке жүргендер кілең орыс

ағайындар. Олар да қолдарына кабельден қиылып жасалған дойыр сойыл ұстаған.

Ақыры, бітпейтіндей көрінген тергеу де аяқталды. Камера іші сығылысқан адамдар. Қазағы бар, ұйғыры бар, әйтеуір кара болсаң ұстай берген сияқты. Сірә, дүкеннен қайтқан беттері болса керек, сумкалары сүт секілді күнделікті тұтынатын азық-түлікке толы.

Бәріміздің жауабымыз бір жерден шыққандікі ме, кім білсін, бізді түнгі сағат 10-да босатты. Содан жаяу-жалпы күйімізде тезірек Қарғалыға жеткенше асықтық. Әншейінде ағылып жататын жеңіл машиналар да жер жұтқандай ізім-қайым. Орталық стадионға тақағанда соңымыздан қуып жеткен “УАЗ-69” автомашинасын қол көтеріп токтатып, тым құрығанда қала сыртына шығарып тастауды қиыла өтіндік. (Өйткені тағы да ұсталып қаламыз ба деп қорыққан едік. Сол уақытта қазақ жастарын “аулап” жүргендер көп болатын). Машинадағы екі қазақ жігіті – милиция қызметкерлері екен. Қайдан келе жатқанымызды сұрамай-ақ біліп отыр. Өздері ашып айтпайды, бірақ сөздерінен жастардың ісін қолдайтындықтары сезіліп тұр. Олар бізді техникумға 200-300 метрдей жер жеткізбей түсірді де, “Біз жөнінде ешкімге тіс жармаңдар” деп кетіп қалды. Әлгі екеуіне өте риза болып, заң қызметкерлерін сыпыра ғайбаттау дұрыс еместігін, олардың ішінде де аласы мен құласы аралас жүретінін түсіндік.

Жатақханаға келсек, мұнда бізді Қаскелең аудандық МХК бөлімшесі қызметкерлері тосып отыр екен. Таң атқанша солардың құзырында болдық. Бір сұраған нәрсені ежіктеп қайта-қайта тәптіштеп, әбден ит әуремізді шығарды. Күнде осылай жалғаса берді. Жауап алу мен тексеруден зәтте болғанымыз сондай, оқу корпусының немесе жатақхананың дәлізінде аяқ тықыры естілсе, тағы да шақыру ма деп зәреміз ұшады. Ақыр-аяғында болмаған кінәмізді мойындап, екінші рет ондай жерден аулақ жүретінімізді айтып әзер құтылды-ау. Сол кезде ауылдағы әкемнің жұмыс орнына баласын дұрыстап тәрбиелемегені үшін қатаң шара қолданылсын деген хат келіпті...

*Ерлан ТӨЛЕГЕНҰЛЫ, Қатонқарағай ауданы.
(Шығыс Қазақстан облыстық “Дидар” газетінен,
17-желтоқсан, 1991 жыл).*

...Халқымыздың маңдай терімен жеткен жетістіктері, дәрежесінің өсуі, оны ұйымдастырушы ел басқарған азаматтарымыздың беделдерінің өсуі үкімет пен партияны басқаруға жаңа келген “көсемнің” ішін күйдіріп жүргені байқалушы еді. Бұл пікірімді бекемдейтін бір дерек – Горбачевтің Алматыға келмей, Целиноградқа баруы. Онысы еліміздің, жұртымыздың әдет-ғұрпын сыйламағандық... Үлкен үйімізді елемей, жүген-шылбырын отауға байлағаны. Ертедегі дәстүр бойынша мұндай мінезді ұрыс іздеген, қыр көрсеткелі жүрген кісі көрсетеді.

Оның Шортандыда өткізген кеңесінде Бараев марқұмға көзқарасы да ешкімге ұнаған жоқ. Ол жеріміздің құнарын сақтап қалуға себеп болған, ел алдында еңбегі бар адам еді. Соған бір жылы жүз бермей, менмендік көрсетуі қай асқаны?!

Міне, осыларды еске алуым – Желтоқсан оқиғасы кенеттен болды деген пікірдің қисынсыздығын дәлеллеу. Дегенмен, халқымызды әлемге әйгілеген оқиғаның үлкен ұшы Колбинге тірелетіні сөзсіз. Сөйткен Геннадий Васильевичті Қазақстан тағына жіберерде Горбачев не ақыл берді екен? Республикамызға қандай баға берді екен десейші?... Колбиннің алғашқы күннен ызғарға мінуіне, айрандай ұйыған тынышымызды кетіріп, ырду-дырду еткеніне қарағанда оған оңдырып ештеңе айтпаған сияқты...

Қазақтың оқып жүрген баласы мен ел қызметін атқарып жүрген ағасын, атасының моласын айыптап, қаракүйелеуі, онысымен қоймай “қазақ ұлтшылдығы” жөнінде қаулы қабылдатуы – әйгілі “желтоқсан оқиғасы” М.С.Горбачевтің басқаруымен әрі жоспарлы жүргізілгенін дәлелдейді.

...Арада біршама уақыт өткенмен, “ат десе – ататын, ас десе – асатын” жандайшаптардан арылдық па? Меніңше, көбі кеткенімен, бірқатары әлі де әкімшіліктің құлағын ұстап отыр.

Сол кездері біздің кішкентай Сарань деген қалаға бірінші хатшы болып Виктор Иванович Бегин деген келді. “Қайта құрудың” нағыз қаһарманы екен. Қалалық партия комитетінде бір де қазақ қалдырмады. Екінші хатшысы Виктор Клякин, ал үшіншісі жергілікті халықтың тілін де, дәстүрін де білмейтін Зинайда Нигматуллина деген та-

тар қызы. Қазақ қауымынан бөлім бастықтығына да ешкім ілікпеді.

Атқару комитетінде бірінші орынбасар болып мен ғана жүрмін. Өндіріс басшылығында да бір-екі жігіттен өзге ауыз толар қызмет орында емге табылар қазақ болсайшы. Соған карамай “Қазақстандағы ұлтшылдық мәселесін” байыптап жатқан партия пленумында В. И. Бегин: “қалада 4-5 процент қана қазақ бар, ал басқару аппаратындағы көрсеткіш 17 процент” деді. Кімнің есеп жүргізгенін қайдам, мүмкін ешкім бара қоймайтын ГПТУлар мен алыстағы мектеп басшыларын да қосқан шығар... әйтеуір, біріншіге не керек екенін қас-қабағынан ұғатын “елгезектер” көп еді ғой.

Бегинге пленумда айтылған көрсеткіштің бұрыстығын айтып едім, “Қазақтардың атаманы болғың келген екен” деп шаптығып шыға келді. Ұлт мәселесін түсінбеген маған партияда қиын болатынын да ұқтырды. Тағы да бір ескерткені, біз сіз түгілі Алматыда да тәртіп орнатып жатырмыз, сізге де нокта табылады... Айтқаны рас екен, кешікпей үстімнен “домалақ” арыз түсті. Тексерген комиссия “дұрыс” деп тапты. Анықталғаны – Сталинград түбінде шайқасқан, бір қолынан айрылған атамның жер үйден үкімет үйіне көшуі болды. Ол байғұстың кінәсі күйеу баласының атқару комитетінде істейтіндігі екен. Әйтсе де сот пен прокурор ешбір кінә таға алмағанымен, мен партиялық жаза алдым. “Завод өмірі” деген көптиражды газет бюро шешімін жариялады. Сонымен, Бегин, Клякин, Нигматуллина мені ықтырып, мұраттарына жеткендей болды.

Желтоқсан оқиғасы кезінде науқастанып ауруханада жатып едім. Ауруханаға келгендерден естігенім – қалада штаб құрылып, оның қолбасшысы болып Клякин бекітіліпті. Кейін тізімін қарасам, ішінде бірде-бір қазақ жоқ. Клякинен беделді ақсақалдарды, жергілікті қыз-жігіттерді неге кіргізбедіңдер деп сұрасам, жоғарының нұсқауы солай дейді.

Сөйткен Колбиннің “интернационалшылдары” ұзамай аспанға бір-ақ шықты. В.И.Бегин Гурьевке екінші хатшылыққа кетті. Сол кез Колбиннің Гурьевтен депутаттыққа сайлану мәселесі шешіліп жатқан уақыт еді. Қателеспепті. Ол Колбинге адал қызмет етті... Кейінірек партияның табан бүрі жоғала бастаған тұста Бегин облыстық атқару комитетінің креслосына ауысты. В.Клякин де сыртта қала

қойған жоқ. Ол астанамыздың төрінен пәтер алып, Республика партия комитетінің нұсқаушысы болды. Қарағандыдағы үйіне әке-шешесін кіргізіп, олардың үйін сатып, қалтасын қалыңдатты.

Міне, Колбиннің сүйеніштері....

*Болат ЕШМАҒАМБЕТОВ,
дербес зейнеткер.*

* * *

Мен ол кезде Алматы мемлекеттік театр-көркемсурет институтында студент едім. Әрине, өзім де, менің туысқандарымның ешқайсысы да осылай болады деп, қанішерлермен, ұры-қарылармен екі жыл бірге түрменің дәмін татамын деп ойлаппыз ба? Бірақ, көресіні көрдік... Десе де мәселенің мәнісін айтайын.

Желтоқсанның 17-і күні Брежнев атындағы алаңда қазақша ән салған студенттерді көрдім. Соларға жақындағанымда, мінбе жақтан қуалаған әскерилерді байқадым. 18-і күні сағат 10-да институтқа барсам, ешкім жоқ. Бәрі де алаңға кетті деді. Мен де қызығып, алаңға барғым келді. Фурманов көшесі жақпен көтеріліп келе жатып, кешегідей емес, қаруланған арнайы отрядтың жан-түршіктіретілік әрекетін сезіп қалдым. Милицияның да, шекарашылар училищесі курсанттарының да қимылы бөлек.

Күндізгі сағат 11-лерде “Береке” дүкенінің қарсы бетінде едім. Бір топ жастар қашып келе жатты. Олардың соңында резіңке таяқпен қаруланған жауынгерлер, алдындағыларды биік қоршауға қуалап бір-ақ тіреді. Кейбір епті жігіттер биіктен секіріп үлгерді де, қыздар қалып қойды. Қалып қойғандар ауыр соққының астында қалды. Мен жүргіншілер жолында тұрғанмын. Жанымда 5-6 адам бар. Таяқ жеген қыздар бізді қорқақ деп кінәлады. Содан соң шыдай алмай, менің сол жағымда тұрған белгісіз жігіт жерден бірнеше тас алып, бір-екеуін маған берді. Алаңды қоршаған қарулы топпен аралық 50-60 метр шамасындай, біздің құлашымыз жетпейтінін білсек те, қыздардың сөзіне намыстанып тасымызды лақтыра бастадық. Мені осы кезде суретке түсіріп алса керек.

Сөйтіп, лақтырған тасым тисін-тимесін желтоқсаншы болып шыға келдім. Бір қызығы, бізді қылмыскер ретінде

жазамызды беруші судья да, прокурор да, тіпті қоғамдық айыптаушылар да түгел қандастарымыз еді. Бұлай болудың да үлкен мәні бар секілді. Оған кезінде көңіл бөле қоймаппын. Бірақ біздерді қатты ашындырғаны әлгі әділет қызметкерлерінің қаңқасап құлшынысы. Бейнебір шетінен өздерінің интернационалист екендіктерін көрсетіп қалуға желіккендей...

Мен 10-ақпан күнгі сот ойынын өмірі ұмыта алмаспын. Қарағандыдан жылап-еңіреп анам жетті. Шашы әппақ болып ағарып, қартайып кетіпті. Аяқ астынан басына түскен ауыртпалық көзінен де айырыпты.

Мен әйелімнің босанып, ұл тапқанын, өзімнің әке атанғанымды да сот үстінде естідім...

Бұны да қойшы, ең қызығы сол, куәлерімнің ұзын саны онға жетіпті. Сонда мен білмейтін олар кімдер десейші?.. Үшеуі өзімнің курстастарым: Нұрлан Теміров, Болат Қасымжанов және Бақыт Қошқарбаев. Төртіншісі қарындасым Жанат. Ал қалған алтауы алаңның шетінде тұрған орыс солдаттар екен. Бәрін де тыңдадық. Олар 17-18-19-ы күндері алаңда өзім болған сәттегі көріністерді баяндап берді. Мен ешқайсысының есінде қалмаппын, өзім жөнінде нақты бір ауыз сөз де айта алмады. Менің ойымша, оларды залға өзімді тұқырту үшін, шатастырып, куәлердің көптігі арқылы күллі қылмысымды мойындату үшін әкелген сияқты. Әйткенмен болмаған нәрсені болды етудің өзі оңай ма?.. Қылмысым дәлелденбесе де Алматы қалалық сотынан келген Ыдырысова 5 жылға үкім шығартты.

Сол Ыдырысованың сұсты өңі, катал даусы есімде мәңгі қалатын шығар. Өзімнен жауап алған Ноғайбеков пе, әлде Ноғайбаев па соны және біз секілді сандаған желтоқсаншыларды соттап, көз жасына қалған Ыдырысова секілділерді ойыма алсам күні бүгінге дейін жүрегім ауырады. Олар әлі де қаншама жазықсыз жандардың обалына қалар екен деп мазаланам.

Айтпақшы, кесілген мерзімді өтеп жүріп көргендерім ше? Естіген боқтық сөздер, қорлау мен жеген таяқты жасыруға болмас. Қорғанам деп қарсылассаң жылыңа жыл қосылады. Еріксіз ертеңгі күніңді ойлайсың. Анаң, өзің нұр-жүзін көрмеген балаң келеді көз алдыңа.

Мен Шымкентте, ИЧ 167/3-те отырдым. Мәселен, мен бір жолы жасырынып от жағатын бөлмеде шомылып едім. Сол үшін аға лейтенант Мехман Сейдахметов соққыға жықты. Екі қабырғам сынды. Дәрігерлік пунктте жәрдем жасамады.

Иә, осыған қарап өзін-өзі қорғай алмайтын әлжуаз біреу екен деп ойлауға болар. Шындығында олай емес. Түрмеге түскенге дейін бес жыл бойы бокспен айналыстым, каратэ-ге қатыстым. Кейде шыдамай кетіп, қол сілтеп қалсам, сол үшін сыбағамды берді де. Әйтеуір тағы да бірдеңе қосып алмайын деп лажсыз төздім.

Қазір желтоқсан оқиғасы ашық айтылып жүр ғой. Дегенмен алаңдағы біз көрген топалаң көріністер, жоғарыдағылардың жүргізген әрекеті шын болмысымен ашылмай келеді. Мысалы, өзім 19-желтоқсан күні көрген бір жайды-ақ алайыншы. Бәрі де басылған сияктанған түскі үзілістің кезінде тағы да қызық көріп Байсейітова көшесімен көтеріліп бара жаттым. Сәтбаевқа жақын қалғанымда, өзіме қарай құстай ұшып қашып келе жатқан қазақ жігітті көрдім. Соңынан қолдарында сапер күрегі, таяқтары бар 7 солдат қуалап келеді. Өлгі жігіттің аяғы тайып, етбетінен түсті. Сол-ақ екен, қуып жеткендер таяқтың астына алды, тепкіледі. Бәлкім, он минуттай азаптаған шығар, қарап тұруға дәтім жетпеді. Болыспак түгілі, ажыратудың өзі қорқынышты еді. Қаным басыма теуіп, амалсыз Абай проспектісіне қарай аяңдадым. Ең жаманы дәрменсіздік екен. Ал дәрменсіздігінен керзі етік тепкісінің, шокпар таяқтың астында қалған қазақ жігіттің аман қалғанына күмәнім бар.

Сол бір желтоқсан күндері осындай қаншама оқиғалар болды екен?!

*Тоқтар ЕРМЕКОВ,
мүсінші.*

Қарағанды қаласы.

ҚҰРАСТЫРУШЫДАН: *Қазақ халқын қорлап, арын аяққа таптап, баяғысыниша өктемдік еткісі келген Орталықтың оспадарсыз ісіне қарсы бой көрсеткен желтоқсанның сұрқай күнін ұмыту – өткеніңді ұмыту. Алматының кең көшелеріне сыймай, сеңдей соғылысқан жастар... алаңда ұрандатқан қазақтың қайсар қыздары*

тығырықтан алып шығар жолды іздеді. Ақыл айтар, жөн сілтер ағаларын таба алмады. Сандарын сиретпей Қазақстан Жазушылар одағы үйіне барып, Олжасты бір көру мұң болып, атын атап айқайлағандары да есте. Арыны сұрапыл топ қол бастар иесі табылса, бәріне де даяр еді. “Бауыржанды жоқтау” сондай сезімнен, тауаны шағылып, қажыған көңіл күйден туған. Халқының қайсар ұлдары жауынан беті қайтпаған батыр ұлын аңсады да, жоқтады да... Сөйткен “Желтоқсан” осындай еңселі оқиға болып қазақ тарихына енерін оның күрескер ұлдары білген де жоқ еді-ау!

БАУЫРЖАНДЫ ЖОҚТАУ

О, Бауке!..
Қарағайсыз
ну бола ма?
Жел соқпай, дауыл үрмей,
шу бола ма?!
Ұран сап, атой тастап, қол бастамай,
бүк түсіп неғып жатсың
ку молада?!

Балаған көздің ақ пен қарасына
Ұрпағың қалды дұшпан жаласына.
Дірілдеп тілерсегім, әзер жеттім
Сен жатқан Алатаудың саласына.

Қар жауып қара аспанның қабағынан,
Қанша гүл сынып түсті сабағынан.
Колбиндей көктөбеті желтоқсанның,
Баукем-ау, сенермісің, қазағыңның
Арсылдап алып жатыр тамағынан.

Сырқырар сай-сүйегің, зарлағанда,
Қанды жас екі көзден парлағанда.
Ағайын тұңғиыққа батып барад,
Қолына тал да ілікпей, қармағанда.

Дабылы қасіреттің қағылып тұр,
Халқыңа “Ұлтшыл” айып тағылып тұр!
Өзіңе осы жайдан хабар салмай,
Мелшиіп, меңіреу дүнием неғылып тұр?!

Иман жоқ!
Ар-ұят жауызыңда!
Таптады ұл-қызыңды қауызыңда!
“Елім!” деп, еңіреген ерлеріңнің
Домалап басы кетті ауызыңда.

Күркіреп, таудан төмен аспаймысың?!
Дұшпанның көкірегін баспаймысың?!
Қаптаған қалың жұртың қазағыңды
Қаулаған өрт ішінде тастаймысың?!

Баукем-ау!
Қарағайсыз ну бола ма?!
Жел соқпай, дауыл ұрмей, шу бола ма?!
Арызым тасқа барып жаңғырығар,
Шыныңмен, айналдың ба қу молаға?!

Баукем-ау!
Баукем-ау!
Баукем-ау!

Желтоқсан, 1986 ж.

ДЕМОКРАТИЯ ҚҰРБАНДАРЫ

Оларды құрмет пен алғысқа бөлер кез жетті

Дүние жүзіндегі ең құнарлы әрі ұлан-байтақ жердің небәрі 70 жыл ішінде тоз-тозын шығарып, тіпті ауа мен суды да, адамдардың санасын да улап, халықты қайыршыландырып, рухани аздырған Компартия таратылды.

Тек жеке өзі ғана билеп-төстеп қалған партиядағы авантюристер осындай әділдікке жол ашқан демократияға, егеменді мемлекеттердің (қазіргі республикалардың) толық дербестігіне қастандық жасады. Олар қазір ұсталып, қылмысты істері заң орындарына берілді.

Осы мемлекеттік төңкеріс кезінде 3 адам өлді. Оларды демократияның құрбандары деп қастерлеп, бүкіл Ресей қайғылы шерумен соңғы сапарға шығарып салды. Адамгершіліктің ең биік шыңындай болған мұндай құбылысқа дүние жүзі куә болсын деп, телевизия арқылы бастан-аяқ көрсетті. Бұл бір үлгі-өнеге аларлық қасиетті іс болды.

Ал шындыққа тура қарайтын болсақ, еліміздегі демократияның алғашқы құрбандары – 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына қатысқан қазақ жастары. Нағыз құрмет пен алғысқа лайық сол жастар емес пе еді? Олар не көрді?

Менмендігі асқынған империялық, тасыр көкірек Орталық, оның жыртқыш азулы ордасы – СОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросы алғыс орнына бүкіл қазақ халқын қарғысқа ұшыратып, оның мойнына “ұлтшыл” деген қарғы байлап, дүние жүзі алдында масқара қылды.

Жариялылық, демократия дегенге аңқау басы алданып, алаңға шыққан жастарымызды тіпті көшеде өз шаруасымен кетіп бара жатқандарын да резенкі таяқ пен сапер күрекпен ұрып-соғып, итке талатты, қыстың сақылдаған сары аязында машина-машина ғып қала сыртына апарып, қоқыстай төкті, өлімші ғып сабап, киімін шешіп алды. Осынша қорлағанын азсынып, топырлатып түрмеге жапты, оқудан шығарып, жұмыстан қуды, алайын деп тұрған тұрғын үйлерінен айырды.

Озбыр Орталықтың жапқан жаласына сенген басқа ұлт өкілдері қазақтарды одан әрі ит етінен жек көріп кетті, қолынан келгенінше қорлауға тырысады. Мұндай кінәсіз жазадан жанға түскен жара әлі күнге дейін жазылар емес.

Тбилиси, Вильнюс, Баку оқиғалары бізден көп уақыт кейін өтсе де, Алматы қырғынын қарабет Орталық әлі ауызға алмайды, қиянат болды екен-ау – деп кешірім сұрайын демейді. Бізде қантөгіс мүлде болмағандай... Бұл зобалаң еске түскенде, күйінгеннен қаның қайнап, басқа шабады.

Сондықтан қан қайнатар фактілер мен сезімдерді қозғай бермей, нақты ұсынысқа көшейін:

1. Ресейдің мерт болған үш жасына Совет Одағының Батыры атағы берілді. Желтоқсан оқиғасы кезінде, не соның салдарынан кейінірек қаза тапқан бірқатар жастарға да осындай атақ беру қажет. Марқұм болғандардың қабірлері үлкен-кішіміз бірдей тағзым, зиярат ететін қасиетті орынға айналдырылсын.

Сондай-ақ сол атаққа қоса біздің Президентіміз “Қазақтың хас батыры” немесе “Намыс ардагері”, әйтеуір сол сияқты бір құрметті атақ тағайындауы керек-ақ. Оған лайықты ұл-қыздарымыз баршылық. Бауыржан, Рахымжаннан бастап желтоқсандағы 110-ға жуық құрбандар алдымен ілігуі керек. Ал өзін-өзі өлтірді деген Ләззат Асанова мен Сәбира Мұхаметжанова сияқты он екіде бір гүлі ашылмаған жауқазындарымыз, қызғалдақтарымыз батыр апалары Әлия мен Мәншүктей құрметтелсін...

Ал олардың үстінен қиянаттан іс қозғап, түрмеге жауып немесе жұмыстан, оқудан қуып шығып, сандалтқан айлары мен жылдары кезінде шеккен материалдық зияндары, т.с.с. осы жалалы істерді қоздырып, өлуіне себепші болған сол кездегі республиканың басшылары мен право қорғау органдарының тікелей кінәлі қызметкерлері есебінен өндіріліп, жапа шегушілерге төленсін, қаза тапқандардың семьясына Ресейдегідей өмірлік пенсия тағайындалсын.

2. Сол оқиғаға байланысты қылмысты жауапқа тартылған 99 жас түгелдей және түпкілікті ақталып, бәріне де Алматы қаласының, өзінің туып-өскен жерінің “Құрметті азаматы” деген атақ берілсін. Тырнақ астынан кір іздеп, оларды қудалаушылар, тіпті көңілін жасытушылар демократияға, қазақ жастарына, ұлт басшылығына

қиянат жасаушы ретінде айыпталсын. Адам күнде батыр болмайды. Кімнің кім екені ел басына қатерлі күндер туған сын сағатта анықталмақ. Сондай кезеңде халық намысы, бостандығы үшін шыбындай жас жанын пиде етуге ойланбай барған адамдарды – батыр дейміз. Бірақ олардың көпшілігі күнделікті күйкі тіршілікте пысықайлардан көш кейін күн кешеді. Бұлай етіп қою – елдігімізге нұқсан. Сондықтан әлгі құрметті атақтың статусында оларға тұрмыста нақты артықшылықтар мен жеңілдіктер көзделуге тиіс.

Оларға 17-18 желтоқсан күндері Азаттық алаңына барғаны үшін ғана балалары мен ел алдында мақтанып жүретіндей зор абыройлы құжат берілсін. Оның статусы Ұлы Отан соғысына қатысушылардың куәлігімен бара-бар болғаны жөн.

3. Қазақ халқы “ұлтшыл” деген қарғыстың қара таңбасынан әлі жуылып-тазарған жоқ. Өзі жүз жасағыр, еңбегі мын жасағыр ақынымыз Мұхтар мен ұлтымыздың бағына жаратылған Президентіміз Нұрекең небір биік те құрметті мінбелерден бізді “ұлтшыл” деген қаулының біз үшін жосықсыз жала, көпе-көрнеу қиянат екенін қайта-қайта айтып, миын шаға берген соң М. Горбачев әлгі қасіретті қаулының күшін жоюға ишара жасады да қойды. Жоғары мәртебелі ұлық арқасынан қаққанға төбесі көкке жететін бағзы әдетімізбен соған да балаша маз болып жүрміз. Республиканың партия органдары ол қаулыны мемлекеттік құпиядай ұстайды. Көзімізге көрсетіп, қолымызға ұстатып, ең болмаса бастауыш ұйымдарда талқылау ұйымдастыру ойына да келетін емес. Мұндай қырсыздықтың қырсығынан, әсіресе орысы көп өз облыстарымыз бен Ресейде тұратын қазақтар, сондай-ақ, әскердегі жастарымыз сұмдық қорлық көруде, тіпті талай жас өндірі қыршынынан қиылып жатыр.

Сонда не істемек керек?

Ар-намысына нақақтан күйе жағылған жеке адам да, мекеме де одан сот арқылы тазарып жатады. Ал, біз, қазақтар, осыдан 5 жыл бұрын қиянаттан, жапқан жаладан құтылуға ешбір праволық іс-әрекет жасамадық. Бұл – барып тұрған сорақы ездік. Бізден басқа ешбір ұлт мұндай кемсітушілікке көнбес еді.

Бұрын Компартия бізге жасаған өз қиянаттарын да ізгілік, біздей мүсәпірді жарылқағандық деп ұқтырып, миымыздың мыңғы-дыңғысын шығарып келген екен. Есімізді енді ғана жиып жатырмыз. Бұған да шүкіршілік.

Компартия 74 жыл ішінде қазақ халқының Кеңес өкіметі үшін жасаған барлық жақсылығын түгел термелеп, біздің жерден қанша мың тонна қазба байлықтар, мал, астық, егін өнімдерін алғанын, оның қанша процентін бізге қайтарғанын, тәптіштеп, қолға ұстатқандай нақты цифрлармен айтатын болсын. Әйтпесе, көкірегі көрсоқыр Орталық біздің республика халқының табан ет, маңдай терімен тапқан табысының оннан біріндейін (цифрлар шартты. О. С.) қайтарса да, “Сен маған қарызсың, қане, тездеп қайтар. Өзің бір жақсылықты білмейтін кеше екенсің!” – деп күнде төбемізді ойып келді. “Есепті дос айрылмас” дегендей, сонда ғана кімнің кімге қаншалықты қарыз екені, кім кімнің арқасында байып, көз етінің өсіп жүргені белгілі болмақ.

Содан кейін, әлгі кешірімді барлық одақтық ақпарат құралдары арқылы таратып, республикамыздағы барлық кәсіпорындарда, мекемелер мен ұйымдарда, әскери бөлімшелерде жан-жақты талқылауды ұйымдастыруымыз керек. Бұл жиналыстарға әсіресе басқа ұлт өкілдері де қатысып, қазақтың қандай халық екенін, одан көрген жақсылығы мен теперішін ашық айтуына толық жағдай жасаған жөн.

4. Зәредей кінәсі жоқ жастардың қаны жосадай жосылған Республика алаңы – Азаттық алаңы деп аталғаны абзал. Мұндай өзгеріс жасауға тағы бір себеп: “республика” деген сөз көп ұзамай лексиконнан шығып, архаизмге айналады.

(“Жас Алаш”, 5-қыркүйек, 1991 жыл).

*Қазақстандағы 1986 жылғы желтоқсанның 17-18-індегі
оқиғаларға қатысқаны үшін жауаптылыққа
тартылған азаматтарды ақтау туралы*

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАРЛЫҒЫ**

Алматы қаласында және жекелеген облыс орталықтарында 1986 жылғы желтоқсанның 17-18-інде жұмысшы, оқушы және студент жастардың демократиялық ниеттегі бөлегі республикаға басшы етіп өз өкілін жіберген, сөйтіп азаматтардың ашу-ызасын туғызып, қарсы әрекет жасауға арандатқан орталықтың өктемдігіне наразылық белгісі ретінде демонстрацияға шықты. Осы оқиғаға қатысқан көптеген адамдар негізсіз қылмыстық әкімшілік және тәртіптік жауаптылыққа тартылды.

Имандылық, объективтілік және әділеттік принциптерін басшылыққа алып, қаулы етемін:

1. Қазақстандағы 1986 жылғы желтоқсанның 17-18-індегі оқиғаларға қатысқаны үшін қылмыстық, әкімшілік және тәртіптік жауаптылыққа тартылған адамдар ақталған деп саналсын.

2. Осы Жарлық қасақана кісі өлтіргені және милиция қызметкерінің, халық жасақшысының өміріне қатер төндіргені үшін сотталған әрі олар жөнінде қылмысты істерді қараудың қолданылып жүрген тәртібі сақталуға тиіс адамдарға қолданылмайды.

3. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесіне Алматы қаласындағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларына байланысты ішкі әскерлердің әскери қызметшілері мен право қорғау органдарының қызметкерлерін мемлекеттік наградалармен наградтау туралы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлықтарын қате қабылданған жарлықтар ретінде жою туралы мәселе қарау ұсынылсын. КСРО Жоғарғы Кеңесіне осындай дәлелдерге сүйеніп, осы жағдайға байланысты наградаға ұсынылған барлық лауа-

зымды адамдарды КСРО ордендерімен және медальдарымен наградтау туралы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлықтарын жою туралы ұсыныс енгізілсін.

4. Желтоқсанның 17-сі Қазақстан Республикасының демократиялық жаңару күні деп жариялансын.

Осы Жарлық қол қойылған күннен бастап күшіне енеді.

Қазақстан Республикасының Президенті

Н. НАЗАРБАЕВ.

Алматы қаласы, 1991 жылғы
желтоқсанның 12-сі.

***Жасарал ҚУАНЫШӘЛІ,**
“Азат” қозғалысы төрағасының
бірінші орынбасары*

ЖАРТЫКЕШ ЖАРЛЫҚ ЖАРАСПАС

Әр халықтың тарихында айрықша заманалық мән-мағына, сыр-сипатқа ие, сол ұлттың барша ұл-қызы үшін қасиетті, киелі күндер болады. Бұл – жалпы адамзат баласына тән заңдылық.

Өкінішке қарай, ХХ ғасырдың аяғына дейін де мыңдаған жылдық төл тарихы бола тұра, қазақ ұлты сол тарихының соңғы үш ғасырға жуық кезеңі жат елге, атап айтқанда – бастапқыда Ресей империясы, кейін Кеңес империясы шеңберінде үстемдік жүргізген ұлы державалық орыс мемлекетіне – тәуелді болуы салдарынан өзіне жат мейрам-мерекелерді тойлап, бөгде жұрттың немесе жасанды идеологиялық атаулы күндерді салтанаттауға мәжбүр болды. Әлбетте, бұл тарихи зерделі, азаматтық сана-сезімі ұлттық нигилизм мен мәңгүрттік уымен уланбаған, бодандық-құлдық психологиядан азат, оңы мен солын түзу бағамдаған көзі ашық әрбір қазақ үшін жан төзгісіз қиянат, намысты өртер қорлық еді. Солай болса да, олар бұған қан жылай отырып көнді, төзді. Көнбеске, төзбеске лажы болған жоқ. “Оу, жарандар, бұл қалай? Біздің де өз тарихымыз, дәуірлік, жадылық өз биіктеріміз, еске алар атаулы күндеріміз бар емес пе?” – дегендердің қылша мойнына орыстан өзгені жөні дұрыс адам деп танымаған Мәскеу империялық ой-санаға тән дөрекі астамшылдықпен, зорлықшылдықпен дереу “ұлтшылдық” қамытын кигізіп, “зиянкестіктің” қыл бұрауымен буындырудан басқаны білген жоқ. Сондықтан да ақыл-ой, парасат пен мәдениет, білім мен білік деңгейі мәскеулік “көсемдерден” он есе биік қазақтың талай арыстары өмірден өксіп өтті, ұлыорыстық жабайы саясаттың құрбандығына аяусыз шалынды. Бұған куә – Сырым, Исатай-Махамбет, Кенесары, Ахмет, Әлихан, Міржақып, Мағжан, Смағұл, Тұрар, Мұстафа, басқа да маңдайлары даналық отымен жарқыраған алыптардың күрес пен қасіретке толы тағдырлары.

Иә, солай болды, болды... Және осынау тас қапастың еңсені жаныштай басып, сананы темірдей құрсаған жыртқыштық қуатының жойқындығы сондай, бұл құлдық заман, зар заман ешқашан таусылмастай, аяқталмастан көрінгені де шындық еді.

Жоқ, оның да дәм-тұзы түгесілетін күн бар екен! Күн болғанда да қандай күн! Орындалмас армандай сирек, біртуар сол күнді айдай әлемге басқа ешкім емес, орыс империясының зардабын ең көп шеккен ұлт – қазақтар паш етіп, сыйға тартқанын қалайша ғана мақтаныш тұтпассың!

Планета жұртшылығы алдында орыс империясының “зұлымдық империясы” емес екендігін дәлелдеу мақсатымен “қайта құру” саясатын таза “кеңестік” даңғазалықпен дабыл қаға жариялаған “ұлы державаның соңғы императоры Горбачевтің түпкі мақсаты – іріп-шіріп, өркениетті елдерге мазақ болған “құрлықтың алтыдан бір бөлігін” шын мәнінде жаңғыртып, анық демократиялық бағытқа бұру емес, сол баяғы “бөлшектенбейтін, біртұтас” империялық “одақтың” екіжүзді әлпетіне сәл-пәл “демократиялық” бояу жағу арқылы “әдемілеп”, бір орталыққа – орыс астанасы Мәскеуге, орыс императорларының ұлы мекені – Кремльге тырп етпей бағынатын “жаңарған одақ” түріндегі баршамызға өлердей таныс тоталитарлық зорлықшыл мемлекетті сақтап қалу екенін ер түрік бабаларымыздың, ұлы Абылай данамыздың асқақ рухын қанында сақтай білген қазақтың бүгінгі айналып кеткір өрімдей ұл-қыздары бұлтарыссыз әшкерелеп берді. “Жоқ, бұдан былай біз қазақ деген ұлы халықты орыстың колхоз басқаруға ақыл-парасаты әзер жететін топас генерал-губернаторы басқаруына көне алмаймыз!” – деген олардың қасиетті ашу-ызаға толы саңқылдаған қыран үні бүкіл жер жаһанды дүр сілкіндірді.

Бұл – өрлік пен ерлік, қайғы мен қасірет мидай араласқан әрі жарқын, әрі қаралы 1986 жылдың 17-ші желтоқсан күні еді. Бұл – ғасырлар бойы жүздеген халықтың қанын сорып, жанын жаралап, санасын улай, ұлттық болмысын жоқ етуге барын салған адамзат тарихындағы адамгершіліктен жұрдай, аяушылық дегенді білмейтін ең жыртқыш, ең жабайы, ең озбыр, ең қатыгез, ең қанқұмар отаршыл империя – орыс империясының бұратыла күйреуіне жол ашқан, құлдық бұғаудың ең мықты тұсын күл-талқан етіп, бүкіл

империядағы ұлт-азаттық қозғалыстың шешуші кезеңге аяқ басуына дем берген бүкіл дүниежүзілік тарихи маңызы бар ұлы күн еді.

Рас, ол кезде зұлымдық күш-қуаты әлі мол империяның өз өміріне соншалықты қауып-қатер төндірген “қырсық бұратаналардың” күтпеген жерден бұрқ еткен қарсылығын кешіруі, әлбетте, тіпті де мүмкін емес еді. Ол кешірген де жоқ. Халқының азат болашағы үшін жанын шүберекке түйіп, алапат күшке қарсы алаңға шыққан мыңдаған уыз жасты милицияның шірене сілтеген шоқпарына жықты, адамдарды қырып-жою үшін арнайы дайындықтан өткен аю пішінді робот-солдаттардың сапер күрекшелеріне тұратты, шовинистік өшпенділіктен көзіне қан толып, адами кейіптен ажыраған “өзіміздің” славян жасақшыларының темір таяқтарымен мылжалады, әскери техниканың шынжыр табанымен езіп-жанышты, көкшұнақ аязда өрт сөндіруші машиналардың ересен қысыммен шашқан суымен сілейтті, құтырынған иттерге талатып, қызыл-жоса қанға бөктірді... Ол аз болғандай, қолға түскен қаракөз аруларымызды айуандықпен зорлап, абыройын төкті, жігіттердің ар-намысын аяққа таптап, ұрды-соқты, қинады, білгенін істеді... Оған да қанағаттанбай, талай боздақты кінәсіз соттап, әділетсіз үкім шығарды, итжеккенге айдады, түрмеде шірітті... Бұған да көңілі толмай, мыңдаған қандасымызды оқудан шығарды, жұмыстан қуды, баспанадан айырып, астанадаң, облыс орталықтарынан, басқа да қалалардан бездіріп жіберді. Оқу орындарында, басшылық қызметтерде қазақ көбейіп кетті деп, процентомания індетін үдетті... Ал қорытындысында қазақ халқын дүние жүзіне тұтас “ұлтшыл” деп жариялап, тек қана орыс империясынан күтуге болатын былғанышты үкімді бекіткен Мәскеудің маскара жарлығын империяның бүкіл хабар-ошар құралдары бірімен-бірі жарыса, лепіре, сүйінші сұрай Антарктида мұздақтарынан Африка саванналарына дейін түгел таратты!..

Көз көріп, құлақ естімеген осыншама тұрпайы, жабайы зорлық-зомбылықты Горбачев, Соломенцев, Колбин және басқа “ұлы халықтың” бетіне шыққан “қаймағы” бастаған империялық “аксүйек” тобыр жоспарлап, іске асыруға нұсқау берсе, тікелей іске асыруға жер-жерде “ұлтшыл, маскүнем, нашақор, бұзақы” қазақтарға лап қою үшін тек

айтақты күтіп отырған қаныпезер шовинистер ғана емес, солармен бірге, ал кейде тіпті олардың алдына түсіп, Мәскеудің “жылы қабағы” үшін, сол “қабақтың” астында екі бүктеле жарамсақтанып жүріп жеткен жылы орындары, биік креслолары, жалған атақ-лауазымдары, арзан “абыройлары”, арнайы артықшылықтары үшін, ақыр аяғы қарақан басының “амандығы” үшін туған халқын ойланбай сатуға даяр өз ұлтымыздан шыққан қызыл кітапшалы “интерұлтшыл-қаспақтар”, итаршылар да жанын сала қатысты! Біле білсек, желтоқсан оқиғаларының біздер, қазақтар үшін ең қиын, ең ауыр түйіні де тап осы жерде. Жүрек айнымай, жиіркенбей шешу мүмкін емес лас түйін, бірақ ерте ме, кеш пе оны қалайда шешуге тура келеді. Алайда бұл – өз алдына дербес, арнайы айтылар күйінішті әңгіме тақырыбы...

Жас қанға кілкіген “Жаңа алаң” тазартылып, “тәртіпке” келтірілді. Сонымен бірге желтоқсан трагедиясына қатысты өңге “шаруалар” да “біржөнге” келтірілгендей болды, “Оқиғалар өз бағасын алды, енді бұл жөнінде әңгіме қозғаудың қажеті жоқ!” – деген нұсқау-бұйрық та күшіне ене бастады. Сөйтсе де, уақыт, өмір заңдылығы, халық тілегі жауырды жаба тоқу “дәстүрінен” басым түсіп, өз дегенін істетпей қоймады. Жұртшылық аңсағандай жылдам болмаса да, әділеттілік үні тасты бұзған тау қызғалдағы тәрізді бірте-бірте тыйым бетонын жарып шығып, ақыры Кремльдің съездер сарайынан Мұхтар Шаханов даусымен “кеңес қоғамын” қайтадан селк еткізіп, азамат ақынымыздың өзі бастаған комиссия құруға мәжбүр етті. Нәтижесінде ақиқаттың бетін тұмшалаған тыйым-кебін түгел сыпырылмаса да, өлім аузында жатқан бейбаққа қайтадан жан бітірерліктей саңлау ашылды. Есін шала-пұла жиған ақиқаттың тілі күрмеле айтқан үзік-үзік алғашқы айғақтарының өзі-ақ төбеден жай түскендей әсер етіп, “кеңестік интер-ұлтшылдардан” өзге адам баласының төбе құйқасын шымырлатып, еріксіз жағасын ұстатты. Мұндай жағдайда, әрине, қанша бір имансыз болса да, Мәскеудің қазақтарды көзімен ата, тісін қышырлата отырып, өз тарихында тұңғыш рет өзі шығарған “талқыға жатпайтын” қаулының күшін жоюдан басқа амалы қалған жоқ. Рас, жарық әлемге жар сала жарияланған “қазақ ұлтшылдығының” “абайсызда” жіберілген “қате қорытынды” екендігін қызыл коммунистердің тек өз ара-

сында тарайтын, оқырмандар ауқымы тар жалғыз журнал ғана мәлімдеді. Қайтеміз, оған да болса “шүкір” дедік.

Енді, міне, араға бес жыл салып, ұлтымыз зарыға күткен аса маңызды құжат – тәуелсіз Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев қол қойған “Қазақстандағы 1986 жылғы желтоқсанның 17-18-індегі оқиғаларға қатысқаны үшін жауаптылыққа тартылған азаматтарды ақтау туралы” Жарлық та дүниеге келді. Әлбетте, қуанарлық жетістік. Өттең, кешігіңкіреп шықты. Неге десеңіз, халқымыздың көкейінде желтоқсан өрендерінің адам алдында да, құдай алдында да ақ, таза екендігіне еш күмән болған жоқ: олар өз ұлтының жүрегінен әлдеқашан құрметті, сыйлы орын алған болатын, тек баршамыздың дегбірсіздене күткеніміз – осы шындықтың ресми түрде күшіне енуі еді. Ештен кеш жақсы дегендей, оған да қолымыз жетті.

Бірақ мәселе аталмыш Жарлықтың тек кешеуілдеп шығуында болса, бәлкім, осы мақаланы жазудың да қажеті болмас па еді. Ал оны жазуға тура келді. Неге? Себебі – Президентіміздің көп күттірген осы Жарлығының көзге ұрып тұрған олқылықтары бар. Асығыстау дайындалғандықтан ба, желтоқсан оқиғаларының кейбір күрделі ерекшеліктеріне жете мән бермегендіктен бе, тағы да басқашалай себептері болды ма, әйтеуір, Жарлықтың әлі де “бір қайнауы” ішінде жатқанға ұқсайды. Міне, сол шикілікті толығырақ ашып көрсету үшін де маған осы тұрғыда айтпақ пікірлеріме жоғарыдағы ауқымды кіріспені жасауға тура келді.

Ал енді Жарлықтың көңілді күпті етіп, тіпті іштей наразылық тудыратын кемшілігі – оның жартыкештігі, біржақтылығы екенін ашық айтқан абзал.

БІРІНШІДЕН. “Осы Жарлық қасақана кісі өлтіргені және милиция қызметкерінің, халық жасақшысының өміріне қатер төндіргені үшін сотталған әрі олар жөнінде қылмысты істерді қараудың қолданылып жүрген тәртібі сақталуға тиіс адамдарға қолданылмайды” дейтін 2-ші бабымен келісу қиын. Неге десеңіз, бұл жерде мәселе әлдебір бұзақы топқа тойтарыс беріп, заңды тәртіп орнатуға қатысқан милиция қызметкерлері мен халық жасақшыларына қарсы жасалған әрекеттер туралы емес қой. Мәселе, Жарлықтың өз “бісімілдәсында” айтылғандай, бұзақылар емес, жұмысшы, оқушы және студент жастардың демократиялық ниеттегі

бөлегінің азаматтардың ашу-ызасын туғызып, қарсы әрекет жасауға **арандатқан** (ерекшелеген мен – Ж. Қ.) орталықтың өктемдігіне наразылық білдіру ретінде” жасаған демонстрациясын басып-жаншуға белсенді қатысқан милиция қызметкерлері мен жасақшылар туралы, басқаша айтқанда, өздерінің конституциялық құқығын пайдаланып, империялық озбырлыққа (Жарлықта бұлай айтылмаса да, әр нәрсені өз атымен атау ләзім) бейбіт наразылық білдірген жастарға қарсы сол империялық қолшоқпар ретінде жұмсаған деректі жазалау күштері, демек – әділетсіз, реакцияшыл күштері жөнінде болып отыр емес пе? Сол себептен де мен Жарлықтағы “халық жасақшылары” сөзтіркесінен “халық” сөзін саналы түрде, әдейі алып тастадым.

Ол кезде империялық орталыққа тікелей бағынатын, ұжымдарында онсыз да жергілікті ұлт өкілдері аз (қазір де солай) Алматының түрлі кәсіпорындарындағы басым көпшілік – славян тектілерден арнайы іріктеліп алынып, қолдарына сол кәсіпорындарда жедел түрде даярланған “ұрыс құралдарын” ұстатып, мақсатты түрде қазақтарға қарсы жіберілген (бұл – қасақана ұлтты ұлтқа қарсы қою саясаты) жазалау (карательный) отрядтарын қалайша ғана ауызың барып “халық” өкілдері деуге болады?!

Олай болса, арандатушы орталықтың жұмсауымен бейбіт демонстрацияға күш көрсеткен, сөйтіп екі жақтың бетпе-бет қақтығысуына тікелей себепкер болған, көптеген бейкүнә жасты соққыға жығып, мойнына қанын артқан жазалаушыларға қатысты осындай қамқорлық жасай отырып, олардың шабуылынан қорғану үшін қарсы әрекеттерге көшуге мәжбүр болған жастарға қатысты одан артық болмаса да (логикаға сәйкес солай істеу қажет қой), тым құрығанда тап сондай қамқорлық неге жасалмайды? Қорғаныс үстінде өздеріне шабуыл жасаушылардың “өміріне қатер төндіргені” немесе “қасақана кісі өлтіргені үшін” (мұның өзі де дәлелденбеген, мәселен, кейін түрмеде күмәнді жағдайда қаза болған есіл ер Қайрат Рысқұлбековке таңылған осындай “айыптың” мүлде ойдан шығарылғаны, тап-таза жала екені қазір айдай әлемге әйгілі) сотталғандарға және айыпталғандарға ақтау шешімі қолданылмайды, ал сол қорғанушылардың өміріне қауіп төндіргендер – яки өлтіргендер сотталмақ, жазаланбақ түгіл, іздестірілмейді, анықталмайды да! Мұны қалай түсіну керек, қандай әділеттілік өлшемімен өлшеу керек?!

Меніңше, бұл жерде сол баяғы “әлдінің алдында қашан да әлсіз кінәлі” дейтін тоталитарлық әділетсіз қағидаға сүйенген үйреншікті саясаттың салқыны есіп тұр. Ал бүгінгі демократиялық құқықтық мемлекетке бет бұрған заманда олай болуға тиіс емес екенін айтып жатудың өзі артық. Керісінше, зорлықшыл жақ сотқа тартылып, ал жәбірленуші жақ ақталса керек еді.

Осыған орай қазір желтоқсан оқиғаларына қатысты түрмеде отырғандарға әзірше Жарлықтың 1-бабы (ақтау) қолданылмаса да, Президенттің өзіне Қазақстан Республикасы Конституциясының 114-бабының 3-тармағына сәйкес берілген құқық пайдаланылып, оларға кешірім (амнистия) жарияланғаны жөн. Көшеде адам тонап, кісі өлтіргендерге де кейбір жағдайларда белгілі сотталу мерзімінен кейін кешірім жасалып жатса, халқының ұлттық намысын, тәуелсіз болашағын қорғау үстінде қарсыласына еріксіз қол көтерген және бес жылдан бері соның жазасын тартардай-ақ тартқан азаматтарды неге кешірмеске? Мұндай қайырымдылық қадамы олардың денсаулықтан мүлде айырылып қалмай тұрғанында тезірек түрме азабынан құтылып, туған жерінде пайдалы еңбек етуіне және өздерін ақтап алу ісіне тікелей араласуына септігін тигізеді.

ЕКІНШІДЕН. Жарлықтың 3-бабы да жартыкеш болып шыққан. Демонстрацияны басып-жанышқандарға мемлекеттік наградалар беру туралы жарлықтардың күшін жою жөнінде мәселе қарау өте орынды ұсынылған. Алайда, сонымен қатар, желтоқсанның қасіретті күндері кең алаңды бейкүнә жастардың қанымен бояп, олардың обалына, ата-аналарының, туған-туысқандары мен дос-жарандарының, жалпы қазақ халқының көз жасына қалған, тұтас бір ұлттың бетіне “ұлтшылдық” күйесін жаққан, “көптеген адамдарды негізсіз қылмыстық, әкімшілік және тәртіптік жауаптылыққа тартқан” (Жарлықтың кіріспе бөлімін қараңыз) жоғары қызмет, лауазым иелерінің сол қылмыстары үшін жауапкершілігі туралы неге ештеңе айтылмаған? Кезінде Шаханов комиссиясы олардың атын атап, түсін түстеп беріп еді ғой?

Желтоқсан оқиғаларының бес жылдығы құрметіне Республика алаңында болған еске алу митингісінде мінберден осы сөздерді айтқанымда, қасымда тұрған Президентіміз

Н.Ә.Назарбаев маған: “Олардың көпшілігі қазір қызметтен кетті, қалғандары да ұзамай кетеді”, – деген еді. Өз басым мұнымен келісе алмаймын. Өйткені аталмыш күнәһарлар қызметтен кетсе де, тек бірен-сараны ғана кетті. Оның өзінде “кетті” деген тек аты ғана, ал шын мәнінде олар бұрынғыларынан биік болмаса, аласа емес креслоларға ауысып “кетті”. Бар болғаны сол-ақ. Басқалары баяғы қалпында түк болмағандай әлі отыр. Және, қазіргідей жағдайда, солай отыра да береді. Ал мұндай кешегі заманның әдіс-тәсілдерімен жұмыс істейтін және, оның үстіне, халқымыздың болашағы – жастарға әділет іздегендері үшін ғана қырғидай тиіп, тоз-тоз қылған қатыгездігімен “көзге түскен” адамдар билік тұтқасынан аластатылмайынша, бүгінгі қоғамымыздың демократия, құқықтық жолымен ілгері қарай жылжуы мүмкін емес. Оған әрқайсымыз күнделікті қоғамдық саяси тірлікте куә да болып жүрміз.

Сондай-ақ, мәселе желтоқсан қасіретіне себепкерлердің тек қызметтен кетуімен шектеледі десек, мықтап қателесер едік. Мәселе әсте онымен шектелмеуі шарт: әділеттілік бұл адамдардың қызметтен алынып, одан кейін әрқайсысының нақты кінәсіне сай тиісті жауапкершілікке тартылуын талап етеді. Әркім өз қолымен істегенді мойнымен көтеруі қажет. Міне, осы талап жеке бап ретінде Президент Жарлығында жетіспей-ақ тұр.

Қорыта айтқанда, жоғарыда келтірілген дәлелдерге орай Қазақстан Республикасы Президентінің тілге тиек болған Жарлығына қайтадан айналып соғып, толықтыру, әйтпесе жаңа Жарлық шығару керек деп білеміз. Мұны жекелеген адамдардың емес, бүкіл халықтың, уақыттың және әділеттілік принциптерінің талабы деп қабылдаған жөн.

3. 02. 1992 жыл.

МАЗМҰНЫ

1-кітап

Алматы қаласында 1986 жылғы желтоқсанның 17-18-інде болған оқиғаларға байланысты жағдайларға түпкілікті баға беру жөніндегі комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстары туралы Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының қаулысы	3
Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Алматы қаласында 1986 жылғы желтоқсанның 17-18-інде болған оқиғаларға байланысты жағдайларға түпкілікті баға беру жөніндегі комиссияның тұжырымдары мен ұсыныстары	6
М. Шаханов. Алматы. 1986 жылғы желтоқсан. Аңыз бен шындық	19
“Тарих қиянатты кешірмейді”	39
А.Мурсалиев. Желтоқсанда, Брежнев алаңында	64
1986 жылғы желтоқсанда не болған еді?	78
В.Янелис. Оқшантайдан шыққан адам	108
Жапсарбай Қуанышев. Колбин, саяси портрет штрихтары	126
Н.Савицкая. Күнгей мен көлеңке	151
Партия кімді тәрбиелеген?	164
Ж.Бейсенбайұлы. Желтоқсанның ызғары	169

2-кітап

Ж.Молдағалиев. 1986 жылы желтоқсанның 31-і күні Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Г.В.Колбинмен болған кездесуде сөйлеген сөз	183
Шындықтың ауылына атын қосқан	189
Бейбіт Орынбекұлы Қойшыбаевтың 1986 жылдың 25 желтоқсанында өткен, 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларын талқылауға арналған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумы аппаратының партия жиналысында сөйлеген сөзі	197
Татулық пен бірліктің кепілі	203
Алаңдағы “Құйын”	214
Үстемдікті үркіткен сурет	235
Ю.Шапоров. Колбин	245
Т.Қожакеев. Адам болып келген соң	260

К.Табеев.	1. Желтоқсан жаңғырықтары.....	270
	2. Шыңдалған махаббат	285
	3. “Құйынға” түскен ғұмыр	295
Ү.Әбназаров.	Ақтың отын ақымақ өшіре алмас	315

3-кітап

С.Шаймерденов.	Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Г.Колбин қатысқан, 1987 жылғы 23-мамырда өткен Қазақстан Жазушылар одағы пленумында сөйленген сөз.....	321
	Америка-Хельсинки тобының Қазақстандағы толқулар туралы баяндамасының тезистері.....	336
Д.Қонаев.	Өзім және өзгелер жөнінде. Қазаққа қарсы қаскөйлік	350
Х.Қожа-Ахмет.	Ақиқаттың ауыр жүгі	371
Д.Қожамамбетов.	Шындық үні шырмалғанмен.....	384
Қ.Аймаханов.	Жан жарасы жазылар емес.....	391
Т.Момбекұлы.	Қанды кек.....	395
К.Табеев.	Профессордың ісі	404
А.Алтай.	Ол он алты жаста еді.....	413
	“Мен әлі ақталған жоқпын...”	424
А.Тасымбеков.	Дүрбелең	428
Г.Бақытқызы.	Қанды желтоқсан жадымызда	440
А.Қадырбаева.	Бауыржанды жоқтау	462
О.Сүлейменов.	Демократия құрбандары.....	464
	Қазақстандағы 1986 жылғы желтоқсанның 17-18-індегі оқиғаларға қатысқаны үшін жауаптылыққа тартылған азаматтарды ақтау туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы.....	468
Ж.Қуанышәлі.	Жартыкеш жарлық жараспас.....	470

Желтоқсан көтерілісі
Көп томдық айғақ-кітаптар

1-ТОМ

Редакторы
Талғат АЙТБАЙҰЛЫ

Корректоры
Ұлболсын НҰРМАНОВА

Компьютерде беттеген
Римма Ставер

Көркемдеуші дизайнер
Римма Ставер

Теруге 05.04.16 ж. жіберілді. Басуға 26.04.16 ж. қол қойылды.

Қалыбы 84×108 ¹/₃₂. Шартты баспа табағы 25,0.

Баспа табағы 30,0. Тапсырыс №412. Таралымы 2000 дана.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009.

Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.

E-mail: priemn1@dauir.kz, zakaz@dauir.kz.

ISBN 978-601-217-558-5

9 786012 175585

ҰРПАҚА ЖОЛ АШҚАН,
КЕҢ БАЙТАҚ ЖЕРІМ БАР.
БІРАП, ЖАРАСҚАН,
ТӨУЕЛСІЗ БАІМ БАР.

ЖЕЛТОҚСАН
1986